

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 3 (480)

ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 2008

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов* (заст. головного редактора), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Решет* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Квітка*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: канд. іст. наук *А.Г.Плахонін*, *О.В.Жданович*
www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 27.05.2008 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 8-20-01Г

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Гріпарі»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

Круглий стіл «Початок Русі: Південь і Північ» 4

С Т У Д І Ї

Котляр М. Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині	30
Чухліб Т. В. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладання)	45
Таранець С. В. Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку XX ст.	75
Прилучький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр.	86
Нізова Л. В. Столипінський етап створення державно-монополістичного управління	101
Стоцький Я. В. (<i>Тернопіль</i>). Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944–1946 рр.	123

До 100-річчя від дня народження П.Ю.Шелеста

Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України XX століття	134
Яремчук В. П. (<i>Острог</i>). Історична наука в УРСР у «добу Шелеста»	149

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Іщенко Я. О. Геральдична мова й термінологія, основні приписи та наукові поняття	162
Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України	176
Таїрова-Яковлева Т. Г. (<i>Санкт-Петербург, Російська Федерація</i>). До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст.	202

О Г Л Я Д И

Тронько П. Т., Маньковська Р. В. Центр культурологічних студій Інституту історії України НАН України: проблематика досліджень	208

Р Е Ц Е Н З І Ї

Заруба В. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). І.Стороженко. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі	213
Слободянюк М. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). В.Іваненко, В.Якунін. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології	215

Жванко Л. М. (Харків). М.Коженювський, М.Мондзік, Д.Тарасюк. Доля блукачів. Польські біженці в Російській імперії у роки Першої світової війни.	.223
Піскун В. М. Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948–2007)	.227

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Бевз Т. А., Кудлай О. Б., Любовець О. М. Міжнародні та всеукраїнські наукові конференції, присвячені 90-річчю Української революції 1917–1920 рр.	.229
Ковалевська О. О. Міжнародна конференція «Європа між минулим та майбутнім» та V з'їзд клубу Східної літньої школи Варшавського університету у Києві	.234
Берковський В. Г. Міжнародна конференція «Фільварк – село – латифундія: сільське господарство в Речі Посполитій XVI–XVIII ст.»	.235
Іваненко Борис Васильович	.236
Станко Володимир Никифорович	.237
Нові книги	.238

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друкovanі, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою:

UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

**«ПОЧАТОК РУСІ: ПІВДЕНЬ І ПІВНІЧ»
(матеріали круглого столу)**

Залишаючись вірною традиції вміщення на шпальтах «Українського історичного журналу» матеріалів проблемних круглих столів, редколегія запросила гроно вчених-медієвістів для обговорення вельми дискусійної і вкрай актуальної для східнослов'янської історичної науки проблеми походження Русі. Не секрет, що становлення на пострадянському просторі суверенних держав неминуче призвело й до суверенізації та націоналізації їх історій. Відтак давні суперечки навколо того, звідки, – з Півдня чи з Півночі? – «пішла Руська земля», спалахнули з новою силою.

Представлені тексти відбивають різні, часом діаметрально протилежні погляди на цю проблему. Однак саме таке їх зіткнення допомагає віднайти точки дотику і намітити нові, більш досконалі, шляхи подальшого осягнення першопочатків Русі. Редколегія «УІЖ» щиро дякує науковцям, які люб'язно погодились взяти участь у роботі круглого столу. Тексти надісланих виступів друкуються мовою оригіналу з незначним редакторським втручанням.

Редколегія «УІЖ»

В.Л.Янин (Московский государственный университет, Российская Федерация)

РУСЬ НА ВОЛХОВЕ

Два великих города восточных славян – Киев и Новгород – многое объединяет. Эти «точки пересечения» достаточно неплохо изучены. Мы же подробнее остановимся на принципиальных отличиях киевской и новгородской систем власти. Последние находки Новгородской археологической экспедиции добавили в известную нам до сих пор картину важные штрихи.

В 1998 г. на Троицком раскопе в слоях середины XII в. было обнаружено помещение древнего новгородского суда (ряд административных построек и большой помост). Находки 1999 г. подтвердили наши ожидания. Уже в июне, в первый месяц раскопок, нам во множестве стали попадаться т. н. цилиндры. С помощью этих хитроумных деревянных приспособлений новгородцы обеспечивали сохранность собранных налогов. Цилиндр служил чем-то вроде современной пломбы – этот загадочный предмет представлял собой обрубок дерева с продольными и поперечными каналами. Сбранную на погостах дань складывали в кожаные мехи и запечатывали с помощью цилиндров. Мехи завязывались подобно современному рюкзаку или капюшону, а концы веревок пропускались через цилиндр. Для того, чтобы вскрыть содержимое, необходимо было либо расколоть цилиндр, либо разрезать мешок. Надписи на цилиндрах объясняли, откуда и в каком количестве был собран налог, иногда указывалось, кому он предназначался.

Впервые они были найдены в 1951 г. и встречались археологам исключительно редко; до нынешнего года в Новгороде было найдено всего 11 экземпляров. А к 20 июля 1999 г. нам удалось обнаружить ещё 34 цилиндра, и это число наверняка существенно возрастет.

Цилиндры представляют собой чрезвычайно характерную деталь для анализа состояния раннего новгородского общества. Когда новгородцы заключали договор с приглашённым князем, последний должен был соблюдать два важней-

ших условия. Во-первых, князь, его княгиня, бояре и дружинники не имели права владеть ни единым клочком новгородской земли. Во-вторых, все государственные налоги и подати на территории Новгородской земли собирали сами новгородцы, а не княжеские люди. Эти порядки существенно отличали Новгород от Киева: на юге Руси, как нам хорошо известно из летописей и зарубежных хроник, князь с дружиной самолично объезжал места сбора дани, а затем распределял собранное. Найденные нами цилиндры показывают, что в Новгороде дань делилась вдалеке от княжеской резиденции, на усадьбах родоплеменной знати.

Новгородская система контроля над государственными доходами, реконструированная нами по археологическим материалам, заставляет усомниться в истинности теории киевоцентризма, в своё время провозглашённой М.С.Грушевским, в советское время поддержанной Б.А.Рыбаковым и разделяемой сегодня многими украинскими историками. Учёные же, серьёзно изучающие новгородские древности, а также «примкнувшие к ним» белорусы, придерживаются иного мнения. Эта, более правильная, на мой взгляд, точка зрения гласит, что система государственного устройства распространялась не из Киева в Новгород, а, наоборот, из Новгорода в Киев.

М.С.Грушевский и его последователи полагают, что древнерусская государственность зарождается в Среднем Поднепровье на основе древних корней, уходящих ещё в скифские времена. В 1982 г. эти идеи очень пригодились партийным товарищам во главе с В.В.Щербицким, торжественно отпраздновавшим мифическое 1500-летие Киева (на самом деле города на Руси образуются не раньше VIII в.). Я очень рад, что подобные игры с историей не легли в основу празднования юбилея Москвы – в конце концов, на нынешней московской территории археологами раскопаны стоянки времён неолита, и Москве вполне можно отметить 50 тыс. лет! А киевский юбилей изрядно подпортили обнаруженные известным историком О.Прицаком еврейские письмена, из которых следует, что Кий якобы был жив ещё в середине X в.

По версии киевоцентристов, эти государственные начала потом распространяются на прочие земли восточных славян. Б.А.Рыбаков пошёл ещё дальше, чем М.С.Грушевский, заявив, что Новгород был основан киевлянами на краю их обширной империи для защиты северных рубежей государства. Своей государственности здесь быть не могло, потому что «в тридцати верстах от тайги», в краю непроходимых болот для этого якобы не было экономических условий. И только впоследствии из-за удалённости от Киева новгородская знать стала проявлять сепаратистские тенденции. Многолетние исследования в Новгороде показали, что древненовгородский диалект, отразившийся уже в самых ранних берестяных грамотах XI–XII вв., резко отличался от того «общерусского» диалекта, на котором говорили в Киеве. По находкам на бересте прослеживается около 30 отличий, аналоги которым мы находим в языке западных и южных славян. Западные корни кривичей и новгородских словен прослеживаются также в материалах антропологии, курганного обряда, топонимики и метрологии (работы В.В.Седова). Очевидно, именно эти славянские переселенцы с запада и создали впоследствии государство в Новгороде.

Государство возникает как логический результат естественного для любого общества процесса саморегуляции. И не важно, поселились ли люди на тучных чернозёмах или на болотах – они закономерно выбирают себе старейшин, устанавливают определённый порядок. Север Руси заселяется славянами довольно поздно – первые следы их присутствия здесь относятся ко второй половине VIII в. Пришельцы из Южной Балтики, обосновавшись в Новгородской земле и потеснив угро-финнов, принесли сюда свои традиции, а не те, что сформировались к тому времени в Среднем Поднепровье.

Очень важен вопрос, в какой форме образуется государственность. То государство, которое образовалось на севере в результате призвания варягов в середине IX в., было основано на принципах строгого соблюдения приглашённым князем и его дружиной выработанных новгородцами условий. Стеснённый в своих действиях князь чувствует себя в Новгороде неуютно и постоянно стремится уйти отсюда на юг. Пример тому подал Олег, открыто нарушивший договор с новгородцами и обосновавшийся на юге, в Киеве, после убийства Аскольда и Дира. После этого в Киеве возникает власть, основанная не на договоре, а на завоевании. Киев изначально развивается как монархия; Новгород же до конца XV в. придерживается основ первоначальной государственности, возникших ещё в докняжеский период – это вече (народное собрание), посадники, которые продолжают традиции родоплеменных старейшин, тысяцкие (военачальники) и т.д.

В итоге в Новгороде сложилась боярская демократия. Бояться этого слова не надо – последние годы научили нас тому, что любая самая безбрежная демократия в основе своей есть всё-таки «власть немногих». И только Ивану III, наследнику киевских и владимирских монархических традиций, удалось силой подчинить Новгород Москве и завести здесь «привычные порядки».

Часто путают реальные политические события, связанные с утверждением монархии, с упомянутыми выше основами общественной организации. Никто не спорит с тем, что киевская государственность автохтонна и при этом древнее новгородской. В Древней Руси реально существовали два центра развития государственности – Киев и Новгород. Задача историков при этом – накапливать новые данные, медленно, но верно, продвигать вперёд историческое знание.

А современные нам попытки «вернуться к истокам», полностью доверяясь концепции М.С.Грушевского, непродуктивны. Это то же самое, что на нынешнем уровне науки слепо следовать за выводами Н.М.Карамзина или В.О.Ключевского, С.М.Соловьёва или П.Н.Милюкова. Со времён этих выдающихся историков наука ушла далеко вперёд. Вспомним, что В.О.Ключевский полагал, что на Руси не было ремесла, а П.Н.Милюков был убеждён в том, что в древности население было поголовно неграмотным. А потом в Новгороде нашли берестяные грамоты... Сколько нам твердили о том, что в древности было две культуры – для богатых и бедных. Наши последние исследования показывают, что эстетический мир древнего новгородца был един, независимо от имущественного положения (одни и те же мотивы, сюжеты, орнаменты и т.д.). Известнейший искусствовед и художник академик И.Э.Грабарь был убеждён в примитивности художественного вкуса новгородцев – мол, понаставили «кособоких церквей» без особого понятия. А когда по итогам раскопок удалось выявить истинные пропорции храмов (без учёта позднейших культурных наслоений расстояние между древним и современным полом Софийского собора в Новгороде – 1 м 90 см), никаких сомнений в высочайшем мастерстве зодчих не осталось. Уверен, что и наши украинские коллеги скоро преодолеют в своих работах пietet перед трудами М.С.Грушевского.

П.П.Толочко (Институт археологии НАН Украины, Киев, Украина)

ОБ ИЗНАЧАЛЬНОЙ РУСИ

Историография темы происхождения Руси необычайно широкая. Интерес к ней постоянен в отечественных и зарубежных исследованиях. И, кажется, всё, что можно было сказать, уже сказано, а на долю нынешнего поколения историков осталась лишь трудная проблема выбора. Но, как свидетельствует опубликованная в журнале «Археологія» (2003. – №1) статья К.Цукермана – директо-

ра Центра истории и культуры Византии и Коллеж-де-Франс (Париж) – согласиться с такой участью оно не может и выносит на суд читателей также и своё особое мнение. В данном случае достаточно амбициозное, претендующее на пересмотр всей начальной истории древней Руси.

Тезисно концепция К.Цукермана выглядит следующим образом. До образования Руси Киевской восточнославянская государственность пережила два этапа своего формирования. Первый приходится на 30–70-е гг. IX в., второй – от прихода на Русь Рюрика в 895 г. до начала X в., когда её политический центр перемещается в Среднее Поднепровье. На первом этапе государственное образование называлось Руским каганатом, находилось в бассейне Волхова, а столицей имело Ладогу. В начале 70-х гг. IX в. в результате какой-то неизвестной межплеменной войны на смену каганату пришло новое образование во главе с Рюриком. Центром его, можно думать, был Новгород (Рюриково городище), названием – всё та же Русь. Правда, теперь это уже был, как будто, не каганат. В заключение автор замечает, что «если эта концепция верна, то начальная история древней Руси должна быть в корне пересмотрена».

Какими же аргументами К.Цукерман поддерживает свою сенсационную концепцию и все ли они оригинальны? Оказывается, не все – многие позаимствованы у предшественников, что называется, по методу предпочтения. Русский каганат основали шведы, которые обрели название Ros, Rus, Русь от финского слова Ruotsi. Что касается географической локализации каганата, то автор придерживается гипотезы Д.А.Мачинского, располагавшего его на севере, в бассейне Волхова. Все остальные мнения на этот счёт не принимаются во внимание, поскольку, будто бы, не выдерживают критики. Чьей критики? Разумеется, не К.Цукермана, но тех исследователей, с которыми он солидаризуется. Идея автохтонного происхождения названия Русь от иранского Rhos (Rosomoni, Roholani), обосновывавшаяся в своё время Г.Вернадским, Б.Рыбаковым и другими историками, для К.Цукермана неприемлема по той причине, что она подверглась резкой критике со стороны Е.Мельниковой и В.Петрухина. А неприятие Руси на Днепре в IX в. основывается на отсутствии здесь скандинавских древностей этого времени. При этом автор почему-то ссылается не на результаты исследований украинских археологов, а на критический обзор их работ, выполненный И.Каллмером.

Понимая, что рассуждения о Руском каганате в бассейне Волхова будут хоть чего-нибудь стоить, если удастся показать, что Киев в это время и вовсе не существовал, К.Цукерман значительную часть своей статьи посвящает именно этому доказательству. При этом, не пытаясь разобраться в киевских древностях сам, ссылается на авторитет своих предшественников. Ему, в частности, импонирует мнение И.Каллмера, что начало самого раннего «урбанистического» этапа в истории Киева приходится на 80-е годы IX в., и что этот век является одним из наименее интересных периодов в этой издревле заселённой местности.

Давно уже замечено, что менее всего интересно нам то, чего мы не знаем. Если бы И.Каллмер, а вслед за ним и К.Цукерман, потрудились изучить работы киевских археологов, то они бы увидели, что культурные слои Киева, датирующиеся VIII–IX вв., обнаружены на значительной площади, исчисляющейся десятками гектаров. Дендродата одной из построек Подола – 887 г., – вовсе не является доказательством начала урбанистического этапа в истории Киева. Просто археологам посчастливилось обнаружить остатки одной из сохранившихся ранних построек. Она стояла на культурном слое, который образовался в течение VIII–IX вв., содержал керамику, изготовленную на круге, так называемого курганного типа, и лепную. Если исходить только из дендродат, тогда придётся признать, что в Верхнем Киеве урбанистический этап вообще не наступил, ведь

там археологическое дерево не сохранилось вовсе. Да и подольское ископаемое дерево нам удалось обнаружить только в 1970-х гг.

Вторым важным доказательством «небытия» Киева в IX в. является якобы отсутствие на его территории восточных монет двух последних третей IX в. Здесь К.Цукерман ссылается на мнение Т.Нунана, утверждающего отсутствие торговых связей между Киевом и Востоком ранее 900 г.

Следует сказать, что вывод этот не новый, лет за 30 до Т.Нунана он был высказан М.К.Каргером¹. Согласно ему, распространённое до недавнего времени положение о том, что киевские клады восточных монет охватывают период с конца VIII до начала X вв., не соответствует действительности. Никаких кладов VIII и даже IX вв. в Киеве не найдено. Все они зарыты в землю в первой половине X в. Именно в это время, как полагал М.К.Каргер, и устанавливаются прочные связи Киева со среднеазиатским Востоком².

Мне уже приходилось писать об этом необъяснимом заблуждении М.К.Каргера и последовавших за ним нумизматов³. Для характеристики торговых связей Киева с Востоком важным является не столько время зарытия кладов, сколько даты самих монет. Редко какой клад состоит из одновременных монет, большей частью эти ценности собирались, изменяя свой состав под воздействием рынка, на протяжении нескольких столетий. Последняя монета в кладе указывает не столько на дату его зарытия, сколько на то, что с этого времени он больше не пополнялся новыми монетами. Считать, что это время поступления всех монет в Киев должно определяться датой позднейших, методически неверно. В Киеве найден клад, в котором среди 200 медных куфических монет VIII–X вв. было несколько поздних, датируемых XIII в.⁴ Характерно, что и одиночные находки арабских монет (в культурных слоях и погребениях) также датируются VIII–X вв. Без признания существования налаженных торговых связей Киева с Востоком в VIII–X вв. (наибольшее число монет относится к IX – началу X в.), о чём свидетельствуют и восточные авторы, подобная закономерность нумизматических находок не может быть удовлетворительно объяснена. Даты кладов указывают не на установление прочных связей Киева с Востоком, а, скорее, на их прекращение.

Таким образом, на основании находок восточных монет на территории Киева нет и малейшей возможности утверждать о каком-то экономическом вакууме в Среднем Поднепровье во второй половине IX в. Наличие связей Киева с Востоком в VIII–X вв. подтверждается другими находками, в том числе салтовской керамикой, выявленной в жилище VIII–IX вв. и в культурном слое Подола, а также обнаружением могильника с катакомбными погребениями в пределах «города Ярослава».

Ещё менее убедителен аргумент, согласно которому говорить о Южной Руси IX в. не позволяет полное отсутствие каких-либо скандинавских находок ранее X в. в Киеве и на всём Среднем Поднепровье. Не правда ли, интересная логика рассуждений? Сначала априори принимается вывод о том, что русы – это шведы, а затем отсутствием следов этих самых шведов в Киеве ранее X в. доказывается невозможность нахождения здесь и Руси.

Объективности ради, следует сказать, что не всё так безнадежно. Скандинавские следы IX в. в Киеве всё же имеются, в том числе и в захоронениях. Это так называемые скорлупообразные фибулы, а также кольцевые с длинными и обычными иглами, которые датируются IX–X вв. Однако, при чём тут русь? В летописи северные пришельцы выступают под названием варяги. Чудесное их превращение в русов происходит только после прихода в Киев.

На Киев Олег выступил «поймъ воя многи, варяги, чюдь, словѣни, мерю, весь, кривичи». После овладения Киевом Олег провозгласил его «матерью городам руским», а северная дружина получила наименование руси. «И снде Оле-

гъ княжа въ Киевѣ ... И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью»⁵.

Летописец и позже будет чётко отличать русь от варягов и даже новгородских словен. В 1015 г. Ярослав выступил из Новгорода на Киев с тысячей варягов и тремя тысячами других воинов. Навстречу ему из Киева вышел Святополк «пристрои бещисла вои, Руси и печенѣгъ»⁶. После утверждения в Киеве уже Ярослав становится обладателем русской дружины. Для похода против Святополка и Болеслава он «совокупил Русь, и варяги, и словѣн»⁷.

Из этих и других летописных известий видно, что варяги не приносили на юг новое название, но обретали его здесь. Оно для Среднего Поднепровья было органичным со времён древних «росов». Арабские географы в IX в. постоянно упоминают русов как обитателей южных регионов восточнославянского мира. Аль-Хорезми в сочинении «Книга картин земли», написанном между 836–847 гг., упоминает реку Друс (Данапрос – Днепр), которая берёт начало из Руской горы (Джабал-Рус). Сочинение неизвестного автора IX в. «Худуд-ал-Алам» сообщает, что «страна русов находится между горой печенегов на востоке, рекой Рутой на юге и славянами на западе. А царя их называют хакан русов»⁸.

Видимо, не случайно первые киевские летописцы называли Руским и Чёрное море: «А Днѣпръ втечетъ в Понетское море тремя жерелами, еже море словеть Руское»⁹. Ни Ильменское озеро, ни Балтийское море такого названия не имели.

Теперь об ильменско-волховском местоположении так называемого Руского каганата. Доказательства в пользу его существования более чем сомнительны. Ссылка на переписку византийского императора Василия I и Людовика II Итальянского никак не проясняет дело. Василий говорит, что титул кагана носят верховные правители аваров, хазар и норманнов, а Людовик II отметил, что знает лишь об аварском кагане, но не заметил ни хазарского, ни норманнского. Из этого К.Цукерман делает следующий вывод: «Норманнский каган, неизвестный франкскому императору, может быть только каганом народа Rhos, упоминаемого в Бертинских анналах».

А почему не каганом хазар, ведь последний тоже неизвестен Людовику II? К тому же, письмо императора Василия I датируется 871 г., когда, согласно К.Цукерману, Русский каганат в бассейне Волхова был уже разгромлен, а новое государственное объединение во главе с Рюриком появится только через четверть столетия.

Сведения восточных авторов позволяют говорить скорее о славяно-русском каганате, чем о норманно-славянском. Аль-Якуби упоминает государя славян (al-Sakaliba), а Ибн Хордадбех и другие арабские географы постоянно смешивали русов и славян.

Из сообщений о походах русов на Константинополь и в Закавказье можно сделать вывод о сравнительно большом их государственном образовании, располагавшим значительными людскими и материальными резервами. О малозаселённом волховско-ильменском крае в IX в. этого не скажешь. К тому же, он находился на невероятно далёком для раннего средневековья расстоянии от Византии и Закавказья, чтобы можно было осуществить даже простое путешествие в эти страны, а не то, чтобы предпринять военную экспедицию. Станным кажется также и то, что предполагаемый Русский каганат в бассейне Волхова, не отличавшийся воинственностью по отношению к своим соседям, наводил ужас на народы и страны, удалённые от него за несколько тысяч километров.

Я не знаю, корректен ли вообще вывод о Руском каганате IX в., но если он и был, то находился, безусловно, не на севере, а на юге восточнославянского мира. Скорее всего, на Среднем Днепре, а его политическим центром являлся Киев. В более поздние времена отсюда предпринимались военные походы в Крым и Византию, и именно здесь мудрые киевские книжники называли князей Вла-

димира и Ярослава каганами, как бы воскрешая тем самым времена начальной Руси. Как свидетельствует летопись, уже от Олега русские правители именовались князьями или великими князьями.

Одним из доказательств в пользу того, что походы на Византию и её черноморские владения осуществлялись в IX в. из Киева, являются находки в нём византийских монет. Наиболее ранние из них принадлежат императорам Михаилу III (842–867 гг.), Василию Македонянину (867–886 гг.), а также Василию I и Константину (876–879 гг.). Монеты названных императоров найдены и в других пунктах Среднего Поднепровья. В Ладоге или Рюриковом городище подобных свидетельств русско-византийских контактов для этого времени нет. Конечно, это было бы невероятным, если бы именно отсюда в продолжении 30–70-х гг. осуществлялись визиты и походы русов в Константинополь.

В заключение несколько слов о несовершенстве ранней хронологии «Повести временных лет». Конечно, она относительная. В сомнениях К.Цукермана нет ничего необычного и нового. Они высказывались всегда и даже во времена Николая I, который, согласно С.М.Соловьёву, запретил подвергать критике вопрос о дате основания Русского государства, назначенного преподобным Нестором. Здесь уместно напомнить, что летописание на Руси велось с конца X в., а, следовательно, ответственность за хронологию должны разделять вместе с Нестором и его предшественники. Это важно подчеркнуть, поскольку во многих исследованиях можно прочитать, что Нестор писал летопись в начале XII в., а поэтому не мог знать, когда произошло то или иное событие в предшествующие века. Ранняя хронология действительно нуждается в уточнении, но попытки её пересмотра почти всегда оказываются малоубедительными. Не являются исключением и уточнения К.Цукермана. Выверка ранней хронологии на основании дендродат поселений Новгородщины или слоёв пожарниц на них не может быть признана корректной, поскольку нет уверенности в том, что они хоть как-то коррелируются с летописными известиями. Обе новые даты: 870 г. – гибель Русского каганата в бассейне Волхова и 895 г. – приход на Русь Рюрика – в такой же (если не в большей) мере гадательны, как и свидетельства летописи 859 г. о приходе варягов «из-за моря» и 862 г. – об их изгнании.

Из сказанного выше следует, что, вопреки надеждам К.Цукермана, историкам придётся всё же воздержаться от коренного пересмотра начальной истории Руси.

¹ Каргер М.К. Древний Киев. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1959. – С.116–126.

² Там же. – С.123–124.

³ Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С.165–166.

⁴ Тизенгаузен В. О кладе куфических монет, найденном в Киеве в 1803 г. // Археологический вестник. – Москва, 1817. – С.198.

⁵ Повесть временных лет (далі – ПВЛ). – Ч.1. – Москва; Ленинград, 1950. – С.20.

⁶ ПВЛ. – Ч.1. – С.96.

⁷ Там же.

⁸ Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С.399.

⁹ ПВЛ. – Ч.1. – С.12.

А.Н.Кирпичников (Институт истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург, Российская Федерация)

К ВОПРОСУ О ПЕРВОЙ СТОЛИЦЕ РУСИ

Посёлок Старая Ладога Ленинградской обл. находится в низовьях реки Волхов. Большую часть его занимает музей-заповедник. Ладога, как этот населённый пункт назывался до 1704 г., ровесник создания Русского государства. Ис-

тория этого древнего города, а ныне посёлка, запечатлена в 160 памятниках архитектуры, археологии и истории. В центре современного посёлка высится пятибашенная каменная крепость, рядом – Земляное городище, место главных археологических открытий. Вокруг – старинные дома, амбары, церкви, колокольни, монастыри. Строения окружены или перемежаются рощами, курганами, урочищами, некогда существовавшими подгородными поселениями. Уцелела старая планировка, а одна из улиц, Варяжская, восходит к временам X в. По берегам Волхова возведены величественные могильные холмы – это захоронения первых поколений горожан. Для плывущих по реке они образовывали своеобразные пропилеи, напоминавшие живущим об их почивших сородичах. В одной из таких сопок, по легенде, похоронен создатель объединённой Руси – князь Олег Вещий.

Раскопки в Старой Ладоге начались в 1708 г. Для изучения средневековых городов эта дата уникальна. С 1972 г. здесь работает Староладожская археологическая экспедиция Института истории материальной культуры Российской академии наук под руководством автора этих строк. За годы раскопок экспедицией достигнуты результаты, которые изменили прежние представления о прошлом поселения в низовьях Волхова и обозначили его как фактор, повлиявший на ход европейской истории.

Прежде всего, выяснена дата основания славянами города Ладоги. Анализ спила одного из брёвен постройки выявил дату его рубки – 753 г. Именно тогда новые поселенцы поставили на этом месте первую избу. Установил этот факт отряд экспедиции, возглавлявшийся Е.А.Рябининым. На территории Старой Ладоги и в её окрестностях открыты памятники и более раннего времени, но пока точно установлена дата, упомянутая выше. Дата основания Ладоги выдвигает её в качестве древнейшего средневекового города не только Руси, но и всей Восточной и Северной Европы. Именно в это время низовьев Волхова достигла волна славянского расселения. В создании славянского центра на прежде малозаселённых землях лесных охотников и рыболовов-финнов воплотилась вековая «балтийская идея» восточных славян, а затем и русских – получить выход к Балтийскому морю, к свободным и непосредственным связям со странами Скандинавии и Западной Европы. Для европейских путешественников Ладога стала «окном на Восток» и одновременно главнейшим портом на великих евразийских водных торговых путях из района Балтики в Византию и Арабский халифат.

Дальняя и ближняя торговля в тот период совершила чудеса – она способствовала экономическому подъёму многих стран, произвела подлинный переворот в умах и делах людей. Народы пришли в движение, узнали друг друга, обогатились не только опытом войн и набегов, но и техническими и культурными достижениями. Западные товары, в том числе оружие и украшения, преимущественно через Ладогу достигали славянских и восточных рынков, где продавались или менялись за меха, невольников, всемирную в тот период валюту – мусульманские серебряные монеты-дирхемы. Расположенное на стыке морских и речных путей поселение в низовьях Волхова выдвинулось как поставщик лучших в Европе мехов. В тот период Ладога стала европейски известным складочным местом различных грузов, центром транзитной и собственной торговли, а её население могло достигать 1000 чел.

Не случайно в земле Ладоги находят произведения многих народов: среднеазиатские бусы, скандинавские застёжки, железные гривны-амулеты с молоточками-привесками скандинавского громовержца Тора, шумящие подвески финнов, височные кольца славян. С Востока привозились гирьки для взвешивания монетного серебра, стеклянные подвески-лунницы, бляшки на ремни, перстни, бусы из сердолика и горного хрусталя. С южного побережья Балтийского моря в Ладогу поступал янтарь. Славян обычно представляют землепашцами – жите-

лями бескрайних равнинных полей. Но в Ладоге они сменили излюбленное занятие – составили подвижное купеческое сословие, включившееся в мировую торговлю по водным дорогам.

Необычно и ещё одно археологическое наблюдение. В наших раскопках в культурных напластованиях IX–XI вв. почти во всех жилых постройках постоянно встречаются тигли, льячки, иногда ремесленные инструменты, а также куски янтаря, заготовки из кости, обломки бронзы, полуобработанные бусы, капли стекла и бронзы, литейные формочки. Очевидно, владельцы этих построек занимались ювелирным и отделочным ремеслом сразу нескольких разновидностей. Жильё одновременно служило мастерской и, возможно, лавкой, где универсалы-ремесленники изготавливали различные украшения, очевидно находившие широкий сбыт и за пределами города. Перед нами предстаёт своеобразный город мастеров-ювелиров. В этом, видимо, таится один из секретов предпринимательского процветания горожан.

На примере Ладоги рушится представление о стойкой самобытности славян. Город в низовьях Волхова являлся новым для раннего средневековья городом-космополитом, где встречались разные племена и народы Европы и Азии. Пришельцы находили здесь приют, жили своими общинами, имели свои кладбища и мольбища и все вместе образовывали своеобразный разноязыкий «Вавилон».

В раскопках постоянно встречаются разнообразные скандинавские вещи. В урочище Плакун открыт норманнский могильник, одно из погребений которого обнаружило сходство с датскими захоронениями эпохи викингов. На Земляном городище был обнаружен городской квартал, распланированный на стандартные участки, прилегающие к реке, как это делали жители Дании (несколько позже и Норвегии). Датский след в культуре Старой Ладоги получил точную расшифровку. В 862 г., когда этот город впервые упоминается в летописи, туда по приглашению славянских и финских племён прибыл скандинавский, а точнее, как теперь становится всё очевиднее, датский выходец – князь Рюрик с братьями и дружиной. Он положил начало правившей до конца XVI в. на Руси династии Рюриковичей, а Ладога стала первой государственной столицей Руси (затем эта миссия перешла к Новгороду, потом – к Киеву).

Факт призвания чужестранцев служить новой стране не унижает русскую историю. Пришелец-скандинав, конечно, не мог в один день основать государство. Все предпосылки к этому в славянском обществе уже сложились. Оставалось сделать завершающий шаг – наладить новый механизм властвования, что и было осуществлено. «Норманнский вопрос», болезненно обсуждавшийся в русской науке почти 200 лет, был уже решён во времена первых скандинавских по происхождению вождей – Рюрика и Олега. Основатель династии и его продолжатель, придя к управлению в чужой стране, поняли, что следует сохранить и расширить доступ Руси к Балтике и осуществить внутренние задачи молодого русского государства. Выбор Рюрика в военном и организаторском отношении, похоже, себя оправдал. Вплоть до конца X в. скандинавы не нападали на области Ладоги и Новгорода, предпочитая торгово-транспортные и межгосударственные связи. Вплоть до второй четверти XII в. Ладога оставалась фамильным владением правящей ветви династии Рюриковичей. Затем она перешла под юрисдикцию Новгорода Великого.

Геополитическое и стратегическое значение Ладоги в первые века её существования определило ведущую роль города в укреплении северных рубежей Руси. Этому получено конкретное археологическое подтверждение. На месте нынешней каменной крепости XVI в. были обнаружены две её каменные предшественницы, как выяснилось, и необычные по устройству. Одну, возможно, построил князь Олег, который, по словам летописи, в 882 г., укрепляя границы государства, «нача города строити» (здесь город обозначает крепость). Упомя-

нутое сооружение явилось первой цельнокаменной фортификацией на Руси. В 1113–1114 гг. на её месте последним самодержцем Киевской державы князем Мстиславом Великим была воздвигнута новая каменная твердыня. Среди сотен деревоземляных оборонительных сооружений Руси ладожское по своему материалу – плитняку – было редким исключением. Оба сооружения были не только обнаружены и опознаны, но и частично музеефицированы. Посетитель теперь может видеть нижнюю часть стены 1113–1114 гг.

Список открытий в Старой Ладоге расширяется с каждым годом. Е.А.Рябинину недавно удалось обнаружить на Земляном городище древнейшую в Северной Европе металлообрабатывающую мастерскую VIII в. с беспрецедентным набором из 26 инструментов. В 1997 г. наша экспедиция открыла части мастерской IX в. с украшениями скандинавского художественного ремесла, которые даже в северных странах считаются большой редкостью. Получается, что при Рюрике и Олеге в Ладоге было организовано литейное производство высококачественных изделий по скандинавским образцам. Речь идёт о застёжках-фибулах и браслетах, отливавшихся из латуни и имитировавших золотое свечение. А вопрос о первой столице Руси требует уточнений.

В.М.Ричка (Институт історії України НАН України, Київ, Україна)

БЛУКАЮЧА СТОЛИЦЯ (до питання про появу столиці у середньовічній Русі)

У сучасній схемі російської історії неабияке значення надається питанню про появу першої столиці Русі. Прийнято вважати, що нею була Ладога, 1250-річчя заснування якої було відзначено у 2003 р. як державний ювілей Російської Федерації. Звідси, мовляв, і стартувала російська історія, яка пізніше перемістилася до Новгороду, а вже звідти – до Києва. Залишаючи осторонь питання про витoki ідеї перетікання історії Русі/Росії з Півночі на Південь і знову на Північ та її змістовне наповнення у модерній російській історіографії, пропоную задуматися над тим, чи не заблукала було столиця Русі і чи взагалі існувало саме поняття «столиця» у додержавний період східнослов'янської історії?

Повідомляючи про організацію військового походу з Новгородської Півночі князем Олегом і захоплення ним Києва, «Повість временних літ» під 882 р. з-поміж іншого сповіщає: «...в лѣто 6390. Поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чюдъ, словѣни, мерю, весь, кривичи и приде къ Смоленску съ кривичи, и пріяи градъ, и посади мужь свои. И придоста къ горамъ къ киевскимъ... И сѣде Олегъ княжа в Киевѣ, и рече Олегъ: «Се буди мати градомъ русьскимъ»¹. Це літописне повідомлення у науковій літературі витлумачується зазвичай як об'єднання до того буцімто розділеної на новгородську і київську «половини» Русі в одне державне тіло з центром/головою у Києві². При цьому, вкладені літописцем в уста князя-язичника Олега слова «Се буди мати градомъ русьскимъ», що давно вже стали хрестоматійними, трактуються буквально, як проголошення новгородським узурпатором Києва загальнорусською столицею.

Наприклад, Д.С.Лихачов доводив, що «слова Олега имеют вполне точный смысл: Олег объявляет Киев столицей Руси (ср. аналогичный термин в греческом $\mu\eta\rho\tau\omicron\lambda\iota\zeta$ – мать городов, метрополия, столица). Именно с этим объявлением Києва столицей Русского государства и связана последующая фраза: «и беша у него варяги и словени и прочи [в Новгородской первой летописи – «и оттоле», т.е. с момента объявления Києва столицей Русі] прозвашася Русью»³. Такої ж думки дотримується і сучасний український дослідник Я.Р.Дашкевич: «Сфальшованою є начебто стародавня ідея про «Київ – мати городів руських»... не було жодного ідеологічного навантаження у цьому висловлюванні ні в часах

Олега, ні в часах написання літопису. Словосполучення «мати городов» звичайна калька з грецької мови, переклад слова «метрополіс» (у значенні «столиця»). Цю кальку перестали вживати в XV ст.»⁴.

Між тим, це словосполучення є давнього, книжного за своїм змістом походження і несе у собі насправді потужне ідеологічне навантаження. Текстологічні паралелі цьому літописному фразеологізмові, помічені вченими у книгах Святого Письма (Гал. 4: 26), «Житті Василя Нового» та апокрифічних пам'яток, засвідчують, що знаменитими приписуваними язичнику Олегу словами Київ явно ототожнюється з Новим Єрусалимом⁵. Звісно, про таке уподібнення не могло бути й мови до запровадження християнства на Русі і становлення тут нехай і примітивних, але підвалин державної організації.

Утверджуючи себе з кінця X ст. як важливий чинник християнської ойкумени, Київ не міг стояти осторонь розвитку середньовічної біблійної екзегези, християнської теології і естетики, де єрусалимській ідеї відводилось почесне місце. Рецепція християнської історіософії на Русі об'єктивно зумовлювала формування уявлень про її співпричетність із подіями і явищами священної історії. Тому закономірно, що образ Святого Міста – Єрусалима був тут предметом особливо глибокої рефлексії. Орієнтація староруських книжників на біблійну традицію була невіддільно пов'язана з рецепцією візантійської політичної культури з її православним усвідомленням історичного процесу. Християнська історія продовжує і, водночас, скасовує єврейську. Новим Єрусалимом для всіх православних християн відтепер є Константинополь – столиця могутньої Візантійської імперії й усієї християнської спільноти.

Заснована Константином Великим 324 р. на європейському березі Босфору (на місці давньогрецького Візантія) столиця Візантійської імперії (освячена 11 травня 330 р.) була знана у тогочасному світі як «Новий Рим» (*Constantinus novam Roma*). Із-поміж багатьох епітетів на його означення (*Constantinus sedem regni Byzantium transtulit, eamque Constantinopolis vocavit, quae et Regia urbs et Neoroma vocata*) у слов'янській писемній традиції укорінилася назва «Царгород». Офіційний статус Константинополя як «Нового Риму» був закріплений відповідними канонами Халкедонського і II Константинопольського церковних соборів. У цій політичній символіці підкреслювалась імперська сутність Константинополя як столиці нової Imperium Romanum. Його ж еклезіологічна, духовно-релігійна першість відбилася у найменуванні «Новим Єрусалимом».

Уявлення про столицю Візантійської імперії як спадкоємницю Єрусалима ґрунтувалися на засадничій для ромейської ідеології концепції богообраності Візантії – Нового Ізраїлю. Бог знехтував євреями і навзамін прикликав до себе греків. Він дарував їм священство і царство, а також пророцтво – Новий Заповіт, написаний грецькою мовою. Ця ідея виразно простежується, наприклад, у посланні візантійського патріарха Фотія до вірменського католикоса Захарії (862–876 рр.), в якому, зокрема, стверджується, що збудований «другим Давидом», тобто св. Константином, Царгород сиріч Константинополь є «другим Єрусалимом», містом, в якому збулося пророцтво про непохитність Божого Граду: «Бог серед нього, нехай не хитається» (Пс. 45, 6). «Другим Єрусалимом» називає Константинополь і візантійський патріарх Фотій у своїх ламентациях із приводу облоги міста «варварами з півночі» у 860 р.

Єрусалимський топос був визначальним для архітектоніки міського простору візантійської столиці. Будівничий християнського мегаполісу Константин Великий прагнув перевершити Рим величию нової столиці. Як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, урбаністичним ідеалом для нього був Єрусалим. Так, кафедральний собор св. Софії відповідав Єрусалимському Храму, а імператорський палац – палацові Соломона; навіть іподром відповідав єрусалимському театру часів Христа.

Імітація «ромейської» парадигми *translatio Hierosolymi* була притаманною й іншим православним народам, що перебували в орбіті візантійського культурного впливу. Так, у середньовічній Болгарії на роль «Нового Єрусалиму» претендували Тирново і Преслав. А у Центрально-Західній Європі – Прага, Аахен і ряд інших міст.

На Русі першим потрапив сконстатувати подібні претензії Києва через уподібнення Царгородові і його сакральному першообразу сподвижник Ярослава Мудрого, перший руський за походженням київський митрополит – Іларіон. Порівнюючи хрестителя Русі з першим християнським володарем Ромейської імперії – Константином, він наголошував на тому, що подібно до останнього, який, «сє материю своею Еленою крест от Іерусалима принесєша по всему миру своему раславьша, раславьша вѣру оутвердиста, ты же (Володимире – *В.Р.*) сє бабою твоею Ольгою принєсша крест от новаго Іерусалима – Константинограда»⁶.

На мою думку, немає вагомих підстав убачати у наведених вище Іларіонових словах якихось прихованих виявів антиюдейської полеміки, чи антигрецькі тенденції, зокрема, приниження значення Царгороду й імперії, як це подекуди стверджується у науковій літературі⁷. Константинополь і його субститут Єрусалим символізують для Іларіона виток і оплот християнської віри, звідки духовна традиція транслюється, нехай і за посередництва Константинополя, до Києва, через що й останній тепер набуває ореолу нового Святого Міста. Слідом за Іларіоном трохи пізніше цю ідею гранично ясно сформулює Яків Мніх у своїй «Пам'яті і похвалі князеві Володимирі» ось цими лапідарними, але надзвичайно промовистими словами: «Оле чудо! Яко 2-й Іерусалим на земли явился Киев»⁸.

Уподібнення Києва «священному граду» Єрусалиму простежується у багатьох пам'ятках писемності і культури українського середньовіччя. Встановлюваний середньовічними книжниками культурно-історичний паралелізм між Києвом та Єрусалимом не був голосливою декларацією, а спирався на матеріалізований стараннями Ярослава Мудрого, як би тепер сказали, урбаністичний проект – перевлаштування міського простору головного осередку Русі. Як сповіщає літопис, під 1037 р. «заложи Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святая Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротъх святыя Богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастирь и святая Ирины»⁹. Київські будівлі, споруджені за Ярослава, знаходять прозорі аналогії в архітектурі й сакральній семантиці міського простору Константинополя. Вони простежуються не тільки у співзвучності назв храмів та головної брами, але й виявляються, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, у художньо-композиційних прийомах їх вирішення¹⁰. Сакральна топографія й космогонічна сутність Царгорода – «Нового Єрусалима» – визначала основні ідеї містобудування та архітектурно-художнього оздоблення середньовічного Києва. Міфологія його архітектурного простору насичена великою кількістю глибоких конотацій, конкретних предметів і абстракцій. Уречевлені мовою християнської літургії, вони переносились у пласт зорових уявлень, утворюючи зримий образ Святого Міста – «Другого Єрусалима»¹¹.

Ярослав не просто розширив міську забудову – він фактично звів нове Місто. Значущість такого перетворення, чи, радше, перевтілення міського простору відбивають наступні слова митрополита Іларіона: «Виждь же и град величством сіающь, виждь церкви цветущи, виждь хрстіаньство растуще, виждь град иконами святых освѣщаемь и блистающєся»¹². Київ в очах Іларіона постає сповненим величі, царственною гідністю й осяяним світлом Господнього благословення градом. Використання у давньоруській літературній традиції візантійської формули «богохранимого града» щодо Києва було теж започатковане Іларіоном. В автобіографічній приписці про своє настолювання, що вінчає, сказати б, увесь його літературний цикл, відзначається, що ця подія сталася «въ величѣмъ

и богохранимъ градъ Къѣвъ»¹³. Цей термін, що походить із кола епітетів Єрусалима, був запозичений Іларіоном через посередництво візантійської лектури та біблійні референції. Наприклад, у «Хроніці» Георгія Амартола Єрусалим – цей «преславний Божий град» – постає як «богосъзданий, и богохранимы, и богоукрашени, и боголюбимы» град¹⁴. Отже, тільки після того, як стараннями Ярослава Мудрого статус Києва було належним чином вивіщено, ідеологічно можна говорити про саму ідею столиці середньовічної Русі.

Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням із візантійського ідейного арсеналу (термін «столиця» у давньоруській мові не зафіксований). Характерним є зазначене О.В.Назаренком у службі на освячення церкви св. Георгія у Києві (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном «першопрестольним матери градом». Словосполучення «мати градам», «являясь калькой с греческого мѣтрополѣцѣ, одного из эпитетов Константинополя, указывает на значение для столичного статуса Києва царградской парадигмы. Это выражение встречается в источниках неоднократно, ... но наиболее показательное его упоминание в службе на освящение церкви святого Георгия в Киеве (середина XI в.): «...от первопрестольного матери градом, Богом спасенного Києва». Здесь Киев назван еще и «первопрестольным» – калькированная с греческого терминология усугубляется специфически церковным определением, употреблявшимся по отношению к первенствующим кафедрам»¹⁵. Стольним градом, тобто столицею, називає Київ також інший святий Русі – печерський ігумен Феодосій. Коли у 1073 р. на київський престол зійшов Святослав Ярославич, вигнавши з Києва свого старшого брата Ізяслава, він рішуче виступив на захист останнього. «Сиче бо двема братома брань сътворити на единого старейшаго их брата, христолюбца князя Ізяслава, и тако прогнанъ бысть от града столнаго Києва. И онемъ пришедшим в град тѣй, посылають же по блаженнаго отца нашего Феодосиа, бедяще того приити к ним на обед и причаститися неправеднем том съвете. Той же бе исполненъ святого духа преподобный, и яже разумев еже неправедно суще изгнание иже о христолюбци, и глаголетъ посланному, яко не имамъ ити на трапезу Иезавелину и причаститися брашна того, исполнь суца крови и убийства, и ина многа глаголавъ, отпусти того, рекъ, яко възвестиши вся си пославшим тя». Феодосій у своїх приватних посланнях і публічних зверненнях до Святослава продовжував звинувачувати останнього у тому, що той «не по закону седша на столе томъ» і вимагав повернути Ізяслава «на столъ, иже ему благоверный отецъ твой предасть»¹⁶.

Таким чином, саме поняття «столиця»/«стольний град» у політико-ідеологічних уявленнях Київської Русі набуває більш-менш виразних рис лише у середині – другій половині XI ст. Ладога й Новгород були локальними осередками володарювання на давньоруській Півночі і внаслідок різних обставин не набули статусу загальнодержавної столиці всієї Русі.

¹ Повесть временных лет / Под. ред. В.П.Адриановой-Перетц. 3-е изд. – Санкт-Петербург, 2007 – С.14.

² Див.: Греков Б.Д. Киевская Русь. – Ленинград, 1953. – С.453.

³ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – С.409.

⁴ Дашкевич Я. Київ в ідеології України XII–XVII ст. // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.). – Л., 1994. – С.7.

⁵ Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории. 1998. – Москва, 1999. – С.139–140.

⁶ Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Иллариона. – К., 1984. – С.97.

⁷ Див., напр.: Majeska G. Tsar'grad: The Image of Byzantium in the Popular Lore of Medieval Russia // The Slavs in the Eyes of the Occident. – Cracow, 1992. – P.9–19.

⁸ *Зимин А.А.* Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Москва, 1963. – Вып.37. – С.74.

⁹ Повесть временных лет. – С.66.

¹⁰ *Раппопорт П.А.* О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // Византийский временник, 1984. – Т.45. – С.185–191.

¹¹ *Ричка В.М.* «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – 243 с.

¹² «Слово о законе и благодати» Илариона / Изд. А.М.Молдаван. – К., 1984. – С.98.

¹³ *Молдован А.М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С.4.

¹⁴ *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920 [репринтне відтворення: Die Chronik des Georgios Hamartolos. – Munchen, 1972]. – С.457.

¹⁵ *Назаренко А.В.* Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее Новое время (XI–XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции (Москва, 3–5 декабря 1996 г.). – Москва, 1996. – С.70–71.

¹⁶ Киевско-Печерський патерик (репринтне видання). – К., 1991. – С.66, 69.

Н.А.Макаров (Институт археологии РАН, Москва, Российская Федерация)

СЕВЕР И ЮГ ДРЕВНЕЙ РУСИ В X – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XII в.: ФАКТОРЫ КОНСОЛИДАЦИИ И ОБОСОБЛЕНИЙ

Проблема взаимодействия Севера и Юга на Русской равнине имеет исключительное значение для понимания общего хода культурной истории Восточной Европы в средневековье.

Период X–XII вв. характеризуется резкой активизацией связей между северными и южными областями Восточной Европы. Пути, ориентированные в направлении Север – Юг, в эту эпоху стали основными каналами распространения культурных инноваций, циркуляции товаров, военно-политической экспансии, важными маршрутами колонизации и расселения. Ось Север – Юг сформировала геополитическую основу древнерусского государства, сложившегося путём объединения двух государственных образований с центрами в Приильмье и Поднепровье. Древнерусское культурное единство второй половины X–XII вв. было во многом вызвано к жизни передвижением людей, культурных достижений и материальных ценностей в меридиональном направлении. Противоречивые тенденции интеграции и обособления Севера и Юга, торгово-экономического взаимодействия и политического соперничества городских центров обеих областей, глубокого взаимопроникновения северных и южных культурных традиций – одно из важнейших явлений, характеризующих развитие Древней Руси в IX–XII вв.

Определяя содержание понятий Север и Юг применительно к историко-культурной ситуации конца I – начала II тыс. н.э., на Русской равнине трудно очертить конкретные географические границы обеих областей и обозначить точный рубеж, разделяющий северные и южные территории. Проблема эта в современной славяно-русской археологии рассматривается преимущественно как проблема взаимоотношений Новгорода и Киева, союза и соперничества двух доминирующих политических центров Древней Руси, сложившихся на основе различных, хотя и родственных, этнокультурных образований. Между тем, Новгородская земля и Среднее Поднепровье – лишь части двух обширных историко-культурных ареалов, различающихся по своим природным особенностям, хозяйственным и бытовым традициям, с различными направлениями внешних свя-

зей, ориентированных в первом случае на Балтику, во втором – на Причерноморье. Знаменитый путь по Днепру и Ловати был важным, но не единственным каналом сообщения между южнорусскими и севернорусскими землями. Поэтому изучение взаимоотношений между Севером и Югом предполагает рассмотрение культурных процессов в самых широких географических рамках.

Археологические исследования последних десятилетий раскрывают, с одной стороны, культурное своеобразие южнорусских и севернорусских памятников, а, с другой стороны, многочисленные факты распространения «южных» и «северных» элементов культуры далеко за пределами их первоначальных ареалов, превращения многих из них в общедревнерусские. Накопление новых археологических материалов с новой остротой ставит перед исследователями два вопроса. Как определить общий баланс между явлениями культурной конвергенции и культурной дифференциации в различные хронологические периоды? В какой мере археологические данные могут прояснить природу тех сил, которые питали процессы консолидации и обособления Севера и Юга?

Разделяя позиции тех исследователей, которые рассматривают территории от Ладоги до Среднего Поднепровья во второй половине X–XII вв. как единую археологическую провинцию, я всё же полагаю, что на современном этапе изучения древнерусского ареала весьма актуально чётко определить наиболее существенные археологические маркеры различий между северными и южными областями. Без ясного видения этих различий невозможно понять характер культурных и экономических отношений, складывавшихся между Севером и Югом. Многие черты материальной культуры, разделяющие северные и южные области, уже давно выявлены и хорошо изучены. Нет необходимости подробно останавливаться на таких общеизвестных фактах, как различия в конструкции жилых построек и отопительных сооружений, в типах пахотных орудий и в составе ведущих сельскохозяйственных культур, в денежно-весовых системах и монетном обращении, в практике оформления административных и юридических документов, засвидетельствованной сфрагистикой.

Некоторые аспекты культурного своеобразия обеих областей прояснились в последнее десятилетие. Речь идёт, прежде всего, о различии кузнечных традиций – бытовании на Севере и Юге различных приемов производства орудий труда и бытовых вещей из чёрного металла, предполагающих, в первом случае, использование сварных конструкций, во втором – более простых технологических приёмов, основанных на изготовлении орудий из железа или стали с последующей цементацией. Истоки первой традиции уходят в Балтийский регион и Скандинавию, истоки второй связаны с местными производственными традициями более раннего времени. Другая существенная особенность материальной культуры Севера – почти повсеместное бытование в сельских областях вплоть до конца XI в. практики изготовления лепной керамики и использования её в быту наряду с круговой. Керамический набор северных селищ, будь-то поселения Новгородской земли, Суздальского Ополя или Белоозера, – это комплекс, включающий лепную и круговую посуду. Следует отметить также, что первоначальное появление гончарного круга на Севере связано, по-видимому, с культурными импульсами, распространявшимися не только с юга, но и с Балтики, из западнославянских областей.

Остановлюсь подробнее на некоторых существенных, на мой взгляд, чертах несходства древностей Севера и Юга, которые обычно остаются незамеченными. Во-первых, это относительная редкость на Севере в X–XII вв. укрепленных поселений, ограниченная практика возведения деревоземляных фортификаций. На территориях, составлявших в X–XII вв. основные ядра таких территориальных образований, как Новгородская, Псковская и Ростово-Суздальская земля, городища этого периода немногочисленны. Основная масса локальных центров

Севера – будь-то погосты, торговые фактории или боярские усадьбы – неукреплённые поселения. Это обстоятельство со всей ясностью обозначилось после исследования округа Ростова Великого и Суздаля – двух наиболее освоенных и развитых в социально-экономическом отношении районов Северо-Восточной Руси с исключительно низкой концентрацией городищ. Укреплённые поселения не были на Севере столь значимым элементом культурного ландшафта, как на Юге, и не могут рассматриваться как обязательный атрибут власти и социального доминирования.

Далее необходимо отметить различия в динамике освоения сельских территорий, плотности сельского расселения и масштабах лесных расчисток. Формирование открытых аграрных ландшафтов на Юге началось раньше и происходило значительно интенсивнее, чем на Севере. Хотя характер публикаций не всегда позволяет ясно представить картину средневекового расселения в различных областях Севера и Юга, введённые в научный оборот материалы не оставляют сомнений в том, что сельские поселения на юге в X–XII вв. были в целом более крупными, сеть расселения – более густой, а приречный тип заселения – не единственным. В южных областях ранее началось широкое освоение водоразделов и формирование сплошных массивов сельскохозяйственных угодий на местах сведённых лесов. Несмотря на то, что различные районы Севера и Юга сильно различались по уровню земледельческой освоенности, в целом на Юге антропогенные нагрузки на ландшафт были выше, а население – плотнее.

В последние десятилетия на памятниках Севера выявлены и идентифицированы некоторые категории находок, свидетельствующие о широких масштабах пушной охоты и торговли мехами. Речь идёт о таких предметах, как роговые наконечники стрел цилиндрической формы с тупым бойком (томары), употреблявшиеся для охоты на пушного зверя, новгородские цилиндры-бирки со сквозными отверстиями, использовавшиеся для опечатывания мешков с меховыми ценностями и новгородские счётные бирки-сорочки, служившие для подсчёта пушнины. Возможно, некоторые из этих вещей представлены и на памятниках Юга. Однако именно на Севере находки образуют значительные серии, документирующие существенную роль пушного промысла в накоплении богатств и формировании государственных доходов.

Существенной чертой культуры северорусских областей является более высокая концентрация на средневековых памятниках предметов из цветного металла, монет и разнообразных импортов, имевших, очевидно, не слишком высокую стоимость и доступных для широкого круга потребителей. Культурный слой северных поселений и погребальные комплексы изобилуют металлическими украшениями, стеклянными бусами и некоторыми престижными бытовыми вещами, редкими на Юге. Монеты и предметы дальней торговли часто встречаются не только в культурном слое городов, но и на рядовых селищах Севера. Разумеется, было бы неверно делать из этого наблюдения заключение о «бедности» южнорусских земель. Хорошо известно, что именно на южнорусских памятниках найдена основная масса кладов XI – первой половины XIII вв., содержащих золотые украшения и дорогие предметы парадного убора со сканью и чернью. Безусловно, памятники Юга XI–XIII вв. дают больше примеров накопления сокровищ, выделения особого слоя элиты, стремившегося обозначить роскошным убранством своё высокое социальное положение. Однако состав находок на северных селищах и могильниках указывает на то, что экономика Севера была более товарной, а покупательная способность основной массы населения – более высокой, чем на Юге. Значительная часть населения Северной Руси так или иначе была вовлечена в торговлю.

Таким образом, при сопоставлении с Югом Север выступает в противоречивом качестве – он оказывается одновременно хранителем некоторых архаичных

традиций, невосприимчивым к культурным инновациям (длительное бытование лепной керамики, более длительное господство приречного типа заселения, ограниченная практика сооружения фортификаций) и носителем некоторых совершенных для своего времени навыков ремесла, зоной более высокой торговой активности. Значительно уступавшая Югу по плотности населения, территория Севера в течение определённого времени эксплуатировалась как периферийная зона, изобиловавшая ценными промысловыми ресурсами, но именно это обстоятельство стимулировало урбанизацию, обеспечило быстрое накопление прибавочного продукта и устойчивость товарно-денежных отношений на Севере.

Вернёмся теперь к вопросу о тех факторах, соотношением которых было обусловлено «притяжение» и «отталкивание» Севера и Юга и, опираясь на новые археологические материалы, попытаемся оценить обоснованность некоторых существующих в историографии суждений по этой проблеме.

Трудно усомниться в том, что древнерусский Юг, прежде всего Киевская земля, в XI – первой половине XIII вв. сохранял притягательность для северян в качестве важнейшего центра, устанавливавшего культурные нормы и продуцировавшего инновации. Утрата Киевом политического влияния на Севере в XII в. не привела к падению влияния Юга как самостоятельного культурного очага и главного проводника византийской культуры. Свидетельством этого стало, в частности, широкое бытование на Севере Руси в XII–XIII вв. некоторых типов украшений и бытовых вещей, имевших южнорусское происхождение или распространявшихся из Византии при посредничестве Киева (бусиных височных колец, стеклянных браслетов, керамических поливных писанок) и массовое распространение в северных областях христианской культовой пластики (крестов, образков, энколпионов), воспроизводящей образцы, впервые появившиеся в Среднем Поднепровье. Вещи «южных типов», конкретные пути проникновения которых на Север Восточной Европы не всегда могут быть прослежены, воспринимались северянами как значимые маркеры общерусской идентичности.

Сложившиеся в отечественной историографии второй половины XIX в. представления о значительном передвижении восточнославянского населения с юга на север в XI–XIII вв. как об одном из факторов, способствовавших формированию этнокультурного единства Руси, во многом справедливы, хотя и нуждаются в определённом переосмыслении. Археологические материалы раскрывают многочисленные факты подвижек населения на север внутри отдельных регионов или через границы сопредельных областей, но не подтверждают картины массового отлива населения из южнорусских земель, нарисованной В.О.Ключевским. Фиксируемая археологией высокая плотность земледельческого населения на Юге, возрастающая в XII – первой половине XIII вв., вероятно, была не менее весомым фактором, порождавшим колонизационное движение на Север, чем политические неурядицы и внешняя опасность. Однако при несомненном присутствии среди населения Северо-Восточной Руси в XII в. выходцев с Юга, документированном отдельными археологическими материалами, археология не в состоянии пока оценить общий вклад южан в формирование населения Северо-Восточной Руси, соотношение западного и южного колонизационного потока. Причина этого заключается, прежде всего, в характере восточнославянских древностей XI–XIII вв., точная региональная атрибуция которых зачастую затруднена.

Север и Юг Древней Руси нередко противопоставляют как сферы преобладания балтийского и византийско-причерноморского культурного влияния, как территории, включённые в две различные торгово-экономические зоны. Хотя зона культурного воздействия Византии, простираясь далеко на север, перекрывала значительную часть циркумбалтийской провинции, в целом это противопоставление следует признать справедливым. Исследования последнего десятиле-

тия выявили новые интересные факты, фиксирующие влияние Балтики во внутренних континентальных областях Восточной Европы и позволяющие включить в состав циркумбалтийской провинции столь удалённые от Балтики территории, как Волго-Клязьменское междуречье, Белозерье или западная часть Северодвинского бассейна. Вещи балтийского круга в повседневной бытовой культуре Северной Руси X–XII вв. узнаваемы значительно легче, чем вещи византийского круга на Юге, что создаёт иллюзию присутствия византийского влияния лишь в сфере «высокой» христианской культуры. Между тем, многие украшения и предметы повседневного обихода, атрибутируемые как древнерусские, в действительности имеют византийские прототипы.

Существовавший в конце IX–X вв. товарообмен между Восточной Европой и Византией, при котором собранные киевским князем в южных и северных областях меховые ценности вывозились в Константинополь, обеспечивая обратный приток на Русь драгоценных металлов и предметов роскоши, безусловно, способствовал экономической и политической интеграции Древней Руси. Последовавшие затем изменения в международной торговле, в результате которых главным торговым партнером северорусских земель стала Западная Европа, по общему мнению исследователей, создавали основу для экономического обособления Севера. Интенсивный товарообмен между северорусскими областями и Балтикой в XI в. засвидетельствован многочисленными кладами денариев и находками отдельных монет, в том числе серией новых находок, маркирующих их путь с Верхней Волги и Белоозера в Северодвинский бассейн. Однако, несмотря на отмеченное Константином Багрянородным присутствие новгородских судов в торговых флотилиях, отправлявшихся в Константинополь, можно полагать, что часть пушнины, добывавшейся в северорусских областях, уже в X в. вывозилась не на юг, а на запад. Встречным потоком товаров, обеспечивавшим приток мехов, могли быть цветные металлы (X в. в северорусских областях ознаменовался резким увеличением количества металлических украшений). Изначальная автономность двух торгово-экономических зон и наличие двух каналов товарообмена, позволявших древнерусской элите поставлять товары на внешний рынок и накапливать богатства, явилась одним из существенных факторов, обусловивших размежевание Севера и Юга.

О.П.Моця (Институт археології НАН України, Київ, Україна)

ДЕ Ж БУВ ЦЕНТР ДЕРЖАВИ РУСІВ?

Нагадаємо, що «Київська Русь», або «Давня Русь» чи «Русь-Україна» – це кабінетні терміни. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Перша із вищевказаних назв з'явилась на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М.М.Карамзіним, С.М.Соловйовим, В.Й.Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність на протязі тривалого часу правлячого у Москві князівського роду. Одночасно з обґрунтуванням вказаної теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Владимирська Русь», «Московська Русь» – за назвами центрів концентрації в той чи інший час владних функцій. Цієї концепції притримується і більшість сучасних російських (та і не тільки російських) істориків.

Останнім часом робляться спроби знову підкорегувати історичні події кінця I тис. н. е.: місто Ладога на далекій східнослов'янській Півночі проголошується першою столицею Русі, з якої пізніше ця місія переходить до Новгороду Великого, і лише потім – до Києва. Але тут слід відзначити, не всі російські сучасні дослідники перейшли на такі «ура-патріотичні» позиції. Вони відзначають, що згадане вище невелике місто як столиця – це модернізм понять, його краще іменувати

як першу резиденцію представників князівської династії Рюриковичів¹. Висловлюється й більш традиційний погляд: «Приільмення стало другим після Середнього Подніпров'я найважливішим вогнищем формування руської державності»².

Говорячи про київський період історії східнослов'янської середньовічної держави, відзначимо, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Тому про Київ усе ж і далі слід говорити як про основний урбаністичний центр у цьому європейському регіоні, що зафіксував ще князь Олег, який у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території і саме його назвав «матір'ю міст руських»³. Окрім цього літописного повідомлення, численні згадки в різних списках локалізують Русь саме на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише південних літописних зводів, а й новгородських, де Приладожжя та і загалом Новгородщина завжди зветься «всья Новгородская область». Така ж стабільність у термінології простежується щодо назви «Русь» в її середньодніпровському географічному визначенні – сюди з Новгорода Великого приходять єпископи, князі та посадники для вирішення своїх різноманітних проблем і питань, завоювання влади, координації дій і т. п. Прикладами на підтвердження такої думки можуть бути повідомлення про події, що, зокрема, відбувалися у 1132 р.: «Въ се же лето ходи Всеволодъ въ Русь Переяславлю (тобто із Новгорода до Переяславля-Руського, нині Переяслава-Хмельницького – *О.М.*); в 1136 р.: «Въ то же лето, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кыяны съ черниговци стояце противу себе, и множество вои»; в 1142 р.: «Епископъ и купце и слы новгородскыя не пушаху из Руси (тобто, із Києва – *О.М.*); в 1149 р.: «Иде архиепископ новгородскыи Нифонтъ въ Русь» та ін.⁴

Водночас уявлення про поволянський регіон східнослов'янської ойкумени, а саме про Суздальську землю (пізніше – Велике князівство Владимирське), як про «Заліську землю», склалося в давньоруський час на півдні Київської Русі. Розглядали так цю територію, судячи з усього, жителі Руської землі в початковому значенні даної назви. Це був якраз погляд іззовні – на далекі землі, відокремлені від спостерігачів густими лісовими хащами, що проходили десь по землі в'ятичів. Проїхати через них навіть у другій половині XI ст. було, як свідчить повідомлення Володимира Мономаха, справою нелегкою⁵.

Як ядро держави визначає Середнє Подніпров'я і візантійський імператор Константин Багрянородний, який у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на «Зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру, тобто на середньодніпровський південь: «... із зовнішньої Росії в Константинополь моносіли являються одні із Немогарда (Новгорода – *О.М.*), у котрому сидів Сфендослав (князь Святослав – *О.М.*), син Інгора (Ігоря Старого – *О.М.*), архонта Росії, а інші із фортеці Мілініскі (Смоленська – *О.М.*), із Теліуци (Любеча – *О.М.*), Чернігогі (Чернігова – *О.М.*) і з Вусеграда (Вишгорода – *О.М.*). Отже всі вони спускаються рікою Дніпром і сходяться у фортеці Кіоава (Києва – *О.М.*)»⁶. Константин заразом описав маршрут знаменитого шляху «із варяг у греки» – основної торгової артерії Східної Європи, що зв'язувала балтійський та чорноморський світи. Але з огляду на більш розвинутий Південь, звідки надходило безліч різноманітних товарів, вірно було б іменувати цей шлях «із грек у варяги».

До речі, більш пізні назви «Мала» та «Велика» Росії безпосередньо відносяться до згаданої ситуації територіального визначення різних регіонів східнослов'янського світу. Адже терміни «maior» та «minor» у середньовічних джерелах використовувались не для означення розмірів чи площ (велика – мала), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. «Мала» частина – це метрополія, а «велика» – територія розселення певного народу⁷. Уже значно пізніше семантика змінилась і терміни почали використовуватись у протилежному значенні.

Щодо появи назви «Русь», то слід відзначити, що інформації із цього приводу явно недостатньо. Утім, більшість лінгвістів усе ж схиляється до думки про північне її походження.

Але поява назви і процес формування центральної частини країни із столичним містом – це різні речі. Тут слушно процитувати відомого історика С.В.Юшкова: «Надзвичайно характерне ставлення Святослава (згаданого вище великого князя київського – *О.М.*) до окремих земель, які входили до складу його держави: коли новгородці прийшли просити собі князя, то Святослав із презирством запитав: «А бы пошел кто к вам?». Як відомо, пізніші князі цінували цей великий центр і всіляко намагались закріпити його за собою»⁸.

Це спостереження вченого ХХ ст. можна підтвердити й текстами перших русько-візантійських договорів, в яких київська державна верхівка показала найважливіше значення для неї в той час певних градів та прилягаючих до них земель. Так, у договорі 907 р. князь Олег вимагав данини: «... первое на Кієвъ, также и на Черниговъ, и на Переяславъ, и на Полътескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая города. По тем бо городомъ седяху князя подъ Ольгом суще». А в договорі 945 р. вже князь Ігор вимагає матеріальне утримання у столиці Візантійської імперії – місті Константинополі – для своїх послів та купців, котрі приходять: «... первое от града Кієва, и паки ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии города»⁹.

Як бачимо, ані про Ладогу, ані про Новгород Великий, ані про Псков, ані про Ізборськ, ані про Білоозеро – основні центри Північної Русі – у вказаних документах не йдеться. Вони, вочевидь, належали до «прочих градов», тобто менш важливих на думку київських зверхників Х ст. населених пунктів.

Пояснення незаперечним історичним фактам про значення різних східноєвропейських регіонів у процесі формування першої східнослов'янської держави вже дав учений, якому аж ніяк не можна закинути звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі» (за партійною термінологією радянських часів): «Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, у багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут, за тисячі років до Київської Русі, було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно швидшим, аніж на далекій лісовій та болотистій півночі з її пісними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склались «царства» землеробів-борисфенітів, у котрих слід убачати праслов'ян; у «траянові віки» (II–IV ст. н. е.) тут відродилось експортне землеробство, що призвело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала і розвивалась набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, лісові сусіди жителів півдня все ще викликали у них іронічні характеристики «зверинського» способу життя північних лісових племен.

При аналізі незрозумілих і часом суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра у нашому випадку проявляється чітко й конкретно. Ми маємо поставитись із великою підозрою та недовірою до тих джерел, котрі підносять нам Північ як місце зародження руської державності, і слід з'ясувати причини такої явної тенденційності»¹⁰.

Не суперечить наведеному поглядові й думка ще одного, не менш авторитетного, історика: «Приступаючи до вивчення утворення території давньоруської держави, необхідно поставити дві проблеми: насамперед, проблему вивчення території тієї держави, котра склалася на півдні, у Середньому Подніпров'ї, до утворення «імперії» Олега й Ігоря, або Київської держави; необхідно, отже, пе-

реглянути проблему «Руської землі», оскільки цей термін («Руська земля», «Русь»), котрий набув загальнооруського значення, спочатку стосувався території південноруської землі. Давня держава Середнього Подніпров'я, яка називалася «Руською землею», увійшла до складу Київської держави початково як територіальне й політично пануюче ядро. Окрім того, необхідно порушити проблему вивчення росту окремих «земель», росту державної території, об'єднаної такими центрами, як Новгород, Ростов та ін., на котрі поширювалося панування «Руської землі на чолі з Києвом і котрі ввійшли до складу Київської держави»¹¹.

Тож перед тим, як пропонувати нову оригінальну гіпотезу та популяризувати її, слід усе ж аргументувати свої докази та скрупульозно проаналізувати похибки авторитетних попередників, довести безпідставність їх концепції історичного поступу середньовічних слов'ян, маючи на увазі першочерговість процесів у середньодніпровському регіоні. Адже в іншому випадку, якщо сприйняти за основу «ладозько-новгородсько-київську» теорію, то про місто на Середньому Дніпрі слід говорити не як про «матір міст руських», а, мабуть, як про «онуку»...

¹ Кирпичников А.Н., Богуславский О.И. Историческое наследие Старой Ладogi // Культурное наследие Российского государства. – Санкт-Петербург, 2003. – С.342; Кузьм Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. – Москва, 2006. – Т.1. – С.206; Кузьмин С., Волковицкий А. Петергоф для Рюрика // Родина. – 2003. – №8. – С.29.

² Носов Е.Н. Первые города Северной Руси // Культурное наследие Российского государства. – Санкт-Петербург, 2003. – С.417.

³ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ): Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – Т.2. – Стлб.6.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.22, 24, 26, 28.

⁵ Журавель А.В. «Залесье» как взгляд с другой стороны «Леса» // Восточная Европа в древности и средневековье: Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. – Москва, 2006. – С.66.

⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва, 1991. – С.45.

⁷ Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. – Москва, 1990. – С.141.

⁸ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.52.

⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стлб.22, 37.

¹⁰ Рыбаков Б.А. Мир истории: Начальные века русской истории. – Москва, 1984. – С.39.

¹¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.7.

А.В.Чернецов (Институт археологии РАН, Москва, Российская Федерация)

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЕВЕРА И ЮГА ДРЕВНЕЙ РУСИ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Противопоставление Севера и Юга древней Руси имеет давние традиции в отечественной историографии. Тем не менее, не только те или иные суждения по этому поводу, но и сама правомерность постановки этой проблемы, а также сколько-нибудь конкретные представления о том, что, собственно, имеется в виду под Севером и Югом, формулируются крайне расплывчато, а обоснование выдвигаемых положений далеко от соблюдения принципа не только достаточной, но и необходимой аргументации.

Исторически противопоставление Севера и Юга Руси восходит, очевидно, к летописным сообщениям о возникновении ядра русского государства в северных регионах (при Рюрике) и о существовании в то время военно-политического объединения с центром в Киеве (при легендарных Аскольде и Дире). Дальней-

шее развитие представлений о коренном различии Севера и Юга древней Руси в отечественной историографии обязано своим происхождением, главным образом, не сообщениям источников, а, скорее, романтической литературной традиции, одним из общих мест которой было противопоставление благодатного климата Украины (Малороссии) унылому Великороссии и Белоруссии (с аналогичной характеристикой национальных характеров и народной поэзии). Это противопоставление было, естественно, подхвачено украинофильской историографией, чётко разделившей летописные племена и древнерусские княжества на protoукраинские и протовеликорусские, хотя существующие материалы скорее опровергают, чем подтверждают соответствующие представления.

В развитие подобных идей распространяются представления о том, что истоки русской культуры и государственности следует искать в гораздо более ранних временах, чем призвание варягов, и, естественно, в регионах, расположенных ближе к древнейшим цивилизациям, т.е. опять-таки в Украине.

Помимо ряда украинских историков и археологов, горячим сторонником такой версии развития государственности и культуры восточных славян был Б.А.Рыбаков, в трудах которого истоки русской государственности восходят к наследию черняховской культуры и так называемым «древностям русов». В домонгольское время южнорусские земли представлялись ему передовыми, носителями блестящей светской культуры, отражённой в «Слове о полку Игореве» и Ипатьевской летописи.

Б.А.Рыбаков был склонен рассматривать характеристику Нестором полян и других восточнославянских племён как противопоставление лесного и лесостепного населения. Такое истолкование, однако, противоречит содержанию соответствующей летописной статьи. Нестор противопоставляет полян не только северным лесным племенам, но, в первую очередь, древлянам, обитателям той же зоны. Вокруг древнейшего Киева (времен Кия) был «лес и бор велик», что соответствует обобщённой характеристике земли славян в арабских источниках («земля их – равнина лесистая»).

Перенесение на юг эпицентра древнерусской культуры и государственности активно использовалось в борьбе с так называемым «норманизмом». Общепринятое в наше время признание за скандинавами важной роли в создании древнерусского государства «работает» против исключительности Юга в том виде, как её отстаивали многие украинские исследователи и Б.А.Рыбаков. И, конечно, представления об изначальном безусловном культурном и политическом доминировании Юга убедительно опровергаются фактами неоднократного завоевания Киева новгородскими князьями (Олегом, Владимиром, Ярославом Мудрым).

О том, что «украинофильская» модель истории древнерусской культуры и государства в своих крайних проявлениях недостоверна, а порой даже смыкается с мифотворчеством и фальсификацией (юбилей Киева, «Велесова книга»), нет необходимости распространяться в кругу профессиональных историков и археологов. Тем не менее, очевидные климатические и культурно-исторические различия Севера и Юга древней Руси требуют объективной оценки и исторической интерпретации.

Плодородие почв и географическая близость к Византийской империи – очевидные историко-географические характеристики древнерусского Юга. Эти важнейшие особенности не могли не иметь экономических, политических и культурно-исторических последствий, которые должны получить свою, по возможности объективную, оценку.

Говоря об относительном плодородии южных почв, факторе, имеющем исключительно важное значение в истории экономики, мы должны, вместе с тем, понимать, что его значение в конкретных политэкономических условиях древней Руси было совсем иным. Действительно, международная и межрегиональ-

ная торговля сельскохозяйственными продуктами в то время практически не существовала. Для международных торговых путей (имевших ведущее государствообразующее значение) в то время основными являлись продукты, связанные с экстенсивными формами ведения хозяйства – пушнина, воск и мёд. Ещё один вид ценностей, в которых нуждался Юг, имевшихся в изобилии на Севере, – лес, древесина, которые сплавляли на юг по многочисленным рекам бассейна Чёрного моря.

Обращаясь к истокам русской государственности, мы сталкиваемся с необходимостью признать, что такая, казалось бы, специфическая черта Севера древней Руси как вечевой строй, на самом деле была характерна и для древнерусского Юга. По всей вероятности, общерусские корни имеют и практика полярья, и система погостов, и специфическая форма землевладения, прослеженная в первые века истории у новгородского боярства.

Говоря о противопоставлении Север – Юг, мы не можем не столкнуться с вопросом о границе, хотя бы приблизительной, между этими регионами. При этом желательно, чтобы историческая значимость этой границы была как-то отражена в средневековых письменных источниках.

Определённым основанием для выделения южных земель в качестве основного ядра древней Руси служит ареал «Русской земли» по летописным данным. Следует отметить, что этот ареал не включает западнорусские земли, в частности, Галицкую, которую, конечно же, по культурно-историческим и ландшафтно-климатическим признакам следует относить к Югу.

К сожалению, попытки разграничить древнюю Русь по экономическим или этнографическим признакам пока не приводят к убедительным однозначным результатам. Попытка выделить регионы распространения полужемлячных и срубных жилищ, как известно, оказалась неудачной. Позднейшая граница плуга и сохи, во-первых, значительно уклоняется от границ лесной и лесостепной зон и, во-вторых, сильно изменялась на протяжении столетий. Весьма возможно, что помимо понятий о Севере и Юге, окажется необходимым ввести понятие о промежуточной зоне, которая, вполне вероятно, окажется весьма значительной и территориально, и в плане культурно-исторического значения.

Границы крупных политических образований, на которые распалась «империя Рюриковичей», первоначально не соответствовали разделению по принципу Север – Юг. Напомню, что Ярослав Мудрый и его брат Мстислав в 1026 г. разделили всю Русскую землю в меридиональном направлении (по Днепру). Князь Святослав Ярославич, получивший в удел Чернигов, посылал Яна Вышатича в Ростов, Ярославль и Белоозеро. И в более позднее время такие крупные княжества, как Галицко-Волынское и Черниговское, решительно «перешагивали» все возможные условные границы между Севером и Югом древней Руси.

Отмеченные трудности в решении поставленного вопроса, рассмотрению которого посвящена настоящая конференция, могут быть в дальнейшем преодолены посредством масштабных конкретных историко-археологических разработок и путём применения метода комплексного источниковедения.

А.В.Петраускас (Институт археології НАН України, Київ, Україна)

ДРЕВЛЯНСЬКА ЗЕМЛЯ У СВІТЛІ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Перші відомості про древлян містяться в недатованій частині Несторової «Повісті временних літ» («ПВЛ») і торкаються вони процесу широкого розселення слов'янських племінних союзів на території Східної Європи у другій половині I тис. н.е. Наступна згадка про древлян міститься у «ПВЛ» після опису заснування міста Києва легендарними братами Кием, Щеком і Хоривом. Коли во-

ни померли, літопис повідомляє: «... держа почаша родъ ихъ княженъ в поляхъ, а в деревляхъ свое...»¹. Наступне повідомлення негативно оцінює древлян, що частково знаходить своє пояснення у самому контексті літопису, де повідомляється, що після смерті Кия та його братів поляни «... быша обидимы древянами и иными околними»².

Далі згадки про древлян ідуть у порічній хронологічній послідовності. Найдавніша з них датується кінцем IX ст., коли в Києві утверджуються представники династії Рюриковичів. Так, уже за рік після захоплення великокнязівського столу, у 883 р., Олег розпочав війну проти древлян – підкоривши їх, змусив платити данину хутром чорної куниці³.

У 885 р. літописець зазначає, що на цей час Олегу вдалося підбити полян, древлян, сіверян і радимичів, а з улчами і тиверцями провадилась війна⁴. Проте це не завадило йому організувати 907 р. грандіозний похід проти Візантії за участю майже всіх східнослов'янських племінних союзів та багатьох північних сусідів. Серед учасників першого походу Олега знаходимо і древлян⁵.

У поході руських дружин на Візантію 911 р. древляни не фігурують, що, можливо, пояснюється початком їх конфронтації з великокнязівською владою. Ця думка нібито знаходить своє підтвердження в наступних літописних записах, які повідомляють, що після смерті Олега (913 р.) «... древляне затворишася от Игоря»⁶. У цій ситуації Ігорю довелося організувати терміновий похід проти бунтівників, який завершився повним успіхом для нового князя в 914 р. При цьому Ігор обклав підкорених древлян новою даниною, яка, очевидно, була більшою за данину, установлену Олегом⁷. Цілком імовірно, що невизначеність розміру нової данини призвела до трагічних подій 945 р., коли Ігор та його мала дружина були знищені під Іскоростенем⁸.

Значимо, що здебільшого літописні згадки про древлян пов'язані з повідомленнями про їх протистояння з Києвом та Київською землею. У цьому плані древляни вирізняються серед інших літописних племен. Імовірно, вони володіли достатньо потужним економічним та військовим потенціалом, щоби протистояти Києву, ведучи боротьбу за домінування в регіоні.

О.П.Моця вважає, що цьому значною мірою сприяв ряд факторів, зокрема етнічна однорідність і географічна віддаленість від ворожих південних орд та Хозарського каганату – адже спочатку саме поляни «... быша обидимы древяны и иными околними». Та надалі ситуація кардинально змінилась, хоча племінна верхівка древлян не відразу спромоглася усвідомити це⁹. На думку дослідника, трапилось це тоді, коли у Києві за підтримки варязького військового контингенту почала стверджуватись династія Рюриковичів. Поляни першими трансформувалися в русів, самоусвідомлення яких базувалось і розвивалось на принципах давньоруської державності. Саме київська князівська верхівка та її оточення, куди входили представники різних етносів, стала носієм ідеї нової спільності, котра отримала назву «Русь»¹⁰.

Близькість до столиці молодій Русі з часом почала негативно впливати на становище древлян. Після ствердження в Києві у 882 р., уже в наступному, 883 р., «поча Олегъ воевати древяны и примучи вои имаша на ни дань по черне кун»¹¹.

Проте непокірне плем'я почало виходити з-під київської «опіки» безпосередньо після смерті Олега: «Древляне затворишася от Игоря по Олегове смерти», – повідомляє літописець під 913 р. Реакція Києва не забарилась: «... иде Игорь на древяны и победивъ а. И возложи на нь дань болши Олговы»¹² (914 р.).

Вочевидь, древляни не визнавали київських князів природними володарями східнослов'янських територій. Підкреслюючи, що вони вбили «руського» князя, древляни начебто хотіли відзначити, що самі вони русами не були. А шлюб свого князя Мала із Олеговою вдовою Ольгою потрібен їм був насамперед для то-

го, щоб звести цю «руську» династію. На користь цього свідчить фраза про те, що зі Святославом – спадкоємцем київського престолу – вони могли зробити все, що завгодно¹³.

Ольга жорстоко розправилась із двома древлянськими посольствами, що прибували до Києва, а потім ще й розгромила Іскоростень, а більшість його жителів передала в рабство своїм підданам, які їй не зрадили. Відтак літописне плем'я поступово сходить з історичної арени. Проте порівнюючи згадки про протистояння древлян поляно-русам (у писемних джерелах зафіксовано шість випадків) із кількістю фактів протистояння центра і місцевих структур на інших територіях розселення східних слов'ян, слід відзначити, що в першому випадку, навіть з огляду на кількість, воно було найбільш значним порівняно зі збройними конфліктами з іншими племенами південного регіону східно-слов'янської ойкумени.

З аналізу літописних подій 945–946 рр. випливає, що головним містом древлянської землі був Іскоростень, в якому сидів представник древлянської династії князь Мал. Саме тоді поблизу міста древляни вбили київського князя Ігоря за перевищення ним норми збору щорічної данини: «... и шедше из города Искоростеня древляне. И оубиша Игоря, и дружину его, бѣ бо ихъ мало. И есть могила его оу Искоростина города в Деревъх и до сего дни»¹⁴. У 946 р. Ольга, спорядивши велику каральну експедицію, уцент розгромила древлян: «Древляны же побѣгоша и затворишася в городѣх своих. Ольга же оустремишася съ сыном своим на Искоростень городъ, яко тѣ оубили мужа ея». Далі літописець повідомляє, що обложені мужньо захищали своє місто. Усе літо військо Ольги тримало Іскоростень в облозі і тільки завдяки хитрощам княгині, яка пообіцяла городянам не чинити насильства, місто впало. Ольга пообіцяла взяти легку данину – «по три голуби і три горобці від двору». Воїни київської княгині прив'язали до лап птахів підпалені трути і відпустили. Налякане птаство полетіло в місто, дерев'яні споруди запалали, здійнялася паніка.

У цьому літописному сюжеті неважко помітити епічно-легендарну основу. Події 946 р. для самого Нестора, який творив свою «Повість» наприкінці XI – на початку XII ст., були вже сивою давщиною. Можливо, тут він використав якусь героїчну билину на зразок саг вікінгів, які на той час були поширені серед дружинників київського князя. Більш прозаїчним є продовження літописного зводу, де сказано, що коли іскоростенці намагались покинути палаюче місто, «... повель Ольга воемь своимь имати я. И тако взя городъ, и пожъже. И старъишины же города ижъже. И прочая люди: овъхъ изби, а другия работъ преда мужем своимь, а прокъ остави ихъ платити дань. И възложи на ня дань тяжьку»¹⁵.

Відтоді давньоруські літописні хроніки жодного разу не згадують Іскоростень. Адміністративні функції центру древлянської землі перебрав сусідній Вручій (нині Овруч). І лише у 1570 р., у донесенні сеймових комісарів, які проводили люстрації замків Київського воєводства, знаходимо писемну згадку про Коростень – серед невеликих укріплень Овруцького повіту колишню столицю древлян згадано як центр окремої Завшської волості (Заужської), де мешкають постійно «4 боярина завшських и 3 людей попа искоростенського»¹⁶. Така тривала відсутність писемної інформації про місто дала підстави історикам XIX–XX ст. припустити, що Коростень був уцент сплюндрований під час облоги 946 р. і не відновлювався. Дослідники не звернули уваги на фразу літописця, що не всіх мешканців міста знищили чи відвели у полон. Це в першу чергу стосувалось родоплемінної верхівки – «мужів ліпших» і «старійшин». Літописець прямо вказує, що Ольга залишила в живих частину іскоростенців («прокъ остави ихъ платити дань»). Але в яких масштабах позначилась катастрофа 946 р. на демографічному, господарському і культурно-економічному розвитку цього ранньосередньовіч-

ного міського осередку, було незрозуміло. Історія, як наука, що оперує в першу чергу письмовими джерелами, була неспроможною відповісти на ці питання. Відтак вирішальне значення при висвітленні «темних» сторінок прадавньої історії Коростеня відіграють археологічні джерела.

Археологічні дослідження древлянських старожитностей розпочались ще в XIX ст. розкопками курганних некрополів В.Б.Антоновича, Ф.Р.Штейнгеля, В.В.Хвойки, що дозволило встановити характерні риси поховального обряду древлянського населення. Цікаві матеріали були отримані в 1930-х рр. Ф.А.Козубовським, який провів розкопки на залишках городища стародавнього Іскоростеня. На жаль, до наукового обігу було введено лише короткі повідомлення, а самі матеріали розкопок не збереглися.

Протягом 60 років жодних археологічних дослідів на території Коростеня не проводилось, і тільки у 1994 р. невелика експедиція Інституту археології НАН України, яку очолював Б.А.Звіздецький, провела повторне обстеження пам'яток літописного Іскоростеня¹⁷. Основною метою було встановлення ступеня збереженості і хронології за вимогами сучасної методології. Тоді було констатовано практично повну руйнацію городища №1; відкрито поблизу городища №1 велике синхронне йому поселення; встановлено сумарну відносну хронологію городищ №1, №2 і поселення VIII – середини X ст.; зафіксовано відносно непогану збереженість городища №3; методом шурфовки визначено час його існування в межах кінця IX–XVII ст.; зафіксовано наявність залишків двох курганних некрополів літописного міста. Усе це дозволило зробити висновок про реальні перспективи подальших досліджень міської території¹⁸.

Протягом 2001–2006 рр. експедицією під керівництвом Б.А.Звіздецького проводилися стаціонарні розкопки залишків городища №1 та примикаючого до нього неукріпленого селища, які не мають більш пізніх культурних нашарувань, становлять собою закритий комплекс із точною літописною датою припинення існування. Під час розкопок тут було виявлено численний і різноманітний речовий інвентар, отримано дані про конструктивні особливості побутових, ремісничих, житлових та оборонних споруд стародавнього Іскоростеня. Комплекс речових знахідок відображає інтенсивні торгові та культурні стосунки Іскоростеня з європейськими країнами (знахідки прикрас дунайського типу), арабським Сходом (срібні диргеми), Візантією (золотий солід імператорів Василя I та Константина (869–879 рр.)), а також значний вплив північноєвропейського регіону (поясні набори, прикраси, зброя скандинавського типу). Багато з них унікальні і не мають аналогів серед давньоруських старожитностей. Особливої уваги заслуговує скронева сережка, виготовлена в техніці лиття по восковій моделі з подальшою доробкою основних деталей у техніці глибокого ґравірування. Дуже добре збережена (втрачено лише частину дужки для кріплення) сережка має напівовальну основу, від якої відходять п'ять гострокутних променів із краплеподібним закінченням. Напівовал основи і краї променів прикрашені невисоким рубчастим бордором, що, вочевидь, імітує зернь. Зверху над променями розміщене зображення хижого птаха у профіль. Двома кігтистими лапами він спирається на півовал основи. Хвіст птаха розпущений, око широко відкрите, дзьоб загнутий гачком. Пишне оперення хвоста і тулуба підкреслене глибокими лініями ґравіровки. Імовірно, у цьому хижому птахові слід убачати зображення сокола або ж орла.

Прямої аналогії даній скроневої сережці не виявлено. Найближчі за формою прикраси знаходимо серед старожитностей радимичів, але вони, як правило, семипроменеві, а верхня основа напівовалу прикрашена рядком гострокутних зубців-виступів. Іскоростенська сережка унікальна у своєму роді, а питання про її походження залишається відкритим.

На нашу думку, ґрунтовне опрацювання нового джерелознавчого матеріалу, отриманого завдяки розкопкам Б.А.Звіздецького, на сьогодні можливе лише за умови об'єднання зусиль колективу фахівців різного профілю – спеціалістів із давньоруської ювелірної справи, оборонної архітектури, зброї та ін.

¹ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч.1. – С.11, 13.

² Там же. – С.16.

³ Там же. – С.20.

⁴ Там же. – С.20–21.

⁵ Там же. – С.23.

⁶ Там же. – С.31.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С.39–40.

⁹ *Моця О.П.* Київ та Іскоростень в контексті поляно-древлянського протистояння // Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII–IX ст. – К., 2004. – С.212–214.

¹⁰ *Моця О.П.* «Поляне яже ныне зовомая Русь» // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – К.; Л., 1999. – С.155.

¹¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1962. – Т.1. – С.24.

¹² Там же. – С.42.

¹³ *Толочко П.П.* Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – С.20–23.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 2001. – С.46.

¹⁵ Там же. – Ст.47–48.

¹⁶ *Клепатский П.Г.* Очерки истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т.1: Литовский период. – С.221.

¹⁷ *Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII–IX ст. – С.51–86.

¹⁸ *Звіздецький Б.А., Польгуй В.І.* Історична топографія стародавнього Іскоростеня за матеріалами розвідки 1994 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). – К., 1999. – С.111–119.

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

РЮРИКОВИЧІ В ГАЛИЧИНІ Й НА ВОЛИНІ

Досліджується поява й утвердження князів Рюриковичів у західноруському регіоні: галицьких Ростиславичів у Перемишлі, Теревовлі й Звенигороді в кінці XI ст. і київських Ізяславичів, далі Мстиславичів на Волині (друга половина XI – середина XII ст.). Простежено роль обох династій у становленні Галицького і Волинського князівств у першій половині XII ст.

Династії волинських і галицьких Рюриковичів вивчені недостатньо. Головна причина цього полягає в пізньому, порівняно із землями Наддніпрянщини, формуванні Волинської й, особливо, Галицької земель. Вони склалися на південному заході поза первинним ареалом народження давньоруської державності, а їхні князі протягом майже всього часу існування цих династій свідомо мало втручались у загальноруські справи. Насамперед це було притаманно галицьким государям. Завдяки цьому джерела, зокрема літописи, мало і якось неохо-

* *Котляр Микола Федорович* – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, гол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

че пишуть про названі землі аж до середини XII ст., а отже, і про їхніх князів. Нарешті, обидві династії існували історично короткий час.

Волинь. Писемні джерела не лише XI, а й першої половини XII ст. містять надто мало відомостей про Волинську землю, тому вивчення процесів і обставин формування її території дуже утруднене. Дослідники регіону перебувають у набагато гіршому становищі, ніж їхні колеги, котрі вивчають історію виникнення і розвитку Київської та Чернігівської земель, що перебували у фокусі соціально-політичного життя Давньої Русі.

Майже всі історики минулого і сучасності взагалі не відводять місця Волині на історичній карті Русі кінця XI – першої половини XII ст. А.М.Насонов ретельно сумнівався в тому, що основне ядро Волині (якою вона була в XII–XIII ст.) було тоді «освоєне стосовно данини і суду»¹.

Місто Володимир, навколо якого в другій половині XI ст. почала формуватися Волинська земля, уперше згадане в літописі у розповіді про посаження Володимиром Святославичем синів у різних містах країни: «Посадиша ... Всеволода Володимери»² (988 р.). Не слід розуміти це повідомлення в тому сенсі, що Володимир став тоді стоїчним градом Волині. Швидше за все, то була фортеця («городок»), опорний пункт влади київського государя у відвоєваній у чехів частині Західної Русі. Та після того місто на багато років зникає зі сторінок літопису. Навряд чи Всеволод мав синів, і сам він далі ніяк не згадувався у джерелах. Та і дата розподілу Володимиром синів по різних містах держави уявляється сумарною, тому неможливо встановити, коли саме Всеволод прийшов до Володимира, і коли виникло це місто, що стало пізніше стоїчним градом Волинського князівства.

Неможливо також з упевненістю відповісти на питання: хто княжив у Володимирі-Волинському після Всеволода (доля якого залишається неясною) і, взагалі, чи сидів там після нього хто-небудь із Рюриковичів? Мабуть, сидів, бо в літописній статті 1054 р. зазначено, що під час хвороби Ярослава Володимировича його син Святослав перебував у Володимирі. Звичайно, історики і генеалогіи вважали, що він сидів там за життя батька³. Та навряд, чи то було його постійне місце посади. Адже в ряді Ярослава говориться: «Святославу даю Черниговъ, ...а Игорю – Володимеръ»⁴. Проте Ігор пробув там недовго: під 1057 р. у літописі зазначено, що того року помер В'ячеслав, котрий сидів у Смоленську, і старший Ярославич, київський князь Ізяслав перевів туди Ігоря, забравши у нього Волинь і не передавши її будь-кому іншому⁵.

Ізяслав Ярославич. Швидше за все, Ізяслав забрав собі Волинь і приєднав її до власних володінь. Так розпочалося створення доменіальних володінь київського государя. Імовірно, це сталося 1060 р., коли літописець коротко відзначив: «Преставися Игорь, сынъ Ярославль»⁶, – бо можна думати, що до смерті він формально вважався волинським князем. Наведене непрямо підтверджується літописною статтею 1077 р., де йдеться про суперництво між двома старшими Ярославичами за Київ: «Всеволодъ же иде противу брату Изяславу на Волинь, и створиста миръ»⁷. Це дає підстави думати, що Ізяслав Ярославич, повертаючись із Польщі, зупинився у власній волості⁸.

Лише коротким епізодом виявилось князювання на Волині сина Святослава Ярославича – Олега. Коли в 1073 р. Святослав за сприянням брата Всеволода забрав в Ізяслава київський стіл, він посадив Олега у Володимирі. Але в 1076 р., після смерті його батька Святослава, Волинь знову дісталась Ізяславу, про що згадує в «Поученні» Володимир Мономах: «И Олегъ приде, из Володимеря выведенъ»⁹. Після загибелі Ізяслава Ярославича в битві на Нежатиній Ниві восени 1078 р. Київ перейшов до його брата Всеволода. Той визнав спадкоємні права Ізяславичів на Волинь: «Всеволодъ же сѣде Къевѣ на столѣ отца своего и брата своего, приимъ власть русьскую всю. И посади сына своего Володи-

мера Черниговh, а Ярополка [Ізяславича] – Володимери, придавъ ему Туровъ»¹⁰. Якщо згадати, що за життя Ярослава Ізяслав посадничав у Турові¹¹, то у цих словах можна побачити формування, хай у загальних рисах, погляду літописця на Волинь як на родову володіння Ізяславичів.

Ізяславичі. Зовсім по-іншому дивився на Волинь син Ігоря – Давид. Він заявив свої права на неї як «отчину». Об'єднавшись із братами-ізгоями Рюриком і Васильком Ростиславичами, Давид 1084 р. захопив Володимир, вигнавши звідти Ярополка¹². Всеволод Ярославич послав туди Володимира Мономаха, і той «выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери»¹³. Але на тому страсті навколо Володимира не вщухли. Щоб помститися, Давид Ігоревич почав грабувати купців на шляху «из варяг во греки». Миролюбний Всеволод вирішив уладнати справу миром і дав йому Дорогобуж, по суті, Погорину, що межувала з Київською землею¹⁴.

Але енергійний і нерозбірливий у засобах Давид не задовольнився закутним Дорогобужем і продовжував добиватися володимирського стола. Інакше важко пояснити, чому це нерішучий і несміливий Ярополк Ізяславич¹⁵ раптом наступного, 1085 р., «хотяше ити на Всеволода, послушавъ злыхъ совѣтникъ». Рішучості Ярополкові вистачило не надовго – дізнавшись, що Всеволод послав проти нього Володимира Мономаха, він спішно втік до Польщі¹⁶.

Із метою покарати брата, який вийшов із покори, Мономах посадив у Володимирі Давида Ігоревича, щоправда, на короткий період. Коли через рік Ярополк із повинною головою повернувся з Польщі, Володимир Всеволодич повернув йому Володимир-Волинський¹⁷. Мабуть, Давидові довелося повернутися в Дорогобуж.

Можна думати, що Давид продовжував загрозувати Ярополкові, спираючись на підтримку галицьких Ростиславичів. Про це свідчить той факт, що через короткий час («перешедв мало дний») Ярополк несподівано для всіх пішов на Ростиславичів, до Звенигорода Галицького. Та на шляху туди був забитий якимось «Нерядцем». Убивця втік до Перемишля, до старшого серед братів Рюрика. Це дає підстави думати, що його підіслали Ростиславичі. Напевне, вони змовились із Давидом, котрому після загибелі Ярополка знову дісталася Волинь¹⁸. Далі, згідно з рішенням Любецького з'їзду князів (1097 р.), за Давидом закріпили Волинську волость із містом Володимиром¹⁹.

Проте, він не задовольнився одержаними на той час землями і незабаром після того з'їзду, змовившись із київським князем Святополком Ізяславичем, підступно схопив князя Василька Ростиславича (який гостював у Києві) й осліпив його. Давид намагався приєднати його Тербовльське князівство до свого Волинського. Святополку та Мономаху, котрі тоді разом правили на Русі, довелося оголосити злочинця поза законом. На південноруських землях почалася кривава війна, що тривала з 1097 по 1100 рр. У 1097 р. Давид втратив Володимир, а, отже, й саму Волинь: «Святополкъ перея Володимерь, и посади в нем сына своего Ярослава»²⁰. Тим самим було продовжено політику Ізяслава Ярославича, метою якого було перетворити Волинь на княжий домен його роду.

На з'їзді князів у Витичеві 1100 р. Давидові Ігоревичу відмовили у Волині, обґрунтувавши це таким чином: «Се ти молвять братья: «Не хотимъ ти дати стола Володимерьскаго, зане ввергль еси ножъ в ны, его же не было в Русскій земли». Як компенсацію, йому дали городки у Східній Волині, недалеко від Києва: Бузьк, Острог, Дубно і Чорторійськ. Але потім Давида повернули до Дорогобужа, де він і закінчив свої останні дні 25 травня 1112 р. Основна частина Волині з м.Володимиром ненадовго опинилась у руках сина Святополка Ізяславича – Ярослава²¹.

Ситуація змінилася після смерті Святополка (16 квітня 1113 р.). Володимир Всеволодич Мономах, котрий вокняжився у стольному граді Русі, прагнув об'єднати під своєю рукою основні руські землі й вирішив поставити під свою владу і Волинь.

Володимир Мономах. Під 1117 р. «Повість временних літ», не пояснюючи причини того, що сталося, повідомляє: «Иде Володимерь на Ярослава к Володимерю, и Давыдъ, и Ольговичи, и Володарь, и Василко, и оступиша и [Ярослава] у городѣ Володимери, ... и створи миръ с Ярославомъ. Ярославу покоровившюся, ... и наказавъ его Володимерь о всемъ, веля ему к собѣ приходити: «Когда ты позову»²².

Никонівський літопис пояснює подію так: «Ярославецъ Святополчичъ отосла от себе жену свою, Мстиславлю дщерь, внуку Володимерову, и про то поиде на нь Володимерь Манамахъ къ Володимерю»²³. Думаю, що то був лише привід для виступу київського князя проти Ярослава. Приходить за закликом союзерена зі своїм військом було першим обов'язком васала в середньовіччі. Очевидно, Мономах вирішив міцно прив'язати Ярослава до своєї колісниці.

Однак амбітний син Святополка не змирився зі своїм залежним від київського государя становищем. Під 1118 р. київський літописець відзначив: «Выбѣже Ярославъ Святополчичъ из Володимера. Угры и бояре его и отступиша от него»²⁴. У цьому тексті пропущено слова: «Володимерь же посла сына Романа во Володимеръ княжить», що читалися після слів «отступиша от него». Ця звістка про вокняжіння Романа у Володимирі є в Суздальському літописі²⁵. Коли на початку 1119 р. Роман помер, Володимир Всеволодич посадив у Володимирі іншого сина Андрія²⁶, тим самим прагнучи перетворити Волинь на домєніальне володіння свого роду.

А Ярослав Святополчич перебрався з Угорщини (куди втік у 1118 р.) до Польщі й протягом наступних трьох років протистояв київському князеві. Нарешті, у 1123 р. він привів на Русь велике військо, що складалося з угорських, чеських і польських найманців та із загонів галицьких Ростиславичів – Володаря і Василька, й обложив Андрія Володимировича у м. Володимирі. Становище сина Мономаха стало критичним, батько з Києва просто не встиг надати йому допомогу. Та під час об'їзду обложеного міста Ярослав випадково загинув, і військо, що залишилося без ватажка, розбіглося. Волинь була закріплена за родом Володимира Мономаха.

Андрій Мономахич залишився сидіти на володимирському столі. Він був покірний старшому брату, київському князеві (з 1125 р.) Мстиславу і 1127 р. ходив, за його наказом, на кривичів, тобто до Полоцької землі²⁷. Однак 1135 р. інший його брат Ярополк (котрий став київським государем після Мстислава в 1132 р.) перевів його до Переяслава Руського, а Володимир-Волинський віддав небожеві Ізяславу Мстиславичу²⁸. Так було покладено початок утвердження роду Мстиславичів на Волині.

Мстиславичі. 1142 р. Ізяслав залишив Володимир і перебрався до Переяслава Руського²⁹. Цей князівський стіл був своєрідною сходинкою до київського великокнязівського стола, і вокняжіння на ньому Ізяслава відверто позначило його прагнення сісти в стольному граді Русі. Великому князеві Всеволоду Ольговичу довелося змиритись із цим і передати Володимир-Волинський своєму синові Святославу. Його князювання на Волині було коротким. Із Київського літопису відомо, що того року разом із галицьким князем Володимирком Володаревичем він ходив у Польщу на допомогу зятю Всеволода князю Владиславу, який боровся з феодальною опозицією³⁰.

Кончина Всеволода Ольговича в 1146 р. відкрила шлях Ізяславу Мстиславичу на Київ. Він незабаром вокняжився в місті, усунувши непопулярного в народі брата Всеволода – Ігоря. Однією з перших дій Ізяслава як київського государя було позбавлення Святослава Всеволодича волинського княжіння³¹. Волинь він забрав собі. Джерела дозволяють думати, що вже тоді Ізяслав Мстиславич розглядав Волинську землю як спадкове володіння дому Мстиславичів, про що свідчить така розповідь Суздальського літопису під 1146 р. Після витіснення

Ольговичів із Києва і вокняжіння в стольному граді Ізяслава старший серед Мономашичів В'ячеслав Володимирович чекав, що небіж поступиться йому великим княжінням – відповідно до правил феодалної ієрархії. Не дочекавшись цього, він, «надіяс на старшійшинство, послушавъ боляръ своих, ... Володимиръ зая и посади в нем Андревича» [Володимира]. Це обурило Ізяслава, який відмінив його рішення і навіть мстиво відняв у В'ячеслава його Турів³².

Близько двох років Волинь перебувала безпосередньо під владою Ізяслава Мстиславича, але в 1148 р. він доручив її «блюсти» своєму брату Святополку³³. Імовірно, тоді ж Ізяслав зробив посадником іншого брата Володимира в другому за значенням місті Волині – Луцьку (про це згадується в оповіді Київського літопису про події 1149 р.)³⁴.

Як свідчить розвиток подій, Ізяслав Мстиславич бачив здобуту ним Волинську землю як придаток до великокнязівського стола в Києві. У суперництві з Юрієм Долгоруким за київський престол він не раз втрачав стольний град і опинявся у Володимирі з тим, щоб зібратись із силами і, як тільки з'явиться можливість, повернутися до Києва. Київський літописець вважав законним його перебування у Володимирі. Це визнавали і суперники-Мономашичі. Вони говорили угорським, чеським і польським послам: «А Ізяславу осе его Володимиръ готов, а се его Луческ»³⁵. Тому і варто розглядати його братів, котрі сиділи у тих містах, не удільними князями, а великокнязівськими намісниками.

Навіть міцно утвердившись у Києві після перемоги над Долгоруким 1151 р., Ізяслав не збирається відмовлятися від Волині. За словами літописця, він продовжує розглядати Святополка лише як представника київського стола на Волині: «Пусти Ізяславъ брата своего Святополка во Володимиръ, Володимира блюсти»³⁶. Коли ж незабаром по тому (в 1154 р.) Святополк помирає, Ізяслав послав до Володимира свого молодшого сина Ярослава³⁷, оскільки старший син Мстислав, спадкоємець батьківської влади в Києві, раніше був, за традицією, посаджений у Переяславлі Південному (1147 р.).

Із того часу Волинське князівство перетворюється на домен Мстиславичів, зберігаючи зовні риси осібною князівства. У середині – другій половині XII ст. князівські династії Мономашичів, Мстиславичів, смоленських Ростиславичів, Ольговичів, Давидовичів, галицьких Ростиславичів сідають на землю, перетворюючи ті чи інші князівства у спадкові володіння. Головна причина цього явища полягала у виникненні та розвитку княжого, а далі й боярського землеволодіння. Зрозуміла річ, процеси феодалної роздробленості сприяли дедалі більшому відособленню тих чи інших князівств. Волинська земля стала володінням Мстиславичів. І династія, що там отаборилась у другій половині XII ст. і брала початок від Ізяслава Мстиславича, зберегла під своєю владою Волинь до кінця того ж століття.

По смерті Ізяслава його синові Мстиславу, який сидів у Переяславлі Південному, не пощастило відстояти Київ від Долгорукого, котрий виявився сильнішим від нього. Коли Юрій Володимирович вокняжився у стольному граді (1155 р.), Мстиславу довелося піти на Волинь, до Луцька, бо стольний Володимир був захоплений його дядьком Володимиром Мстиславичем. Але Мстислав не змирився з цим. Наступного, 1156 р., «Мстиславъ Ізяславичъ хѡа изъѣздомъ [раптово] на стрья своего на Володимира Володимирю, ... а стрый его Володимиръ утече Перемышлю»³⁸.

Після цього Мстислав вокняжився у Володимирі, звідки його невдало спробував вибити Юрій Долгорукий, збираючись віддати це місто своєму небожеві Володимирю Андрійовичу, батько якого там княжив у 1119–1135 рр. Після тієї невдачі Юрій посадив Володимира в Погорині³⁹. На Волині того часу бачимо два княжих столи: у Володимирі Мстислава і в Луцьку його молодшого брата Ярослава. Та Мстислав ніколи не забував про те, що в Києві княжив його батько.

Нагла смерть Юрія Долгорукого (15 травня 1157 р.) дала змогу Мстиславу Ізяславичу захопити Київ. Але, заволодівши стольним градом разом із дядьком Володимиром і Ярославом Всеволодичем, він вирішив повернутися до м. Володимира. Після короткого князювання в Києві Ізяслава Давидовича вони посадили там Ростислава Мстиславича (12 квітня 1159 р.) – старшого в роді Мстиславичів⁴⁰.

Літописець не пояснює, чому Мстислав не пішов дорогою свого батька, котрий віддавав перевагу отчинному порядку заміщення княжих столів перед прийнятим у його час принципом родового старійшинства. Адже роком раніше він брутально вигнав іншого свого дядька Володимира зі стольного граду Волині Володимира. Можливо, Мстислав тверезо зважив сили і зрозумів, що авторитетного у князівських колах і сильного Ростислава йому не здолати?

Аж до смерті Ростислава Мстиславича Мстислав Ізяславич зберігав із ним добрі відносини, хоча й не обходилося без взаємних територіальних претензій. У кінці 50-х – на початку 60-х років він приєднав до Волинського князівства Берестейську землю: в 1153 р. вона належала Володимирі Андрійовичу⁴¹, а в 1167 р. бачимо її в руках Мстислава Ізяславича, який став після смерті Ростислава (14 березня 1167 р.) великим князем київським. Перед вокняжінням у Києві (15 травня 1167 р.) він повертає Берестейську волость Володимирі Андрійовичу у винагороду за допомогу в оволодінні великокнязівським столом («Андріевичю Берестий») ⁴².

Та князювання Ізяслава Мстиславича в Києві тривало менше двох років. 12 березня 1169 р. коаліція з північно-східних, західних і південних Рюриковичів, в якій головну роль відіграли чернігівські Ольговичі – Олег та Ігор Святославичі (за спиною яких стояв Андрій Боголюбський), штурмом здобула і страшенно розграбувала Київ. Мстиславу довелося податись у свій домен – Волинську землю⁴³. У Києві переможці посадили Андрієвого брата Гліба Юрійовича. Тим часом у Володимирі-Волинському Мстислав збирався із силами, щоб знову вокняжитись у Києві. Спочатку він відібрав у Володимира Андрійовича Погорину разом із Дорогобужем (можна думати, за участь у князівській коаліції, що скинула Мстислава з київського стола), а в березні 1170 р. при підтримці галицького, турівського та гродненського князів і чорних клобуків (вони визнали його київським князем) заволодів стольним градом Русі⁴⁴.

Однак становище Мстислава Ізяславича в Києві виявилось дуже хитким. Йому не вдалося вибити з Вишгорода, справжнього ключа від Києва, свого недруга Давида Ростиславича, а потім він дізнався, що Гліб Юрійович, якого підтримували половці, «бродиться по сю сторону» Дніпра. Тривожно просидівши у Києві близько місяця, Мстислав 13 квітня 1170 р. подався до свого Володимира. Літописець так пише про вимушений відхід Мстислава з Києва: «Братя же рекоша ему: ... «А похдымы въ свою волость, мало перепочивше, опять възвратимъся»⁴⁵. Отже, тоді південно-західні Рюриковичі визнавали Волинь волостью Мстиславичів, їх спадковим володінням.

Того ж таки 1170 року Мстислав Ізяславич помер, доручивши дітей брату Ярославу, який сидів у Луцьку. Той цілував хрест братові «не подозреши волости подъ дѣтми его»⁴⁶, чим визнав поділ Волинської землі на Володимирське і Луцьке князівства. У тій землі існували невеликі удільні столи: в Бересті, де княжив дядько Мстислава та Ярослава – Володимир Мстиславич⁴⁷, у Червені, де сидів їхній брат Святослав, котрий володів ще й Бузьком⁴⁸, і в Белзі, що належав іншому їх брату Всеволоду⁴⁹.

Про ці дрібні князівства є короткі відомості у джерелах. Слід зазначити, що навіть про Володимир-Волинський і його волость після того, як там у 1170 р. вокняжився старший син Мстислава Ізяславича – Роман, у джерелах довгий час не повідомлялося. Причина цього полягала, на мій погляд, у тому, що Волинь у другій половині XII ст. продовжувала перебувати на периферії політичного

життя Русі, насамперед Південної, і Київський літопис не особливо цікавився нею. Думаю тому, що немає достатніх підстав говорити про якесь особнє волинське літописання в XII ст.

Роман Мстиславич княжив у Новгороді Великому аж поки до нього не дійшла звістка про смерть батька у Володимирі-Волинському. Він спішно подався на Волинь. У Романа не було вибору: дізнавшись про кончину Мстислава Ізяславича, «сдумавъше новгородци, показаша путь князю Роману»⁵⁰. Подібною коректною формулою новгородські літописці звичайно називали вигнання князя з міста вічем, на які так багата історія Новгороду у XII ст.

Роман посів володимирський стіл у важкі для Мстиславичів часи. Їхній політичний вплив у 70-х – 80-х рр. дуже зменшився. Київ спочатку перебував під владою роду Долгорукого, далі Рюрика Ростиславича та Святослава Всеволодича. Сімнадцять нескінченно довгих для нього літ просидів Роман у Володимирі, не виявляючи найменших ознак політичної активності, – бо аж до 1184 р. він перебував у глибокій тіні свого могутнього сусіда Ярослава Володимировича галицького.

Єдина згадка про Романа тих років у Київському літописі під 1184 р. красномовно малює його залежне від Ярослава становище на Русі. Син Ярослава Володимир тоді «выгнанъ бѣшеть отцемъ своимъ изъ Галича. Тый же Володимѣръ приде преже ко Володимѣру к Романови, Романъ, блюдеся отца его, не да ему опочити у себе»⁵¹. Володимирові Ярославичу також відмовили у захисті дорогобузький князь Інгвар і турівський – Святополк. Лише його швагер Ігор Святославич сховав втікача від гніву батька у себе в Путивлі⁵².

У другій половині 1170-х років на Волині не існувало єдиновладного государя. Роман Мстиславич, очевидно, не відчував себе достатньо сильним, щоб спробувати об'єднати цю землю. По смерті Ярослава Ізяславича (між 1174 і 1180 рр.⁵³) його Луцьке князівство відразу розпалося на кілька частин, та незадовільний стан джерел не дозволяє скільки-небудь чітко уявити той поділ. Із Київського літопису відомо лише, що Луцьк дістався старшому Ярославичу – Всеволоду⁵⁴, Дорогобуж і Шумськ – Інгварю⁵⁵, Пересопниця – Мстиславу Німому⁵⁶. Залишилося невідомим, який уділ одержав четвертий Ярославич – Ізяслав, котрий помер 1196 р.⁵⁷

Усі ці дрібні утворення, а також зовсім невеликі князівства Червенське і Белзьке, що виділилися з Володимирської волості в кінці XII – на початку XIII ст.⁵⁸, не були здатні організувати рух феодальної верхівки суспільства за об'єднання Волині. Романові Мстиславичу також не вдалося тоді консолідувати Волинську землю. І все ж таки джерела, зокрема Київський літопис, дають підстави думати, що в роки його зовні спокійного князювання у Володимирі-Волинському він зумів виробити власну модель управління волостю, створити свій двір, що буде вірно служити його синам після загибелі Романа у Польщі 1205 р.

У небагаті на події (якщо виходити з Київського літопису) роки перебування у Володимирі Роман Мстиславич воював з ятвягами, чиї князьки здавна зазіхали на північно-західні області Володимирського князівства, і, мабуть, постійно думав про об'єднання Волині з Галицькою землею. Інакше важко пояснити його стрімко прийняте рішення скористатися із невдоволення боярства Галича сином Ярослава – Володимиром після смерті батька в 1187 р. Літописець прямо твердить, що ініціатива виходила від самого Романа, котрий «слашеть без опаса к мужемъ галичкымъ [боярам], подътыкая ихъ на князя своего, да быша его выгналъ из отчины своея, а самага быша прияли на княжение»⁵⁹.

Але, вокняжившись у Галичі 1188 р., Роман не зміг там довго всидіти. Угорський король Бела III, прийшовши із сильним військом, вибив його з міста, і не повернув Галич Володимирові Ярославичу, а посадив там свого сина Андрія. Роман потрапив у важке становище, бо перед походом на Галич він, буду-

чи впевненим у повному успіху, віддав своє князівство братові Всеволоду, легковажно мовивши: «Боле ми того не надобн Володимерь»⁶⁰. Незабаром йому вдалося повернутися на Волинь. Лише наприкінці XII ст. Роман Мстиславич зумів таки вокняжитися в Галичі.

У 1199 р. Володимир Ярославич помер у Галичі, не залишивши сина, котрий міг би успадкувати батьківську волость. Династія галицьких Ростиславичів перервалася. Це дало можливість найближчому сусідові Роману Мстиславичу претендувати на галицький стіл.

Давньоруські літописи не зберегли достовірних свідоцтв про перехід галицького стола до волинського князя. Лише пізній (XVII ст.) Густинський літопис під 1199 р. коротко відзначив кончину Володимира галицького⁶¹. Ця звістка ґрунтується на повідомленні польського хроніста кінця XII ст. – першої чверті XIII ст. В.Кадлубка та Я.Длугоша (XV ст.). Складач Густинського літопису послався при цьому на праці польських істориків XVI ст. М.Кромера і М.Бельського, котрі користувалися творами Я.Длугоша і, можливо, навіть В.Кадлубка⁶².

Висловлювалася думка, ніби вокняжінню Романа в Галичі протистояла боярська партія, що бажала мати князями синів новгород-сіверського государя Ігоря Святославича⁶³. Загострення політичної ситуації в Галичі напередодні в'їзду туди Романа, що призвело до збройної боротьби між різними боярськими партіями, відзначає В.Кадлубек⁶⁴.

Галицька земля. Із давніх-давен історики дивувалися незвичайно пізній, на їх думку, появі міста Галича на сторінках джерел. Наприклад, М.М.Тихомиров писав: «Галич з'являється в наших літописах неначе раптово, в 1140 р., коли в ньому опиняється князем знаменитий Володимерко Володаревич»⁶⁵. Західноукраїнські, головним чином, львівські історики неодноразово чинили спроби «удревнити» Галич, довести, щоб там не було, начебто він виник на кілька століть раніше від першої згадки про нього в автентичному джерелі. При цьому вони виходили зі справедливого переконання, що Галицька земля сформувалася навколо цього міста, а раз так, то й вона народжується рано, принаймні, не пізніше Київської і Чернігівської.

Але ж Галицька земля в дійсності сформувалася порівняно з іншими південноруськими землями пізно, протягом другої половини XII–XIII ст. Поступово, в кінці XI – на початку XII ст., виникають нові центри феодальної концентрації: міста Звенигород, а трохи пізніше Галич. Із самого початку в них княжили члени династії галицьких Ростиславичів.

Галицькі Ростиславичі. Засновник династії Ростислав (близько 1040 р. – 5.02.1067 р.) був єдиним сином новгородського князя Володимира Ярославича і, згодом, доньки графа штаденського Леопольда Оди⁶⁶. За «рядом» Ярослава 1054 р., Ростислав одержав, імовірно, територію майбутньої Галицької землі з містами Перемишлем і Теробовлем, де сиділи пізніше його сини.

Згідно зі свідченням Нестора, у 1064 (1065) році Ростислав утік до Тмуторокані разом із сином новгородського посадника Остромира – Вишатою, а це дає певні підстави припускати, що він перед тим збирався заволодіти новгородським столом, який раніше належав його батькові. Ростислав зумів вигнати з Тмуторокані сина Святослава Ярославича – Гліба і втримав місто наступного року, при тому, що Святослав намагався повернути його собі⁶⁷.

Ростислав виявився владним і енергійним правителем, збирав данину з касогів і «у инх стран», що викликало незадоволення «греків», тобто візантійського уряду. Побоюючись руського князя, котрий загрожував їхнім володінням у Криму, візантійці підіслали до нього намісника (котепана) Херсона, який на пиру отруїв його. Літописець відгукнувся на смерть Ростислава розчуленим панегіриком⁶⁸.

«Повість временних літ» у найзагальніших рисах відбиває процеси згуртування Перемишльської та Теробовльської волостей під владою синів Ростислава

Володимировича⁶⁹. Під 1086 р. у Повісті міститься коротка й динамічна розповідь про вбивство Ярополка Ізяславича, з якої дізнаємося, що у Перемишлі тоді вже існував княжий стіл, на якому сидів старший Ростиславич – Рюрик. Убивця Ярополка загадковий Нерядець «бѣжа ... Перемышлю к Рюрикови»⁷⁰. Коли 1092 р. Рюрик помер, його стіл перейшов до наступного за старшинством брата Володаря⁷¹ (Володимира).

У рішеннях знаменитого Любецького з'їзду князів 1097 р. зазначено: «Кождо да держить отчину свою, ... а имъ же роздаяль Всеволодъ города: Давиду – Володимерь, Ростиславичема Перемышль – Володареви, Теребовль – Василкови»⁷². Як відомо, Всеволод Ярославич помер у 1093 р. Отже, Ростиславичі одержали від нього свої волості в 1092–1093 рр., а вже в Любечі ці волості були визнані їхніми спадковими володіннями.

Як на мене, княжий стіл у Теребовлі не мав самостійного значення, із самого початку будучи під владою Перемишля, а з піднесенням Галича як центра князівства корився йому. Напевне, основну роль у цьому відіграло окраїнне положення Теребовля на рубежі з Київською землею. Про другорядне становище Теребовля в Галицькій землі свідчать хоч би слова Святополка Ізяславича і Володимира Мономаха, сказані Володарю після Витичівського княжого «снама» (з'їзду) 1100 р.: «Поими брата Василка к собѣ, и буди вама едина власть [волость] Перемышль»⁷³. Але брати-Ростиславичі зуміли втримати свої волості аж до кончини – Володар помер у Перемишлі в 1124 р.⁷⁴, а Василько – у Теребовлі 28 лютого 1125 р.⁷⁵

Незадовго до кончини Володар Ростиславич заповів Перемишль із волостю старшому синові Ростиславу. Він вирішив виділити особний стіл молодшому нащадку, мабуть, побоюючись того, що енергійний і нерозбірливий у засобах Володимирко⁷⁶ підніметься проти Ростислава. В обґрунтованості такого припущення переконує розвиток подій. Думаю, саме рішенням Володаря в 1124 р. у складі Перемишльського князівства виникло удільне Звенигородське князівство. На той час Звенигород став помітним соціально-економічним осередком, про що свідчать матеріали багатолітніх археологічних розкопок. Я.Длугош, який користувався якимись руськими джерелами, свідчить, що після смерті Володаря Ростиславу дістався Перемишль, а Володимирку – Звенигород⁷⁷.

Та заповзятливий Володимирко не побажав задовольнитися скромним звенигородським столом. Незабаром після кончини батька він спробував відібрати у Ростислава Перемишль. Згідно з розповіддю Я.Длугоша, це сталося в 1127 р. Але Ростислава підтримали наступник і син Мономаха – Мстислав та брати у перших Васильовичі – Григорій та Іван. Польський хроніст пише про марну спробу Мстислава примирити братів, про втечу Володимирка з родиною в Угорщину і неуспішну облогу військом Ростислава Звенигорода⁷⁸.

Григорій та Іван Васильовичі мирно княжили в батьківському домені – Теребовльській волості. Певно, Григорій був старшим, бо сидів у самому Теребовлі. Іванові дістався молодший новий стіл у Галичі. Спочатку Галич був дуже скромним у соціально-економічному плані осередком, швидше за все, князівським замком, майже позбавленим посада. Не випадково до початку 40-х років XII ст. про нього немає згадки в літописах.

Думаю, що Галич зовсім не випадково згадується в авторитетному джерелі саме під 1140-м роком. Із сорокових років XII ст. історія Давньої Русі відзначає посилення процесів утворення міст. Це повсюдне явище повною мірою діалося взнаки в західноруському регіоні. Адже всі без винятку міста, що виникли в Галицькій землі у XII ст., згадуються в літописі лише з 40-х років, так само, як і Галич! Це – Голі Гори, Микулин, Тисмяниця, Ушиця (1144), Сяник (1150), Болшеве, Ярослав (1152), Кучелмин (1159) та ін. Це підтверджує висловлену ви-

ще думку, що Галицька земля належить до числа тих, які сформувалися порівняно пізно.

Війна 1126 р. за Перемишль між Ростиславом і Володимирком Володаревичами завершилася безрезультатно, як можна судити з бідних свідчень джерел. Літописи до 1140 р. зовсім не згадують про події в Перемишльській, Теревольській і Звенигородській волостях. Певно, Ростислав княжив у Перемишлі аж до смерті, визначити дату якої неможливо. Запропонований М.Баумґартеном рік його кончини – 1128-й⁷⁹ – можна прийняти хіба що умовно.

Між 1126 і 1140 роками помер також старший син Василька Ростиславича – Григорій. Коли в 1140 р. великий князь київський Всеволод Ольгович пішов на Волинь, він «Ивана Василковича и Володаревича из Галича Володимѣрка на Вячеслава и на Изяслава на Мъстиславича посла»⁸⁰. Але не варто буквально розуміти це повідомлення: в Галичі тоді продовжував княжити Іван Василькович, що виходить зі слів того самого Київського літопису під наступним, 1141 р.: «Сего же лѣта преставися у Галичи Василкович Иванъ, и прия волость его Володимерко Володаревичъ; сѣде во обою волостью, княжа в Галичи»⁸¹.

Свідчення літопису 1141 р. завдяки його конкретності і детальності заслуговує на більше довіря, ніж попереднє. На мою думку, слова «из Галича Володимерка» належать комусь із перших переписувачів літопису, хто знав, що цей князь останні роки життя просидів на галицькому престолі.

Виходячи з надто бідних та уривчастих відомостей джерел, спробую з особливою необхідною в таких випадках обережністю уявити політичну історію Перемишльської, Звенигородської та Теревольської волостей, а далі і Галицької землі 20-х – початку 40-х років XII ст. Після смерті Григорія Васильковича його теревольський стіл дістався молодшому братові Івану. Важливо відзначити, що він не перебрався на місце брата до Тереволья, а залишився в Галичі. Виходить, що на початку 40-х років новий політичний осередок Галич уже переважав старий – Тереволь, бо був набагато вигідніше стратегічно розташований.

А Володимирко Володаревич із кінця 20-х років княжив у Перемишлі. Про це *post factum* свідчить звістка Київського літопису під 1144 р. про перебування на звенигородському столі його небожа Івана Ростиславича⁸². Згідно із законами феодальної ієрархії та родового права, стіл, що звільнявся після смерті князя, заміщувався його наступним по старшинству братом, а не сином, як це увійшло в практику міжкнязівських відносин на Русі з 40-х років XII ст.

Утворення Галицького князівства. Кончина Івана Васильковича в 1141 р. дозволила Володимиркові Володаревичу заволодіти і Теревольською, і Галицькою волостями. Відтоді в його руках опинилася майже вся територія Галицької землі, що перебувала на стадії формування, – від Карпатських гір на заході до р. Стира на сході, від верхів'їв Сяну на півночі до середньої течії Дністра на півдні⁸³. Формування нового великого князівства на родових землях галицьких Ростиславичів стимулювало соціальні й економічні процеси та явища, що визначали умови складання Галицької землі, сприяло виникненню і зростанню її міст, насамперед самого Галича.

Консолідація чималої частини західноруських земель навколо Галича була полегшена наростанням відцентрових процесів удільної (феодальної) роздробленості, що на повну силу проявились із середини 1140-х рр. Київський центр виявився неспроможним протистояти формуванню сильного Галицького князівства і його політичному відособленню. Проте великокнязівський престол із перших років існування нового князівства прикладає зусилля для підкорення Володимерка і навіть – для його заміни більш підходящим йому Рюриковичем.

Опираючись об'єднаним зусиллям київського государя Всеволода Ольговича, Володимирко водночас намагається послабити Ізяслава Мстиславича, котрий сидів тоді на Волині. Зовсім не випадково, думаю, Володимирко опинився у

війську Всеволода, коли той пішов проти Ізяслава у 1140 р.⁸⁴ Згодом, мабуть, не бажаючи надмірного посилення клану Ольговичів, він спробував укласти мирну угоду з волинським князем, але успіху не досяг: «Володаревич галицький князь привабиша к собѣ Ізяслава Мстиславича, и не вѣрядившеся, вѣзратишася». Миротлюбні дії Володимирка підтримав Іван Василькович, котрий тоді ще княжив у Галичі⁸⁵.

А 1142 року Всеволод Ольгович зумів посадити у Володимирі-Волинському свого сина Святослава, спокусивши Ізяслава Мстиславича столом Переяславля Південного, звідки начебто по своїй волі (за словами літописця) подався у родове володіння – Турів старший серед Мономашичів В'ячеслав⁸⁶. Ця подія несла реальну загрозу автономності князювання Володимирка в Галичі. А якщо врахувати споріднені й союзницькі відносини Всеволода Ольговича з польськими князями⁸⁷, то можна зрозуміти, що галицький князь потрапив у своєрідні стратегічні «кліщі».

Проводячи загалом традиційну для київських государів політику посадження братів і синів у центрах південноруських князівств, Всеволод відверто намагався вигнати з Галича незалежного і свавільного Володимирка. Стосунки між ними наближалися до воєнного зіткнення. Під 1144 р. київський книжник відзначив: «В то же лѣто роскоторастася Всеволодъ с Володимиркомъ про сына, оже сѣде сынъ его Володимири, и почаста на ся искати вины. И Володимерко възверже ему грамоту хрестъную. Всеволодъ же с братьею иде на нь»⁸⁸. Запальний і гордий Володимирко демонстративно відмовився визнавати сюзереном Всеволода і слухатися його. Він явно розумів, що цим вчинком розв'язує війну проти київського государя.

Похід Всеволода проти непокірного васала не примусив себе довго чекати. Він зібрав велике військо, куди входили контингенти залежних від нього південноруських князів і польського князя Владислава, і стрімко пішов на «многоглаголиваго» Володимирка, як іронічно називає його літописець, який явно йому не симпатизував. Переконавшись у величезній чисельній перевазі раті київського государя, галицький князь капітулював: «И вда Всеволоду Володимерко за трудъ 1000 и 400 гривенъ серебра⁸⁹, переди много глаголив, а послѣди много заплативъ». Одержану контрибуцію Всеволод розділив поміж учасниками походу. Задоволений київський князь помирився з ним і «рекъ ему: «се члѣтъ еси, к тому не съгрѣшай!»⁹⁰.

Але одержаний від київського государя урок не пішов на користь Володимиркові. Він, як і раніше, не бажав коритися сюзерену. Тому на початку 1146 р. спалахнула нова війна. Як і два роки тому, Всеволод Ольгович зібрав велике військо, в якому були загони південноруських князів і його польського зятя Болеслава. Однак той похід не приніс йому успіху. Він не зміг взяти Звенигород Галицький, до того ж розхворівся і змушений був повернутися до Києва. Там Всеволод готувався до нового походу в Галицьку землю, та на 24 липня був уже дуже хворий, а через тиждень, 1 серпня 1146 р., помер⁹¹. Але його смерть не принесла Володимирку очікуваного полегшення.

У Києві вокняжився діяльний Ізяслав Мстиславич, котрий прагнув підкорити собі всі південноруські князівства. Незабаром він ужив дійові заходи щодо обмеження автономності галицького князя. Розглядаючи Волинь як доменіальне (спадкове) володіння Мстиславичів, Ізяслав відібрав м.Володимир у Святослава Всеволодича, давши йому взамін кілька маленьких волинських городків, ще й поблизу київського рубежу⁹². Із того часу історія волинських Мстиславичів переплітається з історією галицьких Ростиславичів.

У руках київського государя після 1146 р. опинились і Київська і Волинська землі, що створювало загрозу автономності Галицького князівства. У своїй політиці підпорядкування Володимирка Ізяслав Мстиславич спирався на

польського князя Болеслава Кривоустого та на близького родича – угорського короля Гезу II⁹³, котрий багато разів підтримував його військовою силою.

Щоб протистояти Ізяславу Мстиславичу, Володимирко Володаревич зав'язав союзні стосунки з його сильним суперником у боротьбі за Київ, його дядьком Юрієм Володимировичем Долгоруким. Союз було скріплено звичайною для того часу «печаткою»: шлюбом сина галицького князя з донькою Долгорукого⁹⁴ в 1150 р. У запеклій війні між Ізяславом і Юрієм за Київ, велике княжіння і верховенство на Русі, що розгорілась у 1150–1151 рр., Володимирко постійно й активно підтримував суздальського князя. Коли Ізяслав на час втрачав Київ і забирався на Волинь, галицький князь тримав його там під контролем, а як тільки той виступав у похід на Київ, Володимирко одразу вторгався у Волинську землю. Перипетії цього протистояння досить докладно викладені у Київському літописі за 1150 і 1151 рр.

Долгорукий щедро нагородив свого родича і союзника, віддавши йому Погорину і м.Бузьк. Та, утвердившись на київському столі 1151 р., Ізяслав вирішив розрахуватися з галицьким князем. Навесні 1152 р. він у союзі з Гезою II пішов на Галицьке князівство, намірившись вигнати звідти Володимирка. У короткій і кривавій битві на порубіжній річці Сян військо Ізяслава і Гези «потоптало и избило» військо Володимирка. Тому прийшлося тікати до Перемишля і «затвориться» в добре укріпленому місті. Володимирку довелося присягнути в церкві повернути Ізяславу волинське місто Бузьк і погоринські городки Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнойницю⁹⁵. Але ні Володимирко, ні його син Ярослав, який сів на галицький стіл на початку 1153 р., не повернули ті міста Ізяславу. А його спроба силою повернути втрачене не мала успіху⁹⁶.

Кончина Ізяслава Мстиславича у листопаді 1154 р. різко змінила соціально-політичне становище в західноруському регіоні. Як згадувалося, його наступники на Волині не зуміли зберегти її єдність, вона розділилася на Володимирське і Луцьке князівства, в її складі виділяються й невеликі удільні князівства. Тим же Мстиславичам, котрі недовго княжили в Києві (Мстиславу Ізяславичу, Ростиславу Мстиславичу), не щастило настільки міцно утвердитися в стольному граді, Русі аби з'єднати Волинь із великокнязівським доменом. Загроза Галицькому князівству з боку Мстиславичів поступово зійшла на ніщо.

Ярослав і Ярославичі. Своєю чергою, Ярослав Володимирович відмовляється від традиційної політики діда і батька – протистояння з великим князем. Він час від часу входить навіть у союзні відносини з київським государем. Лише одного разу в 1158 р., коли великий князь Ізяслав Давидович⁹⁷ відмовився видати йому заклятого ворога Івана Берладника, Ярослав разом із волинськими князями вигнав Ізяслава з Києва. Та після вокняжіння в стольному граді Ростислава Мстиславича він жив із новим князем у мирі й дружбі.

Коли після смерті Ярослава Володимировича (1.10.1187 р.) у Галичі незабаром сів його син Володимир, він спробував позбавитися боярської опіки, що завдала чимало прикрощів його батькові. Київський літопис, що скористався, певно, якимось галицьким джерелом, записав під 1188 р.: «Князящю Володимеру в Галичкной земли, и бѣ бо любезнивѣхъ питию многому, и думы не любяшетъ с мужми своими»⁹⁸. Як дотепно зауважив Б.О.Рибаків, «цим було вирішено все – якщо князь нехтує боярською думою, якщо він виходить з «волі смислених», то він уже тим самим поганій, і до літопису про нього вносяться різні порочачі його деталі»⁹⁹.

Як було сказано, Роман Мстиславич волинський 1188 р. спробував забрати Галицьке князівство у Володимира Ярославича, але мети не досяг. Галицьке джерело Київського літопису¹⁰⁰ так повідомляє про це: «И приде Володимеръ ко королеви, король же поималъ Володимера и со своими полкы поиде к Галичю». Роману довелося повертатися на Волинь. Однак Бела III не відно-

вив (як обіцяв) Володимира на престолі, а посадив у Галичі свого сина Андрія, вирішивши скористатися політичною кризою в князівстві і приєднати його до своєї держави. Володимира ж він схопив, одвіз до Угорщини й ув'язнив в якійсь башті¹⁰¹.

Наступного року Володимир Ярославич зумів утекти з угорського полону і звернувся за допомогою до германського імператора Фрідріха Барбароси. За величезну суму у дві тисячі гривень срібла, що їх біглий князь зобов'язався виплачувати йому щорічно, імператор доручив своєму васалові, краківському князю Казимиру відновити галицького князя на батьківському столі. «Галицький же мужи срѣтоша его [Володимира] с радостью великою, князя своего и дѣдича, а королевича прогна изъ земля своя»¹⁰², повідав, наче не відчуваючи похмурого комізму ситуації, київський літописець.

Поза сумнівом, Володимир Ярославич добре знав ціну підступному галицькому боярству, що поважало саму лише силу, й вирішив ґрунтовно потурбуватися про власну безпеку. Тому він «посла ко Всеволоду, ко уеви [дядькові] своєму»¹⁰³ Суждаль, моляся ему: «Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а яз Божий и твой есмь со всимъ Галичемъ, а в твоей волѣ есмь всегда!»¹⁰⁴.

Всеволод Юрійович, котрий прагнув до старійшинства на Русі, охоче прийняв цю пропозицію, розіслав грамоти до всіх руських князів, до угорського короля й польських князів і уклав із ними угоду про взяття під своє покровительство Володимира Ярославича: «И води я ко кресту, на своемъ сестричѣхъ Галича не искати николиже под нимъ»¹⁰⁵. Перед нами типова середньовічна угода про колективне дотримання сюзеренних прав Всеволода Велике Гніздо на галицького князя, свого васала. Завдяки цій угоді, Володимир Ярославич благополучно досидів на своєму неспокійному столі аж до кончини, що сталася 1199 р.

Заслуговує уваги та обставина, що Володимир Ярославич звернувся за допомогою не до Святослава Всеволодича, великого князя київського, а до далекого володимиро-суздальського государя. Мабуть, він вважав захист Всеволода більш надійним, ніж покровительство підступного Святослава. Із наведеного тексту літопису випливає, що галицький князь визнав Всеволода старійшим на Русі. Верховенство великого князя київського явно відходило в минуле...

Так виглядає історія волинських і галицьких Рюриковичів кінця XI – XII ст. у неповному і часом суперечливому світлі джерел, головним чином, Київського літопису XII ст.

¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.128, 133.

² Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачёва. – Санкт-Петербург, 1999. – С.54.

³ Див., напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.П. – К., 1905. – С.28; Донської Д. Справочник по генеалогії Рюриковичей. – Ч.1. – Ренн, 1991. – №37. – С.27.

⁴ Повесть временных лет. – С.70. В огляді різночитань Д.С.Лихачов указав, що підкреслені мною слова додані з Московсько-Академічного літопису (Там же. – С.137), їх узяття зі спільного протографа Повісті й Радзивіллівського літопису (Там же. – С.364).

⁵ Повесть временных лет. – С.71.

⁶ Там же. – С.60.

⁷ Там же. – С.85.

⁸ В.М.Татищев пише, що по смерті Ігоря, онука Ярослава, Ростислава Володимировича дядьки перевели у Володимир Волинський (История Российская. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1963. – С.83). Думка В.М.Татищева виглядає вірогідною, однак джерело його відомостей невідоме, літописи про це не знають. А.М.Андріяшев вважав його слова імовірними, бо «згодом діти Ростислава добивались собі волості саме на Волині» (Андріяшев А.М. Очерк истории Волинской земли. – К., 1887. – С.107). Утім, Ростиславичі хотіли собі не Волині, а території майбутньої Галицької землі.

- ⁹ Повесть временных лет. – С.102.
- ¹⁰ Там же. – С.87.
- ¹¹ В Іпатіївському списку Повісті временних літ під 1054 р. сказано: «Изяславу тогда в Туровѣ княжащю» (ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стлб.150). У Лаврентіївському списку після слів «разболѣся [Ярослав] велми» це речення обірване: «Изяславу тогда суццю...» (Повесть временных лет. – С.70).
- ¹² У літописній звітці про це Давида не названо, згадані лише Ростиславичі. Але з контексту подій 1081–1084 рр. виходить, що він тоді був разом із ними. Свої наміри заволодіти Володимиром і Волинською землею Давид виявив досить чітко, що ясно з дальшого розвитку подій.
- ¹³ Повесть временных лет. – С.87.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ У некролозі князя Нестор зауважив: «Бяше блаженный съ князь тихъ, кроткъ, смиринь и братолюбивъ» // Повесть временных лет. – С.88.
- ¹⁶ Повесть временных лет. – С.87.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же. – С.88.
- ¹⁹ Там же. – С.110.
- ²⁰ Там же. – С.116.
- ²¹ Там же. – С.116–117, 125.
- ²² Там же. – С.129.
- ²³ ПСРЛ. – Т.IX: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1862 (далі – Никоновская летопись). – С.150.
- ²⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.285.
- ²⁵ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Ленинград, 1927. – Стлб.292 (далі – Суздальская летопись).
- ²⁶ Ипатьевская летопись. – Стлб.285.
- ²⁷ Суздальская летопись. – Стлб.297–298.
- ²⁸ Ипатьевская летопись. – Стлб.297.
- ²⁹ Там же. – Стлб.312.
- ³⁰ Там же. – Стлб.313.
- ³¹ Там же. – Стлб.329–330.
- ³² Суздальская летопись. – Стлб.314.
- ³³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.28.
- ³⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.389.
- ³⁵ Там же. – Стлб.387.
- ³⁶ Там же. – Стлб.419.
- ³⁷ Там же. – Стлб.468.
- ³⁸ Там же. – Стлб.484–485.
- ³⁹ Там же. – Стлб.486–488.
- ⁴⁰ Там же. – Стлб.503.
- ⁴¹ Там же. – Стлб.466.
- ⁴² Там же. – Стлб.533.
- ⁴³ Там же. – Стлб.544–545.
- ⁴⁴ Там же. – Стлб.548–549.
- ⁴⁵ Там же. – Стлб.549.
- ⁴⁶ Там же. – Стлб.559.
- ⁴⁷ Помер у 1171 р. (Ипатьевская летопись. – Стлб.562).
- ⁴⁸ Там же. – Стлб.564.
- ⁴⁹ Там же. – Стлб.662.
- ⁵⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.222.
- ⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стлб.633.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Останнього разу він згадується в Іпатіївському літописі під 1174 р. (Стлб.578–579). Див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – С.190, 193). Див. також: Суздальская летопись. – Стлб.366–367.
- ⁵⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.630–631.

- ⁵⁵ Там же. – Стлб.633; Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.80.
- ⁵⁶ Галицько-Волинський літопис. – С.80.
- ⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стлб.690.
- ⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.78.
- ⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Стлб.660.
- ⁶⁰ Там же. – Стлб.661.
- ⁶¹ ПСРЛ. – Т.П: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1843. – С.326.
- ⁶² Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.П. – К., 1905. – С.453–454.
- ⁶³ *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.84.
- ⁶⁴ Monumenta Poloniae Historica. – Т.2. – Lwów, 1872. – P.439.
- ⁶⁵ *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.329.
- ⁶⁶ *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurukides Russes. – Roma, 1928. – Tabl.I. – №22. – P.7.
- ⁶⁷ Повесть временных лет. – С.71.
- ⁶⁸ Там же. – С.72.
- ⁶⁹ Дивна річ, але джерела кінця XI ст. – початку XII ст. ніяк не згадують княжого стола в Звенигородці Галицькому, адже то був другий за значенням стіл Ростиславичів, на ньому сидів другий за старшинством брат Рюрика – Володар.
- ⁷⁰ Повесть временных лет. – С.88.
- ⁷¹ Там же. – С.91.
- ⁷² Там же. – С.110.
- ⁷³ Там же. – С.116.
- ⁷⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.288.
- ⁷⁵ Никоновская летопись. – С.152; Див.: *Baumgarten N.* Op. cit. – Tabl.III. – P.16.
- ⁷⁶ Таким його характеризує Київський літопис, головне джерело з нашої теми.
- ⁷⁷ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.* – Warszawa, 1969. – Ks.3/4. – S.370–371. У літописах історія Галицької землі 20-х – 30-х рр. XII ст. практично не відбита.
- ⁷⁸ Ibid. – S.165.
- ⁷⁹ *Baumgarten N.* Op. cit. – Tabl. III. – №5.
- ⁸⁰ Ипатьевская летопись. – Стлб.304.
- ⁸¹ Там же. – Стлб.308.
- ⁸² Там же. – Стлб.316.
- ⁸³ *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С.81 та ін.
- ⁸⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.304.
- ⁸⁵ Там же. – Стлб.306.
- ⁸⁶ Там же. – Стлб.312–313.
- ⁸⁷ «Того же літа отда Всеволодъ дчррь свою Звѣннисуаву в Ляхы за Болеслава», краківського князя (Ипатьевская летопись. – Стлб.313).
- ⁸⁸ Ипатьевская летопись. – Стлб.314–315.
- ⁸⁹ Понад 200 кг.
- ⁹⁰ Ипатьевская летопись. – Стлб.316.
- ⁹¹ Там же. – Стлб.319–321.
- ⁹² Там же. – Стлб.329, 343.
- ⁹³ Він був одружений із сестрою Ізяслава – Єфросинією.
- ⁹⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.391, 294.
- ⁹⁵ Там же. – Стлб.447–454.
- ⁹⁶ Там же. – Стлб.465–468.
- ⁹⁷ Походив із чернігово-сіверської династії Давидовичів.
- ⁹⁸ Ипатьевская летопись. – Стлб.659.
- ⁹⁹ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.514.
- ¹⁰⁰ Див.: *Бережков Н.Н.* Хронология русского летописания. – С.204.
- ¹⁰¹ Ипатьевская летопись. – Стлб.661.
- ¹⁰² Там же. – Стлб.666.
- ¹⁰³ Володимир був сином сестри Всеволода – Ольги.

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб.667.¹⁰⁵ Там же. – Стлб.667.

The article examines appearance and consolidation of Riurykovychi dukes in West-Rus' region: of Rostyslavychi of Halych in Peremyshl', Terebovl' and Zvenyhorod at the end of the XI century and of Iziaslavychi of Kyiv, then of Mstyslavychi in Volyn' (second half of the XI – middle of the XII cc.). The author traces roles of both dynasties in formation of Halych and Volyn' Duchies in the first half of the XII century.

Т.В.Чухліб*

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р. ТА ІДЕЯ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У статті висвітлюється історія українсько-польських відносин другої половини XVII ст. Фокусується увага на Гадяцькій угоді 1658 р., подіях, пов'язаних із її укладенням і перманентною ідеєю відновлення, у стосунках між Українським гетьманатом і Короною Польською.

Комплекс проблем, пов'язаний із причинами, укладенням та наслідками Гадяцької угоди, що була підписана між представниками короля Речі Посполитої Яна II Казимира й гетьманом козацької України Іваном Виговським разом із генеральною старшиною восени 1658 р. поблизу Гадяча на Полтавщині й ратифікована у дещо зміненому варіанті на Варшавському сеймі 1659 р., уже довгий час перебуває у полі зору не лише вітчизняної, але й зарубіжної історіографії¹.

Українські, польські, російські історики, серед яких – М.Костомаров, В.Будзиновський, М.Стадник, М.Гавлик, В.Герасимчук, М.Грушевський, Л.Кубаля, Д.Дорошенко, В.Томкевич, С.Наріжний, Я.Волінський, С.Мишко, В.Смолій, З.Вуйцик, В.Степанков, В.Серчик, М.Дзевановський, Я.Качмарчик, Ю.Мицик, М.Крикун, Н.Яковенко, В.Горобець, Т.Яковлева та ін., розкрили багато важливих аспектів, пов'язаних із генезою, укладенням та наслідками цього важливого в історії Центрально-Східної Європи українсько-польського договору. Водночас, вивчення питання щодо спроб відновлення Гадяцької угоди (або ж її окремих положень) за правління гетьманів Війська Запорозького Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.), Павла Тетері (1663–1665 рр.), Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), Євстафія Гоголя (наказного, 1675–1679 рр.) і пізніших часах, на жаль, поки що перебуває на початковій стадії розробки.

Відомо ж бо, що переважна більшість дослідників у своїх працях розкривають взаємовідносини між Короною Польською та Українським гетьманством після смерті Б.Хмельницького у зв'язку із проблемою впровадження/невпровадження Гадяцької угоди у практику тогочасних українсько-польських взаємовідносин та хронологічно чомусь обмежуються лише кінцем 1659 р. або ж 1660–1661 рр. (укладенням та ратифікацією Чуднівської угоди) та не торкаються власне подій, які відбувалися протягом наступного двадцятиліття: 1662–1682 рр. Однак саме у зазначений період питання про відновлення положень Гадяча порушувалося не лише під час укладення Підгаєцької 1667 р. та Острозької 1670 р. угод між Короною Польською та правобережним Українським гетьманством, але й стояло одним із перших у багатьох вимогах Чигирини

* Чухліб Тарас Васильович – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

(1669, 1670, 1672, 1673, 1674, 1675) до короля Речі Посполитої та Варшавського сейму, а також обговорювалося під час численних зустрічей польських та українських дипломатів, включно до 1682 р. та пізніших часах.

I

Через чотири тижні після смерті гетьмана Б.Хмельницького, наприкінці літа 1657 р., відбулися похорони засновника козацької держави, а згодом і козацька рада. На ній «тимчасовим» («доки возмужає Богданів син Юрій Хмельницький») гетьманом-«регентом» України було обрано довголітнього генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського². Генеральна старшина передала йому булаву, яку свого часу Б.Хмельницький одержав із рук московського царя. У зв'язку із цим, новообраний гетьман подякував усім присутнім на раді і, зокрема, зазначив, що «ця царської величності булава доброму на ласку, а злому на карність»³. На прохання делегованих на раду полковників, сотників, отаманів, вийтів та бурмістрів І.Виговський зачитав «жалувану» грамоту царя Олексія Михайловича від 1654 р. Потому було ухвалене рішення «служити великому государеві всім Військом Запорозьким вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч прислав»⁴.

За результатами серпневої ради у Чигирині І.Виговський надіслав низку листів урядовцям Московської держави. Зокрема, у зверненні до путивльського воеводи М.Зюзіна він наголосив на тому, що буде «вірно служити» російському цареві⁵. Невдовзі гетьман написав листа й самому Олексію Михайловичу, в якому сповістив монарха про своє обрання та вказував на причини саме такого вибору Генеральної ради.

Уже 31 серпня 1657 р. у розмові з царським послом В.Кікіним І.Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: «Я з усім Військом зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять»⁶. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої.

4 вересня 1657 р. гетьман заявив новому царському послові Матвееву: «...так, як він (Б.Хмельницький – Т.Ч.) віддав йому (Олексію Михайловичу – Т.Ч.) вірне підданство і службу згідно з присягою, – так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані»⁷. На початку вересня І.Виговський поінформував російську сторону щодо намірів Польщі перетягнути його на свій бік. Відомо, що таке таємне доручення від короля Яна II Казимира одержав відомий дипломат Речі Посполитої С.Беньовський, який у той саме час перебував у Чигирині⁸. Вже тоді від королівського імені він уклав перемир'я з Українським гетьманством, яке опиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою.

Ще перед своїм обранням «регент» Виговський підтвердив існування українсько-трансільванського союзу і в «Декларації Війська Запорозького» до князя Трансільванії й пообіцяв докласти всіх зусиль для утримання Ракоці при владі. Також Чигирин брав на себе зобов'язання допомагати князівству в боротьбі «проти турків, татар та інших ворогів»⁹. У середині вересня І.Виговський намагався поновити добросусідські відносини з Кримським ханством. Це можна зрозуміти з його листа до татарського монарха: «...щоб і ми неодмінно в тому ж з Вашою Ханською Милістю перебували в приятельстві і присяжному братстві..., а ми з Війська нашого відправимо для договорів»¹⁰. Український гетьман навіть погоджувався особисто прибути до Бахчисараю для укладення мирного договору. Процес переговорів із татарами періодично відновлюється протягом усієї осені.

У той же час у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Війська Запорозького. У своїй доповіді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища козацької держави: «...прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»¹¹. Після цього гетьман запропонував присутнім на раді залишатися в підданстві московському цареві.

Із огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву у своє безпосереднє володіння, рада все ж таки вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно на Корсунській раді 1657 р. було обговорено положення угоди зі шведським монархом Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *liberta gente et nulli subiecta* («вільний народ і нікому не підлеглий»)¹². Окрім того, у тексті договору зі Шведським королівством наголошувалося на необхідності здійснення «воєнної допомоги проти спільних ворогів, за винятком світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність»¹³.

Однак уже відтоді гетьманський уряд поступово відходить від орієнтації на московську протекцію. Серед населення козацької України поширилася думка, що «хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю..., царських воевод не хочемо – хочемо від царя відступити»¹⁴. Частина козацької старшини бере участь у т. зв. «бунті Лісницького», провідники якого виступали під антиросійськими гаслами¹⁵. На причини, які штовхнули гетьмана Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича, вказував М.Грушевський. Згідно з його дослідженнями, українці побоювалися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воеводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере «привілеї» у старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо¹⁶.

Про «зрадницькі» дії гетьмана І.Виговського та його оточення відразу ж повідомила московському цареві старшина Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом Я.Барабашем. В інструкції запорозьким послам, що відправлялися до Москви, говорилося: «... вся старшина, гетьман і всі полковники таємно всією черню присягу вчинили невідомо для чого з князем Семиградським, з Юрієм Ракоцієм, і з королем Свейським, і з обома воеводами, з Волоським і з Мультянським, і до царя Кримського листи посилають, а то все для зради проти Вашої Царської Величності...»¹⁷.

16 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі на Полтавщині було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманства. Зважаючи на досить значну історіографію цієї справді непересічної (не лише у польській та українській, але й східноєвропейській історії) події, висвітлено лише її вплив на формування урядом І.Виговського полівасалітетної моделі своєї зовнішньої політики¹⁸. Адже, як зазначають дослідники, саме мотиви зовнішньополітичного плану не лише були визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою, а й призвели згодом до її краху¹⁹.

У Гадячі гетьман І.Виговський у присутності польських комісарів склав присягу наступного змісту: «Я, Іван, своїм і всього Війська запорозького іменем присягаю Пану Богу Всемогутньому в Трійці Святій єдиному на те, що в Комісії, яка своїм і Війська Запорозького іменем із Вельможними комісарами укла-

деними у всіх її положеннях із Військом запорозьким, так як комісія і постанови описані, які у всьому виконувати буду і підтримувати як гетьман військ Руських із військом охороняти буду...»²⁰. Як зазначалося, цей текст мав вступити в дію лише у випадку складення взаємної присяги королем Речі Посполитої.

Зважаючи на те, що в одному з проектів угоди українською стороною закладалося положення щодо неучасті козацьких військ у польсько-російській війні («з царем якщо б Й[ого] К[оролівська] М[илість] і стани коронні і В[елике] К[нязівство] Л[итовське] bellum ofensivum піднести прийшло, Військо Запорозьке до такої війни залучене не буде»)²¹, можна зробити висновок, що гетьман І.Виговський та його оточення сприймали майбутній союз не як антимосковський, а лише як ще один крок до здобуття від монарха (у даному випадку польсько-го) кращих умов для державного існування гетьманату. Підтвердженням цього є й оголошене на вальному сеймі у Варшаві генеральним обозним Т.Носачем бажання бачити на троні Речі Посполитої московського царя. З іншого боку, такі висловлювання представника генеральної старшини засвідчували наявність у середовищі козацької еліти гострої політичної боротьби щодо визначення зовнішньополітичних орієнтирів Українського гетьманства²².

Прикладом для цього можуть слугувати події, що передували укладенню угоди в Гадячі. Тоді польські послы три дні чекали аудієнції у гетьмана Виговського. Він же у цей час радився з російським послом В.Кікінім, що згідно зі свідченнями сучасників могло привести до відмови українського гетьмана від підписання договору з Польщею²³.

Ще задовго до Гадяча, у березні 1658 р., Виговський відрядив до Варшави полковника П.Тетерю, який мав засвідчити польським урядовцям бажання гетьмана визнати зверхність короля за умови укладення тим угоди зі Швецією. Не відмовляючись від протекторату Шведської корони, водночас, зважаючи на поступовий відхід Карла X Густава від активних військових дій у Центрально-Східній Європі, Чигирин прагнув одержати підтримку Польської корони²⁴. Це дало б можливість поновити союз із Кримським ханством, який перебував у дружніх стосунках із Яном II Казимиром.

Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправив до Москви делегацію на чолі з полковником Г.Лесницьким. Вона мала запевнити Олексія Михайловича у «вірному підданстві» йому «гетьмана та всього Війська Запорозького». У другому пункті дипломатичної інструкції, яку Лесницький передав московським боярам, відзначалося: «...якщо ми не хотіли бути прямими Царю, Його Милості, підданими і не під його Царської Величності міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві, і дає нам прапор, булаву, і всі краї Польські придати до того обіцяв. Також і колишні Березівські комісари багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля Польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали Царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося»²⁵.

На нашу думку, оголошення цього пункту в Москві та передача всієї інструкції в руки росіянам мали подвійну мету. Крім запевнення українців у тому, що вони, незважаючи на різнобічні зовнішні відносини, таки не «зраджують» своєму московському сюзеренові, слова про можливий перехід під протекцію султана та переговори з поляками повинні були змусити царя прийняти вимоги Українського гетьманства щодо дотримання ним своїх попередніх зобов'язань.

В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду України розвивалася не тільки у напрямку Вар-

шави, але й Стокгольму, Стамбулу, Бахчисараю та тієї ж Москви. Кожний із цих зовнішньополітичних напрямків був важливий для справи утвердження новоутвореної держави. 18 жовтня 1658 р. І.Виговський написав листа до шведського короля Карла X Густава, де висловлює жаль із приводу недовісти українсько-шведського союзу, який був укладений незадовго до цього в Корсуні²⁶. Одночасно він звертається до брата короля Швеції герцога Адольфа із проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги²⁷. 19 жовтня того ж року, очевидно, на прохання гетьмана, до шведського монарха звертається відомий український дипломат Данило Олівеберг із порадою Карлу X Густаву прислати до України тисячу солдат, а також укласти мирний договір із Річчю Посполитою²⁸.

Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення – підписавши мирний договір із Москвою, воно порушило дипломатичні плани українського уряду й позбавляло його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами. Російський посол в Україні повідомив своєму цареві про те, як на звістку про шведсько-російський мир відреагував один із найближчих сподвижників Виговського, полковник Г.Гуляницький: «Свейський (шведський – Т.Ч.) король у великого государя... милості пошукав і згоду з великим государем... учинив. І Г.Гуляницький, вислухавши про те, почав лаятися всілякою непристойною лайкою, і казав: «...король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді»²⁹.

Ще на початку 1658 р. І.Виговський уклав військовий союз із союзником польського короля – ханом Мегмед-Гіреєм IV. Згідно з його положеннями, кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в козацькій державі³⁰. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Росії. А тому в листі до Яна II Казимира від 4 серпня 1658 р. Виговський написав: «...готовий на коня сідати проти ворогів В[ашої] К[оролівської] М[илості], особливо Москви, проти якої виступлю за першим же наказом королівським..., аби ВКМосьть листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...»³¹. Невдовзі гетьман запевнив короля, що зробив усе необхідне для того, щоб Україна перейшла до «дітичного» монарха³². Татарський хан був дуже задоволений щодо зближення Чигирини і Варшави й без вагань надавав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини старшини. Крім того, саме сорокатисячне кримське військо допомогло І.Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.³³

Незважаючи на підписання Гадяцької угоди 1658 р., проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Україна так і не отримала від поляків обіцяної військової допомоги проти росіян. Зокрема, у листі від 5 грудня 1658 р. гетьман писав до великого коронного канцлера Речі Посполитої М.Празжмовського: «...хоча б також прибуло скільки-небудь і кінного війська (від Польщі – Т.Ч.), то я був би радий; по іншому, введений в оману надією на отримання обіцяної договором допомоги, я не знаю, як буду в стані привернути на користь Його Королівської Милості і Речі Посполитої народ, одним словом, що не довіряє укладеному миру»³⁴.

Ще перед тим, як зазначалося вище, гетьман І.Виговський відправив до Польщі свого посла Тетерю із пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до України³⁵. У середині грудня 1658 р. до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув впливовий український полковник Антон Жданович³⁶. Однак лише на початку 1659 р. українцям

«прийшли тепер на допомогу... ляські і німецькі війська великі» (всього близько 5–6 тис. осіб)³⁷. 16 січня український гетьман написав вдячного листа до Яна II Казимира, але знову ж таки прохав додаткової та більш дієвої допомоги³⁸. Просування російських полків углиб козацької України змусило Виговського знову послати до Варшави посольство у складі Ю.Немирича, Г.Лесницького та С.Мазепи, щоб воно «просило людей на поміч»³⁹.

Тут слід зазначити, що, одночасно із цими заходами українського гетьмана, продовжувався ратифікаційний процес Гадяцької угоди. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з Тимошем Носачем «пункти» польський уряд відхилив і відрядив до гетьмана І.Виговського спеціального посла К.Перетяткевича із настійливою вимогою відмовитися від основних положень трактату, які й визначали українську автономію у складі Речі Посполитої. Після ознайомлення із пропозиціями польської сторони гетьман, за свідченнями того ж Перетяткевича, промовив: «...зі смертю приїхав і смерть мені привіз»⁴⁰. А 12 червня 1659 р. виправлений текст Гадяцької угоди було ратифіковано варшавським сеймом у найневигіднішому (!) для українського гетьманства варіанті. Це загострило не тільки внутрішньополітичну ситуацію в Україні та українсько-польські стосунки, а й не дозволило козацькому війську виступити єдиним фронтом проти московських підрозділів князя О.Трубецького.

Потрібно відзначити, що велику роль у життєздатності Гадяцького проекту відіграла позиція Шведського королівства. Перемоги Стокгольма у війні проти Речі Посполитої обумовлювали принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, у зв'язку з чим згорталися бойові дії на польському фронті⁴¹. З іншого боку, лише за умови швидкого примирення Швеції та Польщі гетьманський уряд міг сподіватися на нейтралізацію воєнних операцій Москви проти України. Саме тому гетьман Виговський закликав короля Яна II Казимира до примирення із Карлом X Густавом⁴².

У світлі зближення Чигирини й Варшави, окремого й детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-російські стосунки, що, як відомо, призвели до війни між гетьманством і царством. Згідно з останніми дослідженнями, підписавши Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, І.Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни із Московською державою⁴³. В одному із варіантів гадяцьких домовленостей навіть містилося положення про збереження добросусідських відносин із царем. Про те, що український уряд намагався вирішити дане питання мирним шляхом, свідчить той факт, що відразу після підписання українсько-польського договору, 17 вересня 1658 р., І.Виговський відпустив до Москви російського посла В.Кікіна із листом, де стверджувалося, що він «буде чекати царської величності указу від цього числа три тижні і чотири дні»⁴⁴. Протягом другої половини вересня український правитель дотримувався своєї обіцянки, неодноразово нагадуючи воєводі Г.Долгорукому про «відомість від Його Царської Величності»⁴⁵.

18 жовтня 1658 р., одночасно з листом до шведського короля щодо підтримки, І.Виговський пише до Олексія Михайловича, що він воював не проти російських військ, а проти «свавільників»⁴⁶. Однак Москва проігнорувала позицію Українського гетьманства й оголосила про «зраду» І.Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Та, незважаючи на це, у середині жовтня того ж року гетьман звертається до царя Олексія Михайловича: «Дісталася нам грамота друкована, писана іменем вашої Царської Величності, в якій із немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу Вашій Царській Величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити»⁴⁷.

Засвідчуючи свої добрі наміри, І.Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я.Портомоїна й запропонував йому передати ца-

рю, щоб той не починав військових дій, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей». Однак, якщо Московське царство все ж таки вирішить воювати з Україною, то, попереджав І.Виговський, «..гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, швейські і волоські ратні люди і кримські татари та турецький салтан...»⁴⁸. Але московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: у цей час (початок листопада 1658 р.) війська князя Г.Ромодановського окупували полкові міста Полтавщини Миргород і Лубни.

Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів був висланий полковник І.Кравченко. Можливо, саме тому, у січні 1659 р. царський уряд пішов на деякі поступки. Однак гетьман, одержавши військову допомогу від поляків, уже не захотів приставати на запізнілі російські мирні пропозиції. «Присягав де він гетьман на тому, щоб йому бути у царської величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським воеводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не буде»⁴⁹, – говорив у цей час наступник Б.Хмельницького московському послові Булгакову.

Також у січневому листі до Олексія Михайловича Виговський пояснив царю мотиви свого переходу в підданство королю Речі Посполитої. По-перше, зазначав гетьман, цар не надав необхідної допомоги для придушення опозиційних військових виступів Я.Барабаша та М.Пушкаря, по-друге, російські підрозділи князя Г.Ромодановського розпочали військові дії проти північних полків і міст, які підпорядковувалися Чигирину; по-третє, «поляки, зачувши про ту міжусобицю, наступати на нас і турок закликати і татар від нас відмовляти почали»⁵⁰.

У відповідь царські дипломати запропонували українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди 1658 р. (!), що, на нашу думку, було фактично лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії царських воевод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І.Виговського в щирості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме цього часу у Варшаві відбувався сеймовий з'їзд, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди.

У квітні 1659 р. воевода В.Шереметев сповіщав до Москви: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воевода, із турецькими людьми, та угорський новий король...»⁵¹. У цей час до Чигирини справді прибувають угорський та молдавський послы. Крім того, І.Виговський направив посольство до Стамбула на чолі із А.Ждановичем – на випадок розриву союзницьких стосунків із Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу («...Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві й просити в нього наказав людей на поміч»)⁵².

Більше ста (за іншими даними – десяти) осіб на чолі з Р.Гапоновичем та О.Астаматієм перебували у травні 1659 р. (саме тоді, коли йшов до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього «великого» посольства, як дослідив М.Петровський, було приєднання Українського гетьманства до Туреччини на умовах васальної залежності⁵³. Чи не найголовнішою умовою уряду І.Виговського у разі підданства султанові було надання Мегмедом IV дозволу кримському ханові збройно підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні, пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю.Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Одночасно урядом І.Виговського ведуться активні переговори щодо прийняття протекції цісаря Австрійської імперії, який був довголітнім покровителем

і союзником Варшави. Брат гетьмана Данило (за іншими даними, Ю.Немирич) зустрівся із представником Відня бароном Ф.Лісолею, якому заявив «із задоволенням, що прагне вірності королеві (Речі Посполитої – Т.Ч.) зберегти, аби Польська не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] В[еличність] захоче їх прийняти, зобов'язуються, щоб ціле військо І.Виговського було готове піддатися йому»⁵⁴.

Згідно з повідомленнями австрійця Ф.Лісолі український гетьман пропонував Леопольду I й габсбурзькій династії підтримку в боротьбі за польсько-литовський трон, а також «в інших справах»⁵⁵. Про початок українсько-австрійських переговорів відразу ж стало відомо королю Яну II Казимиру, який заборонив «гетьманові Великому князівства Руського» продовжувати їх надалі. Окрім того, навесні 1659 р. українські дипломати мали переговори і з представниками Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій⁵⁶. Як відзначали вже сучасники, така різновекторна дипломатія І.Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути собі незалежне становище («*seorsivum statum*»).

Отже, І.Виговський (спочатку як «регент» малолітнього Ю.Хмельницького, а потім уже на гетьманській посаді) уміло застосовував принцип, який увійшов до практики вітчизняної політичної культури ще за Б.Хмельницького – «лякати короля царем, а царя королем». Тим самим Українським гетьманством торувався шлях до того, щоб «не бути ані під королем, ані під царем». Недотримання монархом Московського царства взятих на себе сюзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель України змусило уряд Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею, що була укладена у вересні 1658 р. в Гадячі.

Із цього часу формально скасовувалися переяславсько-московські домовленості з Росією. Однак, за всіх переваг Гадяцької угоди, її положення все ж таки поступалися домовленостям із Москвою чотирирічної давності. Якщо українсько-російський договір 1654 р. передбачав лише номінальну васальну залежність гетьмана від московського царя, то угода 1658 р. узаконювала входження козацької держави як складової частини до Речі Посполитої, хоча й на федеративних правах.

Водночас, відмова гетьмана І.Виговського від протекції московського царя⁵⁷ й пошуки нового сюзерена не обмежувалися тільки стосунками з Варшавою. А вже перед тим наступник гетьмана І.Хмельницького уклав Корсунський договір 1657 р. зі Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки із Трансільванським князівством і Кримським ханством. Не очікуючи на впровадження гадяцьких домовленостей із Польщею, він проводив переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття турецької або австрійської протекції. Лише складна внутрішньополітична ситуація у країні не дала змоги І.Виговському завершити плани свого попередника щодо утвердження козацької держави на міжнародній арені.

II

Одним із яскравих представників української еліти кінця 1640-х – середини 1670-х рр. був Петро Дорошенко. Перебуваючи в гетьманських урядах Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері, С.Опари, а потім і сам утримуючи протягом десяти років гетьманську булаву, він неодноразово очолював дипломатичні посольства та комісії Українського гетьманства на переговорах із Коронаю Польською та від імені козацької держави укладав мирні угоди з Варшавою.

Як відомо, П.Дорошенко розпочав свою стрімку політичну кар'єру ще у 1647 р.⁵⁸ На той час він перебував у «рицарському колі» Б.Хмельницького, тобто серед тих старшин Війська Запорозького, які не побоялися вже вкотре за більш, ніж півстоліття від часу козацьких війн К.Косинського і С.Наливайка знову піднятися на збройну боротьбу не лише за «права та привілеї» козацтва, але й за «вольності» інших станів тогочасного українського/руського суспільства. Безпосередня участь козацького старшини П.Дорошенка у переговорах Українського гетьманства з урядами Речі Посполитої, Османської імперії, Шведського королівства, Московського царства, Кримського ханства, Молдавського князівства, які проводилися протягом 1650-х рр., стали тим справжнім вишколом державного діяча (у т. ч. політика і дипломата), що дозволило йому, очолюючи з 1665 до 1676 р. козацьку Україну, проводити прагматичну зовнішню політику та вимагати від сусідніх монархів кращих умов для існування утвореного за часів Хмельниччини державного організму⁵⁹.

У вересні-жовтні 1660 р., очолюючи Чигиринський полк поблизу Чуднова, П.Дорошенко одним із перших підтримав бажання гетьмана Ю.Хмельницького покинути московського царя й перейти на бік польсько-литовського короля. Тоді ж під час переговорів із поляками поблизу Ставищ однією із перших умов української делегації, яку очолювали впливові козацькі старшини П.Дорошенко, Г.Лісницький, М.Ханенко, І.Кравченко та М.Махержинський, була вимога повернення до першої редакції Гадяцької угоди 1658 р. У відповідь на це королівські представники дуже образилися, адже, на їхню думку, козаки мали погоджуватися на мир за будь-яких умов.

Після напружених спільних засідань 17 жовтня 1660 р. між Короною Польською та Українським гетьманством було укладено мир, що, зокрема містив і таке положення: «Комісію (тобто, угоду – Т.Ч.) Гадяцьку така яка є затверджується Їх М[ило]сті П[ани] Гетьмани (коронний і польний – Т.Ч.) присягою своєю підтвердити мають. Ті пункти, які до Кн[язів]ства Руського раніше належали що і Вольностям Війська Запорозького менш потрібні виходять...» (тут і далі виділення автора – Т.Ч.)⁶⁰. Отже, цей важливий вислів мав, по-перше, означати, що Гадяцька угода була підтверджена частково у варіанті 1658 р., адже в угоді, підписаній «в обозі під Гадячем», лише один раз згадувалося про «Князівство Руське» (у контексті «Гетьман Князівства Руського», а йшлося лише про «землю Руську», «народ Руський», «гетьмана Руського», «гетьмана Військ Руських». Усі прерогативи Руського князівства мали закріплюватися за Військом Запорозьким.

Сучасник тих подій Веспасіан Коховський відзначав, що під час переговорів П.Дорошенко вів себе з великим достоїнством і заявляв королівському комісару Любомирському, що якщо «будете уперто на нас наступати, то маємо шаблі при боку й самопали в руці, а з відчаю прибуде нам відваги»⁶¹. Лише представник кримського хана, нуредін-солтан, зумів переконати обидві сторони досягнути компромісу. До речі, першим свій власноручний підпис під Чуднівським⁶² договором залишив «Петро Дорошенко, Полковник Війська Їого К[оролівської] М[ило]сті Запорозького, Комісар»⁶³. 18 жовтня 1660 р. відбулася обопільна присяга поляків та українців у вірності. 1661 р. варшавський сейм затвердив текст Чуднівської угоди та нобілізував частину козацької старшини, яка сприяла її підписанню. Серед інших до шляхетства Речі Посполитої був приведений і козацький полковник Петро Дорошенко⁶⁴.

Треба відзначити, що в інструкції послам від Українського гетьманства на сейм 1661 р. у Варшаві відзначалося, що українські дипломати мали добиватися постанов Гадяцької угоди 1658 р. У цей час Чигирин був переконаний, що Корона Польська знову внесе до угоди відповідні корективи, як це було в 1659 р. У разі відмови виконати ці пункти польською стороною посольство геть-

мана Ю.Хмельницького на чолі з С.Богдановичем-Зарудним, М.Зеленським та І.Кравченком мало заявити, що український уряд не буде вважати себе зобов'язаним і надалі підкорятися польсько-литовському королю. Однак, хоча затверджений на сеймі 1661 р. текст Чуднівської угоди не повною мірою відобразив прагнення українців, вони все ж таки погодилися із запропонованим варіантом. Натомість польський історик Я.Качмарчик у своїй останній книзі зазначив, що саме із сеймовою постановою 1661 р. остаточно зазнала краху «гадяцька ідея Речі Посполитої трьох народів»⁶⁵.

Із огляду на такий висновок колеги з Польщі хочемо наголосити на тому, що вилучення з тексту Чуднівської угоди згадки про «титул Князівства Руського і привілеїв належних до того Князівства»⁶⁶, на нашу думку, усе ж таки не означало зникнення ідеї утворення триалістичної польсько-литовсько-руської (українсько/козацької) федерації. Адже з українського боку більша частина козацької старшини виступала за те, щоб третім автономним членом Речі Посполитої поруч із Коронаю Польською та Великим князівством Литовським мало стати Військо Запорозьке, а повноваженнями-«привілеями» великого руського князя володів би правитель козацької України – гетьман.

У зв'язку з приходом до влади у 1663 р. колишнього «королівського секретаря», гетьмана П.Тетері почали розроблятися нові умови політичних взаємовідносин між Чигирином та Варшавою. Очевидно, що до них був причетний і Петро Дорошенко, який став генеральним осавулом, а також почав виконувати обов'язки наказного гетьмана. Про своє бачення українсько-польських відносин новий український уряд оголосив у дипломатичній інструкції посольству на чолі з полковником Г.Гуляницьким, яке наприкінці січня 1663 р. відправилося до столиці Речі Посполитої. Одним із перших її положень було забезпечення «прав і вольностей» Війська Запорозького з урахуванням положень Гадяцької угоди⁶⁷. З огляду на вимоги української сторони Варшава йде на окремі поступки. Зокрема, вона погоджувалася дотримуватися традиційних козацьких «прав і привілеїв», а також обіцяла нарешті розпочати діяльність спеціальної комісії для розгляду спірних церковних питань (така комісія мала діяти ще від часу затвердження Гадяцької угоди на весняному сеймі 1659 р.). Поляки навіть дозволяли проведення Чигирином самостійної зовнішньої політики щодо Молдавського і Волоського князівств. Король також наказав звільнити з ув'язнення впливового козацького старшину, полковника І.Богуну. Однак до цілковитого вирішення порушених гетьманським урядом питань так і не дійшло. Найбільш дражливим у двосторонніх стосунках залишалося питання зі становищем православної церкви. Як відзначалося в одному з документів, українці були «...дуже знервовані ненадійною обіцянкою повернення церков»⁶⁸.

Восени 1664 р. у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року»⁶⁹. Його поруч з іншими старшинами другим підписав «Петро Дорошенко осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] генеральний». У ньому містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «Україною», «народом українським» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод, в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), «гетьманом», «Військом Запорозьким», з одного боку, та «королем» і «станами Речі Посполитої» – з іншого. Цей важливий у розвитку українсько-польських стосунків другої половини XVII ст. документ у свій час ґрунтовно проаналізований різними істориками⁷⁰, а тому розглянемо його положення лише з погляду відповідності Гадяцькій угоді.

Уже в першому розділі «Інструкції» 1664 р. під назвою «Релігія Грецька» у 4-му пункті згадувалося про саму Гадяцьку угоду, яку було названо «конституцією». Тут також ішлося про діяльність комісії, що мала діяти згідно з її положеннями у справі повернення відібраних раніше в українців православних церков⁷¹. У 8-му та 9-му пункті йшлося про відповідний правовий статус «академії та київських шкіл», який їм мав бути наданий згідно з відповідним пунктом Гадяцької угоди. Окрім того, у 10-му пункті говорилося про заснування академії в Могилеві, що теж відповідало гадяцьким положенням про відкриття такого навчального закладу для українців на території Великого князівства Литовського. Загалом же «Інструкція» мала ще ряд важливих пунктів, зокрема щодо «вольностей Війська Запорозького», які так чи інакше повторювали або ж резонували з текстом Гадяцької угоди.

Отримавши гетьманську булаву в серпні 1665 р. у результаті змови проти свого попередника Степана Опари П.Дорошенко, очевидно, за порадою кримського хана, листовно задекларував свою прихильність до протекції «природного» або ж «дідичного» сюзерена українських гетьманів – короля Речі Посполитої. Водночас, майже відразу після підтвердження свого гетьманства через обрання на козацькій раді, 23 жовтня 1665 р., П.Дорошенко звернувся до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати свій «гетьманський регімент», а отже, відмовитися від царської зверхності⁷². Таким чином, новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання козацької України.

«Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося»⁷³, – говорив П.Дорошенко у той час. 20 листопада 1665 р., перебуваючи в Умані, гетьман відправив два листи до Яна II Казимира, в якому просив того розіслати королівські універсали до населення Лівобережної України та козаків Запорозької Січі, щоб ті переходили під королівську протекцію⁷⁴. Невдовзі П.Дорошенко вислав своїх послів до Варшави, які мали прохати польсько-литовського монарха про затвердження відповідних владних повноважень нового гетьмана Війська Запорозького.

Наприкінці року до Чигирина прийшли листи від Яна II Казимира, в яких той картав Дорошенка за самовільне захоплення гетьманської булави. Саме тому в посланні до короля від 1 січня 1666 р. гетьман відповідав, що мусить залишатися «невільником тої функції, носячи титул Гетьмана запорозького, і то лиш задля того, щоб військо не залишилося без голови...»⁷⁵. Окрім того, у своїх листах до П.Дорошенка польсько-литовський король запросив прислати «комісарів» від Українського гетьманства на сейм, щоб виробити спільну угоду. У зв'язку з цим, е лютому 1666 р. гетьманський уряд відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. У документі під довгою, але виразною назвою «*Інструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осавулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його К[о]р[олівської] М[ило]сті вірно прихильного Запорозького, зараз з одностайної Ради нашої Лисянської на сейм нинішній до найяснішого Маєстату його К[о]р[олівської] М[ило]сті Пана Нашого Ми[лости]вого і всієї Р[ечі] П[осполитої] послам нашим ввірена», скликаний на 17 березня того самого року*»⁷⁶, зокрема відзначалося, що «...ми всі, обивателі українські... прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»⁷⁷. Зі свого боку, король та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього поспільства українського». Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, але й Лівобережну Україну. У наданій «Інструкції» від імені «всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його Королівської Милості» й за дорученням «одностайної» козацької ради на варшавському сеймі

1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо⁷⁸. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві П.Дорошенка, якого згідно з рішенням козацької ради, обрано тепер «єдинодушно і вільними голосами». Саме таким чином П.Дорошенко хотів стати не лише першим серед козацького стану («народу політичного»), але й забезпечити собі права легітимного правителя-васала усієї ранньомодерної Української держави.

У відповідь на ці вимоги король Ян II Казимир знову відписував П.Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди та здійснює відносини з Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправдовуючись трохи згодом перед королем, український гетьман повідомляв, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», а стосовно союзницьких відносин гетьманства з ханством П.Дорошенко зазначав про їхню користь для Речі Посполитої⁷⁹.

«Інструкція» 1666 р. неодноразово посилається на «зборівські пакти» 1649 р. між Коронаю Польською та Військом Запорозьким, однак якщо документ, ухвалений на козацькій раді в Лисинці, порівняти з Гадяцькою угодою, то насамперед подібною виглядає структура подання й навіть послідовність викладу, адже «Інструкція» так само, як і ухвали 1658/1659 рр. передбачала: у пп.1–6 – забезпечення належних прав православної церкви (так, наприклад, у п.4 йшлося про те, що згідно з гадяцькими домовленостями 1658–1659 рр. до православних від уніатів перейшла «люблінська церква»⁸⁰, а в п.6 обумовлювалося, що членами сенату мають бути «отець митрополит наш київський з отцями єпископами православними»); пп.7–8 – визначала статус «київських шкіл»; пп.9–10, 12 – «вольності» Війська Запорозького; п.11 – згадувала про козацький реєстр («компут»); п.12 – взаємовідносини козаків із «державцями» в «добрах шляхетських і духовних» п.14 – визначала статус і повноваження гетьмана; п.18 – піклувалася про закріплення за гетьманом Чигиринського староства тощо.

До Варшави поїхала козацька делегація на чолі з брацлавським полковником Михайлом Зеленським, генеральним писарем Іваном Чекаловським, чигиринським полковником Прокопом Бережецьким та корсунським полковником Гнатом Бережецьким. Однак на сесії сейму, що розпочалася 17 березня, було не до вирішення «української проблеми». Натомість на ній ішла запекла політична боротьба між прихильниками партії короля та коронного гетьмана Любомирського⁸¹. Посли від України були прийняті Яном II Казимиром лише тоді, коли сейм був зірваний – у кінці квітня 1666 р. Незважаючи на те, що домагання козацтва зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною, а король відбувся лише загальними й ухильними фразами щодо «батьківського піклування» про Військо Запорозьке.

Під час військової виправи з метою відвоювання Лівобережної України П.Дорошенко у листі від 16 серпня 1666 р. до Яна II Казимира відзначав, що він хоче лише «...схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові»⁸². Одночасно, зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, П.Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. У зв'язку з тим, що король не звертав уваги на прохання гетьмана, останній неодноразово повторював його як у листах до королівської канцелярії, так і у зверненнях до польських урядовців Я.Собеського та Я.Стахурського. Однак у цей час Варшава за спиною гетьманського уряду проводила переговори з Москвою щодо укладення перемир'я, про фактичне позитивне рішення цього П.Дорошенко дізнався наприкінці липня 1666 р. Водночас гетьман не залишав надії добитися королівської при-

хильності. У листі до Яна II Казимира від 5 жовтня П.Дорошенко просив його надати «виразний ординанс», який би узаконив похід правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну⁸³. Однак Річ Посполита не лише не підтримала спроби Дорошенка об'єднати Україну, а й провела заходи, які змусили гетьмана відвести свої полки з «лівого берега» Дніпра на «правий» – наприкінці 1666 р. коронна армія вступила на Правобережжя.

Восени 1667 р. П.Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність польсько-литовського короля та склав йому присягу в містечку Підгайці на Тернопільщині. У результаті протистояння польських військ, з одного боку, й татарських та українських – з іншого, між королем та правобережним гетьманом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладене тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його «потенційним» підданим. Ця угода мала назву «*Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків*»⁸⁴. З обох боків також була принесена присяга⁸⁵. Із вуст гетьмана П.Дорошенка та старшини вона звучала так: «... так і ми в тім же вірнім підданстві до його Королівської Милості і Речі Посполитої Польської почувачись в онім статечно на віки триматися будемо... всілякої сторонньої протекції з сторонніми [монархами] без відомості Його Королівської Милості і Речі Посполитої усілякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милостиво виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і то, що зараз обіцяємо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього – чистою стверджуємо»⁸⁶. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: «Ми комісари від Ясновельможного Й[ого] М[илості] Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо...»⁸⁷.

Якщо порівняти положення Підгаєцької 1667 р. та Гадяцької 1658 р. угод, то насамперед впадає у вічі те, що Корона Польська погодилася на те, «щоб козаки і їхні хутори були вільні» та зобов'язувалася не вводити своїх військ «в жодні міста чи села, що споконвік козакам належать, де Військо Запорозьке проживає»⁸⁸. Тобто, таким чином польська влада визнавала за Українським гетьманством право на владу над тією територією, яка вже фактично перебувала під владою П.Дорошенка. Щодо конкретизації багатьох проблем українсько-польських стосунків, то їхнє вирішення переносилося на розгляд чергового сейму Речі Посполитої.

До Підгаєцького перемир'я з Короною Польською й присяги королеві, що, на нашу думку, стало відносною поразкою політичних планів П.Дорошенка щодо опанування західноукраїнським регіоном, гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, керівники якого перед тим, 16 жовтня, уклали союзницьку угоду з Польщею й таким чином примусили українського правителя підписати з нею вимушене перемир'я. Уже 23 листопада в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман був незадоволений позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: «...Утиснуто залогоми, вислане в Україну військо поводить ся, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків із міст, чатує на них; займає худобу, одбирає у козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послі наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводить ся не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців із мировим трактатом»⁸⁹.

Зважаючи на підгаєцькі домовленості, у грудні 1667 р. гетьману обіцяли надати від верховної коронної влади «правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові»⁹⁰. У відповідь П.Дорошенко погоджувався прислати своїх послів на Варшавський сейм 1668 р., але лише після того, як «збере перед Різдом раду», а та у свою чергу, випрацює засади стосунків між Українським гетьманатом та Короною Польською. Очевидно, таким чином П.Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії⁹¹.

III

Зрозумівши, що шанс перемогти Польщу та опанувати Східною Галичиною втрачено, П.Дорошенко протягом першої половини 1668 р. відвойовує у царя Олексія Михайловича та гетьмана І.Брюховецького Лівобережну Україну. «За короткий час свого побуту на лівому березі П.Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство»⁹², – зробили з цього приводу висновок учені. В усіх православних церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»⁹³. Адже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів та монастирів і підтвердив право на їхні маєтності. Посилання влади П.Дорошенка дуже налякало верхівку польсько-литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман із регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинилося до відтягнення основних сил П.Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік Пакти (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі – Т.Ч.), починають наступати з військовою потугою на Україну»⁹⁴, – описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П.Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Хоча за свідченнями польських урядовців: «...козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав П.Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не висилав коронного війська, а він, П.Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався»⁹⁵. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він усе ж таки прийняв турецькі санджаки, П.Дорошенко свідчив – він це зробив лише заради збереження України «в цілості» та для захисту її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять»⁹⁶.

Тут треба зазначити, що вже у січні 1668 р., через три місяці після того, як він присягнув королеві у Підгайцях, П.Дорошенко заявив про свою вірність султану Османської імперії Мегмеду IV. На нашу думку, мотивацією такого вчинку гетьмана були: по-перше, «закулісні» переговори між королем і царем та укладення Андрусівського перемир'я; по-друге, порушення польською стороною взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також на переконання гетьмана, положень Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П.Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал Міхала Корибута й був вручений гетьману лише через рік (імовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику ще 3 березня 1668 р.⁹⁷, переконливо промовляв

про вірно обрану П.Дорошенком традиційну козацьку тактику – «лякати короля султаном, а султана королем». Одночасно того ж 1668 р. правобережне Українське гетьманство розпочало переговори про підданство московському царю, під час яких, до речі, на пропозицію росіян розірвати союз із Кримським ханством, П.Дорошенко відповів, що не може цього зробити з огляду на існування відповідного пункту в Гадяцькій угоді⁹⁸.

Мотивація гетьмана відносно зриву сюзеренних відносин із Річчю Посполитою та порушення Варшавою положень Гадяцької угоди найбільш повно була викладена у листі П.Дорошенка до Я.Собеського від 28 квітня 1668 р. У відповідь на аналогічні звинувачення польської сторони у постійних порушеннях українцями Гадяцьких і Чуднівських домовленостей П.Дорошенко писав, що «...Як вони (поляки – Т.Ч.) Гадяцької Комісії Трактаті, [що] в Гадячі постановили, написали, і там зараз Гетьманом тогочасного Війська Запорозького (І.Виговським – Т.Ч.), і собою заприсягнуену Комісію у Варшаві на сеймі скасувавши, і звідти змінену аж до Чигирина посилали... Релігії святої Греко-Руської і народу всього нашого Руського, ошукання отримавши, Помазанця Божого і старші стани величного сенату Корони Польської і В[еликого] К[нязівства] Лит[овського], не на Гадяцькій правдивій Комісії (тобто 16 вересня 1658 р. – Т.Ч.), але на Варшавському концепті (тобто затверджені на сеймі 1659 р. – Т.Ч.) із неприятеlem Церкви Божої уклавши його [Трактат], в *juramenta* втягнули, Пану Богу, Й[ого] К[оролівській] М[илос]ці, і [станам] Р[е]ч[і] П[оспол]л[и]тої правлять»⁹⁹. Тобто, П.Дорошенко закидав полякам невиконання обопільної Гадяцької угоди від 16 вересня 1658 р., яка була порушена тими під час Варшавського сейму 1659 р., коли під час затвердження були зміненні її найбільш важливі положення.

На початку 1669 р. П.Дорошенко надіслав лист польсько-литовському королеві, в якому запевнював останнього, що не піддавався султанові. Міхал Корибут відповів йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана¹⁰⁰. Додатковим доказом прихильності українців стала висилка «Інструкції на сейм коронаційний до Найяснішого Короля Його Мл. І всіх станів Речі Посполитої від мене, Петра Дорошенка, гетьмана, і од усього Війська Запорозького» на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня–липня 1669 р. Нагадаємо, що це відбулося після березневої заяви гетьмана про підданство султанові! У чергових вимогах знову, в основному, повторювалися пункти, які були направлені ще на сейм 1666 р.¹⁰¹ Вступна частина цього документу (він має два варіанти текстів «акцепт короткий усіх пунктів супліки на елекцію Найяснішого Короля Міхала»¹⁰² та власне згадану «Інструкцію»), який у свій час був детально опрацьований М.Крикуном, містила звернення гетьманського уряду до польської влади, в якому говорилося, що українці добре свідомі того, що поляки розкололи цілісність їхньої держави і «за мінімальну суму московських динарів продали нас» Москві, а це у свою чергу підштовхнуло козацьку еліту до зближення з Османською імперією¹⁰³.

Власне, сама послідовність викладення скарг і вимог до влади Речі Посполитої в «Інструкції» 1669 р. відповідає структурі Гадяцької угоди 1658 р. – спочатку йшлося про потреби православної церкви та проблему скасування унії, потім питання освіти, «прав і вольностей» Війська Запорозького, виокремлення території, на яку поширювалася влада українського гетьмана і т. д. Уже в 1-му пункті зазначалося, що, «згідно з Гадяцькими пактами», уніати в Україні мали бути «послушними» римському костьолові, а православні мали підлягати Константинопольському патріархові. У 2-му пункті йшлося про створення «особливого трибуналу» для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Белзького, Підляського воєводств, що також було започатковано ще Гадяцькою угодою 1658 р. У 5-му пункті містилася вимо-

га про «фундацію Академії в Києві», що прямо повторювало відповідні статті текстів угоди 1658 та 1659 рр. Цікаво, що у 6-му пункті говорилося, щоб із «Гадяцьких пактів вимазаний був пункт той, лютри (лютерани – Т.Ч.) і кальвіни (кальвіністи – Т.Ч.) й магістри іншої віри в академіях і школах руських не вчили, бо вони хочуть з усіма жити в згоді»¹⁰⁴. Таке прохання козацької старшини опріч конфесійної толерантності засвідчувало, на нашу думку, ще один досить промовистий факт – в Українському гетьманстві, незважаючи на погіршення стосунків із Польщею та укладення з нею Чуднівської 1660 р. і Підгаєцької 1667 р. (а також існування Андрусівського перемир'я 1667 р. між Варшавою та Москвою), все ж таки хотіли вважати положення Гадяцької угоди діючими! Про це свідчив і 10-й пункт, де українці просили «про апробацію усіх своїх прав згідно з Гадяцькою комісією і про апробацію амністії, яка не досить діє...»¹⁰⁵.

Прохання 1669 р. про потреби Війська Запорозького та всього українського (руського) народу були зачитані не на коронаційному сеймі в жовтні того ж року, але вже перед коронованим на ньому Міхалом Корибутом¹⁰⁶. Цікаво, що король прийняв українських представників у себе, незважаючи на оголошення раніше на останньому із сеймових засідань листа від сілістрійського (очаківського) бейлербея про перехід гетьмана П.Дорошенка під османську протекцію¹⁰⁷. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирини знову направив до польсько-литовського короля листа, в якому запевнив того, що й не думав піддаватися султанові. На нашу думку, це засвідчувало бажання гетьмана при збереженні османського номінального протекторату все ж таки не відмовитися від фактичної королівської зверхності¹⁰⁸.

Із початком 1670 р. П.Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до великого коронного гетьмана Я.Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу¹⁰⁹. Крім того, як свідчать записи вітебського воеводи Й.Храповицького, саме у цей час, український гетьман прохав короля Міхала Корибута «Україну Москві не віддавати і пакта Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко – Т.Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції деінде шукати»¹¹⁰. 15 березня 1670 р. український гетьман написав листа до коронного підканцлера Речі Посполитої А.Ольшевського з подякою за згоду короля розпочати чергову українсько-польську комісію щодо врегулювання політико-правових стосунків між Українським гетьманством і Коронаю Польською. У цьому ж листі П.Дорошенко нагадав польському урядовцю, що все частіше в офіційних документах польсько-литовської держави говориться лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плот» і запитував: хіба це справедливо титулувати короля «великим князем руським», а про саме Руське князівство зовсім не згадується?¹¹¹

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П.Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також прохав польського урядовця звернутися до польського короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я¹¹². Окрім того, П.Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників козацьких старшин С.Білоцерківського і П.Смардовського¹¹³. У травні П.Дорошенко делегував на спільну комісію (місцем її проведення був визначений Острог) козацьких представників на чолі з М.Вуяхевичем¹¹⁴.

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчив спробу П.Дорошенка чітко окреслити свої повноваження як правителя козацької держави. Оцінюючи Острозький проект П.Дорошенка з іс-

торично-правового погляду, польський історик А.Пшибось зазначав, що це був аж ніяк «не унійний зв'язок між Україною та Польщею, а ні тим більше широка автономія першої у складі останньої»¹¹⁵. Острозькі пропозиції української сторони, на думку науковця, були «примиренням двох самостійних потуг». Хоча М.Яворський писав, що гетьман П.Дорошенко 1670 р. запропонував Варшаві програму «широкої автономії» України на основі компромісу та релігійних, соціальних і національних сподівань станів українського суспільства¹¹⁶.

Готуючись до мирної комісії в Острозі, П.Дорошенко на основі положень Гадяча 1658 р. підготував спеціальну інструкцію козацьким комісарам від 10 травня 1670 р., яка складалася з 24 пунктів¹¹⁷. У цьому документі, як і дванадцять років перед тим, Українське гетьманство вимагало від Корони Польської забезпечити їхні права щодо: вільного віросповідання православ'я на землях, «поки язык народу Руського засягає», державних урядів, освіти, мови, визначення території для Війська Запорозького в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, привілеїв для козацького війська тощо.

Досить ґрунтовну інструкцію, яка складалася з 31 пункту, мали й представники Корони Польської. Очевидно, що під час підготовки цього документа в королівській канцелярії теж орієнтувалися на текст Гадяцької угоди 1659 р. Так, наприклад, у польській дипломатичній інструкції на Острозьку комісію було таке положення: якби українські послы під час обговорення церковних проблем вимагали б звернення до відповідної статті Гадяцької угоди, то потрібно погодитися з цим, але робити це дуже обережно з огляду на велике незадоволення католицького духовництва Речі Посполитої відповідними положеннями Гадяча¹¹⁸. Посилання на Гадяцьку угоду було й у тому пункті, який стосувався впровадження академії та шкіл в Україні: поляки мусили погодитися з українськими вимогами, але за умови заборони навчання і викладання у цих освітніх закладах представників протестантських течій. Нагадаємо, що 1659 р. таке положення було ратифіковано на сеймі, однак в «Інструкції» 1669 р. гетьманський уряд уже звертався із проханням про дозвіл «аріянам, кальвінам і лютерам» бути присутніми в українських академіях та школах. Але найбільшу цікавість викликає наступний пункт інструкції дипломатам польсько-литовської держави від 1670 р., де відзначалося, що козаки постійно у своїх зверненнях до короля та сейму посилаються на положення Гадяцької угоди, а тому польським комісарам на Острозьку комісію наказувалося, щоб вони пояснили українцям таке: угоду 1658 р. було укладено між Варшавою і Чигирином в умовах польсько-шведської війни, з огляду на що козакам було дозволено «багато чого», аби лише вони залишилися вірні Речі Посполитій. Однак потім, як свідчили укладачі інструкції з королівської канцелярії, козаки самі порушили Гадяцьку угоду, піддавшись знову Москві у 1659 р., а під час укладення українсько-польського договору під Чудновом у 1660 р. «зреклися гадяцьких трактатів» та й взагалі Гадяцька угода втратила своє значення у результаті повороту Лівобережної України до московського протекторату¹¹⁹.

Вважаємо, що саме різні підходи до Гадяцького трактату (українці вважали її чинною, а поляки – навпаки) й затягування Варшавою укладення вигідної для П.Дорошенка угоди в Острозі, змусили гетьмана нарешті узаконити стосунки з Османською імперією – на старшинській раді у грудні 1670 р. було ухвалено рішення про остаточний перехід правобережного Українського гетьманства під сюзеренітет султана. За допомогою цього П.Дорошенко намагався забезпечити собі обсяг більших владних повноважень (які не погоджувався надати йому король Речі Посполитої) над козацькою Україною. Окрім того, П.Дорошенко розумів, що Корона Польська вселяючі підтримуючи гетьманування на Правобережжі свого ставленика М.Ханенка, не дозволить добитися улегітимнення «прав і вольностей» Українського гетьманства хоча б на умовах Гадяцької угоди.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками П.Дорошенка, прибуло посольство від М.Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С.Богаченком у складі старшин Я.Ярошенка, Р.Малюка, І.Полтавця, І.Завіши, С.Білого та В.Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків¹²⁰. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали «циріше трактувати»), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорожці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Уже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (а переговори з послами П.Дорошенка тривали з перервами близько чотирьох місяців!)¹²¹. Окремі положення цього договору були такими: унія на українських землях мала залишатися в силі; шляхта поверталася до своїх маєтків в Україні без усіляких обмежень; гетьманський уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій та не мав права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої український гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо¹²².

Починаючи від М.Костомарова, українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі¹²³. Острозька угода (Ханенка) набагато поступалася проекту П.Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами в Гадячі, Чуднові та Підгайцях, значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом П.Дорошенком М.Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Міхал Корибут так розумів домовленості 1670 р.: «...Щоб у тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. – Т.Ч.)»¹²⁴. Отже, більше, ніж два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту – вона знову хотіла повернутися до передреволюційних стосунків зі своїм «корпоративним васалом» – Військом Запорозьким. Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема одержавлення Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати поліцентричне Українське гетьманство. Символічно, що договір із представниками маріонеткового гетьмана М.Ханенка в Острозі з польського боку підписали комісари на чолі з одним із творців Гадяча 1658 р., чернігівським воєводою Станіславом Беншовським.

Незважаючи на свої стосунки з Мегмедом IV та конфлікт із польською владою, П.Дорошенко у жовтні 1670 р. усе ж таки вислав своїх представників Я.Петрановського та М.Харлана на черговий варшавський сейм. Їм була надана інструкція, яка повторювала попередню інструкцію П.Дорошенка на Острозьку комісію з додатком окремих пунктів. Із вального сейму 1670 р., де 22 грудня спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком¹²⁵, до Чигирини привезли лист від Міхала Корибута з поясненням причин відмови польської влади задовольнити вимоги Дорошенка (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької угоди) на Острозьку комісію, а також сейми 1669 р. і 1670 р. Майже на всі прохання української сторони король відповідав відмовою. Серед іншого він відзначав, що скасування унії в Україні не залежало від світської влади (!?), а виокремлення гетьманству особливої території є неможливим, адже тоді б, на думку Міхала Корибута Вишневецького, знову постало «Руське князівство», від якого козаки відмовилися згідно з Чуднівською угодою. Останні слова короля були такою собі «езуїтською» відмовкою, адже старшина Ю.Хмельницького у 1660 р. відмовлялася лише від назви «Руське кня-

зівство», але ніяк від можливості мати для Війська Запорозького особливу автономну територію, «права та привілеї» козацького та інших станів України.

Після приїзду послів із Варшави та прочитання листа П.Дорошенко відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й.Шумлянському, що «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... уже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»¹²⁶. Гетьман просив повідомити Міхалу Корибуту, що він із 1667 р. вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було нічим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів. У зв'язку з цим Й.Шумлянський змушений був звітувати королю: «...ці люди (козаки-українці – Т.Ч.) не хлопи, але народ самостійний»¹²⁷.

IV

Обурений відмовою укласти із ним Острозький договір у листі до коронного гетьмана Я.Собеського від 7 грудня 1670 р. П.Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»,¹²⁸ – писав П.Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана». У зв'язку з черговою акцією польських військ на Поліссі (під час якої, зокрема, полковник Я.Піво вцент вирізав населення села Ольшанка) український гетьман заявляв, що йому приходиться шукати зверхності кращого монарха, який би не дозволив плундрувати, палити та грабувати Україну. Одночасно посла П.Дорошенка продовжували спроби змусити урядові кола Речі Посполитої до «переукладення» з ними Острозької угоди, але на запропонованих ними умовах. До Варшави з Чигирини виїхав український посол Петрановський, який мав із собою дипломатичну «Інструкцію» від гетьмана, яка в основному повторювала Острозький проект П.Дорошенка.

У лютому 1671 р. після завершення проведення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертається ряд козацьких полковників: «... Адже тоді (перед 1648 р. – Т.Ч.) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитись. Уже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте, Ваша Королівська Милість, виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб»¹²⁹.

28 березня 1671 р. гетьман направив до правителя Бранденбурзького курфюрства Фрідріха I Вільгельма лист, в якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів польсько-литовської держави: «Бажаючи, одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й[ого] М[ило]сті Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити.»¹³⁰ Водночас, український гетьман і далі листувався із королем М.Корибутом та великим коронним гетьманом Я.Собеським. Наприкінці березня 1671 р. П.Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції примирення й тим самим пропонував Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни¹³¹. Українські вимоги склалися із 7 пунктів і базувалися на положеннях Гадяча 1658 р., Чуднова 1660 р. та незатверджених положеннях Острозького проекту

1670 р.¹³² Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочав облогу Білої Церкви. Згідно з висновками М.Яворського, військові плани Українського гетьманства у 1671 р. полягали в наступному: на першому етапі – опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) та убезпечити себе від наступу литовських військ із Півночі; на другому етапі – об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбиття коронного війська і нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П.Дорошенка за султанського ленника¹³³.

У зв'язку з цим улітку 1671 р. Корона Польська розпочала військові дії проти Українського гетьманства. У цей час серед панівних кіл Речі Посполитої стосовно вирішення «козацької проблеми» сформувалися дві партії: по-перше, це «партія війни», яка трактувала «великий політичний рух» в Україні як звичайний бунт у рамках заборонної Ординації 1638 р. і прагнула обернути козацтво, що тяжіло до самостійності в «хлопи»; по-друге – «партія примирення», яка схилилася до політичного порозуміння й намагалася «сполучити почуття окремішності козацького суспільства з польською державністю»¹³⁴. Перемогу отримали прихильники ідеї знищення козацької держави та цілковитого підкорення «свавільних» українських козаків.

Польська армія на чолі з Я.Собеським, підсилена полками «колаборантів» М.Ханенка й І.Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевом, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П.Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтового трактату» з Річчю Посполитою на умовах Гадяча 1658 р., про що, наприклад, свідчив його лист до короля М.Корибути від 24 серпня 1671 р. Водночас, посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «непевність ласки Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті – Т.Ч.)... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій...»¹³⁵. А у листі до польського урядовця Петрановського гетьман відзначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало»¹³⁶. У вересні 1671 р. до ставки великого коронного гетьмана Речі Посполитої прибуло чергове українське посольство на чолі з литовським шляхтичем В.Хилькевичем. Той передав Я.Собеському листа від П.Дорошенка, в якому останній висловлював бажання примиритися та укласти угоду з поляками. Під час розмови з коронним гетьманом В.Хилькевич заявив, що перед тим, як укласти мирний договір, польське військо має відступити з України¹³⁷. Зрозуміло, що поляки не погодилися на таку умову.

Не дивлячись на своє підпорядкування Османам, П.Дорошенко на початку 1672 р. вислав своїх представників на зимовий вальний сейм у Варшаві. Як зазначав А.Пшибось, у цьому випадку гетьман сподівався на порозуміння з Річчю Посполитою й хотів добитися від неї допомоги під час майбутнього походу для відвоювання Лівобережної України¹³⁸. Однак на перешкоді українсько-польського порозуміння знову стало питання про «надмірні» вимоги гетьманського уряду. Так, наприклад, у документі під назвою «*Вотум Й.м.сці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана ВКор. На Сейм 1672 року*» зазначалося, що «завжди на Комісіях (тут, очевидно, ішлося і про Гадяцьку, Чуднівську та Острозьку комісії – Т.Ч.) з Козаками» серед найбільш принципових був пункт про «ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких затягати мала»¹³⁹. А тому навіть перед турецькою загрозою завоювання Польщі шляхта не хотіла йти на поступки Чигирину й віддавати під «Булаву Гетьманів» частину своєї колишньої території. Одночасно, українським послам на сеймі 1672 р. було заявлено, що лише за умови відходу П.Дорошенка від турецької протекції з ним будуть

розпочинати вести мирні переговори. Але це були дипломатичні відмовки – король М.Корибут уже давно зробив ставку на маріонеткове гетьманування Ханенка й не хотів укласти будь-яких домовленостей зі «свавільним» П.Дорошенком. Змінилася й міжнародна ситуація, що вплинула на стосунки між Короною Польською та Українським гетьманством – до Поділля увійшла багатотисячна османська армія на чолі з султаном Мегмедом IV, яка оволоділа Кам'янцем-Подільським та навколишніми містами й містечками.

За Бучацькою угодою від 16 жовтня 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією до Високої Порти відходило Західне Поділля. Крім того, Корона Польська відмовлялася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана П.Дорошенка: «Україна має належати козакам у старих кордонах»¹⁴⁰, – зазначалося в 4-му пункті цього польсько-турецького договору. Таким чином, під владою П.Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель відходила до Польщі. Представники правобережного Українського гетьманства під час проведення попередніх переговорів між обома «високими сторонами» вимагали включити до мирних положень пункт щодо встановлення західного кордону козацької держави, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь.

Треба відзначити, що, незважаючи на Бучацький договір, правобережний гетьман П.Дорошенко продовжував переговорний процес із представниками Речі Посполитої і вимагав від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося, наприклад, під час двох зустрічей із представником Речі Посполитої вже згадуваним священиком Й.Шумлянським (квітень і червень 1673 р.), сотником С.Тупталом (жовтень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П.Дорошенка до багатьох польських урядовців¹⁴¹. Гетьман у цей час навіть звільнив із полону декількох польських полонених¹⁴².

Зі свого боку, політична верхівка Корони Польської (яка гуртувалася навколо великого коронного гетьмана Я.Собеського) з огляду на рішення розпочати війну з Османською імперією, намагалася перетягнути правобережного гетьмана на свій бік. Для цього пропонувалося «дозволити йому (Дорошенку – Т.Ч.) на час України»¹⁴³, але опираючись не на Гадяцькі положення, а брати за основу пункти «Інструкції»¹⁴⁴, що надавалися польським комісарам на Острозьку комісію й були затверджені варшавським сеймом наприкінці березня 1670 р.¹⁴⁵

У квітні 1673 р. варшавський сейм погодився розпочати переговори щодо повернення П.Дорошенка під королівську протекцію. Посли сейму відзначали, що коли б цього не можна було зробити мирним шляхом, то для досягнення необхідного результату потрібно використати військову силу¹⁴⁶. 11 листопада 1673 р. польсько-литовські війська на чолі з Я.Собеським перемогли османську армію (якій допомагали й полки П.Дорошенка) під Хотином і таким чином довели свою військову спроможність щодо оволодіння усією Правобережною Україною.

Як зазначав історик Я.Волінський, із обранням Я.Собеського на королівський трон Речі Посполитої у Варшаві спочатку (незважаючи на сумніви та попередні непорозуміння) усе ж таки рахувалися з думкою щодо повернення правобережної частини Українського гетьманства до польсько-литовської держави на умовах Гадяцької угоди¹⁴⁷. Однак «партія війни» вже вкотре перемогла.

Зважаючи на те, що основні сили армії Османської імперії, залишивши свої гарнізони у подільських фортецях, покинули українські землі, наприкінці 1674 р. на Українське гетьманство черговий наступ здійснило коронне військо на чолі зі щойно проголошеним королем, колишнім великим коронним гетьманом та маршалком Я.Собеським. Воно відвоювало у П.Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Як влучно висло-

вився історик З.Вуйцік, політикою короля Яна III Собеського у цей час мала бути війна «найвищого гатунку – із росіянами, турками, татарами, але передусім із гетьманом Дорошенком»¹⁴⁸. Події українсько-польської війни 1674 р., а також гострі питання політичних взаємовідносин між Варшавою і Чигирином добре висвітлив у своїй книзі інший польський учений Я.Волінський¹⁴⁹.

Виснажений у боротьбі з Короною Польською, Московською державою та Лівобережною Гетьманщиною П.Дорошенко у листі від 12 грудня 1674 р. прохав у нового польсько-литовського короля, «аби її (Україну – Т.Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказами вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... **народу Руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім забезпеченням**»¹⁵⁰.

Одночасно, в універсалі від 13 грудня до «Панів сотників, отаманів, городовим з усім товариством, так теж військом і усім посполитим людям...» Паволоцького і Білоцерківського полків український гетьман висловлювався більш гостро й говорив, що король Речі Посполитої «ніколи на Україну з військами кор[онними] війною не мав приходити, але **звиклими трактатами і добрим способом** мав про те дбати, аби з нами погодився зараз, коли військо усе турецьке і хана вже з землі нашої виправили...»¹⁵¹. У цьому документі також йшлося про те, що Корона Польська довгий час застосовує проти українців «ласки хитрі омани», однак, як попереджав П.Дорошенко, населення Білоцерківського і Паволоцького полків: «за оманами наступає тиранство»¹⁵².

Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції П.Дорошенка щодо налагодження дипломатичних контактів і вислав до Чигирини своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди¹⁵³. Та отримавши звістку про те, що поляки, незважаючи на початок мирних переговорів, готуються до походу на Чигирин, П.Дорошенко вирішив відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висунув концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана «князем України» під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Українське гетьманство мало виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами¹⁵⁴.

На переломі 1674–1675 рр. у Чигирині знову перебувало посольство Речі Посполитої на чолі з Й.Шумлянським, а також С.Морштиним. Воно мало завдання від Яна III Собеського: по-перше, пояснити П.Дорошенку причину приходу в Україну королівських військ, яка полягала у рятуванні «християн від бусурманів»; по-друге, запевнити «бунтівливих» українців у тому, що вони отримають «батьківське ласкаве прощення» від короля; по-третє, пояснити козацькій старшині, що всі їхні попередні вимоги будуть розглянуті черговим сеймом, і, по-четверте, що лише в разі вислання П.Дорошенком татарського війська з України, король зможе визначити коло комісарів для майбутніх переговорів із Чигирином¹⁵⁵. У лютому 1675 р. воно повернулося до Варшави з пропозиціями від Українського гетьманства, які були викладені у документі під назвою «*Пункти голівні, за якими військо Запорозьке іменем всього народу Руського вольності просять, до повинного Пана підданства приступити хоче*»¹⁵⁶. Зважаючи на те, що цей документ був випрацюваний П.Дорошенком та його старшиною у Чигирині, будемо називати його Чигиринськими пунктами 1675 р.

Усього таких пунктів нараховувалося чотирнадцять й опиралися вони, в основному, на положення Зборівської 1649 р., Гадяцької 1658 р. та Чуднів-

ської 1660 р. угод між Українським гетьманством і Коронаю Польською. Зокрема, уже в 1-му пункті, де йшлося про церковні проблеми, зазначалося, що «старовинні греко-руські церкви і монастирі» мають «згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою людям народу православного греко-руського бути віддані». У п.3 відзначалося, що Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств «Київського, Чернігівського й Брацлавського згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою і Чуднівською...»¹⁵⁷. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «очищений від Москви» Київ. Звичайно, що у цьому випадку королівський уряд, зважаючи на положення Андрусівського перемир'я (ці території знаходилися під сферою впливу московського царя), не міг погодитися на такі «радикальні» пропозиції українців.

Більшість із прохань П.Дорошенка, викладених у Чигиринських пунктах 1675 р., були відкинуті Яном III Собеським. Хоча король Речі Посполитої й відзначав у документі під назвою «Відповідь на пункти під іменем Війська Й. К. М. П. Н. М. рицарського подані», що «нехай тільки наступить у Війську Запорозькому щирість та зичливість до короля, тоді він зуміє кожного в його потребах задовольнити»¹⁵⁸.

«Нічого не було сказано в листах Вашої Королівської Милості, яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем», – писав П.Дорошенко після цього до Яна III Собеського, жалкуючи, що на основі Гадяцького 1658 р., а також окремих положень Зборівського 1649 р. та Чуднівського 1660 р., трактатів протягом 1675 р. так і не було укладено українсько-польської угоди.

Зважаючи на наступ на Правобережжя з одного боку польського війська, а з іншого – підрозділів Московського царства та Лівобережної Гетьманщини, у жовтні 1675 р. П.Дорошенко склав присягу на вірність цареві. Хоча на початку наступного року правобережний гетьман знову надіслав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі й Росії. Однак під натиском переважаючих військ Москви і Батурина у вересні 1676 р. П.Дорошенко відмовився від булави на користь лівобережного гетьмана І.Самойловича та російської протекції.

Так завершилася «Гадяцька епопея» одного з найближчих соратників Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького та П.Тетері, який протягом 1665–1676 рр. продовжував їхню політику щодо утвердження на міжнародній арені Української держави раннього нового часу. Небажання польської сторони на основі Гадяцької угоди 1658 р. вирішити «удільницькі» прагнення П.Дорошенка неминуче штовхали цього гетьмана Війська Запорозького в обійми Московського царства.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією напередодні віденських подій, король Речі Посполитої Ян III Собеський вирішив активізувати свої дії у справі вирішення «козацької проблеми» та набору українців на службу до свого війська. Улітку 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва, вирушає нобілітований козацький полковник В.Іскрицький¹⁵⁹, який раніше проходив службу при королівському дворі й був племінником по материнській лінії колишнього гетьмана Правобережної України П.Тетері.

Представник Варшави мав агітувати козаків, які після смерті Євстафія Гоголя на початку 1679 р. більше трьох років не мали гетьмана, щоб ті зібралися на свою раду й вирішили питання можливої допомоги польському королю в боротьбі проти Османської імперії. По приїзді на Правобережжя в липні 1682 р.

В.Іскрицький зачитував представникам козацької старшини такі слова з королівської інструкції: «...Війську козацькому час показати світові, що не є виродками батьків своїх: та ж у них мужність у серці, та християнська охота котра була в Чуднові, Підгайцях і Гадячі...»¹⁶⁰.

Як бачимо, перед черговою турецькою загрозою Ян III Собеський натякав на можливість укладення польсько-української угоди на зразок тих, що існували між Українським гетьманством і Коронаю Польською в 1658, 1660 та 1667 рр. У зв'язку з цим один із найвидатніших польських королів обіцяв відновити всі «прадавні вольності і привілеї» козацького та інших станів України, подбати про рівноправність православної віри тощо. Однак, не зважаючи на активну участь українського козацтва у війні Священної ліги з Османською імперією, включно до своєї смерті у 1696 р. король Ян III Собеський так і не виконав своїх обіцянок щодо відновлення ідей Гадяча.

Широко пропонується варшавськими й чигиринськими колами ідея т. зв. тринародової польсько-литовсько-української (руської) держави, на нашу думку, усе ж таки залишилася не лише на дипломатичних паперах 1658 – початку 1660-х рр., а й продовжувала жити включно до початку 1680-х рр. і спорадично виникала у колах українського та польського політикуму протягом кінця XVII–XVIII ст.

Із боку Українського гетьманства факт існування пропозицій щодо відновлення якщо не всієї Гадяцької угоди 1658 р., то хоча б окремих її положень засвідчувалися не лише текстом Чуднівської угоди 1660 р., але й такими різноплановими, але цільними за внутрішнім «ідеологічним змістом» документами й матеріалами як: звернення («супліки», «пункти», «інструкції») Війська Запорозького на варшавські сейми 1661 р., 1664 р., 1666 р., 1669 р., 1670 р., 1672 р.; вимоги гетьмана П.Дорошенка на т. зв. Острозьку комісію 1670 р.; гетьманські листи до королів Яна II Казимира, М.Корибута Вишневецького і Яна III Собеського у 60-х – першій половині 70-х рр. XVII ст.; Чигиринські пункти 1675 р. від Українського гетьманства до Корони Польської; матеріали українсько-польських посольств другої половини 1660-х – початку 1680-х рр. тощо.

Прагнення української еліти, яскравим виразником якої у досліджуваній період був гетьман П.Дорошенко, до порозуміння із польсько-литовською владою на умовах політичної, адміністративно-територіальної та національно-культурної автономії наштовхувалися на нерозуміння з боку королівських урядів Яна II Казимира, М.Корибута Вишневецького та Яна III Собеського, а також сеймової шляхти. Корона Польська з огляду на різні причини намагалася інкорпорувати козацьку державу й повернутися не до умов Гадяцької угоди 1658 р., а до тих стосунків, що існували між Варшавою та українським козацтвом напередодні 1648 р.

У зв'язку з досліджуваною нами у цій розвідці проблематикою, чи не найкраще свого часу висловився відомий польський історик Я.Волінський, який у ґрунтовній монографії «Король Ян III та справа України» (Варшава, 1934) дійшов такого важливого висновку – державні діячі Речі Посполитої в другій половині XVII ст. так і не змогли вирішити «руську проблему», яка, на думку вченого, для панівних кіл Польсько-литовської держави виявилася «не зовсім зрозумілою, а тому і не зреалізованою».

З іншого боку, 1707 р., майже через півстоліття після підписання Гадяцької угоди, найбільшче оточення українського гетьмана І.Мазепи збиралося на таємні наради, де згідно зі свідченнями П.Орлика «про способи оборони своєї радилися, і пакти Гадяцькі читали, які той же полковник миргородський (Д.Апостол – Т.Ч.) з бібліотеки взяв був». Відомо також і те, що 1708 р. окремі положення Гадяцької угоди були відображені в укладеному між Україною гетьмана І.Мазепи та Польщею короля С.Лещинського договорі.

Несподівано про Гадяцьку угоду в Польщі згадали під час вибуху визвольного повстання українців у 1768 р., тобто через 110 (!) років після її укладення. Саме тоді у Варшаві великим накладом було надруковано, а потім і розповсюджено на українських землях брошуру під назвою «Документи прав і вольностей обивателів Корони Польської і Великого князівства Литовського Релігії Грецької Східної вірування слугуючих, порядком років укладених», де наводилися витяги щодо забезпечення функціонування православної церкви та її віруючих не лише з тексту «Гадяцької комісії» 1658 р., але й відповідні уривки із сеймової ратифікації (апробації) Гадяцької угоди за 1659 р.

Отже, ідея відновлення Гадяча періодично зринала серед козацької верхівки аж до виступу І.Мазепи за «права та вольності» станів Українського гетьманства у 1708–1709 рр. Із боку Варшави про українсько-польську унію чи не востаннє дивним чином було згадано під час буремних подій Коліївщини 1768 р. Водночас небажання владних кіл Речі Посполитої в межах Гадяцького проєкту долучити до свого шляхетського «політичного тіла», окрім польського та литовського народів, ще й третій народ – український/руський/козацький – стало однією з головних причин занепаду, а потім і зруйнування вже наприкінці XVIII ст. самої Польсько-литовської держави, яка колись обіймала величезні терени від Балтійського до Чорного морів...

¹ Див., наприклад: *Будзиновський В.* Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. – Л., 1907; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – №89. – Л., 1909; *Стадник М.* Гадяцька угода // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн.VIII. – К., 1911; *Наріжний С.* Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т.Масарику. – Т.2. – Прага, 1930; *Мишко С.* Гадяцький договір. – Детройт, 1959; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998; *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. – Вип.1. – К., 1994; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999 – №1; *Tomkiewicz W.* Unia Hadziacka // Sprawy Narodowosciowe. – Warszawa, 1937. – №1–2; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – Lwów, 1922; *Kot S.* Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. – Paryż, 1960; *Dziwanowski M.* Dualism or Trialism? Polish federal tradition // Slawonic and East European Review. – Vol.41. – 1963; *Serczyk W.* Hadziacz 1658 // Kontrasty. – R.19. – №3. – 1986; *Kaczmarczyk J.* Rzeczpospolita trojga narodów. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007 та ін.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1879. – С.802; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.X. – Ч.1. – К., 1998. – С.32–35. Про біографію І.Виговського див.: *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004; Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції / Авт. В.Пшик та ін. – Львів, 2006.

³ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.X. – Ч.1. – С.33.

⁴ Акты ЮЗР. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С.11.

⁵ Там же. – С.9.

⁶ Там же. – Т.XI. – С.807–808.

⁷ Там же. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С.233.

⁸ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.236.

⁹ Там само. – С.238–239.

¹⁰ Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.181.

¹¹ Там же. – Т.IV. – С.44.

¹² Цит. за: Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.3. – Т.VI. – К., 1914. – С.332–333; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.X. – Ч.1. – С.65; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej (Wyd.3). – Warszawa, 1996. – S.428.

- ¹³ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.Х. – Ч.1. – С.64.
- ¹⁴ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.38–39.
- ¹⁵ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.240–242.
- ¹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.VIII. – С.55.
- ¹⁷ Там само. – Т.VII. – С.184.
- ¹⁸ Про термін «полівасалітет» див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.13–14. Див. також нашу статтю: Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманатом // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українознавців. Історія: Частина I. – Чернівці, 2003. – С.315–318.
- ¹⁹ *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин... – С.47.
- ²⁰ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі БМЧ Краків). – Од. зб.402. – Арк.317.
- ²¹ Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.121.
- ²² *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001. – С.193–194.
- ²³ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.547.
- ²⁴ Порівн.: *Горобець В.* Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. – Част.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.185.
- ²⁵ Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.210.
- ²⁶ Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.VI. – С.356.
- ²⁷ Там же. – С.357.
- ²⁸ Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.VI. – С.359–360.
- ²⁹ Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.266–267.
- ³⁰ *Наріжний С.* Гетьманство Івана Виговського. – Б. м., б. д. – С.177.
- ³¹ Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.107.
- ³² *Горобець В.* Еліта козацької України... – С.193.
- ³³ Конотопська битва 1659 р. Матеріали наукової конференції. – К., 1996; *Бульвінський А.* Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – №3. – 1998. – С.76–83; *Малов А.В.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. – Москва, 2006. – С.444–450.
- ³⁴ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т.III. – К., 1898. – С.318.
- ³⁵ *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського... – С.103.
- ³⁶ Акты ЮЗР. – Т.XV. – Санкт-Петербург, 1892. – С.298. Про біографію А.Ждановича див.: *Гурбик А.* Київський полковник Антон Жданович // УІЖ. – №3. – 1998. – С.130–139.
- ³⁷ Акты ЮЗР. – Т.XV. – С.267.
- ³⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссиею. – Т.III. – С.323–325.
- ³⁹ Акты ЮЗР. – Т.XV. – С.368.
- ⁴⁰ Цит. за: *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського... – С.102.
- ⁴¹ *Горобець В.* Еліта козацької України... – С.197.
- ⁴² БМЧ Краків. – Од. зб.399. – Арк.255.
- ⁴³ *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С.31.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.163.
- ⁴⁵ Там же. – С.168.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.179; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.277.
- ⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.184.
- ⁴⁸ Там же. – С.192.
- ⁴⁹ Там же. – Т.VII. – С.271.
- ⁵⁰ Там же. – С.279.
- ⁵¹ Там же. – Т.XV. – С.368–369.
- ⁵² Там же. – Т.IV. – С.226, 230; Т.XV. – С.295.

⁵³ Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII віку // Східний світ. – К., 2000. – №1–2. – 1997. – С.206–215.

⁵⁴ Цит. за: Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.244–245, 484–485.

⁵⁵ Pribram F. Die Berichte F. von Lisola. – Wien, 1887. – S.519.

⁵⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S.484–485.

⁵⁷ Обґрунтування причин відмови українського уряду від московської протекції досить ґрунтовно висвітлені у сучасному документі під назвою «Маніфест Війська Запорозького до європейських володарів» (1658), який повністю вміщений у додатку до цього видання.

⁵⁸ Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С.118–119; Степанков В. Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К., 2006. – С.315–316; Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007. – С.5–6.

⁵⁹ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // УІЖ. – №1. – 2007. – С.39–57 (бібліографія: С.57–61).

⁶⁰ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.351–353.

⁶¹ Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterow Wespazyana Kochowskiego. – Т.ІІ. – Poznan, 1859. – S.95–96.

⁶² В історіографії Чуднівський договір називають ще й «Слободищанським», з огляду на те, що він був укладений під містечком Слободищі за 25 верст від міста Чуднова на Житомирщині.

⁶³ Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawniej Polski. – Т.1. – Kraków, 1845. – S.165–169; Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. – Warszawa, 1931. – S.90–118; Kaczmarczyk J. «Dzialo sie w obozie pod Cudnowom dnia 17 octobra anno 1660» // Z dziejow Europy Srodkowo-Wschodniej. – Białystok, 1995. – S.221–226; Марченко М. Боротьба Польщі і Росії за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941. – С.64–67.

⁶⁴ Volumina legum. – Т.ІV. – Petersburg, 1859. – S.359; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.44.

⁶⁵ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007. – S.138.

⁶⁶ Volumina legum. – Т.ІV. – S.762.

⁶⁷ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.473–476.

⁶⁸ Пам'ятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – Т.ІV. – К., 1859. – С.293; Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С.74.

⁶⁹ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.545–586.

⁷⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С.265–279; Крикун М. Між війною та радою. – С.99–174; Горобець В. Еліта козацької України... – С.422–443.

⁷¹ У відведений час комісія не працювала, а тому в «Інструкції» на сейм 1661 р. козаки вимагали, щоб було призначено 3–4 комісари від католиків і стільки ж від православних українців. Налагодженням діяльності цієї інституції, посилаючись на Гадяцьку угоду 1658 р., переймався уряд Ю.Хмельницького і протягом 1662 р. (Див.: Крикун М. Між війною та радою. – С.144).

⁷² Акты ЮЗР. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.50–51.

⁷³ БМЧ Краків. – Теки Нарушевича (далі – ТН). – Од. зб.160. – №291. – Арк.1278.

⁷⁴ Дорошенко Д. Указ праця. – С.59.

⁷⁵ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.417.

⁷⁶ Її детальний аналіз див. у книзі: Крикун М. Між війною та радою. – С.20–248.

⁷⁷ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – №47. – Арк.615.

⁷⁸ Там само. – Од. зб.402. – Арк.615–633; Дорошенко Д. Указ. праця. – С.71–75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. – №2–3. – Львів, 1999. – С.311–349.

⁷⁹ Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – Т.1. – К., 2006. – С.381.

⁸⁰ Тут ідеться про православну Спасо-Преображенську церкву в Любліні.

⁸¹ Дорошенко Д. Указ. праця. – С.76.

⁸² Там само. – С.90.

⁸³ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr.Kluczycycki. – Vol.2. – Pars.1. – Kraków, 1880. – S.253–254.

⁸⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.2. – Kraków, 1883. – S.290–292.

⁸⁵ Взаємну присягу Війська Запорозького та Корони Польської було складено у приміщенні римо-католицької церкви Пресвятої Трійці в містечку Підгайцях (суч. Тернопільська обл.). Церква Пресвятої Трійці й до цього часу залишається одним із небагатьох зразків сакрального будівництва, де еклектично поєдналися пізньоренесансний, готичний і бароковий архітектурні стилі. Вона була збудована на місці згорілого у 1463 р. старовинного дерев'яного православного храму. У 1621 р. зруйнована під час турецько-татарського нападу. Відновлена протягом 1634–1641 рр. і неодноразово перебудовувалася включно до XIX ст. У крипті каплиці костюлу похований один із супротивників Б.Хмельницького великий коронний гетьман Речі Посполитої, краківський воєвода і засновник Станіславова (суч. Івано-Франківськ) Станіслав Ревера Потоцький (1579–1667 рр.). Сьогодні церква у Підгайцях є однією з небагатьох історичних пам'яток, де перебував видатний український державний діяч П.Дорошенко і яка збереглася до нашого часу. На жаль, зараз ця унікальна споруда перебуває у занедбаному і напівзруйнованому стані (*Колодницький С.* Підгаєцькі угоди Петра Дорошенка 1667 року // Галицька брама (Львів). – 2006. – №3–4).

⁸⁶ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.671.

⁸⁷ Там само. – Арк.672.

⁸⁸ БМЧ Краків. – Од. зб.402. – Арк.665–668.

⁸⁹ Цит. за: Дорошенко Д. Указ. праця. – С.145.

⁹⁰ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.301–302. Зазначимо, що П.Дорошенко від початку свого гетьманування вимагав від польської влади повернення йому булави та інших клейнодів (а також частини архіву та скарбу Війська Запорозького), які були вивезені до Варшави на початку 1665 р. П.Тетерею (про це ширше див.: *Крикун М.* Між війною та радою. – С.175–204). Однак Корона Польська всіляко затримувала їхнє повернення. Відомо, що у 1671 р. молдавський боярин М.Спафарій, який певний час перебував у Туреччині, повідомляв цареві, що П.Дорошенко вимагав у султана Мегмеда IV, аби той забрав у П.Тетері (у 1670 р. він утік із Польщі до Османів) «булаву та інші військові клейноди і привілеї, котрі той завіз із собою (до Адріанополя. – Т.Ч.)» (Новые данные о Н.Спафарие // ЧОИДР. – Кн.IV. – 1900. – С.36).

⁹¹ Висвітлення українсько-турецьких стосунків за гетьманування П.Дорошенка не є завданням цієї розвідки. Про них докладніше див.: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933.

⁹² *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.200.

⁹³ Акты ЮЗР. – Т.VIII. – С.66.

⁹⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.301.

⁹⁵ Цит. за: *Соловьёв С.М.* История России. – Кн.3. – Т.XII. – Санкт-Петербург, 1896. – Сбц.365; *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.181.

⁹⁶ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.272.

⁹⁷ Там само. – С.184–185.

⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.250.

⁹⁹ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol.1. – Pars.1. – Kraków, 1881. – S.362.

¹⁰⁰ *Chrapowicki J.A.* Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J.Rusiecki. – Warszawa, 1845. – S.185–186.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1887. – С.96, 99.

¹⁰² Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД Варшава). – Ф.«Архів Браницьких з Суші». – Од. зб.33/46. – Арк.2; *Крикун М.* Указ. праця. – С.299–301.

¹⁰³ *Крикун М.* Указ. праця. – С.292.

¹⁰⁴ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Браницьких з Суші». – Од. зб.33/46. – Арк.2; *Крикун М.* Указ. праця. – С.299.

¹⁰⁵ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Браницьких з Суші». – Од. зб.33/46. – Арк.4; *Крикун М.* Указ. праця. – С.300.

¹⁰⁶ БМЧ Краків. – Од. зб.602. – Арк.677–684.

¹⁰⁷ *Chrapowicki J.A.* Diariusz. – S.176–177.

- ¹⁰⁸ Див. ширше: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.123–141.
- ¹⁰⁹ Grabowski A. Starożytnosci historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejów polskich. – Т.2. – Kraków, 1840. – S.300.
- ¹¹⁰ Chrapowicki J.A. Diariusz. – S.197.
- ¹¹¹ Дорошенко Д. Указ. праця. – С.291–292.
- ¹¹² Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1971 r. // Studia I materiały do historii wojskowosci polskiej (далі – SMHW). – Т.ХІ. – Cz.I. – Warszawa, 1965. – S.71.
- ¹¹³ Дорошенко Д. Указ. праця. – С.288.
- ¹¹⁴ Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.196.
- ¹¹⁵ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S.155.
- ¹¹⁶ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671. – S.72.
- ¹¹⁷ Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.196–206.
- ¹¹⁸ Дорошенко Д. Указ. праця. – С.293.
- ¹¹⁹ Там само. – С.295.
- ¹²⁰ Там само. – С.306.
- ¹²¹ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. – Т.2. – Kraków, 1898. – С.396; Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol.II. – Pars.I. – S.614.
- ¹²² АГАД Варшава. – Ф. «Архів Замоїських». – №3036. – Арк.210–215; Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.346–351.
- ¹²³ Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – Т.15: Руина. – Санкт-Петербург, 1905. – С.168–169; Дорошенко Д. Указ. праця. – С.308; Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.308; Чухліб Т. Михайло Ханенко // Там само. – С.321.
- ¹²⁴ АГАД Варшава. – Ф. «Архів Замоїських». – №3036. – Арк.210.
- ¹²⁵ Volumina legum. – Т.V. – Petersburg, 1860. – S.30.
- ¹²⁶ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.630.
- ¹²⁷ Ibid. – S.631.
- ¹²⁸ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. – Т.VII. – Вильно, 1879. – С.149–150.
- ¹²⁹ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.623–624.
- ¹³⁰ Цит. за: Крип'якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // ЗНТШ. – Т.117. – Львів, 1914. – С.127–129. Див. також: Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки НТШ. – Т.151. – Львів, 1931. – С.151–174.
- ¹³¹ Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.ІІ. – Kraków, 1845. – S.308–309; Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki. 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S.159.
- ¹³² Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.ІІ. – S.308.
- ¹³³ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego. – S.81.
- ¹³⁴ Ibid. – S.74.
- ¹³⁵ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.673–674.
- ¹³⁶ Ibid. – S.614.
- ¹³⁷ Дорошенко Д. Указ. праця. – С.365.
- ¹³⁸ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki. – S.166.
- ¹³⁹ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.857.
- ¹⁴⁰ АГАД Варшава. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – №45. – Т.4. – Арк.153–155; Ф. «Архів Замоїських». – Од. зб.3037. – Арк.222–225; БМЧ Краків. – Од. зб.609. – Арк.46–46 зв.; Бібліотека Національна у Варшаві, Відділ мікрофільмів – Ф.6639 (м-ф.32423). – №615.
- ¹⁴¹ Акты ЮЗР. – Т.ХІ. – С.286; Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.1. – S.854–858.
- ¹⁴² Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.ІІ. – S.258–260.
- ¹⁴³ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.2. – Pars.2. – S.1237. Дорошенко Д. Указ. праця. – С.452.

¹⁴⁴ Повна назва цього документу була такою: «Deputacuja na uspokojenie wojska Zaporoskiego i calej Ukrainy w prozbach ich przez suplike podanych przez wielm. i ur. deputatow z senatu i izby poselskiej odprawiona na seimie Warszawskim die 30 mensis Martii a.D. 1670».

¹⁴⁵ *Wolinski J.* Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. – Т.Х. – Cz.2. – Warszawa, 1964. – S.256.

¹⁴⁶ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – V.2. – P.2. – S.1087–1093.

¹⁴⁷ *Wolinski J.* Krol Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.6.

¹⁴⁸ *Wójcik Z.* Jan Sobieski. 1629–1696. – Warszawa, 1994. – S.244.

¹⁴⁹ *Wolinski J.* Krol Jan S. Sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934.

¹⁵⁰ БМЧ Краків. – Од. зб.423. – Арк.113; *Wolinski J.* Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. – Т.Х. – Cz.1. – Warszawa, 1964. – S.245.

¹⁵¹ БМЧ Краків. – Од. зб.423. – Арк.119; Там само. – Од. зб.172. – Арк.593.

¹⁵² Там само; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С.88.

¹⁵³ БМЧ Краків. – Од. зб.423. – Арк.111–112; *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.14–15.

¹⁵⁴ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів. – №355. – Арк.19–20; *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.17; *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.533–534.

¹⁵⁵ *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.21–22; *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.531.

¹⁵⁶ Опубліковано: *Wolinski J.* Krol Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.23–27. Див. також: *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.534–541.

¹⁵⁷ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Замоїських». – №3036. – Арк.235–242.

¹⁵⁸ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.538. Порівн.: *Bendza M.* Tendencje unijne wzgledem cerkwi prawoslawnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. – Warszawa, 1987.

¹⁵⁹ Про місію полковника В.Іскрицького 1682 р. більш докладніше див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.281–282; *Мицик Ю.* З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.5. – К., 2005. – С.558–580; *Wójcik Z.* Misja Bazylego Iskrzyckiego do Kozakow w roku 1682 // States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – P.1189–1200.

¹⁶⁰ АГАД Варшава. – Ф.«Архів Замоїських». – №3036. – Арк.252–260.

The article shows the history of Ukrainian-English relations from the middle of the XVII c. till the beginning of the XVIII c. Attention is focused on Hadiach treaty of 1658, on the events connected to its complication and a permanent idea of re-establishment.

С.В.Таранець*

РОЗСЕЛЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СТАРООБРЯДЦІВ ВОЛИНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено місця компактного проживання старовірів на території Волинської губернії у ХІХ – на початку ХХ ст., обчислено загальну та конкретну чисельність старообрядців, визначено соціальне становище старообрядських громад губернії, присутність і вплив старообрядського капіталу на розвиток торгівлі та промисловості Волині, їхньої зайнятості у сфері сільського господарства, становищі землекористування після скасування кріпосного права.

Останнім часом надзвичайно актуальними стають дослідження історії та культури національних меншин в Україні. Серед різнобарвного спектра різноманітних етнічних груп Полісся досить широко представлені російські старообрядці, які заселили цей край у ХVІІІ–ХІХ ст.

Незважаючи на тривале проживання на території Волині, місцеві старообрядці ще не були об'єктом ґрунтовних досліджень. Основними причинами є, мабуть, незначна кількість сповідників «старої віри» у краї порівняно з іншими регіонами України та пасивне релігійне життя старообрядців губернії. Крім того, вивчення старообрядської тематики гальмує відсутність архівних документів, які були знищені в роки громадянської та світової воєн, а також бідність історіографічної традиції¹. Тому досліджувана проблема, особливо питання впливу старообрядства на розвиток економіки Російської імперії, нині є актуальною.

Виходячи з вищевикладеного, слід встановити місця компактного проживання старовірів на території Волинської губернії, визначити загальну та конкретно по кожному населеному пункту чисельність старообрядців; з'ясувати, яким чином скасування кріпацтва вплинуло на розселення старовірів у краї; дослідити соціальне становище старообрядських громад губернії; визначити присутність і вплив старообрядського капіталу на розвиток торгівлі та промисловості Волині; визначити середньостатистичні орендні та приватновласницькі земельні наділи старообрядців, які були зайняті у сфері сільського господарства; встановити ступінь збільшення старообрядського землекористування після скасування кріпосного права.

На відміну від інших частин держави, старообрядці Волині походять з європейської Півночі Росії, т.зв. Помор'я. Географічне походження позначилося на віросповідній приналежності місцевих старовірів. У своїй масі вони належали (та й належать) до безпопівців або, як вони кажуть, до Древлеправославної поморської церкви.

Російські старовіри мешкали у східній частині Волині, а саме: у Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах.

У Житомирському повіті безпопівці проживали у м. Житомирі і селах: Великих Коровинцях, Пилипах, Вільшанці, Вороновій Греблі, Желізняках, Турчинові, Ягодинці, Довжику, Лясовці, Глубочку, Рогівці, м. Нехвоці та хут. Стінці. В Овруцькому повіті – у самому Овручі і селах: Жабчі, Мамечі, Уляннівці, Мар'ятині, Зарічській Добриці (Дурманівці), Броднику, Малинці, Колодичні, Густавці, Чолівці, Кродиній, Жупанівці та Рудні Новомалинській. У Новоград-Волинському повіті – у м. Новоград-Волинську і селах: Янушівці, Полонному, Пилипо-Кошарах, Паволочці, Котельні та Генрихівці. Крім безпопівців,

* Таранець Сергій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

поморців та федосіївців, на Волині проживали попівці, зокрема, у м. Житомирі та Бердичеві. Загалом у Волинській губернії старообрядці мешкали у 35 населених пунктах².

За відомостями 1832 р., найбільшими осідками старообрядців, де проживало понад 200 осіб, були Бердичів і Великі Коровинці; більше 100 осіб – Житомир, Вільшанка, Желізняки, Довжик, Зарічська Добриця, Пилипо-Кошара, Генрихівка; понад 40 осіб – Пилипи, Ягодинка, Рогівці, Улянівка та Бродник.

Описуючи результати етнографічних експедицій на Правобережній Україні, відомий український етнограф і статист П.П.Чубинський, крім вищеназваних населених пунктів Волинської губернії, де мешкали старообрядці, називає кілька інших поселень, зокрема у Кременецькому повіті – Борсуки, Ланівці, Юсківці; в Острозькому – Шляхову та Новомалинку і в Луцькому повіті – Рафалівку й Іванищі³.

Значного припливу старообрядців у першій половині XIX ст. до регіону не спостерігалось. Однак нові невеликі населені пункти все ж таки виникали. Якщо вірити «Сведениям о мещанах единовѣрцах и старообрядцах, проживающих в пределах Волынской губернии», то у 1817 р. з'явилося безпопівське поселення Дурманівка (Зарічська Добриця), а у 1854 р. – П'ятидуб⁴. За свідченнями представника церкви священика о.Михайла Смолинського, в 1830 р. на межі Волинської та Київської губерній старовіри-поморці заселили с. Кошарищі⁵, а з 1848 р. вони проживали у сусідньому с. Кмитові⁶.

Загальновідомо, що статистика зі старообрядського питання завжди була неточною. Це обумовлювалося не лише недосконалими методами обрахунку, але й продажністю чиновників, яким вигідно було показувати невисокі стабільні цифри. Крім того, коли змінювалися старі службовці на нових, то при цьому методу подачі статистичних даних про старообрядців забували передавати наступникам. З іншого боку, це було вигідно, власне, для старообрядців, бо державні службовці вимушені були забезпечувати їх існування, полегшувати життя у ворожому законодавчому полі (за інших умов перебування старообрядців у Російській імперії було б практично неможливим).

Звернемо увагу на відомості про розкольників по Волинській губернії за 1832 і 1834 рр. Так, у 1832 р. у Житомирському повіті мешкало 953 старовіри, в Овруцькому – 440 чол., у Новоград-Волинському – 314 чол., у Луцькому – 4 чол. та у м. Бердичеві – 229 чол.⁷ Загалом по губернії налічувалося 1940 старообрядців. Уже через два роки там налічується 2501 чол., тобто на 561 особу більше⁸. Звичайно, що за такий короткий час природний приріст населення неможливий.

У 1885 р. найбільшою старовірською міською громадою Волині була Житомирська. У місті мешкало 1002 старовіри⁹, а це приблизно шоста частина усіх зареєстрованих у губернії прихильників древньо-православ'я. У 1884 р. із 140 490 осіб, які мешкали у Волинській губернії, до старообрядства належало лише 5568 чол.¹⁰ У 80-х рр. XIX ст. стрімко зростає чисельність старовірських громад краю. Основною причиною цього явища був природний приріст населення. Буквально через кілька років кількість старовірів у Волинській губернії зростає до 5876 осіб¹¹, у 1889 р. і 1890 р. вона становила, відповідно, 5910 та 6018 чол.¹², у 1891 р. – 6149 чол.¹³, у 1892 р. – 6324 чол.¹⁴ Згідно зі звітом волинського губернатора за 1890 р., у Житомирському повіті мешкала найчисельніша община старовірів – 2877 осіб, далі йшли Овруцький (1642 чол.) та Новоград-Волинський (1484 чол.) повіти¹⁵. Старообрядці проживали також у Кременецькому, Острозькому, Володимир-Волинському та Заславському повітах. Як на початку та впродовж усього XIX ст. інші п'ять повітів губернії так і не були заселені старовірами. Ця тенденція збереглася і в наступні роки.

Нова хвиля переселенських прагнень старовірів розпочалася після скасування кріпосного права в Росії. У Волинській губернії почали купувати та брати в

оренду земельні ділянки вихідці з інших регіонів держави. Отже, крім місць компактного проживання старовірів, виникає маса дрібних поселень, дуже часто хутірського типу (колоній). Таким чином виникла ферма біля с. Маклан Острозького повіту, де старовіри-міщани з Новоград-Волинська придбали у власність 160 дес. землі¹⁶. Якщо старообрядці, які поселилися на землях Правобережної України за часів польського володарювання, отримували це право в усній (рідше – у письмовій) формі, то їхні одновірці, які поселялися після скасування кріпацтва, фіксують договори письмово і точно визначають дату свого поселення в тому чи іншому місці. У 1870 р. у сл. Роботище Новоград-Волинського повіту переселилися старообрядці із Сувальської губернії (Польща). Вони орендували 124 дес. землі у місцевої поміщиці Євгенії Мезенцевої. У 1872 р. до її маєтку знову ж із Сувальської губернії переселяється наступна партія старовірів (48 чол.), котра взяла в оренду за пільговою ціною 115 дес. землі. У 1874 р. із цієї ж губернії переселяється ще 36 чол., яким віддається в оренду 124 дес. землі. У 1876 р. – наступне переселення, де 10 старовірам на цих же умовах передано 25 дес. землі¹⁷.

У 60–90-ті рр. XIX ст. формується старовірська громада у м. Новоград-Волинську. На постійне місце проживання сюди переселялися старообрядці в 1862, 1882–1888 та 1890 рр.¹⁸ Наприклад, у 1873 р. у Новоград-Волинський переселилася старообрядська родина з м. Ратного Ковельського повіту. Члени цієї сім'ї були приписаними до м. Кременця, а у Новоград-Волинську купили 794 дес. землі¹⁹.

Перший всеросійський перепис населення Російської імперії у Волинській губернії фіксує 6170 старообрядців. Зокрема, у Житомирському повіті до списків увійшло 4091 чол., Овруцькому – 1846 чол., Новоград-Волинському – 233 чол.²⁰ Разом із тим не показана ситуація в інших повітах губернії: Володимир-Волинському, Дубненському, Заславському, Ковельському, Кременецькому, Луцькому, Острозькому, Рівненському та Старокостянтинівському. Як відомо, після 1861 р. старообрядці почали активно купувати землю в нетрадиційних місцях проживання. Натомість сучасний дослідник С.І.Жилик пише, що в 1912 р. у Волинській єпархії проживало 12 370 старообрядців, у т. ч. у м. Житомирі їх налічувалося 2213 чол.²¹

На початку XX ст. найбільшими сільськими старовірськими населеними пунктами Волинської губернії слід вважати Бродник – 70 дворів та 309 мешканців, Довжик – відповідно 78 і 623, Малинку – 51 та 235, Садки – 73 і 203, Чолівку – 37 та 168, Шляхову Рудню – 33 і 260 та Янушівку – 178 дворів і 1100 мешканців²².

За соціальним станом старовіри Волині ділилися на міщан, купців і кріпаків. Останніх, до речі, було надзвичайно мало. У 1832 р. вони проживали у с. Глубочку Житомирського повіту (10 чол.) та Бердичеві (10 чол.).

Як відомо, старовіри-мешканці сільських населених пунктів вважалися міщанами тих чи інших міст або містечок Правобережної України. Вони також приписувалися до інших населених пунктів України, Росії, Білорусії, Польщі та Бессарабії. Так, у Житомирському повіті з 133 мешканців с. Довжик 71 був міщанином Житомира, 21 – Овруча, 24 – Новоград-Волинського, 2 – Радомишля, 2 – Лепельська (Лепельська міщанська громада Вітебської губ.), 5 – Дрисинська, 5 – Мозиря²³. Із 44 мешканців Шляхової Рудні 19 було приписано до Житомира і 25 – до Овруча. Із 27 мешканців с. Адамівки до Житомира були приписані 12 чол., до Овруча – 5, до Новоград-Волинська – 7 і Річицька – 3 чол. Із 289 мешканців с. Пилипів 215 було приписано до Житомира, 15 – до Новоград-Волинська, 24 – до Бердичева, 10 – до Івниці, 4 – до Чуднова, 2 – до Прокурова, 10 – до Літина, 4 – до Овруча, 1 – до Летичіва, 4 – до Бистриці. Із 131 мешканця с. Желізняки 33 належали до міщан Чуднова, 22 – Коростише-

ва, 72 – Житомира, 4 – Хабенська²⁴. Із 43 міщан Чуднова 28 чол. були міщанами цього містечка, 2 відносилися до Коростишева, 8 – до Житомира, 2 – до Любара та 3 – до Хижинська²⁵.

Міщани сл. Мамеч Овруцького повіту були приписаними до овруцької, народицької, житомирської та новоград-волинської громад; мешканці сл. Бродник належали до народицької міщанської громади; сл. Малинки – до народицької, житомирської, овруцької та радомишльської громад; сл. Дурманівка – до народицької, овруцької, житомирської та седлецької (Польща) громад; сл. П'ятидуб – до овруцької та народицької громад; с. Чолівки – до новоград-волинської, лепельської, овруцької, коростенської та житомирської громад; с. Жабче – овруцької, радомишльської, житомирської, народицької та борисівської громад. Мешканці Новоград-Волинського повіту м. Новоград-Волинського були приписані до міщан цього ж міста та коростишевської і радомишльської громад; сл. Роботище – до житомирської, новоград-волинської та радомишльської громад; с. Янушівки – до новоград-волинської, житомирської, овруцької, левківської і коростишевської громад; с. Стара Рудня – до новоград-волинської, житомирської, пулинської, левківської, злинської та литківської громад; с. Пилипо-Кошар – до міщан цього ж населеного пункту та чуднівської, житомирської і бердичівської громад; с. Малої Козарки – до пилипо-кошарської громади; м. Романів – до міщан цього ж містечка та новоград-волинської і рівненської громад; м. Любар – до міщан новоград-волинської та любарської громад.

Старовіри Волинської губернії були представлені двома основними конфесіями: попівцями та безпопівцями. Причому основну їх групу становили безпопівці, або «розкольники, що не приймали священства» від офіційної церкви²⁶.

Маргінальне світобачення безпопівців православного способу буття призвело до їх витіснення на периферію регіонального соціально-економічного процесу. Старовіри-безпопівці Волині, на відміну від попівців Поділля та Київщини, у першій половині XIX ст. так і не стали рушійною силою торговельного і промислового розвитку краю. Небагато місцевих старообрядців належало до купецтва. Основна маса волинських старовірів займалася хліборобством, грабаркою, городництвом, баштанництвом, садівництвом та чумакуванням. Окремі з них були теслями і будівельниками, інші виконували чорнові роботи, які не потребували високої кваліфікації, наприклад, займалися риболовлю, розпилем лісоматеріалу тощо. Специфічне релігійне світобачення безпопівців приводило до різних правопорушень, які виникали на соціальному ґрунті²⁷. На волинських старовірів часто-густо відкривали судові справи за конокрадство і загалом за злочинство²⁸. Натомість державні зобов'язання вони несли з великою відповідальністю, особливо ті, що стосувалися служби в російській армії.

Незважаючи на тенденційність висловів представників офіційної церкви, окремі з них заслуговують на деяку увагу. Коли у 1905 р. канцелярією волинського архієрея виносилося питання про обрання членів від духовництва в Державну раду, то про старовірів-безпопівців писали: «Не удивительно, что в настоящее время волынский старообрядец «кацап» является у нас чуть-ли не синонимом всего порочного и вредного для жизни окружающего населения. Кому неизвестно, что так часто случающиеся в нашем крае, и особенно в пределах Житомирского и Новоград-Волинского уездов грабежи, воровство и убийства, по большей части совершались и совершаются старообрядцами? Кому неизвестно, как в прошедшем году немцы-колонисты и крестьяне-малороссы, выведенные из терпения дерзкими кражами и грабежами, учиненными старообрядцами, вынуждены были устроить в старообрядческих деревнях – Должике, Янушевке и Кропивке грандиозный скандал, потребовавший вооруженного вмешательства. Известно также, что среди окружающего населения, много раз возмущаемого

старообрядцями, уже піднімається вопрос о необходимости выселения последних из пределов Волынского края»²⁹.

Ще одним традиційним видом діяльності, який набув поширення у старообрядців та не сприймався місцевим населенням, був відхожий промисел – торгівля розносними товарами. Цей різновид торгівлі (характерний для чернігівських старовірських посадів) серед старовірів Правобережної України не набув поширення. Однак, власне, тут та на Волині зокрема, чернігівські слобожани-офені розносили продукцію промислового виробництва, найчастіше красний товар (так у дореволюційній Росії називали вироби текстильної промисловості). Як правило, отоварювалися вони у старообрядців братів Гусевих, один з яких проживав у м. Городищі Черкаського повіту Київської губернії³⁰.

У 1839 р. у своєму звіті волинський губернатор писав: «Купцов христиан весьма мало числится в Волынской губернии, и из них большая часть иностранцы и заезжие из внутренних губерний. Эти вообще оборотливы и нравственности довольно хорошей. Мещане христиане частью старообрядцы трудолюбивые, трезвые и оборотливые; частью коренные здешние жители неспособные к промышленности, но добрые хотя и не трезвые ремесленники и земледельцы. Наконец, купцы и мещане-евреи слишком известные правительству по множеству дел от них возникающих, по тем ограничениям, какие найдено нужным сделать об них в общих законах и правилах, не требуют особого описания»³¹.

У 1811 р. у м. Житомирі та повіті проживало декілька купецьких родин старовірів: Тарабукіних, Кузьменків, Костюкових та Усачових. 55 осіб чоловічої статі належало до купців 3-ї гільдії. У м. Бердичеві проживав купець 2-ї гільдії Матвій Хомусенников³². У 1839 р. унаслідок тиску з боку офіційної церкви у Житомир переселилася родина (з 14 чол.) бердичівського купця-старовіра Василя Васильовича Варварова³³. Списки житомирських старовірів 1867 р. фіксують імена родини (із 7 осіб) 2-ї гільдії купця Гната Дмитровича Пугакова³⁴. У 70–80-х рр. XIX ст. у Житомирі мешкали родини купців-поморців Ляшкових, Карпельових, Любовичевих, Карліних та Пирогових. У 1875–1882 рр. купець 1-ї гільдії Купріян Ляшков був житомирським міським головою³⁵.

Старообрядські промисли у Волинській губернії були представлені слабко, переважно міщанськими ремеслами, натомість торгівельний капітал, за словами губернатора, мав низьку не лише старовірську, а й загалом християнську присутність. Детальніше вивчення стану торгівлі у Волинській губернії засвідчує, що місцеві старовіри все ж таки були долучені до торгівельно-промислової справи краю. За класифікацією губернатора, вони відносилися до групи «заїжджих» купців, бо у першій половині XIX ст., безперечно, єврейський капітал, особливо в дрібній торгівлі, посідав домінуюче становище.

Таким же, проте з більшою присутністю (особливо у Києві), був «заїжджий» капітал у Київській губернії. Тоді ж тамтешній губернатор підкреслював, що у цьому місті купецтво представлене двома різновидами, а саме: тим, яке переселилося з великоросійських губерній (як правило – старообрядським) та туземним. Натомість у повітових містах торгівля зосереджувалася в руках євреїв. «Что касается евреев, – писав київський губернатор, – то сей класс торговцев более имеет деятельности и алчности к стяжанию всеми средствами. Они исключительно занимаются продажей питей и перепродажей продуктов, скота и т.п., а некоторые подрядами»³⁶. Попри особливу нелюбов російських чиновників до євреїв, навіть вони констатували ризикованість єврейського підприємництва. Тому в той час у Київській губернії не було жодного випадку, коли б та чи інша єврейська родина, яка займалася торгівельною справою, не втратила купецької гільдії чи не набула статусу міщанина. Здебільшого це було пов'язано з характером євреїв, які, незважаючи на «хитрощі» та «обмани», дуже часто ризи-

кували без всякого розрахунку, а тому «много теряют и богатых между ними нет или очень мало и непродолжительно»³⁷.

У 1839 р. подільський губернатор звітував, що торгівля губернії, як завжди, незначна і практично вся опинилася в руках євреїв. У той час у Подільській губернії налічувалося 3112 купців і членів їхніх родин. Незважаючи на досить велику кількість представників торгівельно-промислового капіталу, серед них не було жодного купця 1-ї гільдії і лише сім купців належало до 2-ї гільдії. Сукупний капітал подільських підприємців становив 2740 тис. руб. асигнаціями³⁸. Як правило, вони займалися скупкою та перепродажем збіжжя, спирту та виконанням незначних підрядних робіт. Не ставлячи під сумнів звіт подільського губернатора, варто зауважити, що лише попередні дослідження стану торгівлі Подільської губернії засвідчують високу присутність старообрядського капіталу, особливо в такому важливому торгівельно-промисловому центрі губернії, як Балта³⁹. У відомостях про купців у м. Житомира, що отримували гільдійські свідоцтва у 1884, 1899, 1904, 1907, 1912 рр., зафіксовано прізвища лише 2-х купців-старообрядців: житомирських купців 2-ї гільдії Матвія та Кирила Варварових. Наприклад, у 1899 р. купці-старовіри оголосили лише 2 капітали. Загалом у той час по м. Житомиру їх було оголошено по 1-й гільдії – 12, по 2-й – 97 капіталів⁴⁰.

У 60-ті рр. XIX ст. ситуація зі старообрядським капіталом у Волинській губернії та м. Житомирі зокрема, була дещо кращою. Про матеріальний стан купців і заможних старовірів міста свідчать дозволи міської адміністрації на будівництво житлових і господарських споруд.

Купець 3-ї гільдії Василь Васильович Варваров мав у м. Бердичеві садибу на розі вулиць Житомирської та Юридичкої (530,5 кв. сажнів), яку продав у 1839 р. за 525 руб. сріблом⁴¹. У 1897 р. у своїй житомирській садибі, що розміщувалася в глухому провулку Хлібної вулиці, 8, на власній землі (110 кв. сажнів) Прохор Іванович Варваров будує дерев'яний, критий ґонтом будинок⁴². Загалом у садибі було споруджено 3 житлові будинки, 2 з яких здавалися в найм. Щорічно від оренди житла господар двору отримував 960 руб⁴³.

20 січня 1892 р. мешканка м. Житомира Вікторія Джулинська звернулася у Житомирську міську управу зі скаргою на сусіда, купця Тимофія Ляшкова за те, що він без дозволу міської влади розпочав споруджувати будинок, який загороджував прохід до річки Тетерів. У ході слідства було встановлено, що дійсно будівництво згаданої споруди велося без дозволу міських органів влади та закривало вихід до згаданої річки, а тому цивільний інспектор заборонив продовжувати будівництво. І лише після цього Т.Ляшков подав клопотання в Житомирську міську думу⁴⁴. Його садиба розміщувалася по Набережній вулиці річки Тетерів. Розмір присадибної ділянки становив 497 кв. сажнів.

По сусідству із садибою Т.Ляшкова була садиба купця Купріяна Абрамовича Ляшкова. Безпопівець був надзвичайно помітною постаттю в історії м. Житомира. У 60-х рр. XIX ст. він належав до 1-ї гільдії новоград-волинського і 2-ї гільдії житомирського купецтва. Купріян Ляшков обіймав посаду директора Житомирського губернського попечительського комітету по в'язницях, був головним підрядником із будівництва Житомирського Преображенського кафедрального собору, займався широкою благодійницькою діяльністю, брав активну участь у генеральній реконструкції поморського Покровського храму м. Житомира, а у 1875–1882 рр., як зазначалося вище, був житомирським міським головою.

У 1897 р. у своїй садибі по Миколаївській вулиці Катерина Іванівна Ляшкова будує дерев'яний, критий залізом будинок і сарай⁴⁵.

На Хлібній площі м. Житомира розміщувалася садиба житомирського 2-ї гільдії купця Івана Григоровича Карпельова. У його оброчному утриманні пере-

бувала земля Луцько-Житомирської римо-католицької семінарії. У 1877 р. Іван Карпельов спорудив флігель. До цього часу згадана ділянка землі перебувала в користуванні міщанина-старовіра Тарабукіна⁴⁶. По Московській вулиці розміщувалася садиба Ганни Аристархівни Карпельової⁴⁷. У 1912 р. А. Є. Тарабукіна на Кривому Броді орендує ділянку міської землі⁴⁸. У 1915 р. Михайло Мартинович Карпельов, який мешкав у власному будинку по вул. Каракульній, взяв у шестирічну оренду 255 квадратних сажнів землі по Старовільській поштової дорозі⁴⁹.

По Московській вулиці м. Житомира стояла садиба купців Василя Олексійовича і Маври Іванівни Карліних. 21 вересня 1889 р. В. Карлін подав у думу клопотання про дозвіл на будівництво дерев'яного, на кам'яному фундаменті будинку, проте бажаної відповіді так і не отримав. 11 грудня 1895 р. міська управа не задовольнила звернення родини Карліних і ще чимало часу минуло, поки це звернення стало причиною повторного клопотання Маври Карліної, яка вказувала на відсутність об'єктивних причин у відмові в дозволі на спорудження брандмауерів біля будинків. На думку власниці садиби, площа земельного наділу була достатньою для прибудови і будинок, що його планувалося відгородити брандмауером, цілком надавався до цього⁵⁰. У 1903 р. у своїй садибі по Садовій вулиці Василь Олексійович Карлін разом із дружиною Маврою Іванівною та сином Михайлом будують дерев'яний, критий залізом будинок⁵¹. Загалом у садибі цієї родини (займала 996 кв. сажнів землі) розміщувалося 6 житлових будинків з 13-ма кімнатами. Практично всі вони здавалися в найм. Кімнати не опалювалися і не освітлювалися. На початку XX ст. від оренди приміщень родина Карліних щорічно отримувала 3036 руб⁵².

Досить розгалужену систему будівель у м. Житомирі мала родина Тарабукіних. Садиба міщанина Тихона Тарабукіна містилася на Великій Бердичівській вулиці⁵³. По провулку Російської Слобідки та Бердичівської вулиці розміщувалася садиба М.Тарабукіної. У 1893 р. господарка двору спорудила там дерев'яний будинок і сарай. Того ж року по провулку Базарної площі міщанин Петро Іванович Тарабукін будує дерев'яний будинок та сарай⁵⁴. У 1880 р. Іван Кузьмич Тарабукін по Провіантській вулиці будує дерев'яний на кам'яному фундаменті будинок і сарай⁵⁵. У 1894 р. його брат Карло Кузьмич Тарабукін у садибі на цій же вулиці будує дерев'яний, критий гонтом будинок і сарай⁵⁶. Загалом садиба К.К.Тарабукіна розміщувалася на 1000 кв. сажнів приватної землі. У тому ж році брат Микита Кузьмич по Великій Бердичівській вулиці будує розкішний, практично двоповерховий будинок, вкритий залізом. Земля (689 кв. сажнів), на якій розміщувалася садиба М.К.Тарабукіна, була у спадковому оброчному утримуванні його родини⁵⁷. У 1902 р. міщанка Палажка Григорівна Тарабукіна у своїй садибі на Базарній вулиці будує дерев'яний, критий жерстю будинок та сарай⁵⁸. У 1917 р. Порфир Онисимович Тарабукін утримував будинок по Госпітальній вулиці м. Житомира. Земля під будинком (231 кв. сажнів) орендувалася у міста. Біля будинку був висаджений фруктовий сад⁵⁹. Поряд із цією садибою розміщувалася садиба Кирила Кузьмича Тарабукіна. Вона займала 590 кв. сажнів землі, з яких 490 займав сад. Крім житлового будинку, там ще стояли флігель і сарай⁶⁰.

У 1893 р. у Волинській губернії були зібрані свідчення про старообрядські та єдиновірські господарства краю. У них було зафіксовано не все старовірське населення губернії, а лише шоста частина родин, які безпосередньо займалися сільськогосподарською діяльністю. У цих свідченнях зазначена кількість єдиновірців і старообрядців чоловічої статі, їх місце прописки із вказівкою власника землі, на якій вони мешкали, кількість та умови користування землею тощо.

Представлений матеріал дозволив вирахувати кількість землі, яка припадала на кожен старообрядський двір; час і місце переселення старообрядців на Волинь; орендну плату за землю (десятину чи садибу); обрахувати кількість старо-

обрядських господарств, які розміщувалися на власній (купленій після 1861 р.) землі, і кількість старообрядських господарств, які розміщувалися на землі власника; час придбання земельних ділянок та час прописки старовірів у відповідній місцевості; формування старовірських громад окремих населених пунктів.

На відміну від Поділля та Київщини, на Волині не було жодного єдиновірського господарства у сільській місцевості. Як правило, тут проживали старовіри-безпопівці поморської згоди. У 1893 р. у Житомирському повіті налічувався 21 сільський населений пункт, заселений старообрядцями. Найбільшими громадами були: Пилипи – 101 родина і 289 осіб чоловічої статі; Довжик – відповідно, 51 і 133; Желізняки – 48 і 131; Кмитів – 31 і 96 м. Чуднів – 21 родина і 43; Великі Коровинці – 18 і 53; Мойсеївка – 17 і 41; Шляхова Рудня – 13 і 44; Адамівка – 11 і 27. Загалом у Житомирському повіті налічувалося 349 господарств старовірів та 263 особи чоловічої статі⁶¹. Вони утримували 1765 дес. 2392 саж. землі, в т. ч. 820 дес. перебувало у власності міщан, решта (945 дес.) належала поміщикам. Якщо в середньому на одне старообрядське господарство Житомирського повіту припадало 5,05 дес. землі, то на кожне з 81 господарств, власники яких викупили земельні наділи у поміщиків, приходилося по 10,1 дес. землі. Водночас на кожне з 268 старовірських господарств, які орендували землю у поміщиків, припадало по 3,5 дес. землі. Таким чином, господарства старообрядців, які викупили наділи у приватну власність, мали майже в 3 рази землі більше, ніж старовіри, які її орендували.

В Овруцькому повіті налічувалося 9 населених пунктів, де жили старообрядці, зокрема: сл. Дурманівка – 106 родин і 268 осіб чоловічої статі; сл. Бродник – відповідно, 90 і 214; сл. П'ятидуб – 35 і 102; сл. Малинка – 24 і 97; сл. Мамеч – 22 і 78; с. Чолівка – 18 і 53; с. Жабче – 15 і 35 осіб чоловічої статі. У м. Овручі лише дві старообрядські родини займалися сільським господарством. Загалом в Овруцькому повіті налічувалося 317 господарств старовірів та 865 чоловіків⁶². Вони утримували 3745 дес. землі, у т. ч. 386 дес. перебувало у приватній власності міщан, решта (3361 дес.) – у власності поміщиків. У середньому на одне старовірське господарство в Овруцькому повіті припадало 11,8 дес. землі. На 27 старовірських господарств, що викупили землю у приватну власність, припадало 14,3 дес. землі. На кожне з 290 господарств, які тримали поміщицьку землю на чиншовому праві, припадало 11,6 дес. землі. Таким чином, земельні ділянки, що перебували у приватній власності старовірів, на 2,7 дес. перевищували наділи довічної оренди. Найбільшими ділянками були наділи у с. Чолівці, де на 2 старовірські двори припадало 62 дес. землі (або 31 дес. на кожне господарство) та 9 родин, які володіли 261 дес. землі (або 29 дес. на кожне господарство).

У Новоград-Волинському повіті старообрядці мешкали у 9 населених пунктах. Зокрема, у самому м. Новоград-Волинську – 24 родини і 61 особа чоловічої статі; у сл. Роботище – відповідно 10 і 144; с. Янушівка – 49 і 264; с. Стара Рудня – 17 і 61; с. Пилипо-Кошари – 5 і 60; с. Мала Казарка – 3 і 28; м. Романів – 6 і 44; м. Любар – 19 і 61 та хут. Кисловець – 3 родини і 53 особи чоловічої статі. Загалом у Новоград-Волинському повіті налічувалося 136 господарств та 776 чол. Вони утримували близько 2070 дес. землі, в т. ч. 1316 дес. знаходилося у приватній власності новоград-волинських старовірів, решта (657 і 80 дес.) – у приватній поміщицькій і міській власності. У середньому на одне старовірське господарство Новоград-Волинського повіту припадало 15,2 дес. землі. На кожне з 57 старовірських господарств, які придбали наділи у приватну власність, приходилося по 23 дес. землі. Високий розмір земельного наділу можна пояснити відсутністю подрібнення старообрядських патріархальних родин. Наприклад, у с. Янушівці сім'я налічувала 53 особи чоловічої статі, що характерно для цілого роду⁶³. 37 господарств обробляли землю за угодами довічної орен-

ди, укладеними з поміщиками. У середньому кожне з них володіло 17,7 дес. землі. Приблизно 3,3 дес. землі припадало на окремо взятий двір у м. Новоград-Волинську. Варто зауважити, що після скасування кріпосного права в середовищі міщан-старообрядців мала місце практика здачі в оренду земельних ділянок своїм одновірцям чи односельчанам. Такі приклади спостерігаємо в Новоград-Волинському повіті⁶⁴. Отже, 20 старовірів здавало 17 дес. землі, що в середньому становило 0,85 дес. на двір.

Незначним виявилось поселення старовірів у Дубненському, Острозькому, Кременецькому та Ковельському повітах. Однак поодинокі господарства фермерського типу з великими ділянками приватної землі виникають в Острозькому повіті при с. Макланах, де старовірська родина володіла 160 дес. землі. При м. Ратне Ковельського п-ту старовіри з м. Кременця володіли 794 дес. землі⁶⁵. В інших повітах Волинської губернії старовіри не проживали.

Серед старовірських господарств, які орендували землю у поміщиків значними ділянками, слід назвати міщан п. Митьківки Новозибківського повіту Чернігівської губернії, які користувалися землею поміщика м. Старої Котельні Сигізмунда Прушинського. За 50 дес. орендованої з 1886 р. землі родина старовірів щорічно сплачувала по 10 руб. за десятину⁶⁶. Однак розміри ділянок орендованої землі не завжди мали великі розміри. Незначними вони виявлялися у місцях компактного проживання старовірів, особливо в м. Чуднові, де на одне господарство приходилося по 0,7 дес. землі та Адамівці – 1,5 дес. землі. В інших випадках, як, наприклад, у с. Шляховій Рудні, де кожне з господарств орендувало по 16 дес., земельні ділянки були значними⁶⁷.

Як правило, угоди про довічну оренду укладалися у формі словесних договорів. Так само старовірами та землевласниками обумовлювалася сума орендної плати. Наприклад, міщани колонії Олексіївки Житомирського повіту, які орендували у поміщика Павла Рузького 24 дес. землі, щорічно сплачували йому по 6 руб. за десятину⁶⁸. Приблизно такою ж була плата за орну землю у с. Пилипах цього ж повіту, натомість за десятину присадибної землі старовіри сплачували по 10 руб. Орендна плата у Житомирському повіті виявлялася різною: від 2 до 10 руб. за дес. найманої землі. Як зазначалося вище, в середньому вона становила 6 руб. за дес. польової та 10 руб. за дес. присадибної землі. В окремих населених пунктах, наприклад, сл. Броднику Овруцького повіту, старовіри щорічно платили поміщиці Юлії Пашковській за десятину присадибної землі 1 руб., польової – 34 коп., за десятину толоки по 25 коп.⁶⁹ Невисокою була плата у сл. Роботище Новоград-Волинського повіту.

Після скасування кріпацтва укладалися письмові угоди між поміщиками та чиншовиками. Особливо це стосувалося старовірів, які приїхали на Волинь з інших регіонів. У 1887 р. виходець із с. Великого Кусмара Елатомського повіту Тамбовської губернії в урочищі Чорний ліс Кременецького повіту купив 103 дес. лісу (без землі під ним). У контракті, укладеному із власницею Марією Леонтович, говорилося, що він придбав цей ліс за 35 тис. руб. із правом вирубки протягом 10 років⁷⁰. Проте контракти укладалися не лише з приватними власниками, а й із громадами тих чи інших міст. Так, старовіри м. Новоград-Волинська проживали на міській землі на підставі угод з міською управою, укладених, починаючи з 1862 р. та закінчуючи 1890 р.⁷¹ Особливо великою була плата за присадибні ділянки в м. Любарі Новоград-Волинського повіту, коли це стосувалося оренди старовірів у місцевих селян чи поміщика. Окремим старовірським родинам за 1800 сажнів присадибної землі щорічно доводилося сплачувати по 57 руб. орендної плати, хоча в інших випадках вона становила 35, 45, а найбільше 48 руб. за десятину.

Таким чином, наше дослідження місць компактного проживання старообрядців дозволило встановити, що переважна частина населених пунктів старо-

обрядців була розміщена у східній частині Волинської губернії: Житомирському, Новоград-Волинському й Овруцькому повітах. Натомість центральні та західні повіти краю, окрім поодиноких випадків, не мали заселених старовірами сіл. Загалом у Волинській губернії налічувалося 35 місць компактного проживання старообрядців. На відміну від інших історичних частин України, скасування кріпосного права в Російській імперії не вплинуло на поширення мережі населених пунктів старообрядців. Загалом Волинська губернія відносилася до тих регіонів, де російські старовіри були представлені надзвичайно вузько. Як правило, всі вони мали міщанський статус, були приписані до різних міст та містечок не лише Волинської, а й інших губерній держави. Тільки незначний відсоток тутешніх старообрядців належав до купецтва та селянства. Волинське старообрядське купецтво мало невисоку присутність і несуттєво впливало на розвиток торгівлі та промисловості губернії. Міщани-старообрядці займалися здебільшого будівництвом і здачею в оренду нерухомості.

Доведено, що середньостатистичний земельний наділ старообрядця в Житомирському повіті становив – 5,05 дес., в Овруцькому – 11,8 дес., у Новоград-Волинському – 15,2 дес. Кожне старовірське господарство орендувало у поміщика на чиншовому праві: у Житомирському повіті – 3,5 дес. землі, в Овруцькому – 11,6 дес., у Новоград-Волинському – 17,7 дес. землі. У 1893 р. у власності кожної показаної старообрядської садиби перебувало землі: у Житомирському повіті – 10,1 дес., в Овруцькому – 14,3 дес., у Новоград-Волинському – 23 дес. землі. Якщо врахувати окремі фермерські господарства старовірів Острозького та Ковельського повітів, то середньостатистичний земельний наділ старообрядців Волинської губернії становив 10,6 дес. землі.

Загалом 804 господарства старовірів Волинської губернії використовували 8534 дес. землі (у цю цифру включені міські садиби та старовірська суборенда). У приватній власності 167 садиб перебувало 3476 дес. землі, що в середньому становило 20,8 дес. землі на господарство. 595 старовірських господарств краю (на умовах чиншового права) орендувало у поміщиків 4963 дес. землі, що в середньому дає по 8,3 дес. землі на кожне господарство. Останню цифру можна визнати за таку, що вказує на стан старообрядського землекористування до скасування кріпосного права в Росії. Отже, після проведення аграрної реформи 1861 р. у Волинській губернії старообрядське користування та власність на землю зросли більше, ніж у 2,5 рази.

¹ Таранець С. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – К., 2007. – С.30; Житомирский областной государственной архив и его филиал в г.Бердичеве: Путеводитель. – Житомир, 1961. – С.72; Абрамов Н. Единоверие и его значение // Волинские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – 1906. – №3. – С.41–47; №5. – С.123–130; №6. – С.172–179; №8. – С.250–254; *Его же*. Задача и цель епархиальной миссии // Там же. – 1904. – №17. – С.517–522; *Его же*. История австрийского Белокриницкого священства и его несостоятельность // Там же. – 1904. – №24. – С.725–736; *Его же*. Когда взошла зелень, тогда явились и плевелы (Из миссионерских впечатлений) // Там же. – 1904. – №33. – С.1043–1054; *Его же*. Критический обзор старообрядческого австрийского священства // Там же. – 1905. – №7. – С.203–214; №8. – С.237–245; №9. – С.277–288; №10. – С.324–334; №11–12. – С.357–367; №13. – С.402–412; №14. – С.430–438; *Его же*. У раскольнической молельни (Из миссионерских впечатлений) // Там же. 1904. – №20. – С.624–632.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195. – Арк.109.

³ Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. – Санкт-Петербург, 1872. – Т.7. – С.292.

⁴ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.69–70.

- ⁵ Там само. – Ф.127. – Оп.658. – Спр.571. – Арк.1.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195. – Арк.109, 110.
- ⁸ Там само. – Спр.1983. – Арк.1–3.
- ⁹ Отчёт волынского губернатора за 1885 г. – С.7.
- ¹⁰ Отчёт волынского губернатора за 1884 г. – С.6.
- ¹¹ Отчёт волынского губернатора за 1887 г. – С.12.
- ¹² Отчёт волынского губернатора за 1889 г. – С.7.
- ¹³ Отчёт волынского губернатора за 1891 г. – С.9.
- ¹⁴ Отчёт волынского губернатора за 1892 г. – С.8.
- ¹⁵ Отчёт волынского губернатора за 1890 г. – С.7.
- ¹⁶ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.71–72.
- ¹⁷ Там само. – Арк.79–80.
- ¹⁸ Там само. – Арк.78–79.
- ¹⁹ Там само. – Арк.73–74.
- ²⁰ Старообрядческое население России по всеобщей переписи 1897 г. – Москва, 1909. – С.5.
- ²¹ Жиллюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996. – С.167.
- ²² Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – С.36, 112, 236, 350, 422, 432, 446.
- ²³ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.64–65.
- ²⁴ Там само. – Арк.66–67.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Отчёт волынского губернатора за 1887 г. – С.12.
- ²⁷ Отчёт волынского губернатора за 1885 г. – С.8.
- ²⁸ Отчёт волынского губернатора за 1886 г. – С.11.
- ²⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.158. – Оп.1 (дод.). – Спр.8. – Арк.5.
- ³⁰ Чубинский П.П. Указ. соч. – С.292.
- ³¹ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2791. – Арк.14.
- ³² ДАЖО. – Ф.118. – Оп.14. – Спр.24. – Арк.1–3.
- ³³ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.401. – Арк.1.
- ³⁴ Там само. – Оп.18. – Спр.208. – Арк.6 зв.
- ³⁵ Архів Музею історії і культури старообрядства України (АМІКС України). – Спогади старообрядця-поморця В.Я.Лазунова.
- ³⁶ ЦДІАУК. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.2791. – Арк.12.
- ³⁷ Там само. – Арк.12 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.2790. – Арк.14.
- ³⁹ Таранець С. Роль старообрядцев в социально-экономической истории г.Балты (конец XVIII – начало XX вв.) // Материалы III научно-практической конференции: Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Одесса, 2006. – Вып.3.
- ⁴⁰ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1512.
- ⁴¹ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.401. – Арк.1.
- ⁴² Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.762. – Арк.1.
- ⁴³ Там само. – Спр.1169. – Арк.227.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.391. – Арк.5.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.509. – Арк.2.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.970. – Арк.3.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.633. – Арк.2.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.47. – Арк.1.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.157. – Арк.2.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.289. – Арк.21.
- ⁵¹ Там само. – Спр.1382. – Арк.1.
- ⁵² Там само. – Спр.1169. – Арк.196.
- ⁵³ Там само. – Спр.975. – Арк.1.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.130. – Арк.1.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.1330. – Арк.1.

- ⁵⁶ Там само. – Спр.493. – Арк.1.
⁵⁷ Там само. – Спр.488. – Арк.1.
⁵⁸ Там само. – Спр.917. – Арк.4.
⁵⁹ Там само. – Спр.1168. – Арк.91.
⁶⁰ Там само.
⁶¹ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.67–68.
⁶² Там само. – Арк.71–72.
⁶³ Там само. – Арк.80–81.
⁶⁴ Там само. – Арк.89–91.
⁶⁵ Там само. – Арк.73–74.
⁶⁶ Там само.
⁶⁷ Там само. – Арк.64–65.
⁶⁸ Там само. – Арк.65–66.
⁶⁹ Там само. – Арк.68–69.
⁷⁰ Там само. – Арк.71–72.
⁷¹ Там само. – Арк.74–75, 76–77.

The article examines the places of compact residence of old believers on the territory of Volyn' province in XIX – the beginning of XX century, counts up general and absolute number of old believers, defines social status of old believer communities of the province, presence and influence of old believer capital on development of trade and industry of Volyn', of their occupation in the sphere of agriculture, in state of land usage after the abolition of serfdom.

В.І.Прилуцький*

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х рр.

У статті автор на основі маловідомих архівних і друкованих джерел досліджує вплив матеріально-побутових умов життя студентства радянської України 1920-х рр. на загальні настрої та ставлення його до існуючого режиму.

До останнього часу у вітчизняній історіографії залишається поза увагою дослідників така важлива проблема, як повсякденне життя різних верств населення радянської України. Дана стаття є спробою пролити деяке світло на це питання, зокрема на основі архівних та друкованих джерел дослідити матеріально-побутові умови життя студентства УСРР у 1920-ті рр.

Для вивчення цієї проблеми найбільший інтерес становить література тих років, зокрема книжки тодішнього заступника наркома освіти України Я.Ряпа й аналіз соціологічного опитування одеських студентів Д.Ласса¹. Ці праці не можна вважати історичними дослідженнями. Скоріше їх слід класифікувати як друковані джерела.

В подальшому у радянській і пострадянській історіографії питання, пов'язані зі становищем студентів в УСРР у 1920-ті рр., лише епізодично відображались в узагальнюючих працях².

У 1990-ті рр. в Україні було захищено декілька дисертацій з історії вищої школи в УСРР у розглядуваний період³. У них, хоча й досить неповно, розглянуто стан студентства. В цьому відношенні у першу чергу слід відзначити працю Л.Шепель.

* Прилуцький Віктор Іванович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

Дана проблема не втратила своєї актуальності, оскільки матеріально-побутові умови життя сучасного українського студентства мають чимало спільних рис зі становищем, що склалося у 1920-ті рр.

В 1914/1915 навчальному році у вузах на території України, котра входила до складу Російської імперії, налічувалося 26,7 тис. студентів⁴. Головним чином вони були сконцентровані у великих університетських центрах – Києві, Харкові, Одесі. 60% із них походили із сімей дворян-землевласників, капіталістів, чиновників та т.п. Дрібна буржуазія становила близько 20%. У 1921 р. у вузах навчалися 6% робітників, 10,5% селян, 54,7% службовців, 28,9% інших⁵.

На початку 1920-х рр. у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні зміни, які мали значний вплив на структуру студентства. «Стару школу зруйновано без жалю, і найдужчий удар було спрямовано на фортецю буржуазної освіти – на університет»⁶. Замість них були створені інститути, більшість із котрих мали окрему спеціалізацію. Середні спеціальні навчальні заклади були реформовані в технікуми. З 1922 по 1930 рр. вони випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. «З метою підготування з робітників міста й села науково-освічених організаторів соціалістичного господарства, а також з метою дійсного оробітнення існуючих інститутів» РНК УСРР спеціальним декретом від 7 березня 1921 р. ухвалила відкрити не пізніше 1 травня того ж року дворічні робітничі факультети⁷.

З осені 1921 р. до вищої школи можна було вступити лише за рекомендаціями партійних, профспілкових, комсомольських, військових організацій та комітетів незаможників. Водночас у 1921–1922 рр. із вузів було виключено 5,5 тис. «соціально-ворожих елементів», звільнено 70 осіб, які належали до так званої зміновіхівської професури⁸.

У 1924 р. в Україні налічувалося 39 інститутів, 158 технікумів і 33 робфаки, де навчалися відповідно 35 485, 28 167 та 7 972 чол.

У 4 індустріально-технічних інститутах було 6 824 студенти, в 7 сільськогосподарських – 3856, у 6 медичних – 11 567, у 14 педагогічних – 7659, у 3 соціально-економічних – 3789, у 5 художніх – 1790⁹.

Мережа вищих навчальних закладів розподілялася по республіці досить нерівномірно. Головними студентськими центрами, як і до революції, залишалися Київ, Харків, Одеса й Катеринослав. Водночас створювалися нові інститути, технікуми та робфаки на периферії. В Київській губернії налічувалося 10 інститутів з 11 992 студентами, 36 технікумів із 7085 і 6 робфаків із 1 051 учнями, у Харківській губернії – 8 інститутів (10 603 студенти), 15 технікумів (3479 учнів), 7 робфаків (2255), в Одеській – 10 інститутів (7255 чол.), 23 технікуми (4471), 7 робфаків (1322), у Дніпропетровській – 3 інститути (3787 осіб), 26 технікумів (3861), 5 робфаків (1009)¹⁰.

На 1 січня 1927 р. в УСРР налічувалося 37 інститутів із 28 196 студентами й 147 технікумів із 26 463 та 31 робітфак з 6634 учнями¹¹. Значно збільшився у цих закладах відсоток робітників і селян. Перших в інститутах було вже 23,2%, других – 18,2%. Ще більшою була їх питома вага на робітничих факультетах. У 1926/1927 навчальному році серед 5343 учнів, котрі навчалися на 26 денних робітфаках України, робітники становили 61%, селяни – 31,6%¹².

Протягом 20-х рр. національний склад студентів УСРР змінювався у бік українізації. В 1923/1924 навчальному році серед слухачів інститутів українці становили 43,7%, росіяни – 20,1%, євреї – 30,8%; технікумів – 48,7% – українці, 19,4% – росіяни, 23,5% – євреї. Через три роки (у 1926/1927 навчальному році) в інститутах уже 59,4% й технікумах 64,3% студентів були українцями, відповідно 14,7% та 11,9% – росіянами, 21,9% і 18,1% – євреями¹³. В 1923/1924 р. українці становили більшість у сільськогосподарських (53,1%), педагогічних (44,2%) й художніх інститутах (40,5%). Значно менше їх було се-

ред студентів соціально-економічних (15,7%), інженерно-технічних (20,2%) і медичних (22,1%) вузів¹⁴. У 1928 р. серед слухачів інститутів 25,8% становили жінки, технікумів – 31,5%, робітфаків – 14,6%¹⁵. Серед студенток до вступу їх до вузу в сільському господарстві та на виробництві працювало осіб приблизно в 2,5 рази менше, ніж серед чоловіків. Приблизно таке ж співвідношення, але, навпаки, було між жінками й чоловіками, які знаходилися на утриманні рідних.

Щодо навчальної підготовки, то студентство являло собою три основних групи. Перша – ті, які вступили до вузу після дореволюційної школи до 1921 р. без розкладки, і та молодь, котра продовжувала вчитися після закінчення колишніх середніх навчальних закладів. Друга – ті, які вступили до інституту після прискореної підготовки з робфаків. Третя – молодь, котра закінчила радянську профшколу.

Згідно з «Положенням про соціальне забезпечення учнів в навчальних закладах професійної освіти», затвердженим РНК УСРР 6 грудня 1921 р., загальну видачу грошового, продовольчого й майнового постачання у всіх навчальних закладах було скасовано. Замість того соціальне забезпечення надавалося лише окремим категоріям студентів. Головним критерієм при цьому був класовий принцип. Більшість їх соціальним забезпеченням не користувалася¹⁶.

В особливому, привілейованому становищі опинилися учні робітничих факультетів. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про матеріальне становище робфаків», котра передбачала: «Запропонувати НКПроду видачу продовольчого постачання для робфаків, провадити в першу чергу нарівні з Червоною Армією... Відпустити з ресурсів Південбюро ВЦРПС УРПГ необхідні для робфаків обмундирування, взуття, білизну і постільні речі за встановленою і твердою розцінкою... Наркомосу відпускати в першу чергу робфакам належне грошове утримання, підручники і прилади»¹⁷. Усі учні робітничих факультетів забезпечувалися повною державною стипендією.

У 1922 р. вона складалася з грошової, продовольчої, речової й житлово-навчальної частини. У листі до С.Косіора у червні 1922 р. нарком освіти України Г.Гринько визнавав: «Формально ми маємо 7 тис. стипендій та 7 тис. напівстипендій. Стипендії нараховуються в 23 бюджетних карбованці, з яких тільки 2 припадає на грошову частку. Так як Наркомпрод натуральну частину не виконує, то до нового урожаю наші стипендії зведені до нуля»¹⁸. В першому кварталі 1923 р. грошова частина їх становила 72 млн крб, у другому – 90 млн крб, а напівстипендій, котрі отримували окремі категорії студентства, – їх половину. Продовольча частина для робітфаківців дорівнювала 60 фунтів муки (1 ф. – 409,5 г), 7,5 – крупи, 15 – м'яса, 2,5 – жирів і 30 картоплі. Студентський харчовий пайок був зменшений. Речове постачання повинно було складатися з одного комплекту обмундирування й білизни на рік. Права на гуртожиток та навчальні посібники надавалися тільки учням робітничих факультетів. Інші студенти ними не користувалися¹⁹.

Постановою ВУЦВК від 5 грудня 1923 р. було встановлено стипендії для всіх без винятку студентів робфаків і 8 тис. напівстипендій для студентів першого року навчання. Для учнів робітничих факультетів стипендія дорівнювала 8 крб, для студентів інститутів – 4 крб.²⁰

Але вже через декілька днів у постанові ВУЦВК від 17 грудня відзначалося, що вісім червоних карбованців недостатньо навіть для сплати комунальних послуг, не враховуючи культурні, просвітницькі й інші потреби, наприклад: придбання необхідних книжок, посібників, зошитів, паперу, сплати різних членських внесків тощо²¹.

РНК УСРР звернулася з пропозицією про збільшення грошової стипендії для робфаківців з 1924 р. до 22 червоних крб на місяць та студентів-стипендіатів вузів до 12 червоних крб, виходячи з відповідних розрахунків. Для учнів

робітничих факультетів на одну особу на місяць приходилося: на харчування – 3 крб 72 коп.; на заготівлю і ремонт обмундирування – 5 крб; на сплату комунальних послуг (помешкання, освітлення, вода, опалення й т.п.) – 4 крб 40 коп.; на придбання навчальних посібників – 2 крб 20 коп.; на культурні потреби (театр, газети, різного роду членські внески) – 3 крб 20 коп.; на гігієнічні потреби (лазня, прання білизни, мило, стрижка, гоління) – 1 крб 65 коп.; на дрібні витрати (проїзд, лагодження одягу, ліки та ін.) – 1 крб 83 коп. Для студентів-напівстипендіатів враховувалися такі ж витрати, але тільки на харчування, сплату комунальних послуг, придбання навчальних посібників і гігієнічні потреби. Всього передбачалося виділити 7150 стипендій по 22 крб для робітфаківців та 8 тис. напівстипендій по 12 крб.²²

У лютому 1924 р. ВУЦВК збільшив повну стипендію до 25 крб на місяць (для сімейних – 37 крб 50 коп.)²³.

Хоча розміри стипендії постійно збільшувалися, вона аж ніяк не могла задовольнити потреб «щасливчиків», котрі її отримували. Зокрема про це зазначалося у резолюції I Всесоюзної конференції пролетарського студентства в 1925 р.: «Розмір держстипендій, навіть підвищений порівняно з минулим роком, все ще відстає від загального прожиткового мінімуму, і таким чином стипендія тільки частково вдовольняє потреби студента, не дає можливості йому цілком присвятити себе навчанню, а тому розмір стипендії повинен до наступного навчального року бути збільшений до 30 крб у промислових центрах або до 25 крб в інших»²⁴.

В Україні кількість стипендій та їх розмір змінювалися таким чином: 1925/1926 р. – 19 тис. державних, 1,3 тис. господарчих і 650 місцевих (окрвиконкомом) стипендій із середнім місячним розміром 21 крб, 1927/1928 р. – 24 тис. державних та 1 тис. місцевих середнім розміром у 24 крб. Хоча у середньому по республіці стипендіями забезпечувалося 39,2% студентства, реальна картина була зовсім іншою. Оскільки 12 044 студенти (учні денних робітничих факультетів, студенти вузів – «робфаківці», слухачі факультетів політосвіти при інститутах народної освіти) забезпечувалися повністю на 100%, решта 12 936 стипендій розподілялася між всіма іншими студентами, у середньому на 20,3%²⁵. Розмір стипендії залежав також від поясу, в якому містився вуз. До першого поясу відносився Харків – розмір стипендії 25 крб, до другого – Київ, Дніпропетровськ, Сталіно, Луганськ, Артемівськ – 23 крб, до третього – Одеса – 22 крб, до четвертого – Вінниця й Миколаїв – 21 крб, до п'ятого – всі інші окружні міста – 20 крб, до шостого – більшість вузів поза окружними центрами – 18 крб²⁶. У невеликих містах за відсутністю необхідної кількості стипендій їх розподіляли на 2/3 частини, і вона дорівнювала не більше 7–8 крб.²⁷ Цілком зрозуміло, що студенти постійно скаржилися на недостатній розмір стипендії. Так, під час опитування один з одеських студентів у своїй анкеті писав: «Просимо вас порушити клопотання перед Наркомосом про підвищення стипендії для задоволення наших потреб духовних та фізичних»²⁸. У Миколаївському ІНО під час проведення опитування в 1924 р. 51,6% з тих, хто подали анкети, скаржилися на надзвичайно тяжке матеріальне становище²⁹.

На думку керівництва Народного комісаріату освіти (НКО), форма використання стипендії повинна була мати по можливості колективний характер шляхом організації низки обслуговуючих студентських закладів (гуртожитків, їдальень, лікарень і т.д.). Така форма мала сприяти, з одного боку, розвитку колективного життя студентства, з іншого, – гарантувати використання стипендій за їх прямим призначенням³⁰.

У вищих навчальних закладах обов'язково встановлювалися три категорії учнів: 1) ті, які платили за навчання повністю; 2) ті, котрі вносили пільгову плату; 3) взагалі звільнені від плати. До останніх належали: а) студенти, які отримували державну стипендію; б) студенти пролетарського походження й

члени КНС, які не мали роботи або заробляли не більше 40 крб на місяць; в) студенти, котрі до вступу до вузу вели педагогічну, науково-просвітницьку та наукову роботу в закладах НКО; г) інваліди війни і праці.

У 1925/1926 навчальному році Наркомос встановив плату за навчання в інститутах: індустріально-технічних – 100 крб на рік, у сільськогосподарських – 80 крб, соціально-економічних – 120 крб, педагогічних, ветеринарних та землевпорядних – 60 крб, медичних, музичних і художніх – 120 крб, у технікумах: індустріально-технічних – 50 крб на рік, сільськогосподарських, педагогічних та землевпорядних – 30 крб, соціально-економічних, медичних, художніх – 80 крб, музичних – 120 крб.

Плата за навчання стягалася за триместри рівними частинами 1–5 жовтня, 1–15 лютого й 1–15 травня. Студентів, які її не внесли, звільняли з вузів³¹.

Робітники і службовці, а також особи, котрі знаходилися на їх утриманні, які мали заробіток 40–50 крб на місяць, сплачували 20% повної плати за навчання, 50–60 крб – 25%, 60–70 крб – 30%, 70–85 крб – 40%, 85–100 крб – 50%, 100–125 крб – 60%, 125–150 крб – 75%, більше 150 крб – 100%. Особи вільних професій та ті, котрі знаходилися на їх утриманні, – 100–200% залежно від їх роботи; ті, які жили на нетрудові доходи, – 200–300%³².

На початку 1920-х рр. на становищі студентства, як й інших верств населення республіки, позначилися катастрофічні наслідки голоду.

Порівняно у кращих умовах перебували учні робітфаків. Згідно вже із згадуваною постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р., вони постачалися за нормами курсантів військово-навчальних закладів. Це становило на місяць: зерна-хліба 39 фунтів або 30 фунтів муки; 10 ¹/₄ – зерна-круп, 1 ⁷/₈ – жирів, солі – 1 ¹/₄ фунта, що на день дорівнювало 1808 калоріям. Ця норма до загальнодержавного харчового прожиткового мінімуму в 2700 калорій становила всього 67%. До того ж і цієї незначної норми досить часто не дотримувалися. Приміром, у січні–травні 1922 р. на кожного учня робітничого факультету Харківського технологічного інституту (ХТІ) видавалося продовольства на 1382 калорій у день, сільськогосподарського – 1703 калорії³³. В 1923 р. для робітфаківців Київського ІНО обіди у студентській їдальні почали давати лише з 20 березня. На сніданок та вечерю щоденно видавали 1,5 фунта хліба, по 5 золотників (1 золотник – 4,266 гр.) цукру й сала³⁴. В середньому у 1922/1923 навчальному році продовольча норма для учнів робітничих факультетів на день дорівнювала 2 ф. хліба, 43 зол. м'яса, 24 – круп, 3 – жирів. Для студентів взагалі – лише 1 ф. хліба і 4 ¹/₄ зол. жирів. Як зазначалося в постанові ВУЦВК у грудні 1923 р., «із згадуваних норм продуктів ніякий обід не може бути приготовлений, тому що відсутній цілий ряд необхідних допоміжних продуктів, крім того, відсутні в проднормі цукор, чай та інші предмети харчування, без яких продпостачання цілком не задовольняє дійсну потребу». Було запропоновано встановити для робітфаківців нову місячну продовольчу норму: м'яса – 10 фунтів, муки – 56 ф. 24 зол., круп – 10 ф., жирів – 3 ф. 72 зол., сухих овочів – 1 ф. 24 зол., солі – 2 ф. 18 зол., перцю – 0,5 зол., цукру – 2 ф. 48 зол., лаврового листу – 0,2 зол., чаю – 0,24 зол.³⁵

В одному з документів у листопаді 1923 р. визнавалося: «Проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з тарілки супу, 3/4 фунта чорного хліба і чашки чаю, 32% їдять 2 рази в день, і тільки решта харчується відносно стерпно»³⁶. Згідно з анкетуванням, проведеним серед харківських студентів у тому ж році, 17,8% відповіли, що обідають коли-не-коли, 22,7% – ніколи не мають м'яса, у 40% м'ясо буває на обід 1–2 рази на тиждень. Цікаво порівняти це анкетування з аналогічним, проведеним у 1909 р. Тоді харківські студенти в своїх зауваженнях про харчування писали: «М'ясо – підешва», «Борщ – якесь місиво», «Час від часу переходжу на ковбасу, щоб відпочити від обідів у студент-

ській їдальні». Що ж повинен був відчувати радянський студент, котрий не тільки не міг поскаржитися на якість м'яса, тому що бачив його в їдальні 2–3 рази на місяць, а про таку розкіш, як ковбаса, з котрою можна було б «відпочити» від студентських обідів, він і не думав. На основі анкетування робився висновок, що 67,2% всього харківського студентства жили впроголодь³⁷.

На сторінках тогочасних видань можна знайти численні скарги на напівголодне існування студентів: «Прокинешся зранку та думаєш, а що його сьогодні їсти? Й так день удень. До біса навчання, коли його доводиться так здобувати»; «гарячу їжу собі можу дозволити лише раз на тиждень. Про чай і думати не доводиться»³⁸.

У середині 1920-х рр. харчування студентства дещо покращилося, але в цілому воно залишалося незадовільним. Про це зокрема свідчать результати опитування серед одеських студентів, опубліковані у 1928 р. 51,8% чоловіків відповіли, що харчуються недостатньо, 0,3% – зовсім не обідали й лише 5% їли достатньо добре. Серед жінок недостатньо харчувалися 45,5%, достатньо добре – 11,5%³⁹.

Як писав часопис Київського сільськогосподарського інституту в 1929 р., один, два дні не їсти вареної страви звичайне явище для студента цього вузу. Вечором і ранком – окріп із хлібом та дуже велике обмеження жирів⁴⁰.

У такому ж становищі перебували учні величезної кількості вузів республіки, про що свідчив орган ЦК ЛКСМУ: «Більшість студентів не вечеряє. Студентські обіди дають мало калорій»⁴¹.

Отже, значна частина студентства, якщо і не голодувала в повному розумінні цього слова, то була приречена на напівголодне існування. Рятувальницями від справжнього голодування стали студентські їдальні, у котрих, за даними на 1926 р., харчувалися 15 тис. осіб (25% всього складу студентства республіки). До кожного обіду в них держава додавала 3–5 коп⁴². Як зазначав Я.Ряппо, «їдальні при вузах, хоча й з усіма їхніми дефектами, все-таки досить допомагають у поліпшенні побуту пролетарського студентства..., вартість обіду від 21 до 45 коп. Пересічно 30,5 коп.»⁴³ Хоча ці їдальні допомагали учням вузів виживати у складних умовах, вони мали чимало вад. Приміром, як свідчив «Студент революції» на початку 1929 р., в їдальні будинку пролетарського студентства (БПС) №1 у Харкові «за кожним столом, крім сидячих по 4 чоловіки, стоять ще по 2 за кожним стільцем – це так звана перша черга. Хвилини за 15 подають обід, що завжди холодний. Борщ несмачний. Калорій там дуже мало, жирів не чувається зовсім. Деякі хлопці для досвіду пробували обідати по двічі та все одно – ситі вони не були..., друга страва не краща. М'ясо в котлеті скріплено якою хочете вогкістю, тільки не жиром. Підлива має смак дощової води з пергаром. Дається одна котлета.»⁴⁴

За даними рейду «легкої кінноти» (січень 1929 р.), в їдальні Харківського ІНО утворювалися великі черги і штовханина. Якість їжі була не така, як слід. Особливо погане м'ясо у борщі. Хліба до обіду давалося мало⁴⁵. В тому ж році у черзі до їдальні Київського ІНО студентам доводилося витратити до двох годин⁴⁶.

За наявності відповідних умов студенти намагалися організувати харчування за місцем проживання. Наприклад, у деяких гуртожитках Харкова їх мешканці купували колективно примуси, чайники й самі готували їжу. Обіди коштували набагато дешевше, ніж в їдальні, хоча меню було і не дуже різноманітним⁴⁷.

Газета Харківського технологічного інституту описувала приклад колективного харчування так: «По черзі страви готують акуратно та вчасно... ніколи не були голодними і завжди хватало грошей на їжу.»⁴⁸

Одним із найбільш важливих у повсякденному житті студентства було житлове питання.

31 травня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про забезпечення робітничих факультетів гуртожитками». Згідно з нею, помешкання для гуртожитків

повинні були міститися поблизу робітфаків із розрахунку 1 кв. сажень (4,55224 м² – *Авт.*) на кожного мешканця. Вони мали бути обладнані кип'ятильниками й забезпечені ліжками, столами та іншими необхідними меблями відповідно до кількості жильців⁴⁹. Саме учні робітничих факультетів становили переважну більшість мешканців гуртожитків на початку 1920-х рр. На практиці загальні вимоги до студентського житла не виконувалися. Так, згідно з опитуванням 1923 р., тільки 18% харківських студентів жили в гуртожитках і були задоволені ними. Приміром, гуртожиток Харківського ІНО не був відремонтований: дах протікав, не було меблів, вікон, опалення⁵⁰. Взагалі більшість студентських гуртожитків Харкова не опалювалися, в них не діяла каналізація, не було води. 30% студентства жило у сирих помешканнях. 46,3% – змушене було мешкати на околицях міста далеко від вузів. Були й взагалі безпритульні, котрі ночували де прийдеться: в якихось ящиках, на вокзалах, удаючи з себе відсталих від поїзду, тощо.⁵¹

Обслідування студентів ХТІ свідчило, що на 1 січня 1923 р. у гуртожитках мешкали 38,5% опитуваних, на приватних квартирах – 61,5%⁵².

Хоча в подальшому ситуація дещо покращилась (так, по республіці жилплощею було забезпечено в 1924 р. – 26% студентів, у 1925 р. – 30%, у 1926 р. – 33%)⁵³, в цілому вона залишалася досить складною.

Існувало два типи студентських гуртожитків. У 1926 р. це були 165 інтернатів (у них мешкали 9437 студентів), які знаходилися при 104 вузах та під їх безпосереднім управлінням, і 38 гуртожитків із 10 658 студентами, що містилися у великих навчальних центрах та перебували під керівництвом комітетів поліпшення побуту учнів (КОПОПУЧів) (в інших джерелах – КУБУЧі – від російського «комітету улущення быта учащихся»). З поширенням у комсомолі української мови в більшості офіційних документів вживався перший варіант. – *Авт.*). У документах того часу відзначалося, що вузівські інтернати утримувалися навання – то подачками адміністрації навчальних закладів, то за рахунок крихітних коштів студентських економічних організацій. Більшість їх (крім інтернатів при робітфаках великих вузів) являли досить гнітючу картину як у відношенні нормального обладнання, так і господарського обслуговування. Гуртожитки КОПОПУЧів не мали твердої матеріальної бази й існували з року в рік без всякого плану за рахунок субсидій, котрі завжди запізнювалися. «Не слід дивуватися тому, що гуртожитки помалу руйнуються, погано устатковані, а відсутність світла і води в гуртожитках КОПОПУЧів явище звичайне... Умови життя в них ще гірші, ніж у гуртожитках вузів, а це погано відбивається як на навчальному успіху, так і на стані здоров'я», – визнавалося в доповідній записці Наркомату освіти до РНК УСРР у 1926 р.⁵⁴

Згідно з інструкцією НКО України від 22 жовтня 1926 р. «Про порядок утримання студентських гуртожитків», усі інтернати, які існували до того часу при вищих навчальних закладах, а також копопучівські будинки пролетарського студентства мали бути передані в безпосереднє відання адміністрації вузу, котра несла всю відповідальність за їх господарське обслуговування. При закріпленні інвентаря слід було користуватися «такими кондиціями: ліжка належить замовити переважно залізні, військового зразка; ... ковдри слід купувати шерстяні, військового зразка; ... щодо табуретів, столів і ліжкових тумбочок, то вони придбаються залежно від кількості мешканців.» Розмір плати за гуртожиток встановлювався: а) для робітфаківців та студентів-стипендіатів, а також тих, які не отримують стипендію, але звільнені від плати за навчання, – 50 коп. на місяць; б) для студентів, котрі платять за навчання 50 і менше відсотків, – 1 крб; в) з інших студентів-службовців, які заробляють більше 50 крб, а також із тих, які повністю платять за навчання, стягувалася плата за комунальні послуги й паливо за відповідними нормами загальноміського тарифу⁵⁵.

Численні архівні документи та друковані видання свідчать про надзвичайно тяжкі побутові умови життя в студентських гуртожитках.

У документі, котрий надійшов до ЦК КП(б)У з Одеси в листопаді 1923 р., зазначалося: «Гуртожитки студентів знаходяться у самому непривабливому стані – тіснота, сирість, темрява, відсутність елементарної обстановки – ось звичайна картина студентського життя». ⁵⁶ А ось як змальовувався студентський гуртожиток у Катеринославі в журналі «Студент революції» у 1924 р.: «Самих різноманітних розмірів, але однаково холодні і незатишні кімнати... Рідко-рідко можна побачити лампочку, що звіщується зі стелі: в більшості випадків студентам приходилось займатися при «коптилках». Поганенькі залізні ліжка з порожніми матрацами з мішків, а то й взагалі без матраців. У більшості випадків на цих ліжках немає ковдр: казенні не видавалися, а власні мали лише відсотків 20 мешкаючих тут студентів... Холод (парове опалення діє лише 6 годин на добу) змушує студентів сидіти в шапках і шинелях. Столів занадто мало для всіх. Буває, що у великій кімнаті розміщується до 30 чоловік, і всі вони на різних курсах, у різних вузах... В гуртожитку знайшли притулок чоловік 560–570, але майже така ж кількість потребує помешкання. Влаштувати їх у гуртожитку неможливо: немає місця» ⁵⁷.

Більшість одеських студентів (61,7%) відповіли в анкетах, що гуртожитки, у котрих вони живуть, не мають найпримітивніших зручностей, майже не обладнані для життя. Звичайно це кімнати з недостатньою кубатурою, незадовільним освітленням, брудні, не відремонтовані й не обладнані печами. Іноді у кімнатах жили від 10 до 30 чоловік (близько 10%). Майже кожен п'ятий з опитуваних не мав окремого ліжка – першої заपुरки здорового відпочинку. Так, в Одеському ІНО 47,7% студентів жили у тісних помешканнях, лише 61,9% мали окреме ліжко; у медичному інституті відповідно – 43,6%, 77,9% , хіміко-фармацевтичному – 47,7% і 81,1%. ⁵⁸

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих та непридатних для житла взагалі. Наприклад, у Києві це приміщення Лаврського музею і бараки, де раніше жили військовополонені; у Харкові – колишній барак будівельних робітників; в Одесі – нічліжний будинок, колишні пивні, трактири. ⁵⁹

В особливо несприятливих умовах опинилися студенти й робітфаківці – новачки. Так, у грудні 1926 р. в Харкові у тимчасових приміщеннях мешкали 867 осіб нового прийому (в клубі ІНО – 158, спортзалі ХТІ – 57, цитальному залі ЦБПС (Центрального будинку пролетарського студентства. – *Авт.*) – 107, залі для глядачів – 81, залі БПС № 4 – 24, по вул. Чайковського, № 33 – 429 студентів). ⁶⁰ Взимку 1926/1927 р. спеціальна комісія з обслідування побуту пролетарського студентства Харківської міськради надала таку інформацію: «Під час обслідування комісія натрапила на жахливу картину щодо житлових умов студентства. Наприклад, на Чайковській студенти живуть у колишніх бараках, побудованих для сезонних робітників. Бараки абсолютно не пристосовані до зимового житла. Стіни мокрі, холодно, мало повітря. В будинку пролетарського студентства № 1 в залі мешкає 90 студентів, ліжко стоїть до ліжка, столів і стільців нема, на всіх є одна лампа. Щоб готуватися до лекцій, приходиться вистоювати спеціальні черги: частина студентів уночі спить, а частина працює. Так само і в другому помешканні. Тут мешкає 154 студенти – разом чоловіки і жінки. В той же час у будинку в першому поверсі міститься ресторан» ⁶¹.

У жовтні 1926 р. до Наркомосу УСРР надійшов лист від учнів робітничих факультетів першого курсу й колишніх робітфаківців, які стали студентами Харківського технологічного інституту: «Живемо протягом трьох місяців в антигігієнічних умовах у кімнаті, зовсім не пристосованій до житла, 67 чоловік валяються на загальних дерев'яних нарах без ліжок, маючи одну стіну зала,

зв'язану з типографією, відокремлену тонкою дерев'яною перегородкою з щілинами, вдихаючи свинцевий пил без достатнього повітря, завдяки чому були випадки захворювання і відправки до лікарні».⁶²

Акт обстеження 28 жовтня 1926 р. підтвердив скаргу мешканців гуртожитку ХТІ на жахливі умови проживання. У ньому повідомлялося, що «в приміщенні, де можуть розміститися 20 осіб, проживають фактично 65. Суцільні, незйомні нари без підголовників. Матраци набиті соломою. При найменшому дотику до них виділяється велика кількість порошу... Зала загороджена дерев'яною щільною перегородкою від літографії... В повітрі відчувається запах фарби... Зал перетворився в справжню конюшню. Зловісний сморід, бруд, пил, клопи та інші паразити».⁶³

Водночас мережа гуртожитків розширювалася, будувалися нові помешкання. Найбільш показовим прикладом було зведення 10 двоповерхових будинків (7 з них – з вересня по грудень 1927 р.) у Харкові.

Тодішній студентський часопис писав, що переїзд студентів до цих будинків із старих гуртожитків нагадував «перехід із халабуди самоїдів до паризького салону». Кімнати вміщували від 4 до 6 чол. У всіх корпусах – парове опалення. В одному з них відведено великий зал спеціально для читальні. Тут у вільний час студенти могли почитати газети й журнали, пограти в шахи або шашки.⁶⁴ Такі новобудови у масштабах республіки були лише винятком і не мали масового поширення.

Але й вони мали суттєві технологічні недоліки. Як зазначалося у вересні 1929 р., «гуртожитки за стандартною формою, які існують у Харкові, Одесі та інших містах, а саме: дерев'яний будинок із глинобитними стінами з цегляною обкладанкою..., сирі і взагалі непридатні для життя... через 2–3 роки починають гнити й будуть цілком непридатні».⁶⁵

Будівництво гуртожитків значно відставало від потреб вищої школи. Значна частина студентства перебувала у катастрофічних умовах існування.

При загальному контингенті прийому 1926–1927 рр. в 17 250 осіб було забезпечено гуртожитками у великих вузах лише 5630 студентів, тобто 33% – тільки пролетарський склад.⁶⁶

В 1927/1928 р. гуртожитками було забезпечено 42% студентів, котрі мали на них право. Вони залишалися неймовірно переповненими. При пересічній нормі в 2 кв. сажні реально на мешканців гуртожитків припадало у Києві та Харкові 0,8 кв. сажня, Одесі й Дніпропетровську – 1, в інших містах від 1 до 1,2 кв. сажня.⁶⁷

Як зазначалося в акті комісії Київської міськради від 12 березня 1928 р., у нездатних до житла умовах перебували 260 студентів. Вони були позбавлені будь-якої можливості нормального навчання через непридатність до життя приміщень, а також віддаленість деяких із них від вузів (Лавра і бараки до 6 км), причому в останньому випадку студентам доводилося витратити 3–4 години на ходіння. Окрім цього, всі приміщення не задовольняли мінімальних вимог санітарії та гігієни.⁶⁸

Згідно з обов'язковими правилами розпорядку будинків пролетарського студентства КОПОПУЧів, кожен їх мешканець повинен був пам'ятати, що його сусіди – такі ж студенти, яким треба вчитися, а тому мав вести себе так, щоб не перешкоджати їх заняттям. У гуртожитках заборонялися співи, галас, голосні стуки в кімнатах. Для студентів, котрим це потрібно з роду занять, наприклад, вихованцям музичних навчальних закладів, таке дозволялося тільки до 22-ої години. Заборонялися також крики, біганина тощо в коридорах. У кімнатах потрібно було підтримувати належний лад: підлоги мити не менше двох разів на тиждень; кожен день провітрювати помешкання; сміття, котре виміталось з кімнати, не залишати в коридорі, а негайно виносити надвір. Необхідно було

утримувати у повній чистоті буфетні й вбиральні кімнати, ні в якому разі не за-смічувати раковини та умивальники. Мешканці кожної кімнати виділяли старшого відповідального як за майно, котре було в ній, так і за додержання обов'язкових правил поведінки⁶⁹.

Але, як свідчать численні архівні й друковані джерела, для значної частини мешканців студентських гуртожитків ці правила існували лише на папері. При-міром, у розпорядженні по Наркомату освіти УСРР від 16 вересня 1926 р. повідо-млялося наступне: «Оглянувши 22 серпня всі студентські гуртожитки, що на той час перебували у віданні Харківського КОПОПУЧу, комісія виявила цілу низку ненормальних явищ у їх стані і умовах перебування в них». При цьому було за-значено, що вони пояснювалися не стільки обмеженістю матеріальної бази гурто-житків, скільки недбайливим та некультурним ставленням до них мешканців. Так, у коридорах і кімнатах лунали співи, галас, стуки, які перешкоджали робо-ті й відпочинку самих студентів. У кімнатах панував бруд: по кутках – сміття, на стінах – написи, помешкання не провітрювалися, в них прали та сушили білиз-ну. Помічалось недбайливе ставлення до державного майна, псування меблів і електромережі. Комісія зробила висновок, що в БПСах не чувається ніякої дис-ципліни. Для усунення виявлених негативних явищ Наркомат освіти запропону-вав у правилах внутрішнього розпорядку обов'язково зазначити, що за їх пору-шення винних у цьому виселятимуть із гуртожитку в адміністративному поряд-ку, а у разі особливо тяжких порушень таких студентів звільнятимуть із вузів⁷⁰.

Аналогічну картину становища в студентських гуртожитках змальовували тогочасні видання: «Деякі найнеобладнаніші гуртожитки для студентів набува-ють характер нічліжки. Свій гуртожиток для них остогидлий, у кімнатах не прибирають, раковини забруднюють, готовлять їжу на примусах у кімнатах, не беруть до уваги інших студентів, співають, коли вже треба спати. До цього тре-ба відзначити лайки, розгардіяш, шовінізм, антисемітизм. Деякі не витримують і повертаються додому»⁷¹.

Для того щоб скласти картину матеріально-побутового життя студентства, треба розглянути, наскільки воно було в змозі задовольнити свої матеріальні та культурні потреби. Згідно з опитуванням, проведеним серед одеських студентів, із 2098 респондентів на запитання, чи мають вони можливість відповідним чином одягатися, позитивну відповідь дали лише 14,1%, купувати книги – 12,5%, ві-двідувати театри й кіно – 16,9%⁷². Особливий інтерес викликає остання цифра, котра свідчить, що у студентському середовищі прагнення до задоволення духов-них потреб брало гору над прагненням придбати новий одяг. Що стосується вбран-ня, то в дещо кращому становищі перебували учні робітфаків. На рік їм виділя-лися: пара чобіт, шинель або пальто, теплий і літній костюми, кашкет, 2 зміни білизни загальною вартістю 60 крб.⁷³ Оскільки на початку 1920-х рр. серед сту-дентів було чимало демобілізованих військових, широкого поширення набули еле-менти їх уніформи – шинелі, гімнастерки, френчі, галіфе, будьонівки, що спри-чинило утвердження своєрідного напіввійськового костюму. Як повідомлялося в одному з тодішніх видань, спостерігався потяг частини студентів до дореволюцій-ної форми. З'явилися студентські куртки, значки, шапки старого зразка⁷⁴.

Зустрічалися серед студентів вузів і представники так званої «золотої моло-ді»: у модному вбранні, відмінно виголені та випещені. Тендітні, схожі на ак-трис, вдягнені за останньою модою, з гарними зачісками студентки. Вони рідко відвідували лекції. Заходили до вузу коли-не-коли, щоб зустріти потрібну лю-дину, поговорити про ціни, коливання валюти тощо. Проте їх можна було зу-стріти в ресторані, партері театру.

Але переважна більшість студентів виглядала зовсім по-іншому. Стипендія, котру мала у повному обсязі лише незначна їх частина, не могла задовольнити навіть елементарних потреб.

В 1925 р. бюджет студента на місяць мав приблизно такий вигляд: витрати на триразове харчування – 15 крб, чай і цукор – 95 коп., членські внески – 50 коп., газети – 90 коп., навчальне приладдя – 3 крб, плата за гуртожиток – 50 коп., культурні потреби, прання білизни й лазня – 55 коп. Всього 25 крб 90 коп. при розмірі середньої стипендії в 21 крб⁷⁵. У 1927/1928 р. стипендія підвищилася пересічно до 24 крб. Водночас за самим жорстким розрахунком життєвий мінімум студента на місяць складався так: обід у студентській їдальні (35 коп. на день) – 10 крб 50 коп.; сніданок та вечеря (35 коп. на день) – 10 крб 50 коп.; витрати на одяг, взуття й ін. – 5 крб; придбання підручників і навчального приладдя – 2 крб 50 коп.; побутові потреби (прання, лазня тощо) – 2 крб; культпотреби (газети, театр, кіно) – 2 крб, плата за гуртожиток – 50 коп., членські внески – 50 коп., тобто 35 крб 50 коп., що на 8–9 крб перевищувало розмір щомісячної стипендії⁷⁶.

Як зазначалося на шпальтах молодіжного видання в 1927 р., «зроблені обслідування бюджету студентства дають найнепривабливішу картину: при найскромнішому використанні стипендії студент засуджений на напівголодне існування... Збільшивши на 2 крб розмір стипендії, коли продуктивний індекс підвищився на 100%, порівнюючи з минулим роком, безумовно, цим самим подвоєно матеріальну незабезпеченість студентства»⁷⁷.

Відповіді на анкети змальовують непривабливість та одноманітність життя. «Незначна стипендія, – повідомляв студент II курсу Одеського політехнічного інституту, – не дає можливості ходити в кіно, відвідувати театр, придбати книги, вдягатися, і ми живемо вірніше не живемо, а животіємо, зростаючи егоїстами, скупими і песимістами». Його думку поділяли й інші студенти: «Стипендія мізерна. В наші молоді роки ми не спроможні задовольнити свої потреби. Через відсутність коштів не відвідуємо театри, кіно, не купуємо книжок, не вдягаємося. Живемо в кімнаті, не виходячи нікуди. Таке життя з матеріальними нестатками виховує в нас заздрість, скупість, егоїзм. Характер стає песимістичним. Від нашого кута зору втікають всі принади життя, у нас немає майбутнього. Ми не живемо, а доживаємо ... Наші матеріальні нестатки досить часто штовхають нас на карні вчинки ... Ми оточені, як частоколом, матеріальними незгодами. Все це робить із нас моральних калік, непридатних для будівництва сучасного нам життя XX століття»⁷⁸.

Одна з головних причин надзвичайно тяжкого матеріального стану студентів полягала у тому, що допомога їм іззовні була зовсім незначною. Аналізуючи результати анонімного перепису харківського студентства в 1923 р., часопис «Студент революції» відзначав, що коли в минулому більша частина його жила за рахунок батьків, то на той час відсоток тих, котрі жили на кошти своїх рідних, зменшився до 7,5% у студентів та до 19,5% у студенток. Якщо в 1909 р. тільки на свій власний заробіток жило не більше 25% їх, то в 1923 р. батьки забезпечували життя тільки 11,7% харківських студентів. Ще 17,4% жило за рахунок стипендії. Решта (70,9%) могла розраховувати лише на власні сили.

Більшість із студентів (42%) служила. Частина жила за рахунок уроків, випадкових заробітків тощо. Отримуючи ззовні мізерну допомогу, багато їх самі допомагали своїм сім'ям. Так, 31,2% студентів і 11,6% студенток були головними годувальниками сім'ї⁷⁹. За даними обслідування студентів ХТІ (членів каси взаємодопомоги) на 1 січня 1923 р., заробляли на життя: фізичною працею – 8,4%, розумовою – 31,9%, за рахунок рідних жило – 2,5%, 46,3% – були стипендіатами, 10,9% – безробітними. По відношенню до середньої зарплати робітника й службовця заробіток студента становив – 42,5%⁸⁰. Ось як характеризувався повсякденне життя більшої частини студентства на шпальтах тогочасного видання: «Нам здається, що ми не помилимося, якщо скажемо, що така частка складає 75% всього студентства. У них робочий день починається з 8 годин

ранку і закінчується часто в 1–2 годину ночі»⁸¹. «Більшість пролетарів-студентів, знаходячись у страхітливих умовах існування, вимушені заради шматка хліба йти на 6-8 годинні служби, а отже втрачають фактичний зв'язок із вузом і всім академічним життям»⁸². У Полтавському ІНО лекції відбувалися з 17-ої до 22-ої години. Це хоч було й незручно, але давало більшості студентів змогу продовжувати навчання. Вдень вони працювали в установах, більшість – на двох роботах⁸³.

Студенти були згодні виконувати будь-яку роботу. Так, серед одеських вузівців навіть склали жартівливі куплети: «Студент де-юре завершає свій учебный год, а де-факто разгружает иностранный пароход»⁸⁴. У Києві влітку також чимало студентів існували за рахунок роботи в порту. Їх артілі не без успіху конкурували з артілями професійних вантажників. Взимку становище погіршувалося. Краще складалися справи з роботами по місту. З громадських робіт (по очищенню його від снігу та т.п.) значний відсоток їх припадав на студентів⁸⁵. У Полтаві багато їх теж займалося фізичною працею: брукували тротуари, рубали дрова тощо⁸⁶.

Важливим фактором, який впливає на матеріально-побутові умови життя будь-якої людини, є стан її здоров'я. Значна частина радянського студентства в 20-ті рр. мала досить слабе здоров'я. З одного боку, це можна пояснити тяжкими матеріальними і побутовими умовами, з іншого, – тією обставиною, що майже все воно постраждало від найтяжчих епідемій під час світової та громадянської воєн. Так, серед обстежених одеських студентів не було жодного, який би не переніс хоча б одну з різновидностей тифу (висипний – 43,3%, поворотний – 26,8%, черевний – 29,9%). Лише 11% вважали свій стан здоров'я відмінним, 66,9% – задовільним, а 22,1% (тобто майже чверть) – слабким. 6,8% були хворі на туберкульоз⁸⁷. Подібний стан речей спостерігався й у Харкові. Серед обслідуваних студентів лише 8,3% були цілком здорові. Водночас 43,6% хворіли на неокрів'я, 15,5% – неврастенія, 7,5% – катар шлунку. Активну форму туберкульозу мали 6% студентів і 7,1% студенток⁸⁸. У 1925 р. 65% пацієнтів київської студентської поліклініки, які звернулися до терапевта, хворіли на туберкульоз⁸⁹. Харківська студентська лікарня за рік (із квітня 1925 по квітень 1926 р.) зареєструвала 1132 випадки захворювання нервовими хворобами. Це – надзвичайно висока цифра, якщо взяти 12 тис. студентів міста. Із 378 хворих 214 (56,6%) працювали пересічно 10–13 годин на добу, 164 (43,3%) – 13–16 та більше⁹⁰.

В республіці досить активно діяли самодіяльні студентські органи, котрі піклувалися про матеріально-побутові умови життя, насамперед комітети поліпшення побуту учнів вищих шкіл (КОПОПУЧі). Відповідно до постанови РНК УСРР від 10 жовтня 1922 р. утворилися республіканський і місцеві (у Харкові, Києві, Одесі й Катеринославі) комітети. Вони являли собою виборні студентські органи, які мали за мету покращення побуту учнів інститутів, технікумів та робфаків. Для цього комітети організували роботу гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, а також їдалень, пралень, перукарень, майстерень, виробничих колективів й інших установ та підприємств, котрі полегшували матеріальний стан студентства⁹¹.

Наведемо деякі приклади багатогранної діяльності КОПОПУЧів.

Після утворення комітету в Харкові у його розпорядження перейшли амбулаторія, лікарня й аптека. Вже в 1923 р. студентська лікарня ім. проф. П.І. Шатилова за своїм благоустроєм і організацією справи була однією з кращих не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі. Влітку того року в 50 верстах від Харкова у сосновому бору на березі р. Донець було відкрито будинок відпочинку, який міг обслуговувати щомісяця близько 100 студентів. За власною ініціативою комітет встановив зв'язок з Європейською організацією допо-

моги студентству, за домовленістю з котрою безкоштовне харчування надавалося близько 2 тис. студентів. Усього з липня 1922 по липень 1923 р. через відповідні їдальні було видано 68 718 обідів. Для задоволення потреб учнів харківських вузів КОПОПУЧ організував виробничі майстерні: кравецьку, шевську, годинникову, шапкову, палітурну; перукарню, фотографію. В них працювали майже виключно студенти. Ціни на послуги були значно нижчі від ринкових⁹².

У розпорядженні Одеського КОПОПУЧу в 1924 р. було шість гуртожитків. Із квітня 1923 по квітень 1924 р. через дві їдальні Американська секція Європейської організації допомоги студентству у середньому щомісяця передавала продовольства на 1625 студентів, по 1,3 долара на кожного. За той період через студентську поліклініку пройшли близько 30 тис. хворих. За рік її аптекою безкоштовно або із значною знижкою було відпущено ліків за 15 тис. рецептів⁹³.

Київський КОПОПУЧ у 1924 р. опікувався амбулаторією, яка приймала за рік близько 42 тис. студентів, а також їдальнями, котрі обслуговували 3340 чол., та будинком відпочинку на 200 осіб⁹⁴.

В підсумках обслідування цього комітету у вересні 1927 р. констатувалося: «Вражає книжкова крамниця. По-перше: службовці–студенти. По-друге: її крам має безпосереднє сполучення з навчальною справою. Й по-третє: є намір кредитувати студентство підручниками та навчальним приладдям... Пуще-Водицький будинок відпочинку працює з початку оздоровчої кампанії. Перебувають місяць і виключно одні студенти. Кожен студент платить 12 крб, решта – за рахунок КОПОПУЧу. Меню нічим не відрізняється від Святошинського санаторію»⁹⁵.

В Луганську КОПОПУЧем також був організований власний будинок відпочинку. Як писав студентський часопис у жовтні 1925 р., «добра їжа, прогулянки, купання та рибна ловля на Донці, ввечері веселі товариські розмови, пісні, музика – так проходив непомітно 21 день – термін перебування кожної групи студентів у будинку»⁹⁶.

Своєрідними філіями КОПОПУЧу на місцях були студентські каси взаємодопомоги, котрі діяли у великих вузах. Вони мали за мету матеріальну й трудову (підшукування підробітків) допомогу своїм членам. Для цього каси видавали позики найбіднішим студентам, окремим колективам і трудовим артілям, організовували різні установи, які підшували роботу для них, тощо⁹⁷.

Першою у Києві в 1922 р. з'явилася каса взаємодопомоги в медичному інституті. Вже через десять місяців вона нараховувала до 1200 членів. Каса значно полегшувала матеріальне становище студентів, особливо у випадках хвороби, різних поїздок та непередбачених витрат. Її лікарняна секція надала допомогу близько 800 хворим студентам. Бюро праці при касі організувало артілі: фельдшерські й по охороні магазинів⁹⁸.

Каса взаємодопомоги Харківського технологічного інституту взяла в оренду кінотеатр і перукарню. Нею були організовані майстерні по лагодженню взуття та шевська, де члени каси ремонтували одяг та взуття зі знижкою у 50%⁹⁹.

Проте в цілому по республіці на 1928 р. каси взаємодопомоги охоплювали незначний відсоток студентів: у Києві – 9%, Харкові – 13,6%, Одесі – 19,8%¹⁰⁰.

Як уже зазначалося, більшість їх мали деякий заробіток від постійної або тимчасової роботи, що давало можливість створювати хоч трохи стерпні умови існування. Оскільки студенти повинні були більшу частину свого часу витрачати на навчання, вони шукали випадкову, тимчасову роботу. Кількість студентів, котра бралася за уроки, переписування тощо, значно збільшувалася, водночас пропозиції все більше перевищували попит. Це породжувало конкуренцію й, як наслідок, надмірну експлуатацію студентської праці. Вона винагороджувалася мізерною платою.

Таке ненормальне становище потребувало свого вирішення у формі створення органу, який був би тісно пов'язаний зі студентською масою і спроможний

нормувати й захищати випадкову працю від експлуатації. Таким органом у 1923 р. стали бюро випадкової праці, котрі створювалися при біржі праці. Їх завданням були: організація репетиторських занять; розсилка лекторів на випадкові лекції; виконання різних завдань від відповідних організацій; посилка кореспонденції для газет та журналів; направлення студентів для організацій різного роду кампаній, на чергування до хворих, на виконання робіт креслярсько-технічного характеру; для проведення різного роду листування¹⁰¹.

1920-ті рр. стали переломними в житті студентів, як і всього населення радянської України. Реформування вищої школи, курс на пролетаризацію змінили її соціальне обличчя. Робітничо-селянська молодь принесла до вузів свої звички, уклад життя, котрі були чужі традиціям старого студентства та викликали чвари у його середовищі навіть на побутовому рівні. Учні вищих шкіл опинилися в надзвичайно тяжких матеріально-побутових умовах. Заступник нарккома освіти УСРР Я.Ряппо визнав: «Підсумовуючи матеріальне забезпечення радянського студентства й умови його життя, можна сказати, що радянське студентство перебуває в гірших умовах ніж студентство у передвоєнний час»¹⁰².

Повсякденне життя учнів вищих шкіл перетворилося в постійну боротьбу за виживання. Щоб заробити на шматок хліба, більшість студентів була вимушена багато працювати. Це негативно впливало на їх навчання і стан здоров'я.

Таке тяжке становище породжувало у студентському середовищі настрої зневіри та апатії, а іноді й ворожості до існуючого режиму.

Більшовицьке керівництво намагалося використати це становище для досягнення власних цілей. Проголосивши за основу ставлення до студентів класовий принцип, правлячий режим перетворив розподіл матеріальної допомоги їм у важливий важіль для проведення політики пролетаризації вищої школи, підготовки у вузах слухняної, відданої йому інтелігенції.

¹ Ласс Д. Современное студенчество. – Москва; Ленинград, 1928; Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х., 1927; Його ж. Радянське студентство. – Х., 1928.

² Вища школа Української РСР за 50 років. – Ч.І. – К., 1967; Історія Київського університету. – К., 1959; Харьковский государственный университет (1805–1980). Исторический очерк. – Х., 1980; Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса, 2000 та ін.

³ Мірошниченко М.І. Вища школа радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1993; Шепель Л.Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20-ті рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1995; Сесімов А.А. Вища школа радянської України (1928–1939 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1998.

⁴ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 133.

⁵ Народна освіта на Україні. – Х., 1924. – С. 70–71.

⁶ Там само. – С. 3.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. – К., 1979. – С. 182.

⁸ Народна освіта на Україні. – С. 72–73.

⁹ Там само. – С.100–102.

¹⁰ Там само.

¹¹ Україна: Стат. щорічник на 1928 р. – Х., 1928. – С.98–99.

¹² Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – С.77.

¹³ Там само. – С. 74.

¹⁴ Народна освіта на Україні. – С. 49.

¹⁵ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – С. 144.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 2.

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. І. – К., 1960. – С. 137–138.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1467. – Арк. 75.

- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8; *Ряпко Я.* Реформа вищої школи на Україні в годы революції. – Х., 1925. – С. 40.
- ²⁰ Народна освіта на Україні. – С. 73.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8 зв. – 9.
- ²² Там само.
- ²³ Народна освіта на Україні. – с. 73.
- ²⁴ Студент революції. – 1925. – № 5. – С. 78.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 66.
- ²⁶ Студент революції. – 1926. – №5-6. – С.47.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 1150. – Арк. 37.
- ²⁸ *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 44.
- ²⁹ Путь просвещения. – 1924. – № 9. – С. 267.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1778. – Арк. 41.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 110,112; Студент революції. – 1926. – №5-6. – С.47.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 1379. – Арк. 134-135.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1513. – Арк. 31-32.
- ³⁴ Путь просвещения. – 1923. – № 7-8. – С. 266-267.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1777. – Арк. 12.
- ³⁷ Студент революції. – 1924. – № 7. – С. 27.
- ³⁸ Путь просвещения. – 1924. – № 9. – С. 267.
- ³⁹ *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 38-39.
- ⁴⁰ Реконструктор. – 1929. – 1 травня.
- ⁴¹ Комсомолец України. – 1928. – 19 червня.
- ⁴² Студент революції. – 1927. – №7. – С.25.
- ⁴³ *Ряпко Я.* Радянське студентство. – С.34.
- ⁴⁴ Студент революції. – 1929. – №1-2. – С.45.
- ⁴⁵ Новець. – 1929. – 1 лютого.
- ⁴⁶ Студент революції. – 1929. – №5-6. – С.74.
- ⁴⁷ Там само. – 1928. – №3. – С.43.
- ⁴⁸ Красный технолог. – 1928. – 8 лютого.
- ⁴⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927. – С. 190.
- ⁵⁰ Студент революції. – 1923. – № 2-3. – С. 115.
- ⁵¹ Там же. – № 6. – С. 8.
- ⁵² Там же. – № 4-5. – С.106.
- ⁵³ Там же. – 1927. – № 7. – С.25.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1043. – Арк. 78, 87.
- ⁵⁵ Державний архів міста Києва (далі ДА м. Києва). – Ф. Р-308. – Оп.1. – Спр.541. – Арк.109-110.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1777. – Арк. 12.
- ⁵⁷ Студент революції. – 1924. – № 1-2. – С. 65.
- ⁵⁸ *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 33, 36.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 68.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1037. – Арк. 14.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 3.
- ⁶² Там само. – Арк. 14-14 зв.
- ⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2264. – Арк.229.
- ⁶⁴ Студент революції. – 1928. – № 3. – С. 42-43.
- ⁶⁵ ДА м. Києва. – Ф. Р-308. – Оп.1. – Спр.847. – Арк.11.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1039. – Арк. 116.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 68.
- ⁶⁸ ДА м. Києва. – Ф. Р-11. – Оп. 1. – Спр. 997. – Арк. 54.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1039. – Арк. 108.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 45-45 зв.
- ⁷¹ Студент революції. – 1928. – № 1. – С. 52.
- ⁷² *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 42.
- ⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 9.

- ⁷⁴ Студент революції. – 1929. – №4. – С.49.
⁷⁵ Там само. – 1926. – № 1. – С. 36.
⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 66.
⁷⁷ Студент революції. – 1927. – № 1. – С. 8, 26.
⁷⁸ Ласс Д. Указ. соч. – С. 3, 31.
⁷⁹ Студент революції. – 1923. – № 7–8. – С. 9–10.
⁸⁰ Там же. – 1923. – №4–5. – С. 106.
⁸¹ Там же. – С. 75.
⁸² Там же. – 1922. – № 1. – С. 96.
⁸³ Там же. – 1924. – № 1–2. – С. 91.
⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 494. – Арк. 112.
⁸⁵ Красный студент. – 1924. – № 3. – С. 47.
⁸⁶ Студент революції. – 1923. – № 2–3. – С. 120.
⁸⁷ Ласс Д. Указ. соч. – С. 28–30.
⁸⁸ Студент революції. – 1923. – № 6. – С. 9.
⁸⁹ Там само. – 1925. – № 3. – С. 47.
⁹⁰ Там само. – 1928. – № 6. – С. 50–51.
⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1513. – Арк. 40.
⁹² Студент революції. – 1923. – № 7–8. – С. 123.
⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 1151. – Арк. 73.
⁹⁴ Там само. – Спр. 212. – Арк. 17.
⁹⁵ ДА м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп.1. – Спр.999. – Арк.2–3.
⁹⁶ Студент революції. – 1925. – № 7. – С. 44.
⁹⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 254. – Арк. 186.
⁹⁸ Там само. – 1923. – №2–3. – С.103.
⁹⁹ Там само. – №4–5. – С. 105.
¹⁰⁰ Ряппо Я. Радянське студентство. – С. 36.
¹⁰¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1680. – Арк.53.
¹⁰² Ряппо Я. Радянське студентство. – С.36.

Basing on little-known archival and printed sources the author examines material conditions of life of student body of soviet Ukraine in 1920s, their influence on general state of opinion and attitude of students to the existent regime.

Л.В.Нізова*

СТОЛИПІНСЬКИЙ ЕТАП СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ

У статті йдеться про перебудову суспільства, розпочату П.А.Столипіним, про протидію населення його реформам та революційні перетворення, які їх викликали.

Як взаємозалежність соціально-економічних, історичних, політичних питань, проблема інтеграції дрібного виробника-власника в індустріальне суспільство ще донедавна не актуалізувалася у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дослідники не були готові до системного викладу її через нездатність відокремити в усіх історичних подіях загальний процес «перехідного періоду», котрий зокрема відбувся як революційний відповідний етап у ХХ–ХХІ ст. внаслідок реформування феодально-капіталістичних відносин у країні. Він став основою розгляду причинно-наслідкових зв'язків усіх історичних подій, котрі розгорнулися в Російській імперії, й у першу чергу розселення аграрного суспільства

* Нізова Людмила Володимирівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

до індустріальних форм капіталістичних відносин у ХХ ст. Протидія населення під час сталинських реформ, спрямованих на формування державно-монополістичного управління в країні для модернізації феодально-капіталістичних відносин, створили умови подальшого не еволюційного, а революційного розвитку суспільства. Урешті, революційні перетворення і завершили розпочату Столипіним перебудову суспільства, дійшовши до форм індустріально-аграрного розвитку, змодельованих за ленінським та сталинським принципами вже у часи радянської розбудови.

Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему є процесом вимушеним. Це неприродна складова (через відсутність умов державно-монополістичного управління у країні за Столипіна) загального процесу перетворення суспільства в ході його переходу від феодально-капіталістичної системи до індустріальної. Перехідний період до індустріального суспільства у державі відбувся лише в соціалістичних умовах. Адже, крім радянської, жодна політична система не могла подолати протистояння власників-одноосібників, які не бажали новітніх перетворень.

Перехідний період далі продовжив розвиток радянського соціалізму (як передбачав Ленін через приватногосподарські форми непу й «на епоху»¹). Цей розвиток країни разом із державно-монополістичною формою управління мав складати умови для подальшого соціалістичного напрямку. Проте вони на жаль, не відбулися шляхом поступальної реорганізації державного управління у країні, а були жорстко змінені «перебудовою» в 1990-х рр. та крахом імперії СРСР.

Проблеми модернізації країни після її «перебудови» привертала увагу чималої кількості дослідників. До них належали як західні, так і східноєвропейські науковці. Проте й нині в їхніх працях залишаються не висвітленими загальні «перехідні» процеси до постіндустріального суспільства. Під час революційного перехідного періоду до ХХІ ст., який надто затягнувся, сьогодні знову, вже у повторному колі вирішується проблема державно-монополістичного підпорядкування суспільства – найскладніша справа, котру П.А.Столипін не зміг розв'язати в умовах державного капіталізму. Знову постала проблема дрібного виробника-власника, особливо в Україні, та почалася запекла боротьба між великим і дрібним капіталом у період підпорядкування першому останнього. Якщо форма державного капіталізму не буде природно вживлена в суспільство, знову прийде диктатура, яка підпорядкує невгомону частину соціуму, котрий над усе ставить нагромадження власного капіталу.

Ми намагалися заповнити прогалини у процесі вивчення перехідного періоду, який характеризувався втягненням населення до індустріального суспільства в радянський період.

Столипінський етап модернізації суспільства полягав насамперед у масовому створенні дрібних власників шляхом розкладу селянської общини. Цьому сприяв закон 1906 р. про індивідуальну власність. П.А.Столипін сподівався сформуванню капіталістичну форму виробничих відносин за допомогою державно-монополістичного керівництва, створення інститутів фермерства (хуторів) як основи сільського господарства та кооперації, в тому числі кустарно-ремісничих виробництв як основи майбутньої промисловості². Особливо складною для запровадження нових реформ у суспільстві виявилася проблема розселення населення країни.

П.А.Столипін розраховував запустити незворотний процес дальшого розвитку сільського господарства, в котрому економічна самостійність дрібного власника-виробника за короткий період досягне серйозного потенціалу для свого капіталістичного прориву в патріархальному суспільстві. Такий масовий прорив населення у нові виробничі відносини міг стати природною перешкодою для висхідної хвилі революційного руху. Марксиста, дійсно, підтвердили на своєму

партійному з'їзді в Лондоні небезпеку його вповільнення у країні через розклад селянства після запровадження нового закону про індивідуальну власність.

Запускаючи механізм масового створення дрібних власників, Столипін передбачав високий ступінь відповідальності державного керівництва³ таким непростим процесом. Випущена на волю хижацька природа первісного нагромадження капіталу, притаманна дрібним власникам у масовому масштабі, вимагала посиленого контролю й керівництва з боку держави. В іншому разі їх дедалі зростаюча незалежна сила у міру нагромадження капіталу може здійснити свою егоїстичну дрібнобуржуазну мету і захопити владу у суспільстві, як це траплялося в інших країнах (Наполеон, Кавеньяк, Гітлер).

Ці ж сили, невідконтрольні державному керівництву, виявили себе після Жовтня 1917 р., об'єднавшись у «дрібнобуржуазну стихію», та, за словами Леніна, стали найбільшою загрозою дальшому індустріальному розвитку держави через дріб'язкові, одноосібні інтереси.

К.Маркс і Ф.Енгельс писали про особливу силу устремлінь приватного власника до нагромадження, підкреслюючи, що «... у дрібного буржуа є надія, що завжди існувала, правдою або неправдою вибитися... І, навіть, розорившись, дрібний виробник не втрачав надії вибитися нагору»⁴.

К.Маркс стверджував, що в усіх революціях дрібний власник-виробник братиме участь і від того, на якому боці він буде знаходитися, саме та сторона й переможе. Ленін підтвердив знайдену Марксом характерну соціально-економічну рису дрібних виробників: «Соціальна природа їх завжди двоїста і дволика як результат проміжного положення між буржуазією і пролетаріатом»⁵. Він визначив, яку практичну роль у революціях завжди відіграватиме дрібний власник: «Дрібний буржуа [...] був завжди резервом двох антагоністичних класів. Беручи участь у революціях, він займав те перемінне положення, від якого залежав результат революції, як від тої перемінної величини, що об'єднує мільйони і мільйони дрібних виробників»⁶. Але він завжди був на боці свого власного інтересу.

Столипін добивався розвитку капіталістичних відносин у країні й для цього використав природу нагромадження, із допомогою котрої створював руйнівну силу для перетворення патріархального суспільства економічними заходами без великих потрясінь. Він крок за кроком формував нову структуру для майбутнього капіталізму, починаючи із закону про індивідуальну власність у 1906 р.

Для нього при цьому було особливо важливо створити необхідний механізм державного управління дрібними власниками-виробниками, за яким вони мали цілком підлягати уряду через податкові та інші законодавчі зобов'язання. Така умова була найголовніша в будівництві нових взаємовідносин влади і дрібних підприємців, щоб спонукати їх до підпорядкування.

Але разом із тим уже після столипінського правління у країні під тягарем Першої світової війни з'явилися факти, котрі свідчили про відсутність необхідного керівництва. Куркулі й скупники – представники нових, капіталістичних відносин – підкорили своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни та встановили свій посередницький процент прибутку між державною владою і виробником у власній «вотчині».

У період відсутності належного управління господарством визріла небезпека від всеохоплюючої підприємницької самостійності, яка, економічно підлягаючи конкуренції силі великого капіталу, насправді, задовольняла свої власні дрібні інтереси. Стремління до нагромадження в дрібнотоварних виробників спиняв лише ще більший, великий капітал, а не ліберальне державно-економічне управління країною.

Ленін завжди підкреслював, що «дрібнобуржуазна стихія» у відсутності великого капіталу найнебезпечніша. Адже вона змете на своєму шляху будь-кого,

хто їй перешкоджатиме. «...Головний ворог – дрібнобуржуазна стихія. Або ми підкоримо її своєму контролю й обліку, або вона скине робітничу владу неминуче, як скидали революцію Наполеони і Кавеньяки, що саме на цьому дрібно-власницькому ґрунті і виростають. Так ставиться питання»⁷. Проблема остаточного підкорення цієї стихії залишалася засадничою протягом усього ХХ ст.

Столипін намагався приборкати її за допомогою державно-монополітичного управління, використавши його силу для подолання патріархальних устоїв суспільства. У перші роки нової влади докладалося чимало зусиль, аби охопити «дрібнобуржуазну стихію» обліком та контролем і підпорядкувати радянському керівництву. Проте вона не піддалася державному управлінню уряду П.А.Столипін, знищила реформатора, а згодом (у 1920 р.) скинула із себе й радянську владу. Це відбулося після спроби Леніна ще в умовах «воєнного комунізму» «переломити» населення країни, щоб одержавити всіх через єдину форму «споживчо-виробничі комуни», або «поголовно кооперувати».

Найголовніша мета дрібних буржуа – непідпорядкування державній владі. Не обмежений державним регулюванням вільний економічний простір надає дрібному виробникові-власнику додаткові засоби для нагромадження за рахунок прихованих прибутків. У цьому спрямуванні, за К.Марксом, відображається його «найбільша надія, що завжди існувала», зробити свої нагромадження більшими при слабкій та невпорядкованій владі.

Розвиток дрібновласницьких відносин, розпочатий Столипіним, не був закріплений належною державно-монополітичною владою. Нові, капіталістичні сили у країні власноручно підірвали реформи та створили собі умови для вільного розвитку. Столипін їм заважав в умовах слабого самодержавного управління. Логічним стало полювання за прем'єром-реформатором, якого кінець кінцем і вбили. Й, дійсно, з його смертю скінчилися реформаторські плани у цьому напрямі⁸.

Така участь чекає на багатьох тих, хто виступає за сильне державне керівництво у перехідний період до нових, капіталістичних відносин. Форма масового привласнення податкових відшкодувань держави під час переходу до державно-монополітичного управління стала небезпечною для країни. Тому потрібні були негайні зміни в державному керівництві для підпорядкування йому дрібних виробників-власників та усунення куркулів і скупників від посередницької й лихварської діяльності та експлуатації ними населення. Посилені дії необхідні були і для керівництва капіталістичними відносинами у непідконтрольному розвитку продуктивних сил.

Заміни Столипін у уряді Миколи II не було, що ясно підтверджують слабкі наступні спроби врегулювання у країні. Дрібні власники на шляху до нагромадження відстоювали своє бажання «вибитися» в умовах тієї єдиної можливості, що їм надавав перехідний період. Того, хто заважав цій силі, котра прагнула у той час до примноження капіталу перед тим, як здійснилося державно-монополітичне керування цим процесом, вона змītала на своєму шляху.

Цей вибуховий процес нагромадження капіталу збуджує суспільство через різні напрямки й форми виявлення. Проте добровільно він ніколи не підкоряється державному регулюванню. Дрібний власник примножує свою автономну силу, щоб захопити владу та закріпити її якомога міцніше за допомогою могутності свого капіталу, котрий при своєму примноженні дедалі більше шансів йому для цього надає.

Значну владу дрібна буржуазія одержала в Україні. Тенденції розвитку капіталістичних відносин до радянської революції створили у краї сприятливі умови для зростання чисельності саме дрібних виробників. Відсутність національного великого капіталу, який у конкурентній боротьбі природним шляхом перешкоджав би максимальному розвитку дрібної власності, сприяла розвитку кооперації,

особливо на селі. Відсутність державно-монополістичного керівництва в Україні теж викликала збільшення кількості дрібних власників і експлуатації ними населення. І внаслідок того, що первісний період розвитку капіталізму затримувався у регіоні до появи державно-монополістичного управління цим процесом ще й перехідними від патріархальних відносин формами, розквіт всеохоплюючої підприємницької стихії мав в Україні великий розмах, котрий сконцентрувався на селі у вигляді кооперації. Унаслідок цього в даному регіоні імперії склалася така її могутня сила, яка нікуди при всіх правліннях не зникала, а видозмінювалася навіть під час усього радянському періоду. Як свідчення цьому, вона виринула під час «перебудови» та зайняла знову широкі позиції у суспільстві.

Дрібний власник може самостійно існувати серед великої кількості населення країни і мати разом із тим серйозну автономну силу, примножуватися в сприятливих умовах. Саме у перехідний період від патріархальних відносин із столипінськими реформуваннями дрібний власник, коли ще не вдосконалилися капіталістичні відносини, й далі внаслідок Жовтневої революції зміцнив свої позиції. Такі складності в країні, природно, потребують, аби не саморозвалитися, силових рішень у керівництві. На жаль, Центральна Рада і Тимчасовий уряд не мали належної та потрібної в такий скрутний час влади. Наявність її разом із природною конкурентною боротьбою з великим капіталом вирішує проблему «дрібнобуржуазної стихії» у країні, ставить її самостійну рушійну спроможність на своє місце. Радянська влада вирішила це питання лише за допомогою силових факторів сталінського керівництва й створення великої промисловості у країні в 1930-х рр.

При належному державному впорядкуванні нових виробничих відносин дрібні власники в переважній більшості щезають під тиском природної конкурентної боротьби з великим капіталом. Вони переходять у самобутні форми, наприклад, промислів (художні, харчові, кондитерські, антикварні, косметичні та ін.), і стають доповненням до великої індустрії. В інших випадках дрібні власники зникають внаслідок збіднення, стають найманими робітниками фабрик, заводів тощо. Але у них завжди залишається негасаюча «надія» повернутися до власного господарювання.

П.А.Столипін створив механізм виробництва дрібних власників для капіталістичного розвитку з обов'язковою потребою державного керівництва за умов їх оподаткування, щоб у держави не з'явилися конкуренти – скупник та куркуль на селі. Останні при відсутності належного керування дуже швидко налагоджують процес нагромадження за рахунок продуктивної сили дрібного виробника, стаючи посередниками, й знижують державі процент прибуткового відсотка. Куркуль і скупник встановлюють подвійну експлуатацію населення країни.

Держава повинна для збереження природних багатств перетворити автономного дрібного виробника-власника в підпорядковану їй силу, аби управляти нею. Населення країни повинно бути підвладним їй за капіталізму та радянського соціалізму, поки воно знаходиться у перехідній стадії від патріархальних відносин, де стихійне нагромадження капіталу має найбільшу впливову силу.

В умовах розвитку капіталістичних відносин до встановлення державно-монополістичного керівництва у державі дрібний власник сам собі господар, веде самостійну конкурентну боротьбу або до самознищення, або до власної перемоги й збільшення виробництва, відтісняючи своїх конкурентів під час економічного, політичного чи навіть кримінального протистояння. У разі перемоги він стає між державою і населенням країни для подальшого збільшення свого власного прибутку за рахунок недостатнього керівництва уряду або долі своєї частки влади в ньому.

Довготривале обмежене державно-монополістичне управління капіталістичними відносинами у країні в умовах слабкості самодержавної влади, котра зро-

сла після вбивства П.А.Столипіна, призвело разом з іншими недоліками, що загострили ситуацію, у дальшому до необхідності силового рішення – до диктатури радянської влади.

Дрібний власник у системі суспільних відносин зайняв дуже серйозні позиції. Протягом ХХ ст. у країні відбулося рідкісне в історії перетворення останнього у державного працівника та навпаки. П.А.Столипін почав реформувати населення країни на початку ХХ ст. у дрібного власника. Сталін здійснив його пролетаризацію у 1930-х рр. А «перебудова» Горбачова створила умови для знищення радянського ладу і через так звану «ринкову економіку» повернула приватну власність у країну, реанімувала її через усе ті ж «перехідні» кооперативні форми виробництва.

Перший, столипінський, етап масового створення дрібних власників у Російській імперії, у тому числі й в Україні, був доленосним і особливим. Він проходив в умовах запеклої боротьби з переважаючою у суспільстві часткою патріархального населення. Столипін створив критичну масу дрібних власників для подолання старих відносин, а вона вже в підсумку викликала у країні всі наступні революційні ситуації.

Другий, «сталінський», період перетворення відбувався з неменшим запеклим опором уже дрібного виробника-власника в період його пролетаризації та відчуження у нього власності.

Третій, «перебудовний», етап перетворення в дрібних власників проходив теж із великими труднощами. Вони фактично не витримали розвалу СРСР, не влилися у приватногосподарську природу пострадянського суспільства.

Дрібний власник, як одна з головних діючих осіб ХХ ст., став основним учасником перетворень двох протилежних економічних систем – як інституту приватної власності, так й її одержавлення в радянській структурі соціалізму. Його значущість у країні була настільки автономною, що з нею не могли успішно справитися державні методи управління до Жовтневої революції, потім за радянської влади в 1917–1921 рр. Тільки особлива силова диктатура Сталіна у 1930-х рр. здійснила в цілому пролетаризацію всього населення. Але і вона не змогла до кінця перебудувати природу дрібного виробника-власника до найманого стану. При першій можливості ослаблення радянської влади при правлінні Горбачова, через майже 70 років існування СРСР природа дрібного власника скинула існуючу владу. Перед його безконтрольною силою, що утворилася у країні, виявилися безсилим також керівники Тимчасового уряду перед Жовтнем 1917 р. та після них Ленін.

Особливій автономній силі нагородження в дрібного виробника-власника у перехідний період багатоукладної економіки змогли протистояти тільки такі сили, котрі були задіяні в 1930-х рр. Лише створена Сталіним система жорстких заходів у державі змогла приборкати дрібного виробника-власника. Минуло чимало часу після петровських починань державного регулювання початкових форм розвитку капіталістичних відносин. Багато що було упущено в управлінні країною й тим самим створено ті передумови, які призвели до силового регулювання цих відносин у 1930-х рр. Відсутність необхідного керівництва разом із непродуманою земельною реформою 1861 р. стали вибухонебезпечною основою всіх подальших подій у Російській імперії. Вони заклали основу протистояння населення країни державному управлінню і викликали несприятливий розвиток суспільства, котрий призвів до знищення приватної власності та до тривалої селянської революції чи війни, як стверджує А.Граціозі⁹. Це сталося внаслідок того, що довгий час державне керівництво аграрною країною серйозно не включало інтереси селян у свою сферу уваги. Селянські бунти, які виникали час від часу, влада звикла придушувати військовою силою й репресіями. Тому в державному управлінні самодержавства довгий час навіть не було ство-

рено механізму цивілізованого вирішення цих проблем, врешті, задоволення інтересів народу. Кріпосний лад, як зазначав А.Чехов, «розбестив душі» еліти суспільства¹⁰.

Внаслідок аграрної реформи 1861 р. царський уряд в основному захистив інтереси поміщиків і тим самим створив численну масу малоземельних селян, котрі через своє відчайдушне становище розбурхували суспільство.

Категоричне небажання поміщиків втрачати свою землю примусило монарха просто обійти саму проблему вдосконалення аграрної реформи. Тим самим поміщики, підтримані владою, поставили країну перед загрозою лише революційних перетворень, переділу землі селянами для відтворення свого біологічного існування.

Однобока позиція уряду у 1861 р. – будь-якою ціною зберегти поміщицькі землі й ігнорування засобів перекваліфікації маси безграмотного населення – по-суті викликала виникнення революційних подій у країні для розв'язання конфлікту між поміщиком та малоземельним селянином.

Масштабні зміни в патріархальному відсталому суспільстві, котрі назріли на рубежі віків, у ХХ ст. покликали для його реформування талановитих виконавців від держави – Вітте, Столипіна, Леніна, які, незважаючи на протилежність своїх політичних поглядів, різними способами розв'язували одне і те ж завдання – змінити відсталі форми розвитку країни.

Незважаючи на титанічні заходи державних діячів, прем'єр-міністрів Вітте й Столипіна, суспільство все ж не прийняло реформ, спрямованих на докорінну капіталізацію. На цьому мирний етап розвитку Російської імперії в квітучу та багату капіталістичну державу суспільством було закрито і безповоротно відкинуто.

Своїм тривалим опором прогресивному розвитку воно дотягло до вже тільки вимушених змін, до найостаннішої можливості їх здійснення. У даному разі залишалася все та ж нерозв'язана необхідність модернізації суспільства. Однак за винесеним його більшістю висновком в останньому визначився напрям дальшого реформування, котре не повинне йти капіталістичним шляхом розвитку. Як відомо, підсумок такого висновку – перетворення у країні все ж здійснилися, але найжорстокішим способом через радянську індустріалізацію 30-х рр. ХХ ст.

Партія більшовиків, відкинувши столипінський напрям реформування суспільства, «з'явилася в образі сучасного колективного царя – модернізатора, так би мовити, нового Петра – готового мобілізувати державу й її апарат, щоб підштовхнути країну вперед»¹¹. Для розуміння причин запровадження диктатури, авторитарної влади більшовиків та, нарешті, тоталітарної структури у суспільстві слід виявити фактори, котрі породили таку політику, а також чим воно керувалося у протистоянні мирному реформуванню країни.

У перехідний період переплелися найрізноманітніші суспільні течії, які склалися внаслідок великого розчарування народу. Створювалася нова рушійна сила для капіталістичного прориву у патріархальній країні в умовах могутньої основи общинного протистояння. Інтелектуальна частина суспільства визначилася у моральному і духовному протиборстві хижацьким формам первісного нагромадження як перешкоди подальшому цивілізованому розвитку держави. Самодержавство загалом підтримало поміщицький напрям патріархальних відносин. Роль Миколи II, котрий не бажав вводити конституційну монархію в управлінні, була визначальною для долі народу, й він відповідав за таке рішення. Тим більше, що верховна влада мала можливість довгий час спиратися на талановитих людей у державі – таких реформаторів імперії, як Вітте та Столипін.

На початку ХХ ст., майже за 15 років до Жовтневої революції, прем'єр-міністром при Миколі II став П.А.Столипін, котрому довелося пройти революційні події 1905–1907 рр. як міністру внутрішніх справ. Після цього він зумів повернути країну з кризи у спокійне русло економічного реформування й знайшов

спосіб таким чином запобігти новим заворушенням. Історія давала суспільству після революційних подій шанс мирних перетворень, протиставивши їм жорстоку альтернативу.

Незважаючи на застереження, протидія реформам знищила можливість мирних змін у державі. Тривалий опір освіченої частини суспільства, яка відстоювала патріархальні, общинні устої в країні, став підтримкою інших форм перетворення, ніж реформи, спрямовані на капіталістичний розвиток. Відхиливши мирний процес перетворення держави, суспільство одержало дальші зміни через революційні події. Об'єктивно існуючі нові продуктивні сили, котрі давно знайшли місце у капіталістичному розвитку в країнах Європи, у Російській імперії теж прагнули з'явитися.

«Людство йде вперед, удосконалюючи свої сили. Все, що недосяжне для нього, коли-небудь стане близьким, зрозумілим, тільки для цього треба працювати, допомагати всіма силами тим, хто шукає істину»¹². Для розвитку держави завжди існують визначальні віхи на перехідному шляху. Вибір було зроблено майже всіма верствами суспільства проти розвитку капіталістичних реформ.

Пересічне громадянство залишалося осторонь від здійснення багаторазових спроб знищення П.А.Столипіна та його справи. Суспільство не сколихнулося після вбивства, проте його фатальна роль стала визначальною точкою ставлення до капіталістичних реформ. За неправомірними діями виринули наслідки: революція, економічна криза, колапс, жертви. Перед Жовтневою революцією П.А.Століпін був тим останнім необхідним суспільству реформатором для цивілізованого перетворення держави, який силою своєї енергії й безкомпромісності самовіддано працював у напрямку капіталістичного реформування країни. Однак для негромадянського суспільства цивілізований шлях до розвитку нових відносин був ще далеким. Воно тяжіло до свого самовиявлення через глибокі системні потрясіння.

«Ми відстали років на двісті, у нас немає ще рівно нічого, немає певного ставлення до минулого, ми тільки філософствуємо, скаржимося на нудьгу або п'ємо горілку. Адже так ясно, щоб почати жити тепер, треба спочатку спокутувати наше минуле, покінчити з ним, спокутувати його можна тільки стражданням, тільки незвичайною безперервною працею»¹³. Жовтень і всі наступні події стали тим стражданням, про яке писав А.П.Чехов, без котрого не могла обійтися Російська імперія та її складова – Україна.

П.А.Століпін як реформатор не став виразником інтересів суспільства і частиною його менталітету. Скоріше він виглядав стороннім елементом, котрий посягнув на перетворення душі православного народу за західним зразком європейської цивілізації, а відтак став його ворогом. Крім того, Століпін, проводячи реформи в капіталістичному напрямі, ставав головним противником хаотичного розвитку нових відносин у державі. Він запропонував суспільству мирне вростання в них, однак на державно-монополістичній основі підпорядкування, таким чином входячи у суперечність не тільки з поміщицькою країною, на чолі якої стояло самодержавство, а й також із тими, хто хотів хаотичного розвитку капіталізму з безконтрольним його становищем.

На появу в суспільстві нових продуктивних сил впливало самодержавство, котре виступало разом із поміщиками та усіма консервативними елементами на боці опору новому історичному етапу розвитку. Микола II не зміг стати на чолі нових процесів у суспільстві. Про це свідчив царський маніфест від 17 квітня 1905 р., який підтвердив намір влади дотримуватися принципів не прогресу, а віротерпимості. В цьому маніфесті цар мав проголосити основні закони конституційного обмеження самодержавної влади. Цим Микола II і повинен був створити той необхідний перелом, котрий зміг би забезпечити дальший стабільний розвиток імперії в епоху капіталізму. Й тим самим самодержавство відкрило б шлях формуванню громадянського суспільства через фундаментальне, офіційне

надання прав людини, допомогло б встановленню в ньому кодифікації, змогло б привчити населення брати участь у великій політиці та нести відповідальність за свої акції.

Міністерство внутрішніх справ також зробило помилку в законопроекті про відлучення церкви від держави, забираючи духовну опору царя у відповідальний перехідний період – релігійно орієнтованого православного суспільства на відміну від католицької західноєвропейської цивілізації. Воно залишило владу монарха без духовного керівництва своєю державою. У взаємовідносинах із церквою утворилася небезпечна тріщина, яка також зробила в той період вплив на становище царської сім'ї в суспільстві.

На жаль, у кінці XIX і на початку XX ст. тривалий час на чолі управління країною опинилося самодержавне керівництво, котре не бачило (й не хотіло бачити) законів руху суспільства та несло в собі консервативне ставлення поміщицького класу до прояву нових відносин. Специфіка капіталістичних сил проявлялася найнепривабливішою формою хаотичного способу нагромадження. Микола II не тільки не очолив, а більше того, затримав історичний хід розвитку суспільства. Тому на чолі нових сил об'єктивно з'явилися і виступили революційно налаштовані вожді, а країну внаслідок слабкості політики її державного керівництва було піддано деструктивним, але все ж змінам. Досвід управління приватногосподарським розвитком у країні, появу нових форм у ньому було вказано ще Петром I. Завдяки відсутності регулювання проявився найгірший бік капіталізму без державного керівництва його розвитком, що завдало суспільству найбільшої шкоди.

Таким чином, позбавлені управління нові, капіталістичні відносини на початку XX ст. повністю захопили продуктивні сили суспільства «золотою лихоманкою». З'явившись як новий активний фактор без державного регулювання, вони нерозбірливо збільшували свій вплив із допомогою великих грошей та заради цього запровадили жорсткі форми наживи, особливо щодо бідної, експлуатованої частини населення країни. При цьому вони витісняли старі, віджили феодальні відносини, котрі не привносили в новому, XX ст. активних дій у суспільство. Здиблений хаос початкової стадії капіталістичного розвитку, допущений бездіяльністю державного управління щодо його приборкання, відстрашував у всіх верств бажання знаходитися в такому спотвореному майбутньому. Не розуміючи нових природних процесів розвитку країни, більшість населення від них рішуче відмовлялася. На жаль, не було засвоєно уроки часів Петра I, який зазначав про необхідність обов'язкового державного регулювання приватногосподарського розвитку суспільства, особливо на первісній стадії капіталістичних відносин. Він визначив початок управління в нових умовах, що народжувалися, на прикладі запровадження контролю посесійних заводів, де експлуатація народу обминала подвійне гноблення держави й хазяїна і не мала безмежних розмірів розкрадання надр країни, зберігаючи потенціал імперії.

Первісна стадія нагромадження капіталу у Росії наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. набрала найпотворніших форм і була далекою від загальнодержавних завдань. Вона звелася до одноосібного розтягнення природних ресурсів країни й нелюдського гноблення населення в таких розмірах, як після «перебудови».

Деякі європейські країни змогли пройти цю революційну стадію загострення інтересів у суспільстві в початковий період капіталістичного розвитку завдяки регулюванню держави. Крім збереження ресурсів, вони частково змогли «перекваліфікувати» бідні верстви суспільства, котрі здебільшого зникають в умовах нового облаштування селянської маси, яка потрапила під жорна стихійних подій первісного нагромадження.

Однак Російська імперія не стала на такий шлях державного регулювання капіталістичного розвитку. У цьому виявилася перешкоджаюча реформам діяльність

поміщиків – утримати патріархальні відносини разом із землею. А поряд із цим управління країни пустило справу перетворення суспільства майже на самоплив.

Тривалий час за допомогою православної церкви у свідомості російських підданих сформувалося стійке поняття про священну тотальну владу імператора. Така політична культура країни, з одного боку, знімала моральну відповідальність у керівника держави перед народом імперії за вчинене в управлінні нею, наче послане згори, а, з іншого, – довгий час створювала сліпу віру у правильність його дій, яку було розвінчано після розстрілу 1905 р. Тому для народу стан справ в імперії, пущений на самоплив в умовах тривалої абсолютної віри у царську волю як спадкову від вищої сили, призвів до найгірших наслідків запізнілого розвитку.

Фактом убивства П.А.Столипіна і байдужою реакцією суспільства на нього впливові сили, інтелігенція визначилися у прагненні відкинути капіталістичний розвиток на державно-монополістичній основі й самі вибрали для себе інший шлях перетворень. Суспільству було уготовано найгіршу долю в умовах відсутнього державного керівництва у хаосі капіталістичних відносин за принципом «хто як виживе».

Спокійне, поступове, прогнозоване життя країни в реформах психологічно не підходило для неї, оскільки вона звикла до тяжких надривних умов свого розвитку та трансформацій. Урядову практику західної демократії щодо способу щоденного виборювання для себе економічного простору, рутинної роботи реформування держави під керівництвом Миколи II не було усвідомлено у Росії як нормальне явище. Гостре посилення в країні всіх суперечностей, що довго нагромаджувалися, не сприймало поступову дію, реформування. Самодержавство тривалим процесом відстрочок допустило суспільство до відсталого стану, нагромаджених суперечностей у державі.

Освічені кола держави не піклувалися про недавно ще свій кріпосний народ. Вони довго володіли ним і використали його у відробітковій системі за одержану в позику землю. А.П.Чехов із сумом зазначав, що «володіти живими душами – адже це переродило всіх вас (аристократів, поміщиків – *авт.*), які жили раніше й тепер живуть...».

Поміщики з великим небажанням йшли на звільнення селян. Адже воно було невідгидним для них. Їх кола піклувалися виключно про себе, нехтуючи власним народом, доводячи населення до крайніх злиднів. Вони егоїстично створили для себе зручну буферну зону розривом між злиднем станом народу та власним благополуччям, забуваючи про загальні інтереси країни, про те, що не можна розкошувати на чужій нужденності. Буферну зону поміщики заповнили різночинною інтелігенцією, впускаючи її в своє коло для культурного обслуговування. Населення, котре ледве животіло, було розгніване реаліями злидненного стану. Проте самодержавство з допомогою поліції ще утримувало порядок у суспільстві.

Уся система господарства вимагала негайних змін, повного її реформування. Бурхливий розквіт товарно-грошових відносин змінив соціальний стан усього населення країни. Революційні події 1905 р. вказали уряду на необхідність змін, розв'язання проблеми із зайвими селянами в країні, яка виникла через малоземелля. Уряд неквапливо намагався кооперувати їх у центри кустарного виробництва, а надалі об'єднувати й укрупнювати до рівня фабрично-заводської промисловості.

У столипінській політиці кустарне виробництво не набуло широкомасштабного перетворення, а розглядалося лише як один із засобів піднесення добробуту селянства в умовах поширення малоземелля у країні. Це підтверджується незначними державними інвестиціями в кустарно-ремісничу промисловість до 1910 р.

Загроза нової революції чутливо вплинула на дворянсько-поміщицькі верстви. Розуміння ними значення розвитку селянських промислів для порятунку

власних землеволодінь визначило їх активну участь у діяльності земств щодо сприяння розвитку кустарного виробництва та створення кооперативів. Таким чином уряд зміг їх залучити до участі в земському управлінні по поліпшенню долі селян. Вони складали програми розвитку кустарної промисловості, які у першу чергу були спрямовані на ліквідацію перешкод цьому процесу, насамперед на витіснення хаотичного формування мануфактурної стадії виробництва в особі скупника, котрий закабалив кустаря і ремісника, як куркуль селянина у сільському господарстві, та нещадно його експлуатував¹⁴.

Земства брали на себе програми-зобов'язання з кредитування виробництва дрібних кустарів, викупуваючи з них боржників для праці в державних мануфактурах, кооперативах тощо. Вони організували земські склади ремісничих виробів й інші форми посередництва при збуті та придбанні сировини чи напівфабрикатів. У програмах земського управління відводилося певне місце вдосконаленню техніки, обладнання в промислових майстернях. Крім того, для їх розвитку земства планували створення ремісничих шкіл, навчальних майстерень з інструкторами, організацію виставок із представленням широкого асортименту кустарних виробів, створення постійних музеїв поблизу промислів, організацію обстеження і збір статистичних даних. Усі ці умови особливо набули поширення на початок 1912 р. й з того часу активно сприяли розвитку кустарно-ремісничого виробництва, де подвійна експлуатація трудівників зводилася до нульової відмітки¹⁵.

Через те що революційні події налякали уряд та дворян, державне управління почало інтенсивніше інвестувати створення кустарної промисловості спочатку символічно, й лише після 1910 р. кількість призначених для цього коштів стала значною. Очоливши цю програму, П.А.Столипін організував на місцях поширення земського досвіду по сприянню розвитку всіх видів кустарних промислів, створенню комісій по вивченню проблем украї збіднілого населення і виявленню причин такого стану. Кустарно-ремісниче виробництво у країні розвивалося, базуючись зокрема на попиті населення на реманент для сільського господарства.

Ще в 1902 р. Перший з'їзд діячів кустарно-ремісничої промисловості констатував уже досить значну розповсюдженість мережі відповідних підприємств у державі. Для України був дуже вигідний розвиток цього виробництва. Уся її дрібна промисловість працювала на регіональний та український ринок, задовольняючи як місцевий, так і загальний попит. Перший регулювався регіональними, другий – загальноукраїнськими центрами. Наприклад, Полтава формувала здебільшого сільський попит на кустарно-ремісничі товари, а Київ чи Харків, як центри збуту, – міський. Якщо в Полтаві розповсюджувалися товари селянського споживання – предмети бондарного, клепкового, металевого промислів по виготовленню вил, кіс, лопат тощо, то у Києві або Харкові – товари більш витонченого кустарно-ремісничого промислу – екіпажного, меблевого, ювелірного, мереживного, парфумерного, по виробництву модельного одягу й взуття. Але існували промисли в Україні, котрі робили свою продукцію в одиничних екземплярах, які дуже цінувалися у світі. Наприклад, у селі Решетилівці на Полтавщині робили смушку з каракуля платиного відтінку з особливим завитком, тільки у цих краях розповсюдженим. Із цієї смушки вироблялися хутряні накидки, котрі поставлялися до царського двору у Петербург. Такі витончені промисли потребували за своєю специфікою та профілем відповідної сировини, устаткування, особливих умінь і навичок.

На специфіку розвитку кустарно-ремісничого виробництва України впливала відсутність тісного зв'язку з великою промисловістю. Воно у своїй більшості самостійно займалося переробкою первинної сировини в основному сільськогосподарського походження по всій території краю, вдовольняючи потреби його населення.

Підтвердження цієї тези розглянемо з допомогою цифр, які наводить О.Рибников на основі архівних та статистичних даних¹⁶. Великодержавна політика стримувала розвиток промисловості на всій території України. Дрібні підприємства у кустарно-ремісничому виробництві до Першої світової війни замінювали необхідну кількість великої промисловості по всьому краю. Найбільші економічні регіони – Катеринославська, Харківська й Київська губернії – мали найменшу кількість кустарів і ремісників на 10 тис. сільського населення. У Катеринославській губернії – 21,0 чол., Київській – 77,9, в Харківській – 119,3 чол. А у недостатньо промислово розвинутих районах – таких, як Поділля, була найбільша чисельність кустарів та ремісників, яка дорівнювала 247,4 чол. на 10 тис. селян.

Таким чином, кустарно-ремісничі майстри завжди поповнювали нестаток продукції в умовах недостатньо розвинутої великої промисловості, котра в Україні обслуговувала в основному інтереси Російської імперії. Потреби селян у знаряддях праці й домашнього вжитку не були в центрі уваги. Тому саме дрібні виробники задовольняли потреби населення і зробили кустарно-ремісничий промисел своєю другою спеціальністю. А за підтримки асигнуваннями при держзамовленні ця друга спеціальність переросла у головну. Ці асигнування державних коштів на сприяння розвитку кустарної промисловості повинні були довести справу до логічного завершення, оскільки вже малися всі необхідні складові для процесу перетворень. Найбільші капіталовкладення в кустарне виробництво було зроблено у 1912 р. під час наростання революційної активності низів та намагання влади таким чином хоча б частково її знизити. У той період за кількістю асигнувань (1 млн руб.) можна судити, якою популярністю вже користувалася у країні кустарна промисловість й ідея її спрямування до розвитку в фабрично-заводську. Результатом такої інвестиційної політики держави, на жаль, лише з 1912 р., стало те, що у тому році вартість продукції кустарного виробництва становила більше 45% від загальної вартості всієї промислової продукції України. Проте запізнілі інвестування перешкодили бурхливому розвитку капіталістичних відносин у кустарно-ремісничому виробництві.

З початком світової війни уряд почав вимагати від нього виконання воєнних замовлень. У період війн і розрухи влада завжди зацікавлена в розвитку дрібного виробництва, бо саме воно може хоча б частково зменшити негативні економічні наслідки суспільних потрясінь.

Повномасштабна мобілізація тилу у воєнні роки зруйнувала господарський розвиток країни. Відсутність зв'язків із найближчими західноєвропейськими партнерами, в першу чергу Німеччиною, призвела до нестачі необхідних складових економіки. Уряд вирішив активніше використовувати можливості кустарної промисловості для виконання необхідних замовлень воєнного часу. Таке рішення було піднято до рівня державної програми.

Під тиском умов Першої світової війни з'явився новий тип державного ставлення до дуже потрібної для країни кустарно-ремісничої промисловості. Він мав прогресивне спрямування, але тільки зароджувався під впливом війни. Держава створювала сприятливі умови розвитку дрібного виробництва для всієї країни. Вона ліквідувала умови, що заважали зростанню продуктивності кустарної промисловості по виконанню воєнних замовлень. У першу чергу це торкалося нищівної експлуатації торгово-лихварського капіталу, котрий бурхливо розвивався тоді на дрібнотоварній основі та був головним суперником державного замовлення в кустарно-ремісничому виробництві.

Відбулася модернізація економічних відносин у системі народного господарства, самого принципу ставлення держави до населення країни. Вона полягала в захисті дрібних виробників від несприятливих дій бурхливого розвитку нових, капіталістичних відносин, зокрема торгово-лихварського капіталу, котрий не-

щадно експлуатував населення. Модернізація проявилася у першу чергу в регулюванні капіталістичних стосунків, які сприяли переводу кустарно-ремісничої промисловості у фабричну стадію, до прямого зв'язку виробника й замовника – держави. Цей зв'язок відбувався через представництва її у земських управах для впорядкування кустарно-ремісничого виробництва, через створення кооперативів, котрі працювали за замовленням держави і на її устаткуванні та сировині, виключаючи «послуги» посередника – скупника. Але модернізація державного керування відбувалася з причин негайної потреби в умовах війни у продукції кустарно-ремісничого виробництва, а не з причин бажання допомогти своєму населенню уникнути подвійної експлуатації. Уряд, виконуючи свої завдання у воєнний час, проводив політику не шляхом безпосереднього сприяння самому розвитку виробничо-кооперативного начала, а привнесенням у райони кустарно-ремісничої промисловості всього необхідного на час державного замовлення: списаних із заводів і фабрик майна й сировини та витискування торговельно-посередницького конкурента – скупника, що загарбав для себе великі доходи, не передаючи з цього майже нічого в казну.

П.А.Столипін ще за часів свого управління надавав потрібні кошти для впровадження хутірних (фермерських) господарств, щоб відірвати селян від залежності й стимулювати їх до самостійного розвитку, а у кустарно-ремісничому виробництві планував керований урядом пом'якшений тип його переходу до нових економічних відносин за допомогою інвестицій держави та перекваліфікації населення. Він намагався уникнути вже існуючого жорсткого способу з позицій «хто як виживе», котрий знищував на своєму шляху бідні верстви народу. П.А.Столипін намагався приборкати дрібну підприємницьку стихію з допомогою державно-монополітичної основи управління, використавши її силу для подолання патріархального суспільства. «Столипін вважав можливим вжиття найсуворіших заходів, найвинятковіших законів у певних ситуаціях. Сумновідомі воєнно-польові суди столипінської епохи забрали тисячі життів, не рахуючи відправлених у заслання і на каторгу»¹⁷.

У період війни й концентрації державного управління влада могла впливати на перехід до нових, капіталістичних відносин, який ставав залежним від урядових організацій, котрі зокрема сприяли позбавленню дрібного виробника експлуатації з боку скупників.

Уряд сприяв модернізації ще не керованої ним промисловості шляхом придбання для неї засобів виробництва, устаткування, двигунів, машин тощо за нижчими цінами. Особливо необхідне устаткування замовлялося навіть за кордоном, у нейтральних країнах, які в період світової війни не входили до протилежних блоків. Але найголовнішу роль у сприянні розвитку кустарної промисловості відігравали все ж обмежувальні дії по відношенню до скупника. Для цього кустарні та ремісничі підприємства підключалися до системи державного регулювання, і тим самим розривався їх зв'язок із торговельно-лихварським капіталом. Так, видані кустарям скупником на певний час устаткування, двигуни, машини, інструменти перекупалися державними комісіями в рахунок авансів на виготовлення швидкими темпами необхідної продукції для армії. За рахунок цього авансування кустарі й ремісники розраховувалися зі скупниками і надалі самостійно виготовляли продукцію за держзамовленням. У кустарно-ремісничій промисловості збут продукції та заготівля сировини у воєнний час через державні й кооперативні організації здійснювався також без скупника, міняючи його послуги.

Надалі урядове регулювання кустарного виробництва через земства повинно було продовжити державну політику, спрямовану на ліквідацію конкурента і подвійної експлуатації народу. Це приводило до певного полегшення життя найбільшого прошарку населення, котрий міг продуктивно працювати та виробляти кустарно-ремісничу продукцію для товарного ринку в країні.

Урядове регулювання капіталістичних відносин у кустарно-ремісничій промисловості проводилося через інститут земства, який за рахунок державних субсидій організовував посередницькі форми взаємин ринку й виробника (склади продукції, інвестування виробництва, кредит, пільгове устаткування тощо). У воєнний період згадане регулювання спрощувалося до масового прямого підключення майстерень кустарно-ремісничої промисловості до державних відомств – замовників із прямим забезпеченням їх кредитами, сировиною, устаткуванням, поширюючи на дрібних виробників-власників свою монопольну владу.

У період війни було запроваджено державно-монополістичне регулювання кустарно-ремісничою промисловістю, котре вело боротьбу з хаотичними формами розвитку капіталістичних відносин, які найбільше заважали проведенню реформ у країні. Наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві таку деструктивну роль відігравали скупники. Народжені реформою 1861 р., вони були охоплені непомірною жадобою наживи, жили за принципом повного виснаження кустарно-ремісничого населення до краю і робили останнє своїм позитивним боржником, прагнули будь-що досягти масштабів хазяїв великих виробництв. Охоплюючи всі товарні ринки, скупники монопольно встановлювали свої правила: занижували закупівельну ціну виготовленої продукції кустаря-ремісника, котрий не міг самостійно продати свій товар, а велика заборгованість змушувала його підкоритися кабальним умовам. Далі кустар чи ремісник знову повинен був звертатися до скупника з проханням кредиту для заготівлі сировини та допоміжних матеріалів у виробництві, бо, одержуючи гроші за свою працю, виробник стояв перед дилемою: забезпечити харчування сім'ї або закупити все необхідне на новий цикл робіт.

Нищівна й безконтрольна експлуатація скупниками дрібнотоварного населення України як у кустарно-ремісничому виробництві, так і в сільському господарстві виснажувала людські ресурси. Державні банки не допомагали кредитуванням під заставу продукції. Земські новації ще не були розвинуті. Таке хижацьке нагромадження за рахунок нищівної експлуатації мало б нескінченне продовження, якби не з'явилася зацікавленість держави у воєнний період у розвитку дрібнотоварного виробництва взамін слабодіючих підприємств великої промисловості. Для того щоб підтримати вищезазначені верстви населення як одне з джерел одержання необхідної продукції та прибутків, державна політика була націлена в цьому разі на більш жорстоку боротьбу із скупником, кількість котрого неможливо було охопити ніякими реєстрами. Він множився щохвилини і в масовому масштабі, як зазначав Ленін. Скупник був паразитуючим породженням товарно-грошових відносин, котрий пильно слідкував за тими виробниками, що приносили йому можливість примноження капіталу. Він наполегливо боровся за подальше нагромадження й тільки у самому крайньому разі відступав під силовим тиском.

У боротьбі зі скупником у найбільш скрутні часи держава застосовувала позаекономічні засоби, тобто адміністративний вплив (систему штрафів, конфіскацію сировини, обладнання, виготовленої продукції із складів). Найбільш затятих у боротьбі з державним управлінням скупників, які не бажали підлягати урядовій політиці, земські управи висилали в Сибір¹⁸. А це у відповідь призводило до їх шаленого опору державній системі нововведень у кустарно-ремісничій промисловості. Вони підкупали урядових представників усіх зацікавлених відомств і земств, підривали поточну роботу останніх та знешкоджували їх представників, не цураючись навіть фізичного знищення тих, хто невідступно проводив державну політику на витискування скупників із кустарно-ремісничої вотчини.

Ішла «холодна війна» влади зі скупниками, що поступово підточувала їх могутність. Найвищою точкою цієї боротьби під час перебудови в економіці було вбивство засновника реформи – П.А.Столипіна. Для багатьох він уособлював

запеклого ворога хаотичного розвитку капіталістичних відносин у країні, запропонувавши мирне влиття її до останніх на державно-монополістичній основі.

Програма мобілізації дрібної промисловості під час Першої світової війни продовжила столипінські плани. Урядове управління під тиском обставин вкладало кошти в дрібну промисловість, щоб модернізувати виробництво виключно для потреб армії. Але таким чином держава одержувала не тільки необхідну у воєнний час продукцію, а й розвивала мануфактурну стадію кустарно-ремісничої промисловості в усіх регіонах країни, як першооснову до вагомої індустріалізації. Урядові програми допомагали знизити рівень експлуатації трудящих, кредитуючи державні замовлення. Звільняючи населення від подвійної експлуатації через скупника, країна затрачувала меншу ціну на виготовлення продукції.

Під впливом складностей війни і за капіталістичних умов у державі відбулося перетворення дрібного власника на найманого робітника в галузі кустарно-ремісничого виробництва. Він самостійно зробив вибір між нищівною експлуатацією посередника-скупника у кустарно-ремісничій промисловості та умовами державного замовлення з платою за виготовлений товар, державний кредит під відповідну продукцію, постачання необхідної сировини. Аби позбавитися нищівної експлуатації, дрібні виробники-власники перед Жовтневою революцією добровільно масово обирали одержавлення, котре разюче відрізнялося від того, що у 1930-х рр. провів Сталін. Але цей процес об'єктивно був необхідний для подальшого розвитку держави в індустріальному напрямку.

Одержавлення дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості під час війни було проведено на користь прибутків у казну, котрі з'явилися від знищення конкурента-скупника. Таким чином у час воєнної скрути були впроваджені перші кроки в дрібнотоварному виробництві, коли держава одержувала внутрішні ресурси від знешкодження впливу посередників у країні.

Перехід виробників із дрібною власністю до найманого в державі становища був вигіднішим, ніж самостійна їх праця з експлуатацією посередником. Закладені Столипіним реформи зробили свою справу в період Першої світової війни. Вони одержали урядове управління капіталістичними відносинами, позбавили більшу частку дрібних виробників (шляхом державного механізму врегулювання посередництва в кустарній промисловості) від подвійної експлуатації й полегшили стан біднішої, експлуатованої частини населення. Таким чином було знижено рівень революційного потенціалу у країні, притягнуто до нового виробництва під час війни малоземельне селянство, сформовано сприятливі умови для його переходу від патріархальних до інших відносин. Цей досвід в екстремальних умовах війни (на прикладі кустарно-ремісничого виробництва) переходу до державного регулювання капіталістичних відносин потрібен був для продовження перетворення дрібних виробників-власників і у сільському господарстві.

Розпочате одержавлення, виключаючи торгово-лихварський капітал, приватногосподарської власності як досвід владного регулювання перейняли більшовики й закінчили цю справу з викресленням самого факту присутності останньої як ворожої пролетарській революції.

Практика впорядкування через урядове управління розпочатих капіталістичних відносин у дрібному виробництві, зокрема в кустарно-ремісничому, надавала можливість звільнитися найбіднішим власникам, а в їх особі за такими ж методами всьому населенню країни від хижацької безконтрольної експлуатації. Створювалася можливість на прикладі механізму регулювання кустарно-ремісничої промисловості поступово перейти до державного капіталізму. Огортання урядовою опікою, котра фінансово була вигідна за кінцевим результатом, як, наприклад, кустарно-ремісничому виробництву, всім ланкам народного господарства, надало їм індивідуального відносного збагачення при відсутності подвійної експлуатації та перешкоджало подальшому розвитку революційних по-

дій у країні. Виявилось, що для перетворення такої складної багатоукладної системи суспільства вимагалася в кожній його верстві своя продумана програма і, крім того, велика рішучість особи реформатора довести задумане до логічного кінця й, безумовно, цілковита підтримка «верхів» із державно-монополістичною умовою керівництва.

П.А.Столипін не здобув такої підтримки. Більше того, кожний свій крок у Державній думі йому довелося робити у складній боротьбі¹⁹. «Вадами» для необхідної рішучості у реформуванні суспільства в нього стали порядність, інтелігентність, вищий ступінь освіченості, чесність, державне розуміння потреб країни та її народу. Навіть «столипінські галстуки» виявилися мізерним необхідним заходом для способу управління у Російській імперії на початку ХХ ст., способу згортання революції 1905–1907 рр., за що йому дорікали. За умови загалом підтримки суспільством реформ П.А.Столипіна не було б потрібним вдаватися до необхідності жорсткого перетворення держави, появи для цієї мети дедалі більш рішучих керівників – Леніна, а потім і Сталіна – для зміни такої складної багатоукладної системи. Виявилось, що у процесі реформування всі правові способи державного регулювання були безсилі. В суспільстві на тому етапі його розвитку діяли лише жорсткі форми впливу. Внаслідок пройденого історичного процесу можна відслідкувати, що на перетворення населення країни вплинули тільки сталінські методи державного управління у 30-х рр. ХХ ст.

Суспільство своїми діями само спровокувало необхідні жорсткі форми впливу на нього та водночас зажадало великої рішучості в особі реформатора (як у ХVІІІ ст. перед загрозою втрати державної незалежності з реформами Петра І). В країні на початку ХХ ст. все також тяжіла відстала система землеволодіння, котра влаштувала «верхи» суспільства, які не хотіли для себе змінювати звичні форми життя. Тому вона й у ХХ ст. теж душила всі нові починання, необхідні для її перетворення, оскільки самодержавство було саме частиною і представником поміщицького класу.

Нові форми не були закладені державною програмою управління країною протягом тривалого часу, починаючи з петровської епохи. Розпочатий Вітте й Столипіним процес реформування держави зустрів перешкоди. Перша світова війна додала та загострила складні внутрішні суперечності у суспільстві. Вона відіграла негативну роль в успішних темпах розвитку країни, котрі створилися внаслідок початку проведення реформ. Війна, нарешті, консолідувала державне управління, яке в складних для країни умовах інтенсифікувало втручання у капіталістичні відносини в суспільстві. Наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві разом з грошовими вливаннями було створено відповідну промисловість за держзамовленням. Державне управління показало свої переваги перед взаємовідносинами «поміщик – малоземельний селянин», котрі було пущено на самоплив.

Прокладений шлях реформування Столипіним у сільському господарстві й введено після нього державне управління в період Першої світової війни у кустарно-ремісничій промисловості стали поштовхом для розвитку капіталістичних відносин по всій країні. Він спеціально не займався практикою розселення населення держави, але створений ним механізм і закладені інвестиції для інституту фермерства підготували ґрунт для формування з малоземельних селян фермера, кустаря та ремісника. Столипін залишив після себе національний досвід подолання хаотичних форм капіталістичного розвитку на державно-монополістичній основі, яким сьогодні керуються в Росії.

Перед Жовтневою революцією продовжували діяти запуснені механізми реформ капіталістичних відносин. Державне фінансування розвитку тільки кустарної промисловості у 1912 р. дало приголомшливе зростання її виробництва в Україні: воно досягло 50% вартості всієї промисловості на 1914 р.²⁰

Виходячи з поставлених завдань реформування сільського господарства на початку ХХ ст., необхідна кустарно-ремісничка перекваліфікація для розвитку нових продуктивних сил без державного центрального управління здійснювалася майже стихійно, знайшовши в українському селянинові особливо благодатний ґрунт для капіталістичних перетворень. В Україні розмах кустарно-ремісничого виробництва відбувався насамперед у центральних родючих регіонах – на Полтавщині, Чернігівщині, Черкащині, де поміщики трималися за землю й була більшою чисельність малоземельних селян. Тут і раніше вони приробляли собі на життя за рахунок власного «хатнього» ремесла. У цих районах тому й сконцентрувалися зимові кустарні промисли, котрі давали змогу незаможним селянам звертатися до них як основних.

Україна завжди характеризувалася самостійним кустарно-ремісничим виробництвом. Тут промисли з'являлися в тих місцях, де існувала потреба у товарах першої необхідності, яких не вистачало насамперед для сільського господарства та побуту. Однак перехід з общини до кустарно-ремісничого виробництва був хворобливим і почав здійснюватися з появою фінансової й організаційної допомоги від земств із початку ХХ ст. Політика інвестицій для розвитку останнього через них виявилася дуже дійовою. У період війни розвитку кустарно-ремісничого виробництва допомагала політика державного управління, котра перенесла велику кількість замовлень із великої промисловості, знищуючи або відтісняючи експлуататора-скупника та тим самим сприяючи розвитку промислів в Україні.

Під тиском умов Першої світової війни було створено новий тип державного регулювання дрібногосподарним господарством. П.А.Столипін не тільки розглянув національні форми створення капіталістичних відносин, а й використав досвід Західної Європи як загальний еволюційний шлях розвитку суспільства цивілізованого напрямку, котре пройшло через індустріальну революцію, де проводилося розселення населення країни через одержавлення більшості селянської маси у найманий робітничий клас. І в цьому ж еволюційному процесі рухалася Російська імперія та її складова – Україна.

Процес гонитви за цивілізацією супроводжувався тяжкими наслідками для населення і потрясіннями його національного буття. На пам'ять приходять аналогічний з історії приклад щодо перетворень Петра I, якого ще звать «першим більшовиком», що проводив революційну модернізацію суспільства на початку ХVIII ст. жорсткими заходами. За боротьбу проти патріархальних звичаїв у країні й за західний напрямок її розвитку його прозвали на церковно-православний лад «антихристом». У свій час за аналогічні дії Леніна теж так прозвали, а вже сучасники «перебудови» кінця ХХ ст. Петра I визнали реформатором.

На початку ХХ ст. країна переживала майже аналогічну петровській нову хвилю творення суспільства, столипінську реконструкцію. Вдосконалювалися нові форми виробництва в країні за зразками західного капіталістичного господарства та водночас застосовувалися силові методи у внутрішній політиці самодержавства, як, наприклад, масовий Ленський розстріл і «столипінські галстуки». Але цей розвиток відбувався в зовсім інших соціальних та культурних умовах, ніж на Заході. Нагромадження суперечностей у суспільстві було іншого відтінку, але з характерними симптомами відставання.

У Російській імперії не зумів пройти повний процес розселення населення країни для капіталістичного розвитку. Це сталося, крім усього іншого, з найголовнішої причини – у силу особливості й стійкості селянської общини, слабкості дій щодо неї та браку часу для державного врегулювання дуже складної патріархальної основи суспільства. Всі вони потребували переродження країни, продуманого механізму задоволення інтересів зацікавлених сторін. Навіть «столипінські галстуки» виявилися недостатніми для швидких перетворень у

країні зі сторічним або двохсотрічним відставанням від Європи. Суспільство потребувало для цього кардинальних петровських заходів.

Малоземелля, котре лишилося у спадщину від аграрної реформи 1861 р., без державного управління добровільно не породило пролетаризації селян у силу їх правової слабкості. Індивідуальна власність не замінила общинної на селі, й тому вирватися із старих феодальних пережитків малоземельному селянинові було нікуди.

На початку ХХ ст. селянська община, особливо її паразитична номенклатурна частина, перед агонією свого знищення майже переборола навіть поміщика та активно продовжувала відстоювати свої інтереси. В глибині зародження революційного руху існувало і народне протистояння перед буржуазними формами в особі селянської общини, котра охоплювала більшість населення країни.

Спроба швидко створити інститут фермерства й сільськогосподарських робітників не вдалася. У своїй більшості селяни не сприймали цінності нових ринкових відносин, буржуазного суспільства. Вони переважно жили за традиційним общинним звичаєм, за правами взаємопов'язаного механізму селянського співжиття.

Як явище сама селянська община колись була прогресивним етапом у житті країни. Адже вона утворилася під час переходу від родових відносин до феодальних як замкнута станова одиниця, використовувана державою як зручний апарат для збору податків. Община підтримувала самостійне існування селян у період кріпосного права. Функціонування всього населення в країні було розподілено по общинних осередках. Інститут їх у суспільстві приховував недоліки державного управління, котре дуже мало приділяло уваги розвитку свого народу. Самодержавна влада створила окреме функціонування великої кількості людей за рахунок освічених одиниць суспільства, щоб не витратитися на освіту всього населення і для своєї вигоди тримати в неутті свій народ. У зв'язку з браком необхідних умінь самостійного існування кожного – володіти грамотою, знаннями ведення господарства в країні тощо – для більшості населення було обрано зручний для «верхів» принцип функціонування його за общинним принципом. Община мала на велику кількість неграмотних селян свого писаря, представника та ін. Низький рівень грамотного населення в державі свідчив про повну байдужість верхів суспільства, еліти до долі свого темного народу у той час, коли в Європі давно вже існували механічні засоби виробництва й робітники були ознайомлені з принципами їх дії, паровим двигуном тощо. Вольтеріанський період просвіти на Заході, позитивно оцінений Катериною II, нею ж був закритий у своїй власній країні, котрою вона дуже довго управляла за старими правилами – «одержувати» від продуктивного населення і не давати йому хоч будь-яких основ для розвитку без дозволу еліти суспільства. Селянське общинне життя вросло в свідомість усього народу. Перед Лютневою революцією у державі близько 80% населення становили селяни²¹. Життєздатність общини була настільки стійкою, що вона пережила дві революції, не втративши свого впливу на селянське населення аж до 1928 р. Про це свідчать матеріали огляду Шейли Фіцпатрік, де дослідниця довела на документальних фактах, як община протистояла переходу селянства до стану робітників. За іронією долі сама община, в котрій П.А.Століпін хотів ввести реформи по створенню фермерського господарства, чинила опір розвитку капіталістичних відносин у країні. Реформам протистояла верхівка останньої, яка використала принцип згуртованості її членів навколо неї та не бажала віддавати свої привілеї заради якогось прогресивного розвитку в державі. Протистояння керівників общини викликало загальний опір більшості народу проти нововведень – індивідуального підприємництва, зло пожартувавши з усім напрямом капіталістичних відносин.

Для номенклатури общини не був продуманий перехідний механізм, котрий би її знешкоджував. Вона, маючи величезний вплив на своїх членів, відразу поз-

бавлялася всієї повноти влади і сили після зруйнування її й тому чинила опір виходу селян із неї. Виявилось, що у глибині зародження народного опору капіталістичним відносинам на початку ХХ ст. було протистояння общинної верхівки та, як наслідок, усього народу новим формам розвитку. Капіталістичні реформи в сільському господарстві, знищення патріархальних відносин перешкодили дальшому життю общини й її ідеологам – номенклатурі. Одним із недоліків її реформування були відсутність фінансової програми переорієнтації так званої общинної верхівки, державне управління не виділило достатньо грошей на перекваліфікацію малоземельних селян. При розпаді общини велику їх кількість було кинуте державою на самостійне виживання. Якщо поміщики вибили собі компенсацію за земельні переділи, то цієї номенклатури не брали у розрахунок, а в наказовому порядку шукали та впроваджували закон про індивідуальну власність.

П.А.Столипін намагався рухати реформи по створенню індивідуального шляху становлення капіталізму на державно-монополістичній основі. Такий шлях розвитку суспільства був зрозумілий і ближчий поширеному індивідуалізму в суспільстві, котре сповідує католицький напрям у християнстві. У Російській же імперії з православним типом віросповідання – за своєю суттю общинного ортодоксального напрямку – було дуже складним розуміння у масі індивідуального способу життя й збагачення. Внутрішня вікова культура народу зберігала патріархальні устої, які у дальшому швидше прижилися в радянській, комуністичній системі за пролетарської диктатури, ніж у капіталістичному індивідуалізмі. Як не парадоксально, але під час створення комун, колгоспів, у цілому всього колективного селянин у перехідний період почував себе ближче до свого внутрішнього світу.

П.А.Столипін, котрий прожив довгий час у західних губерніях імперії, на наш погляд, випускав з уваги важливий психологічний момент, що склався в населення Росії. Воно було далеким від прийняття індивідуальної форми життя. Ця общинна боротьба проти індивідуалізму з усіх боків пройняла весь народ та створила революційний напрям до колективної творчості.

Тому досвід столипінського державного управління по модернізації суспільства, по перетворенню населення країни через індивідуальну власність у капіталістичних підприємців і водночас решти дрібних виробників в общині у найманих робітників для потреб промисловості разом із вирішенням проблем перекаваліфікації малоземельних селян для цього є темою окремого розгляду процесів передісторії радянської модернізації.

Складна протиборствуюча роль общини в модернізації суспільства ще довго зберігалася й тим самим підтвердила розуміння її пануючого значення у перешкоді розвитку нових виробничих відносин в аграрній країні. Зокрема цю тезу підтверджує Ш.Фіцпатрік у своїй праці «Сталинские крестьяне. Социальная история советской России в 30-е годы: село». Вона робить висновок про общину як номінально існуючий єдиний керівний орган на селі у період навіть 1928 р. на основі статті в журналі «Большевик» (1928. – №9. – С.79–80). Дослідниця зазначає: «Сільські общини, котрі входили у числі 6–8 в юрисдикцію типової сільради, були куди більш ефективними та шанованими установами. Вони могли оподатковувати зборами своїх членів і мати інші джерела прибутку, як, наприклад, здавання землі в оренду й т.п. Община (земельна громада) була юридичною особою, могла укладати контракти, порушувати справу у суді та перебувала в офіційних відносинах з урядовими установами; її керівник, як правило, належав до числа ділових і впливових людей, котрий умів вести справи з державою з найрізноманітніших питань. Більшовики дивилися на общину із зростаючою підозрою, яку викликав у них її статус суперника сільради: ці дві установи один більшовицький журналіст у 1928 р. назвав «двома селянськими

активами на селі». Проте багато хто із селян з ним не погодилися б, оскільки для них місцевим органом влади була тільки община»²².

П.А.Столипін, проводячи реформи, ідеалізував селянський стан у державі й до кінця не враховував можливе протиборство з боку самостійно існуючого інституту общини з розвитком нових виробничих відносин, капіталістичного суспільства, котрі забирали в останньої владу. Малоземельне селянство перебувало у скрутному стані в суспільстві, а перекваліфікація його затримувалася. Це створило агресивну силу у країні.

У самий відповідальний час для країни у період потрібного екстреного реформування самодержавна влада боролася за своє існування з конституційною монархією або буржуазною республікою, які йшли їй на зміну. Вся так звана «дрібнобуржуазна стихія» боролася проти переведення суспільства на державно-монополістичну основу розвитку, де буде відсутня можливість в умовах хаосу безконтрольного нагромадження капіталу. Боролися також інтелігенція та різночинці, котрі пропагували згубність капіталістичного індивідуалізму у державі, закликаючи до общини і марксизму.

Таким чином, створенню революційного шляху розвитку, найтяжчих випробувань у суспільстві сприяли: відсутність необхідних механізмів дії закону про індивідуальну власність; скорочений час для капіталістичного формування; протиборство населення йому після революції 1905–1907 рр.; нав'язана країні Перша світова війна, яка велася на її території; квапливе подолання (або не подолання) об'єктивних причин небажання населення піти по цьому шляху в державі. Незавершений столипінський досвід капіталістичного реформування – «розселення» малоземельного населення – був завершений пролетаризацією його Сталіним, котрий створив інститут фермерства у колективному господарстві з керівником колгоспу на чолі.

Саме завдяки номенклатурі общини, яка боролася по суті за своє існування, визрів протест усього населення країни проти індивідуального підприємництва. Народ масово не сприйняв нових форм розвитку замість общинного способу життя²³. У державному управлінні не був достатньо продуктивним процес переходу від общинної до індивідуальної свідомості. Це стало однією з головних причин, чому капіталізм не знайшов свого місця у самодержавній Російській імперії. Суспільство збочувало з прогресивних форм розвитку до феодальних відносин, до народницького бачення майбутнього країни у селянській общині. Різночинна інтелігенція продовжила шлях народників, духовно очолила прагнення до колективізму, яке навіть охопило провідну буржуазну партію народної свободи – конституційних демократів.

Усогуючи західні ліберальні та демократичні ідеї, різночинна інтелігенція не стала основою духовного творення буржуазного суспільства, а, навпаки, вела боротьбу за протистояння хижачькому нагромадженню первісного капіталу. Вона потрапила під вплив економічного, соціального, філософського вчення марксизму, в якому зійшлися її ідеологічні й духовні сподівання. З його допомогою, на її думку, перерветься спостережене на Заході відчуження між людиною, суспільством і природою, котре породила приватна власність. Частина самої буржуазії – О.Коновалов, С.Морозов, Висоцькі – фінансово допомагала соціал-демократії, щоб скинути самодержавство. Їхні кошти підтримували революційний рух у країні.

Якщо економічний європейський взірець суспільство сприймало як необхідність цивілізованого прогресу, то духовний індивідуалізм західної культури нового, капіталістичного порядку був корінним чином стороннім населенню Російської імперії. Безумовно, в кожній державі була своя специфіка розвитку свідомості суспільства. Формування буржуазії було більш прискореним у Західній Європі. Там розвиток капіталістичних відносин відбувся через протистояння феодальним пережиткам: спочатку з допомогою релігії, з наступом реформ

протестантизму та разом із ним епохи Просвітництва. Буржуазія в Російській імперії не мала у своєму досвіді й розпорядженні такого культурного розвитку, яке суттєво затрималося. Внаслідок цього напередодні Лютневої революції вона виглядала хоч і економічно спроможною, але в соціально-культурному аспекті не розвиненою.

Визріла така форма протесту проти самодержавства, як революція, що повинна була розчистити шлях для буржуазно-демократичної перебудови суспільства. Але й вона не змогла уникнути найголовнішої своєї протидії – небажання селян або більшості населення імперії залишити феодальну форму взаємодіювання в особі общини. У глибині зародження революційного руху існувало народне протистояння буржуазним формам розвитку країни. Крім номенклатури на місцях, за общинну форму боролися духовні її керівники, народники з ідеєю колективізму та різночинна інтелігенція.

Зміцнення марксистської партії для очолення у країні революційних сил об'єктивно сталося через тяжкий економічний стан населення, особливо після Першої світової війни. Марксистки підхопили створений усім суспільством ґрунт для необхідної модернізації держави. Вони поширили свій вплив в імперії, створили дійову партію і були напоготові до індустріалізації країни зовсім іншими, радянськими засобами. Довгі роки зволікання з реформами з боку самодержавства та політичної еліти імперії наблизили момент надзвичайного обурення народу, оформили його у революційне повстання.

Унаслідок Першої світової війни на території країни залишалася зруйнована економіка. Для її піднесення потрібні були неймовірні зусилля. Керівні, зокрема і нові, капіталістичні кола, які в той період переважно піклувалися про своє благополуччя, не змогли здійснити модернізацію імперії й тим більше зупинити її падіння. В такий відповідальний період для розвитку країни не існувало могутнього державного регулювання (як за Петра I), здатного повести нові сили цілеспрямовано до загального добра суспільства від егоцентричних бажань особистого збагачення будь-якою ціною, особливо на перших етапах капіталістичного розвитку. Тому і було знайдено такі сили у пролетарському способі перетворення, незважаючи на те, що країні давався шанс використати мирний перехід до нових виробничих відносин через реформи П.А.Століпіна. В силу об'єктивних обставин був здійснений перехід до пролетарського розвитку Російської імперії, обраний суспільством у сформованих умовах перетворення держави без капіталістичного способу.

Країні потрібна була консолідуюча партія, котра змогла б, на зразок Петра I, узяти повноту влади у свої руки для створення державно-монополістичної системи управління капіталістичними відносинами, щоб повести за собою весь народ на прорив до прогресивних начал. Опір із різних мотивів та причин з боку самодержавства, парламенту й великої частини суспільства, який тривав довгий час на початку XX ст. століпінським реформам, вилився у можливість здійснити державно-монополістичне керівництво в країні за допомогою радянської влади.

Створення такого управління у суспільстві стало результатом вибору необхідного нового шляху. На наш погляд, об'єктивність революційного жовтневого 1917 р. виходу за існуючих умов розвитку капіталізму в Російській імперії на початку XX ст. міститься у вищеперелічених подіях, котрі незмінно мали привести до нього. Прорвати опір поміщицької патріархальної країни не змогли мирні реформи Століпіна. Для них знадобилася революція, а для дальшої індустріалізації держави необхідні були ще жорсткіші заходи Сталіна в 30-х рр. XX ст.

За існуючих умов Російська імперія разом із самодержавством не могла здійснити модернізацію країни і дати прогресивний розвиток своєму народу. Вікове відставання потребувало від керівництва суспільством зробити необхідний крок уперед. Важливо, яким шляхом та з котрими жертвами це мало відбува-

тися. Придушення виступів населення самодержавними заходами, зокрема Ленським розстрілом робітників, не стало виходом із назрілого становища, яке потребувало негайних докорінних змін.

Перед 1917 р. не стояло питання поступового столипінського реформування держави, залишився хірургічний спосіб відтинання сторони, котра чинила опір. Для здійснення реформ уже радянськими методами більшовики створили необхідні силові структури своєї диктатури. Вони хотіли максимально придушити в аграрній країні зрослу автономну силу селян – як їх общинну структуру, так й індивідуальну, фермерську, котра вже склалася. Народ держави «не можна прогнати, з ним треба житися», – зазначали більшовики. Підпорядкувати державному управлінню населення можливо було через знищення у ньому природи дрібновласницької самостійності, її економічної сили, котра, незважаючи на всі історичні події, зросла після закону 1906 р. про індивідуальну власність. Відокремлюючи в селянах природу тільки особистого збагачення, влада сподівалася привести їх до дальшого підкорення через одержавлення. Під час переходу від патріархальних відносин у країні повинно бути застосоване сильне державне керівництво в капіталістичних умовах – державний капіталізм, у радянських, як виявилось, – диктатура влади.

Таким чином, загальним для всіх дрібних виробників у країні при переході від патріархальних відносин залишається державно-монополістичне перетворення за капіталістичних чи радянських умов. Можна розглядати одержавлення (пролетаризацію) дрібного власника за період радянської влади як необхідний у цілому процес «розселянювання», а також як еволюційний шлях через нестворений капіталістичний розвиток виробництва в країні.

На жаль, під час столипінських реформувань не створилися умови для послідовної еволюції малоземельних селян у мануфактурну стадію і далі до створення фабрик та заводів. Бажання здійснити прогресивний розвиток країни підхопили більшовики на чолі з Леніним. Із його смертю це завдання було перенесене й припало на Сталіна перед загрозою нової світової війни. Саме йому довелося вирішити внутрішні проблеми, підкорити незалежне в економічному плані сільськогосподарське населення країни, відстояти існування держави. Інертність державного керівництва на великому проміжку часу ХІХ і початку ХХ ст. сприяла створенню у країні силової влади для того, щоб наздогнати цивілізацію в екстремальних умовах.

¹ Братющенко Ю.В. Нэп: государство, частник, кооперация // Вопросы истории. – 2007. – №2. – С.5.

² Академик П.В.Волобуев. Вступление // Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце ХІХ – начале ХХ в. – Москва, 1995. – С.5.

³ Бачурина О.Н. Экономическое наследие С.Н.Прокоповича и его общественно-политическая деятельность в эмиграции (1922–1939 гг.) // Отечественная история. – 2006. – №6. – С.213.

⁴ *Енгельс Ф.* Передмова до другого видання «Селянської війни в Німеччині» // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – 2 вид. – Т.16. – С.399.

⁵ *Ленін В.І.* До характеристики економічного романтизму // Повне зібрання творів. – Т.2. – С.215.

⁶ *Ленін В.І.* Про блоки з кадетами // Повне зібрання творів. – Т.14. – С.115–117.

⁷ *Ленін В.І.* П'ять років російської революції і перспектива світової революції // Повне зібрання творів. – Т.45. – С.282.

⁸ *Руднев К.* Кто заказал Столыпина? Тайна гибели премьер-министра Российской империи не разгадана до сих пор // Вечерние вести. – №133 (634). – 2001. – 18 сентября. – С.6.

⁹ *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР: Большевики и крестьяне: 1917–1933. – Москва, 2003. – С.71.

¹⁰ *Чехов А.П.* Вишнёвый сад // Избранные произведения в 3 т. – Москва, 1971. – Т.І. – С.540.

- ¹¹ Грациози А. Указ. соч. – С.69.
¹² Чехов А.П. Указ. соч. – С.560.
¹³ Там же. – С.566.
¹⁴ Гарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. – Москва, 1995. – С.224.
¹⁵ Лобас Т.В. Экономическая деятельность земских учреждений: 1864–1914 гг. (на материалах земств Полтавской, Харьковской, Черниговской губерний). – Москва, 1997. – С.24.
¹⁶ Рыбников А.А. Мелкая промышленность и её роль в восстановлении народного хозяйства. – Москва, 1922. – С.37.
¹⁷ Васильев Ю.А. Модернизация под красным флагом. – Москва, 2006. – С.78.
¹⁸ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.395. – Оп.2. – Д.3265. – Л.77–78; Д.3267. – Л.29.
¹⁹ Сидоровнин Г.П. Слепые поводыри: кадеты против Столыпина // Правда Столыпина. Саратовский соотечественник. – 1999. – С.265.
²⁰ РГАЭ. – Ф.1691. – Оп.6. – Д.222. – Л.14.
²¹ Пушкарёв Л.Н. Материалы по истории СССР. – Москва, 1957. – С.17.
²² Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е гг.: село. – Москва, 2001. – С.38.
²³ Семёнов В.П. Россия: полное географическое описание нашего Отечества. – Санкт-Петербург, 1899–1913. – Т.7. – С.133; Т.14. – С.249.

The article is about reorganization of society started by P.A.Stolypin, about population's resistance to his reforms and revolutionary changes that caused them.

Я.В.Стоцький*

КОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВНАСЛІДОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944–1946 рр.

У статті досліджується, як процеси переселення українців із Польщі та поляків – із України відбулися на конфесійному житті релігійних громад у Західній Україні та у Східній Польщі.

Історіографія дослідження вказаної проблеми є величезною як із польської, так і з української (у т.ч. діаспорної) сторони. Тут варто відзначити проаналізовані праці таких науковців, як К.Новоковський, М.Зюлковський, Л.Корда, Я.Чернякевич, П.Еберхардт, Г.Грицюк, Є.Місило, С.Ткачов, М.Козак, М.Горний, Б.Боцюрків, Я.Лукашов, І.Білас, В.Сергійчук та ін. Автор використав дані державних архівів Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей, монографічні публікації українських та польських науковців, котрі базовані на джерелах центральних архівів України і Польщі та на цій основі відтворюють конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944–1946 рр.

9 вересня 1944 р. в Любліні голова уряду УРСР М.Хрущов і керівник Польського комітету національного визволення (ПКНВ) Е.Осубка-Моравський підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян із території України. Ця угода була наслідком реалізації рішень конференції в Тегерані і першим заходом із підготовки до встановлення нових кордонів в Європі. Далі йшли рішення Ялтинської і Потсдамської конфе-

* Стоцький Ярослав Васильович – канд. іст. наук, доцент Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.

ренцій про переселення німецького населення з Польщі та Чехословаччини, переселення між Чехословаччиною, Угорщиною та Україною.

Згідно з цією угодою були створені головні представництва уряду УРСР у справах евакуації українського населення й органи головного вповноваженого ПКНВ з евакуації польського населення – відповідно по два в Луцьку (О.Цоколь і В.Вольський) і в Любліні (М.Підгорний і З.Беднаж). Депортація українців із Польщі тривала два роки – з листопада 1944 р. до липня (включно) 1946 р. Із заключного звіту випливає, що в УРСР станом на 20 листопада 1946 р. було переселено 482 880 осіб¹. Із них у східні області УРСР переселено 159 011 осіб (32,91%), у західні – 323 641 особу (67,02%), решту областей – 228 осіб². Розселення переселенців у західних областях України було таким: у Волинській – 22 346 осіб, Дрогобицькій – 33 614, Львівській – 57 470, Рівненській – 17 102, Станіславській – 19 749, Тернопільській – 173 360³.

За цей же період (1944–1946 рр.) з території УРСР до Польщі переселено 789 982 поляка⁴ (з Волинської області – 64 798 осіб, Рівненської – 69 075, Тернопільської – 233 617, Станіславської – 77 930, Львівської – 218 711, Дрогобицької – 115 278, Чернівецької – 10 573⁵).

Українці Польщі здебільшого не бажали покидати рідні терени, але радянська і польська влади, а також бойовики Армії крайової, інші польські націоналістичні бойові групи актами вбивств, терором, знущаннями і грабунками примушували українців Закерзоння виїжджати в УРСР. Такі ж акції проти поляків західних областей України чинили відділи УПА, примушуючи поляків перебиратися на територію Польщі.

Виходячи із цієї загальної статистичної картини депортації поляків із Західної України до Польщі та депортації українців із українських етнічних територій Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя (хоч є незначні статистичні розбіжності між польською, українською і радянською історіографією), нас цікавить у цьому контексті конфесійний аспект переселення. Як воно (переселення) змінило релігійну карту Західної України, як відбилася ця акція на долі різних релігійних громад і священнослужителів, у т. ч. й на українських етнічних теренах Польщі?

Терором із боку польського збройного підпілля було охоплено весь український етнічний терен, особливо Надсяння і Холмщину. Польські підпільні загони з 15 листопада 1944 до 12 липня 1946 рр. вчинили 180 збройних нападів на українські села і вбили 4670 українців (у т. ч. 47 осіб повісили або втопили), 304 українські села спалили, пограбували 2268 українських сімей⁶. За цей же період від рук українських збройних формувань загинуло 583 особи польської національності: 117 у 1944 р., 368 у 1945 р., 98 у 1946 р.⁷ Окрім цих втрат, згідно з директивою НКВС/НКДБ УРСР №10-оп від 5 січня 1945 р., було заарештовано і етаповано в табори 3461 громадянина польської національності за період від 1945 р. до 15 квітня 1946 р. Із них органами НКВС було заарештовано 1919 осіб, а НКДБ – 1542 особи з таких областей: Львівської – 2206 осіб, Дрогобицької – 919, Рівненської – 148, Волинської – 135, Чернівецької – 53⁸.

Із 482 тис. депортованих до УРСР українців більшість становили греко-католики Перемишльської єпархії й апостольської адміністрації Лемківщини. Разом ці дві інституції на 1939 р. налічували 54 деканати, 767 парохій та 1 320 158 вірних. Але у зв'язку із падінням у жовтні 1939 р. Польщі до УРСР із цього загального числа відійшло 20 деканатів, 416 парохій, 808 712 вірних; на території ж Польщі залишилося 34 деканати, із них 25 – Перемишльської єпархії і 9 деканатів апостольської адміністрації Лемківщини (122 парохіяльні церкви, 74 дочірні церкви, 106 419 вірних⁹, 124 священники)¹⁰, 351 парохія (разом із апостольською адміністрацією Лемківщини), 511 466 вірних (включно із вірними 9 деканатів Лемківщини). Після 1945 р. у Польщі формально, але не

реально (депортація), налічувалося 34 деканати, 351 парохіяльна церква, 285 дочірніх церков, 51 капличка (разом 687 церковних споруд) і 511 446 вірних УГКЦ¹¹.

М.Козак подає цифру 60 убитих єпископів і священників¹² Перемишльської єпархії у 1939–1955 рр. Виокремивши жертви за періодами, бачимо, що у 1939–1943 рр. загинуло 11 отців, у 1944–1946 рр. (під час переселення) – 34 отці, у 1947–1955 рр. (операція «Вісла», репресії служби безпеки ПНР і НКВС) – 11 отців. Роки загибелі священників В.Веселого, В.Козловського, А.Радя, Р.Решетила точно не встановлено. Ця кількість загиблих священнослужителів Перемишльської єпархії УГКЦ не є остаточною. У 2000 р. з подачі А.Стех (Торонто) та з ініціативи згаданого М.Козака у стіну архікафедрального собору Івана Хрестителя у Перемишлі було вмуровано мармурову дошку з іменами 64 греко-католицьких священників-мучеників. А.Стех в альманаху «Київська церква» (2001, №2–3, стор.134–137) подає кількість 69 замордованих на теренах Закарпаття у 1940–1948 рр. єпископів і священників УГКЦ. Не оминула доля мучеництва і єпископів даної єпархії Йосафата Коциловського і Григорія Лакоту, котрі 25 і 26 червня 1946 р. були заарештовані польською владою і передані радянському МДБ. 17 грудня 1947 р. у київській в'язниці помре владика Йосафат, а через три роки в таборі Абас у Воркуті – єпископ Григорій.

Загалом у західній частині Перемишльської єпархії у вищезазначених роках було вбито понад 60 священників і понад 70 репресовано. Тільки під час операції «Вісла» в концтаборі Явожно було ув'язнено 22 греко-католицьких священників, а один із них – о. О.Колянковський – за надання релігійних відправ воюючим УПА військовим судом у Кракові був засуджений до 15 років і помер у в'язниці у Штумі 1953 р.¹³ Разом із ними у цій колишній філії Аушвіцу/Освенцима було ув'язнено 5 православних священників. Середній вік вбитого духовництва УГКЦ не перевищував 50 років. Таким чином, від рук польської армії, міліції, підпілля загинули 41 священник, 3 – померли у в'язницях, 9 – у сибірських таборах, 1 – у колишньому німецькому таборі і 10 – у радянських в'язницях НКВС¹⁴ чи МДБ. Фактично після операції «Вісла» УГКЦ була позбавлена права на існування, хоча жодних державних чи ватиканських документів про її ліквідацію не було.

Окрім людських жертв, греко-католики у Польщі зазнали ще й величезних матеріальних втрат. Цьому передувала низка декретів і розпоряджень. Так, восени 1945 р. курія перемишльського єпископа латинського обряду видала розпорядження про прийняття «порожніх» церков найближчими римо-католицькими парохіями і трактування цих церков як філій даних парохій. Для того, щоб хоч якось урегулювати становище греко-католиків у Польщі, 25 жовтня 1946 р. папа Пій XII надав кардиналам А.Гльонду й А.Сапізі (краківський митрополит) надзвичайні повноваження у відносинах до греко-католицького духовництва, котрі передбачали дозвіл священнослужителям УГКЦ проводити літургії та інші релігійні відправи в латинських костелах без необхідності зміни обряду¹⁵. 15 березня 1947 р. до державної влади звернувся єпископ із Перемишля Ф.Барда, який просив передати в розпорядження латинського духовництва рухоме і нерухоме майно колишніх парохій УГКЦ, оскільки, мовляв, значна більшість греко-католицького населення Польщі переселена до УРСР і церкви стоять пустою¹⁶. Але влада мала на це свій погляд і 5 вересня 1947 р. опублікувала декрет про перехід у власність держави майна, котре залишилося після осіб, які виїхали до СРСР¹⁷. І все ж цим декретом частково скористалися римо-католицька та Польська автокефальна православна церкви, котрі стали власниками значного числа колишніх храмів УГКЦ. Утім наступний декрет (вересень 1949 р.)¹⁸ не допускав переходу майна греко-католицької церкви до латинської, підтверджуючи право на власність Перемишльської єпархії й апостольської адміністрації Лемківщини

УГКЦ тільки держави. Тож із 689 греко-католицьких храмів, котрі після 1945 р. залишились на території Польщі, були повністю знищені 304 (44%); перейняли у своє користування римо-католицька – 245 (35,6%) і Польська автокефальна православна церква – 28 (4,1%); храми-пустки – 34 (5%); храми, використовувані для державно-господарських потреб – 69 (10%); перенесені до музеїв просто неба або взяті під охорону як пам'ятки культури – 9 (1,3%)¹⁹.

Принагідно слід зазначити, що під час акції «Вісла» з 28 квітня до 28 липня 1947 р. із українських етнічних теренів на західні і північні землі Польщі було виселено 140 575 українців, із них близько 100 тис. вірні УГКЦ, з якими переселено 62 священники. Це духівництво було безпосередньо підпорядковане генеральному вікарієві Перемишльської єпархії УГКЦ о. В.Гринику і генеральному вікарієві апостольської адміністрації Лемківщини о. А.Злупку, котрі, у свою чергу, підпорядковувалися примасові Польщі кардиналові А.Гльонді, а після його смерті від грудня 1948 р. – новому примасу С.Вишнєському. Українців-мирян на нових землях переслідувало відчуття приниження й другорядності²⁰.

Таким чином, можна окреслити вектори примусового руху духівництва УГКЦ Перемишльської єпархії й апостольської адміністрації Лемківщини у 1944–1947 рр. Якщо взяти за базове число 351 парохію цих інституцій на 1939–1944 рр., із урахуванням, що одну парохію обслуговував один священник, та на кінець 1947 р. у Польщі залишилось на волі 62 священники УГКЦ; було вбито 64 отців; 70 репресовано польською владою (до цього числа входять і ті 22 ув'язнених у концтаборі в Явожно священники, яких утримували там до кінця 1948 р.), та враховуючи природні втрати, можна погодитись із М.Зюлковським, що на кінець 1947 р. в Польщі залишилося близько 115 священників УГКЦ²¹. Це майже збігається із даними генерального вікарія УГКЦ у Польщі о. В.Гриника, який зазначав у своєму звіті в Рим, що на березень 1948 р. у Польщі залишилося 111 греко-католицьких священників (53 з Перемишльської єпархії, 37 з апостольської адміністрації Лемківщини, 14 ієромонахів, із них 13 василіян), 4 семінаристи, 3 брати-василіяни, 112 черниць (50 сестер-йосифиток, 49 сестер-служебниць) і близько 100 тис. розпорошених по всій Польщі вірних УГКЦ²².

Характерними рисами існування в цей період духівництва і вірних УГКЦ у Польщі була сувора ізоляція від зовнішнього світу, а також неприязнь комуністичної влади Польщі і польського суспільства до всього українського (ситуація дещо змінилася 1956 р., коли українцям було дозволено повертатися на терени, з яких їх було виселено під час операції «Вісла» 1947 р.). Зрозуміло, що у таких умовах духівництво УГКЦ не могло відновити свою церкву у Польщі, яка змушена була існувати в межах римо-католицької. У 1957 р. апостольська столиця довірила примасові Польщі опіку над греко-католиками в Польщі. Від імені примаса справами східного обряду керував генеральний вікарій для греко-католиків із осідком у Перемишлі. Наступного року римо-католицька духовна влада дозволила греко-католицькому духівництву (близько 25 осіб) створювати релігійні осередки.

Із документів даного періоду також випливає, що деяка кількість духівництва УГКЦ вибралася у 1944–1946 рр. на Захід (самостійно або із загонами УПА), а частина отців (приблизно 150) була депортована разом зі своїми парохіями в УРСР, де вони могли влитися до УГКЦ Станіславської або Львівської єпархій (до 1946 р. це було реальним), «возз'єднатися» із Російською православною церквою (після 8–10 березня 1946 р.) або бути репресованим чи перейти у підпілля.

Дещо відмінною була доля автокефального православного духівництва Холмщини і Підляшшя. На 1944 р. Холмсько-Підляська православна єпархія налічувала 183 парохії, 162 храми, 172 священника, 20 дияконів, а також

320 тис. українського населення²³. Очолював цю єпархію з листопада 1940 р. архієпископ Іларіон (І.Огієнко). У 1942–1943 рр. жертвами терору з боку АК, «хлопських батальйонів» та інших польських боївок стали 12 священників і 10 дяків єпархії²⁴. Відтак на середину 1944 р. на Холмщині і Підляшші припинили своє існування 80% українських шкіл, 50% кооперативних установ і близько 20% православних парохій. У процесі українсько-польського переселення у 1944–1946 рр. більшість православного духовництва Холмсько-Підляської єпархії разом зі своїми парохіянами переїхали в УРСР. Опинившись на території Волинсько-Рівненської єпархії РПЦ не всі священнослужителі побажали ввійти до структури Московського патріархату. Так, 13 священників і 5 дияконів заявили владі Миколі (Чуфаровському) про належність до Автономної православної, а 23 священники і 2 диякони – до Автокефальної церкви. Під тиском органів влади владика Микола перерукоположив понад 100 колишніх автокефальних і автономних священнослужителів. При чому, цей процес був досить млявим, про що свідчить повідомлення локачинського благочинного протоієрея П.Борисевича на ім'я вповноваженого Ради у справах РПЦ у Волинській області М.Діденка у кінці 1945 р. – із 19 парохій його благочиння лише 3 не перебували в юрисдикції владика митрополита Автокефальної церкви Полікарпа (Сікорського), а після визволення «... майже всі визнають патріаршу юрисдикцію»²⁵. Частина цього духовництва переїхала до інших єпархій РПЦ як УРСР, так і РРФСР, незначна кількість зуміла під час депортації емігрувати на Захід, але певну частину депортованого духовництва уповноважений М.Діденко вважав солідарними із українськими націоналістами, особливо тих, які були висвячені владикою Полікарпом і провадили служби українською мовою (у 1944–1950 рр. було заарештовано і засуджено 42 священників і дияконів УАПЦ²⁶). Натомість та частина духовництва Волинсько-Рівненської єпархії РПЦ, котра погодилася на співробітництво з радянським режимом, активно використовувалася для здійснення державної церковної політики щодо УГКЦ у Львівській, Тернопільській, Станіславській (Івано-Франківській) областях.

Отож, переселення 1944–1946 рр., а згодом ще й операція «Вісла» 1947 р., переламали життя українців на своїх етнічних землях у Польщі і ледь не стерли їх із релігійної карти цієї країни. Щоб не бути однобічним, варто простежити бодай епізодично, як ці події зачепили римо-католицьку церкву і її вірних на території УРСР.

У 1944–1948 рр. до Польщі було депортовано 5652 духовні особи (священників, ієромонахів, братів і сестер різних орденів і згромаджень), у тому числі із Литви (752), Білорусії (304), України (2493), інших територій СРСР (2103)²⁷. Дані по УРСР стосуються західних областей республіки.

Сподіватися на несуперечливу статистику (хоча це для нас не є основним) коли тривають міграційні процеси годі. Так, наприклад, після встановлення кордону між Польщею і СРСР у 1945 р. на території Західної України залишилося 408 парохій Львівської архієпископії, 133 – Луцької дієцезії і 75 – Перемишльської дієцезії²⁸. Це дані польських джерел. Натомість уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П.Вільховий на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І.Полянського 13.11.1945 р. надіслав інформаційний звіт, в якому було зазначено, що на червень 1945 р. було виявлено 652 громади римо-католиків, в яких служило 542 священники, із них 1 єпископ, 428 ксьондзів, 84 каноніки, 29 деканів²⁹. А на вересень 1945 р. ці дані вже дещо змінилися. Римо-католицьких громад налічувалося 594, духовництва – 451 (у т. ч. 1 єпископ, 20 деканів, 338 ксьондзів, 83 каноніки)³⁰. Це зменшення було пов'язане із виїздом поляків до Польщі. Згодом П.Вільховий зробив порівняння, з якого випливає – якщо у першій половині 1945 р. у парохіях РКЦ у західних областях УРСР налічувалося 754 ксьондзи і 1 архієпископ Ль-

вівської архідієцезії (Е.Базяк), то внаслідок депортації поляків до Польщі на кінець 1945 р. залишилося 227 громад (135 ксьондзів на чолі з архієпископом Е.Базяком)³¹.

Загалом Львівська архідієцезія, котру до листопада 1944 р. очолював архієпископ Твардовський, а після його смерті – архієпископ Е.Базяк, у 1939 р. налічувала 28 деканатів, з них 10 – на Львівщині, 8 – на Тернопільщині, 7 – на Станіславщині, 3 – на Дрогобиччині. Ці деканати сумарно налічували 400 парохій, 434 костели, 675 каплиць (дочірніх парохіяльних костелів), 754 священика, духовну семінарію (у жовтні 1945 р. переїхала до Польщі), теологічний факультет у Львівському університеті, друкарню і понад 5 тис. га орної землі і лісу. До курії крім архієпископа входили канцлер о. Галунович, нотаріус о. Чесоцький, секретар о. Гумоль. Курія була розпущена владикою Е.Базяком восени 1945 р.³²

За іншими даними, у 1939 р. Луцька дієцезія, очолювана єпископом А.Шельонжеком, налічувала 154 парохії, 270 костелів, 238 ксьондзів, 322 тис. вірних, а Львівська архідієцезія – 475 парохій, 754 священики, 249 ченців і 1 079 000 вірних або 28 деканатів, 416 парохій, 754 священика дієцезального, 249 ченців, 2470 черниць, 194 брати, 69 монастирів і чернечих чоловічих домів, 292 жіночі монастирі і доми, 34 різних чинів і згромаджень та 1 079 108 віруючих³³.

Римо-католицькі деканати Львівщини налічували на кінець 1944 р. 285 костелів, із них 124 парохіяльних і 161 – дочірній (каплиці), у котрих служило 180 ксьондзів³⁴ (без чернецтва). Тоді ж налічувалося 486 черниць, 22 жіночих монастиря, 21 філія жіночих монастирів, 166 ченців і 17 чоловічих монастирів³⁵. Депортація духівництва і чернецтва РКЦ із Львівщини проходила під наглядом уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Львівській області П.Кучерявого, який у таємному звіті на ім'я вповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П.Вільхового інформував, про перебіг акції. Першим спеціальним поїздом 25 квітня 1946 р. виїхало 219 осіб священиків, монахинь і монахів. Цим же поїздом виїхав архієпископ Е.Базяк, для якого було подано м'який вагон, що охоронявся до часу відправки. Уповноважений П.Кучерявий особисто відвіз владика автомобілем на вокзал, де той із ним тепло попрощався, подякувавши в його особі «радянському урядові і товаришеві Й.Сталіну за добре ставлення» до польського населення і римо-католицького духівництва³⁶. Другий етап відбувся 14 травня того року, коли спеціальним поїздом виїхало 353 ксьондзи, ченці і черниці, а з ними – 160 старців монастирів. І під час третього етапу (кінець травня – початок червня) виїхало майже все духівництво й чернецтво РКЦ Львівщини.

Таким чином, у Польщі опинилось понад 200 тис. поляків, що майже паралізувало діяльність Львівської архієпархії. Відтак на кінець 1946 р. у Львівській області налічувалося 16–20 тис. римо-католиків, 7 діючих костелів (4 у Львові і 3 – у Золочеві, Поморянах і у с. Дунаїв Поморянського району), в яких служили 8 священиків, котрим допомагали 4 черниці³⁷. Спорожнили понад 200 храмів РКЦ. Більшість костелів і монастирських приміщень використовувались як клуби, бібліотеки, читальні, кінотеатри, спортивні зали, склади, бази тощо.

У Тернопільській області за попередніми даними обласного вповноваженого Ради у справах релігійних культів І.Чирви у 1945 р. діяли 229 костелів (111 священиків)³⁸, а також було 4 чоловічі монастирі із 61 ченцем і 4 жіночі монастирі із 30 черницями³⁹. Тоді ж до Польщі виїхало 50 ксьондзів. А на 1 грудня 1945 р. в області діяв лише 131 костел (61 священик)⁴⁰. На 20 червня 1946 р. Тернопільщину покинули 107 263 поляки, у т. ч. 48 священиків, 151 черниця і 8 ченців⁴¹. На кінець 1946 р. з Тернопільщини до Польщі виїхало понад 230 тис. осіб, а залишилося близько 3 тис. римо-католиків. Разом із ними залишилися 7 ксьондзів на 10 діючих римо-католицьких громад у містах Тер-

нополі, Кременці, Шумську, Борщові, Збаражі, Підволочиську і селах Ридодуби та Хом'яківка Білобожницького району, Лосяч Скала-Подільського району, Коралівка Борщівського району⁴².

Зі статистичних даних обласного вповноваженого випливає, що на Тернопільщині у 1945 р. релігійні громади мали у своєму користуванні 270 костелів і 45 каплиць (дочірніх храмів)⁴³. Порожніми на кінець 1946 р. в області стояли 260 костелів і 45 каплиць, котрі влада планувала використати під культурні й освітні заклади та господарські приміщення. Із них на 1 липня 1945 р. 49 костелів були зруйновані⁴⁴. Нехай порівняно незначна, але все-таки присутність римо-католицизму на Тернопільщині насторожувала обласного вповноваженого («якщо взяти до уваги фанатизм віруючих цієї церкви і ту обставину, що частина священників спеціально залишена духовним центром у СРСР для відповідної роботи серед віруючих, котрі не виїхали в Польщу», то «ця обставина змушує бути особливо пильним і систематично вивчати діяльність духівництва та церковного активу вказаної церкви»⁴⁵).

Напередодні Другої світової війни на Станіславщині налічувалося 191 608 римо-католиків, 207 костелів (включно із каплицями), 14 монастирів, 85 парохій та 155 ксьондзів⁴⁶. На 1 жовтня 1944 р. в області діяв 131 храм РКЦ⁴⁷. Із 14 монастирів 5 були у Станіславі – чоловічий монастир отців-езуїтів (5 ченців), жіночі монастирі сестер-альбертинок (8 черниць), сестер-служебниць (4 черниці), сестер-уршулянок (9 черниць) і сестер милосердя (5 черниць)⁴⁸. На початок 1945 р. діючими були тільки 65 костелів⁴⁹, а на кінець першого півріччя того ж року – 53⁵⁰.

Як бачимо, процес депортації суттєво вплинув на зменшення кількості громад віруючих (включно із духівництвом) на теренах Станіславської області. За даними вповноваженого Ради у справах релігійних культів у Станіславській області П.Сердюченка, на 1 квітня 1947 р. в області діяло тільки 6 громад РКЦ, 2 ксьондзи, котрі проводили відправи у 5 діючих костелах у Станіславі, Бурштині, Болехові, Букачівцях, Ценяві, а громада римо-католиків із Кутів використовувала костел у Вишніці⁵¹ як незареєстрований. Громади налічували понад 2 тис. віруючих. Той же вповноважений раніше (12 березня 1947 р.) інформував свого республіканського керівника П.Вільхового, що за даними райвиконкомів на 1 січня 1947 р. в області налічувався 131 костел РКЦ, із них 3 діючих у містах Станіславі, Букачівцях і Бурштині, 8 – уже зайнятих під складські приміщення і 120, які поки що стояли пустою⁵².

Статистика зменшення римо-католицизму на західноукраїнських землях не відображає всієї трагедії депортації українського населення з Польщі і польського населення – з УРСР. Взаємна ненависть гостро проявилася в акціях терору, і, як завжди буває в історії, виграла третя сторона – Кремль з його антигуманною теорією і практикою комуністичної, атеїстичної ідеології. Польська прокомуністична влада очистила для свого правління ґрунт від націонал-патріотичного українства і його духовної опори, а комуністична влада Москви й Києва – від волелюбної польськості та її духовної і національної опори римо-католицької церкви.

Духівництво гинуло разом зі своїми парохіянами, починаючи ще з 1943 р. Так, у жовтні того року у Грубешівському повіті від рук польських бойовиків загинули отці С.Захарчук, М.Гальць, І.Панчук. У другій половині 1943 р. у Замістському повіті загинули отці О.Марцинкевич із Шевні і дяк А.Мисик із Лашева⁵³. 10 березня 1944 р. під час нападу польських збройних формувань на с.Ласків Грубешівського повіту разом із 200 мешканцями села загинув о. Л.Коропчук⁵⁴.

Під час німецької окупації польське підпілля на Перемишльщині, Ярославщині й Любачівщині вбило священників УГКЦ отців М.Головача, Я.Кнейчука, М.Ліськовича, Д.Німиловича, Б.Семківа, І.Федевича, С.Шалаша, Я.Щирбу⁵⁵.

Отці М.Мацюк, В.Ридош і П.Саноцький перебралися у східну (українську) частину Перемишльської єпархії, але й там у 1944–1945 рр. загинули від рук польської боївки із с.Закостілля біля Мостиськ. Інші священики шукали порятунку у західній (польській) частині цієї ж єпархії, але не знаходили, бо гинули від польських угруповань. Це отці П.Вовк у Горинці, В.Лемцьо в Павлокомі, М.Мазур у Тарнавці, Б.Семків у Кречовичах⁵⁶, А.Слюсарчик із Люблинця, І.Дем'янчик зі Скопова, О.Білик із Березки⁵⁷ та ін.

10 серпня 1944 р. польською боївкою був убитий о.М.Ліскевич із Домниці Дукалянського деканату на Лемківщині⁵⁸. 10 липня 1945 р. під час польської армійської акції у Дрезні загинув із родиною о. М.Думанський, парох із Костарівців⁵⁹.

Милосердя не знала й українська сторона. Так, 23 листопада 1944 р. у с.Сороцьке Тербовлянського району під час похорону бійця винищувального батальйону Кобильника (а поляки становили більшість особового складу цих підпорядкованих НКВС формувань) по поховальній процесії з будинків приречених на виселення членів родин бійців УПА Чуйки та інших було відкрито кулеметний вогонь – на місці загинули ксьондз Джизда і 9 жінок. Між «стрибками» (так місцеве населення називало бійців винищувальних батальйонів) і нападаючими зав'язався бій, під час якого інша група бійців УПА напала на будинки, де проживали родини «стрибків». У результаті терористичної акції під час процесії було вбито 13 осіб місцевого польського населення і ще 15 – у будинках⁶⁰.

У різдвяну ніч, 24 грудня 1944 р., загін УПА напав на с.Ігровиця Великоглибочицького району. Під час нападу загинув ксьондз парох Ст.Щепанкевич, його матір, брат і сестра. Така ж доля не оминула 85 поляків, а проборство було підпалене⁶¹.

2 лютого 1945 р. вояки УПА напали на с.Червоногради Товстенського району і вбили ксьондза Юраша, 48 поляків і понад 20 осіб поранили. Через збройний опір села не захопили і відійшли до монастиря сестер-шариток у Ниркові, де замордували двох черниць⁶². Подібні приклади терору УПА проти польського населення і римо-католицького духовництва можна навести й з інших західноукраїнських областей.

Щоби прискорити процес депортації поляків НКВС і НКДБ також почали застосовувати свої методи в першу чергу проти римо-католицького духовництва, яке користувалося авторитетом у своїх парохіян. Тож не дивно, що нарком держбезпеки УРСР С.Савченко в рапорті від 3 лютого 1945 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова зазначав, що «активну підтримку польським націоналістичним організаціям в їх діяльності, яка спрямована на зрив Люблінської угоди, усюди надавало римо-католицьке духовництво, серед якого виявлено велику кількість учасників АК, ендеків і членів інших антирадянських організацій. Ряд римо-католицьких ксьондзів – архієпископ Шельонджек, ксьондзи Буковинський, Голандзовський, Гладішевич, Бохенек, Хвірут та ін. проводили активну антирадянську пропаганду під час служби божої в костелах. Під час арешту деяких із них і під час обшуків в окремих костельних приміщеннях були конфісковані документи підпільних польських організацій, нелегальні газети, листівки, зброя, друкарські машини і засоби радіозв'язку. Під час арешту учасника АК ксьондза Драбина, який був референтом інформації підпільної газети «Подг'ялянин», у самбірському костелі було знайдено і конфісковано склад медикаментів АК, загальною вагою близько 12 пудів. У ксьондза Келлера в домініканському монастирі у Львові конфісковано антирадянські листівки. Під час обшуку в келії настоятеля монастиря кармелітів у Львові ксьондза Петинського було виявлено схований і замаскований у стіні сейф, де були два радіоприймачі, великий запас харчів. Із зізнань заарештованих у Долині Станіславської області активних учасників АК Смаговича і Стжала, в яких було конфісковано велику кількість зброї, захованої у спеціальних криївках, з'яс-

увалося, що частина зброї переховується в ксьондзів м. Долина – Смолюка та Сариса. Готуємо їх арешт. Подібні факти антирадянської діяльності римо-католицького духовництва відзначаються і в інших місцевостях областей Західної України»⁶³.

Зрозуміло, що ці та інші арешти римо-католицького духовництва викликали обурення й протести як польського населення, так і люблінського про радянського уряду. Водночас вони остаточно відкрили очі полякам на сувору реальність радянської дійсності – або дорога до Сибіру, або виїзд (якнайшвидший) до Польщі. Польське населення обрало виїзд, тим більше, що до цього підганяв і терор із боку УПА. Якщо у 1944 р. виїзд був доволі млявим, то вже у перших місяцях 1945 р. набув рис масового процесу.

Таким чином, за далеко неповними даними із західних областей УРСР у 1944–1946 рр. у Польщу було переселено з Тернопільської області – 74 467 сімей (233 617 осіб), Станіславської – 26 568 сімей (77 930 осіб), Львівської – 85 235 сімей (218 711 осіб), Дрогобицької – 40 286 сімей (115 278 осіб). Усього із цих областей було переселено 226 556 сімей у складі 645 536 осіб⁶⁴. З Волинської області виїхало 20 867 польських сімей (64 798 осіб), Рівненської – 22 128 сімей (69 075 осіб), Чернівецької – 2993 сімей (10 573 особи). Сумарно із цих трьох областей до Польщі виїхало 45 988 сімей у складі 144 446 осіб⁶⁵. А загальна кількість тих, хто виїхав, становить 272 544 сім'ї у складі 789 982 осіб. За національністю депортовані польські громадяни становили: 746 993 поляка, 30 406 євреїв, інші (мішані родини, польські цигани) – 12 581⁶⁶.

У чотирьох західних областях УРСР (Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській і Станіславській) залишилося від 150 до 250 тис. поляків римо-католицького віровизнання⁶⁷. Усі ці дані є приблизними.

Якщо ж підсумувати, скільки на кінець 1946 р. – на початок 1947 р. в західних областях УРСР залишилося діючих костелів, римо-католицьких громад і духовництва, то цифри будуть значно меншими. До такого припущення спонукає конфесійний аналіз чисельності римо-католицьких віруючих на кінець 1946 – початок 1947 рр.

Так, у Станіславській області налічувалося 6 римо-католицьких громад, 2 ксьондзи, 5 діючих костелів і приблизно 2000 віруючих. Щодо останнього, то жоден із обласних уповноважених Ради у справах релігійних культів не подає інформації, пасивні це віруючі чи активні. Але судячи з того, що це була реальна фіксація кількості присутніх під час літургій, таким чином, будемо вважати, що це число відповідає чисельності активних практикуючих віруючих. Проте яким був їх відсоток до загального числа римо-католиків області залишається під питанням. У Львівській області налічувалося 7 римо-католицьких громад, 8 ксьондзів, 4 черниці, 7 діючих костелів і 20 000 віруючих. У Тернопільській області нараховувалося 10 римо-католицьких громад, 7 ксьондзів, 10 діючих костелів і 3000 віруючих.

Таким чином, разом у західних областях УРСР на початок 1947 р. налічувалося 23 римо-католицькі громади, 17 ксьондзів, 4 черниці, 22 діючих костелів і приблизно 25 тис. активних практикуючих віруючих.

Якщо ці дані порівняти з даними на 1944 р., то побачимо, що римо-католицька церква в УРСР зазнала величезних втрат, як, зрештою, і Українська греко-католицька церква в Польщі. І якщо для РКЦ у Західній Україні чи не найважливішим було зберегти невеличкі островки діючих релігійних громад і костелів, котрі перебували під атеїстичним тиском державної влади аж до середини 1980-х рр., то для УГКЦ у Польщі процес поступового відродження почався вже з 1957 р., але лише 17 травня 1989 р. польська державна влада гарантувала юридичне визнання Перемишльської капітули УГКЦ.

¹ Сергійчук В. Трагедія українців в Польщі. – Тернопіль, 1997. – С.231.

² Там само. – С.234.

³ Там само.

⁴ Там само. – С.236.

⁵ Дані головного представника уряду УРСР у справах евакуації польських громадян О.Цоколя від 15.09.1946 р. на ім'я Д.Коротченка під титулом «Звіт про проведену роботу головного представника уряду УРСР у справах евакуації польських громадян з території західних областей України за період з 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р.» // Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С.91.

⁶ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Л., 2002. – С.265.

⁷ *Szcześniak A., Szota W.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – S.214.

⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн.2 – К., 1994. – С.540.

⁹ Там само. – С.29–31.

¹⁰ Таку кількість священників апостольської адміністрації Лемківщини на 1941 р., спираючись на дані Держархіву у Перемишлі (Archiwum Państwowe w Przemyślu; APP), подає К.Новаковський у статті «Administracja Apostolska Lemkowszczyzny w latach 1939–1947» (у кн.: Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – С.233).

¹¹ Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх. – Перемишль; Л., 2002. – С.22.

¹² Там само. – С.32–33.

¹³ *Wojewoda Z.* Zarys historii Kościoła Grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989. – Kraków, 1994. – S.32.

¹⁴ Козак М. Пом'яни, Господи... – С.243. Утім, уже на С.249 він подає кількість 67 греко-католицьких священників Перемишльської єпархії, котрі були знищені у згаданий період, але число 41 – убитих священників на території Польщі – підтверджено ще раз. Натомість Є.Місило (див. його працю: Греко-католицька церква в Польщі (1944–1947) // Варшавські українознавчі записки. – №1. – (1989). – С.210; а також у: Акція «Wisła»: Dokumenty. – Warszawa, 1993) твердить, що від рук формувань АК і «хлопських батальйонів» під час депортації загинуло 24 греко-католицьких і православних священників. Цю цифру використовує й Б.Боцюрків (Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – Л., 2005. – С.182). Пор.: Гарасим І. Нарис вибраних аспектів історії греко-католицької церкви в Польщі (1945–1985) // Зустрічі (Варшава). – 1990. – №5-6. – С.22, наводить число 39 священників, котрі стали жертвами польського підпілля у 1943–1947 рр. Й.Лукашов (Łukaszow J.) (Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne. – Zesz.90. – Paryż, 1989. – S.191) для періоду 1945–1946 рр. зазначає, що загинуло 35 або 48 греко-католицьких священників і 3 православних.

¹⁵ Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – С.243. Пор.: Ibid. – Т.4. – Przemyśl, 1998. – С.347.

¹⁶ Ibid. – Т.3. – С.244–245.

¹⁷ Ibid. – С.245.

¹⁸ Ibid. – Т.4. – С.352.

¹⁹ Козак М. Пом'яни, Господи... – С.246–247.

²⁰ Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т.4. – С.348–351.

²¹ *Ziótkowski M.* Gdzie jest Kościół, tam jest nasza dusza, tam jest i nasz Naród // Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraincom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego. – London, 1989. – С.152.

²² Гриник В. Церква в рідному краю і в Польщі (Архів єпископа УГКЦ Івана Бучка у Римі) // Боцюрків В. Українська греко-католицька церква і радянська держава... – С.186.

²³ Горний М. Українська інтелігенція... – С.248. Див. також: Холмський церковний народний календар на 1943–1944 рр. – Холм, б.р. – С.41.

²⁴ Горний М. Українська інтелігенція... – С.256.

²⁵ Державний архів Волинської області. – Ф.393. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.25.

²⁶ Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – С.52.

- ²⁷ *Korda Ł.* Działalność polskiego duchowieństwa katolickiego w ZSRR (1945–1980) // *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego.* – London, 1989. – S.167. Див. також: *Czerniakiewicz J.* Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – Warszawa, 1987. – S.47.
- ²⁸ *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Т.4. – S.390.
- ²⁹ *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – С.172–173.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. С.Ткачов подає цю статистику, спираючись на: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.16, 95, 171.
- ³² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-1332. – Оп.2 – Спр.6. – Арк.42.
- ³³ *Kumor B.* Historia Kościoła. – Część 8: Czasy współczesne 1914–1992. – Lublin, 1996. – S.213, 432. Кількість парохій є меншою, ніж кількість костелів. Це зумовлене тим, що в дану парохію входило декілька населених пунктів, котрі мали свої костели як дочірні.
- ³⁴ ДАЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.449. – Арк.139.
- ³⁵ Там само. – Спр.439. – Арк.40.
- ³⁶ Там само. – Ф.Р-1332. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.48.
- ³⁷ Там само. – Арк.57–59.
- ³⁸ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.78.
- ³⁹ Там само. – Ф.П-3241. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.22.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.79.
- ⁴¹ Там само. – Спр.608. – Арк.5–6. Як бачимо із цих даних, попередньо наведена статистика обласного вповноваженого щодо чернецтва, і, зокрема, жіночого, була не точною. Натомість дані, виявлені безпосередньо під час переселення, котре контролювалося відповідними органами, а щодо духовних осіб – уповноваженим Ради у справах релігійних культів, заслуговують на значно більшу довіру.
- ⁴² Там само. – Спр.1454. – Арк.9–15.
- ⁴³ Там само. – Арк.57–58.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.253. – Арк.38.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.1454. – Арк.34.
- ⁴⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.2. – Оп.7. – Спр.538. – Арк.7.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.Р-388. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.111–112.
- ⁴⁸ Там само. – Ф.Р-388 сч. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.17–18.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.38. – Арк.11.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.Р-388. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.111–112.
- ⁵¹ Там само. – Спр.5. – Арк.39–41.
- ⁵² Там само. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.41.
- ⁵³ *Горний М.* Українська інтелігенція... – С.257.
- ⁵⁴ Там само. – С.258.
- ⁵⁵ *Козак М.* Пом'яни, Господи... – С.14–15.
- ⁵⁶ Там само. – С.15.
- ⁵⁷ Там само. – С.16.
- ⁵⁸ *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Т.3. – S.237.
- ⁵⁹ *Ibid.* – S.240.
- ⁶⁰ ДАТО. – Ф.П-25. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.8–9. Див. також: *Ткачов С.* Польсько-український трансфер... – С.109–110.
- ⁶¹ Там само. – С.112–113.
- ⁶² Там само. – С.150.
- ⁶³ Там само. – С.174–175.
- ⁶⁴ *Сергійчук В.* Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 роках // *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.).* – Івано-Франківськ, 1997. – С.257.

⁶⁵ Ткачов С. Польсько-український трансфер... – С.91.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Hryciuk G., Stoćkyj J. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. – Lublin, 2000. – S.62. Українські дані щодо кількості переселенців не збігаються з польськими. Так, наприклад, Я.Чернякевич подає, що з Тернопільської області переселилося до Польщі 213 026 осіб (Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – Warszawa, 1987. – S.134). Інший польський дослідник П.Еберхардт називає цифру 229 700 поляків, котрі виїхали з Тернопільщини (Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – S.173). За даними районних уповноважених уряду Польської Народної Республіки у справах евакуації польського населення за період 1944–1946 рр. було евакуйовано (дані по трьох областях) з Львівської області – 257 929 поляків, 17 265 євреїв, 5423 особи інших національностей; зі Станіславської – 99 616 поляків, 2218 євреїв, 2579 інших; із Тернопільської – 254 348 поляків, 4119 євреїв, 10 157 інших; разом по областях 611 893 поляки, 23 602 єврея, 10 157 інших (у підсумку 645652 особи) (Archiwum Akt Nowych. – Sygn. Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej. – Т.3–6). Див. також: Hryciuk G., Stoćkyj J. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. – S.109. Для порівняння, С.Ткачов, спираючись на вже згадуваний звіт О.Цоколя на ім'я Д.Коротченка подає, що «залишилось неевакуйованих польських громадян із тих, що подали заяви, – 29 211 родин, або 69 923 особи, з них подали заяви про відмову від евакуації 6455 родин, або 17 163 особи, вибули з районів діяльності райпредставництва, де вони були зареєстровані на виїзд у Польщу – 3610 родин, або 8463 особи; померло і засуджено – 2712 осіб» (див.: Ткачов С. Польсько-український трансфер... – С.90).

The paper deals with the impact on confessional life of religious communities in Western Ukraine and Eastern Poland caused by the process of transmigration of Ukrainians from Poland and Poles from Ukraine.

До 100-річчя від дня народження П.Ю.Шелеста

Ю.І.Шаповал*

ПЕТРО ШЕЛЕСТ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено одному з найцікавіших українських політиків XX століття. Автор аналізує життєвий шлях, особисті риси та політичну лінію П.Шелеста, який очолював ЦК КПУ з 1963 до 1972 р. Він обстоював інтереси України, вимагав дотримання московським керівництвом офіційно декларованих принципів у взаєминах Центру і союзних республік. Це та зусилля політичних конкурентів створили П.Шелесту імідж «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої «автономізації» України. Стаття містить спробу намалювати реалістичний портрет П.Шелеста, деконструювати міфи і стереотипні уявлення щодо нього.

Є всі підстави стверджувати, що документальних даних та інших свідчень щодо П.Шелеста не бракує. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна виразно прослідкувати навіть за енциклопедичними і довідковими виданнями¹.

* Шаповал Юрій Іванович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.

Якщо раніше спроби оцінити діяльність П.Шелеста містилися переважно у закордонних публікаціях², то ще в добу горбачовської «перебудови», а особливо з проголошенням незалежності України такі узагальнюючі оцінки знаходимо у працях істориків з України³. Нову хвилю публікацій про П.Шелеста у 2008 р. стимулювало його 100-річчя⁴.

Його діяльність по-різному трактується у виданнях мемуарного характеру, що з'явилися в останні роки⁵. Не можна забувати видання, що підписані іменем самого П.Шелеста і що характеризують спосіб його мислення і поведінки як політичного діяча⁶. Крім того, вийшли друком два видання щоденникових записів і спогадів самого П.Шелеста (московське видання з'явилося ще за його життя)⁷. Ще з 1930 р. він робив щоденні записи про пережите, а з 1974 р. почав працювати над спогадами. Доля цього рукопису не була такою драматичною, як, скажімо, спогадів М.Хрущова. Однак наприкінці 1970-х рр., за словами Віталія Шелеста, рукопис ретельно ховали, а один із примірників навіть закопали в землю, боячись, що КГБ може його вилучити. Однак все закінчилося вдало, а з початком горбачовської «перебудови» можна було реально говорити про можливість видання.

Отже, є всі підстави констатувати, що наявна архівно-джерельна база дозволяє створити повноцінну наукову біографію П.Шелеста, хоча на сьогоднішній день такого роду спроб ще не було здійснено. Автор цієї статті робить спробу окреслити життєвий шлях і оцінити політичну долю П.Шелеста.

Він народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 р., у селі Андріївка, нині Харківської області. Коли підріс, батрачив, працював водовозом, листоношею, вантажником, ремонтним робітником на залізничній станції. У 1926–1927 рр. учився в Ізюмській радпартшколі, у 1928-му став членом ВКП(б). Згодом навчався у харківському Комуністичному університеті ім. Артема, а потім у Харківському інженерно-економічному інституті. У 1932–1936 рр. працював на Маріупольському заводі імені Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, одночасно навчався на вечірньому відділенні Маріупольського металургійного інституту. Саме у цей час дружиною Шелеста стала Любов Бана, яка народила йому двох синів – у 1933-му – Бориса, у 1940-му – Віталія. У січні 1942 р. після кількох років тяжкої хвороби вона померла, а у квітні того самого 1942-го Шелест одружився із Іраїдою Мозговою, якій судилося виростити і виховати Бориса і Віталія.

У 1936–1937 рр. Шелест служив у Червоній Армії, а з 1937-го працював начальником цеху, виробництва, головним інженером Харківського заводу «Серп і молот». Обирався членом парткому заводу, звідки рішенням ЦК КП(б)У був скерований на партійну роботу. Із 1940 по грудень 1941 р. Шелест – секретар Харківського міського комітету КП(б)У з оборонної промисловості. Під час війни з нацистською Німеччиною й у перші повоєнні роки – завідувач відділу оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б), інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б) на ряді заводів, заступник секретаря Саратовського обкому партії по оборонній промисловості. У 1946–1948 рр. Шелест – парторг ЦК ВКП(б) на Саратовському заводі №292 Міністерства авіаційної промисловості (МАП) СРСР. У 1948 р. його як фахівця-механіка направляють до Ленінградської партійної організації. Там до нього придивилися і вже у Ленінграді рішенням обкому партії, а згодом і рішенням ЦК ВКП(б) його призначають директором заводу №272 МАП СРСР.

Однак у «північній столиці» Росії Шелест не затримався надовго: рішенням ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1950 р. його затвердили директором Київського заводу №473 МАП СРСР⁸. Як і у Ленінграді, працював Шелест на директорській по-

саді енергійно й успішно. Це, зокрема, засвідчено у характеристиці на нього, підписаній секретарем Київського обкому Григорієм Гришком у грудні 1952 р: «За час роботи тов. Шелест виявив себе енергійним і технічно грамотним керівником підприємства; добився систематичного і ритмічного виконання і перевиконання державного плану.

Завод №473 протягом 1951–1952 рр. займає перші місця у соціалістичному змаганні серед підприємств міста Києва, а також підприємств авіаційної промисловості СРСР»⁹.

У Шелеста могла б скластися нормальна управлінська біографія, якби його не втягували у політику (чого він особисто не дуже прагнув). У листопаді 1952 р. його викликають до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Леоніда Мельникова і пропонують посаду голови Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР. Шелест відмовляється, його відряджають для співбесіди до ЦК ВКП(б). Однак у Москві він ще раз відмовляється. Згодом йому пропонують посаду першого заступника міністра меблевої промисловості України, чим він взагалі був щиро обурений. Однак і це ще не все.

Ось що згадував сам Шелест: «Ще у 1953 р. мене обрали заступником голови Київського міськвиконкому – без моєї згоди. Так я й працював кілька місяців на двох чи на трьох змінах і заступником мера столиці України, і директором авіазаводу. Падав із ніг – зранку на завод, на десяту – у міськвиконком, а на вісімнадцяту – знову на завод. Потім таки втрутився міністр авіаційної промисловості, мене звільнили з посади заступника голови виконкому й залишили на заводі. А через рік обрали другим секретарем міськкому партії. Я – знову до міністра Демет'єва: »Петре Васильовичу, рятуй! Не хочу кидати завод!» А він: «Директор ти чудовий, тому і врятував я тебе від радянської роботи, це було мені під силу, але від партійної – вибачай... Через три дні призначимо тобі зміну – проти вашого республіканського керівництва я воювати вдруге не можу». Так і став я партійним працівником»¹⁰.

Спочатку був Київський обком партії, який він очолював у 1957–1962 рр., потім його обрали секретарем ЦК КПУ. Олександр Ляшко, який у той час працював у Донецькій області, згадував: «Взимку того самого (1962-го – Ю.Ш.) в області побував Петро Юхимович Шелест, новий секретар ЦК по промисловості і будівництву...

Петро Юхимович справив на мене враження людини, яка виявляла великий інтерес до виробництва і лише трохи до партійно-організаційної і політичної роботи. Та за посадою воно, напевно, так і належало»¹¹.

Невдовзі Шелесту довірили керувати усією Україною: 2 липня 1963 р. його обрали першим секретарем ЦК Компартії України. На цій посаді він був до травня 1972-го. Шелест увійшов до складу ЦК, а згодом і до найвищого у комуністичній ієрархії органу – політбюро ЦК КПРС. Неодноразово обирався до складу депутатів Верховних Рад тодішнього СРСР і УРСР. Він одержав найвищі тогочасні нагороди: Зірку Героя Соціалістичної Праці, три ордени Леніна, ордени Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки. Однак у травні 1972 р. його звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ. Крім інших факторів (про які ще йтиметься), чималою мірою цьому сприяли риси характеру Шелеста.

У 45 років він почав працювати другим, а у 49 його обрали першим секретарем обкому партії. Із наступником Шелеста Володимиром Щербицьким все було навпаки. Він прагнув вершин політичного «Олімпу» і підкоряв їх послідовно. Підкоряв не без труднощів, але ніколи не рекламуючи свою «політичну технологію»¹². Як зазначав колишній помічник Щербицького, він «не був відкритою людиною»¹³.

По-іншому поводить себе Шелест. У зв'язку із цим колишній довголітній комсомольський і партійний працівник Юрій Єльченко (який не ідеалізує Шелеста) зауважує: «Був Петро Юхимович працівником принциповим, наполегливим, вимогливим, навіть жорстким, виявляючи ці якості постійно і без коливань. Не пасував перед найвищими авторитетами, міг прямо висловлювати і захищати свою точку зору, без огляду на особи. Будемо говорити відверто – це не завжди і не всім подобалося.

Безумовно, тут виявлялися і його природні людські риси. Ми знали його як особу твердого характеру, безхитрісну людину. Бував він і дещо брутальним, а часом не соромився й у висловах. У побуті (а мені доводилося кілька разів бути з ним у такій обстановці) поводить себе просто, розкуто, був відвертим, говорив про сімейні справи. До речі, звертав увагу на необхідність, не дивлячись на виняткову зайнятість, знаходити час на виховання дітей. Вважав, що своїх синів виховав людьми гідними. Знаю, що це так і було»¹⁴.

А ось думка Володимира Семичастного, колишнього Голови КГБ СРСР, а згодом заступника Голови Ради Міністрів УРСР: «Авторитарним керівником за наявності Політбюро ЦК Компартії України, жорсткого контролю з боку ЦК КПРС бути майже неможливо. Шелест інколи дозволяв собі директорські замашки, адже у минулому він – директор заводу. Інколи допускав і всілякі недипломатичні вислови. Інколи міг висловлювати роздратування через незначні події, що здавалися йому підозрілими...»¹⁵. (До речі, про «недипломатичні вислови». Добре відомо, що це «родова ознака» майже всіх радянських керівників, особливо виробничників).

Відповідаючи на запитання, чи уособлювали Щербицький і Шелест два різні типи номенклатури, 1-й Президент України, а в минулому партійний функціонер, Леонід Кравчук відповів, що ні: «І той, і той були захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму... Це були люди одного гатунку, тільки Щербицький був, на мою думку, на порядок вищим за людяністю і значно легшим у спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже полюбляв дискусії і висловлювався завжди однозначно»¹⁶. Можливо й був Шелест «крутим», але навіть тодішні інакодумці (наприклад, В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Віктор Некрасов), відгукуються про нього стримано і навіть із певною симпатією. Щодо В.Щербицького оцінки інші.

Однак у Шелеста і Щербицького справді було багато спільного. Наприклад, на початку 1960-х рр. вони критикували політику Микити Хрущова. Колишній помічник Щербицького пише, що його патрон «не міг не опинитися в опозиції. Бездумне збільшення площ під кукурудзу, впроваджуваний згори шаблонний квадратно-гніздовий спосіб її вирощування призвели зовсім не до зростання валових зборів, а до збільшення постачання зерна до союзного фонду, чому опирався В.В. Формальним приводом опали стало те, що В.В. не сприйняв поділу партії по «галузевому» принципу. А на відміну від інших – і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицького у «заслання»¹⁷. Щербицький повертається у Дніпропетровськ на посаду першого секретаря обкому партії.

Взаємини Шелеста і Хрущова не були однолінійно-мажорними, як дехто донині вважає. Шелест також не підтримував ідею про розподіл парторганізацій на сільські й промислові. І не просто не підтримував, а відверто висловлював свою позицію. Можливо, те, що Хрущов не дотягнувся (не встиг) до Шелеста, його автоматично вважали висуванцем хрущовської доби, а Щербицького – навпаки. Це – помилкове враження. І Шелест, і Щербицький висунулися на значні керівні посади за Хрущова.

Понад те, саме Шелест відіграв важливу роль у жовтневому перевороті 1964 р., тобто у поваленні Микити Хрущова. Саме йому Брежнев і Підгорний доручили переговорити про «недоліки» в роботі Хрущова з великою групою (36 осіб) партійних працівників з України. І Шелест мав такі розмови, фактично готуючи усунення Хрущова на пленумі ЦК КПРС. Правда, пізніше в одному з інтерв'ю він стверджував, що, мовляв, питання про усунення Хрущова до жовтневого пленуму не ставилося і що сам Шелест дізнався про наміри заколотників лише на засіданні президії ЦК КПРС¹⁸.

Це не зовсім відповідає дійсності. Шелест не міг не знати якихось подробиць чи колізій, що виникли під час засідання президії ЦК КПРС, але ще 4 липня 1964 р. він власноруч зафіксував у щоденнику: «...Брежнев і Підгорний хочуть усунути Хрущова від керівництва. Але дуже бояться цього кроку, тим більше, що він пов'язаний з їхнім болязством і безпринципністю, жадобою влади, ось і шукають опори, при цьому покладають великі надії на партійну організацію України, зокрема на мої з ними дії»¹⁹.

Свою місію Шелест виконав, а Щербицького у жовтні 1965 р. знов призначили головою Ради Міністрів УРСР. Отже, цим двом діячам довелося працювати разом. У 1966 р. Щербицького обирають кандидатом, а у квітні 1971-го – членом політбюро ЦК КПРС. Це був не лише унікальний випадок: жодна з тодішніх союзних республік ніколи не мала двох членів політбюро ЦК КПРС. Це був виразний сигнал для Шелеста. У своєму щоденнику він фіксує, що «зі мною про вибори Щербицького розмови не було... Обрання Щербицького до складу Політбюро – це сигнал не на мою користь, хоча Брежнев це і прикриває значимістю для республіки...»²⁰. І тут час не лише згадати спільні риси Щербицького і Шелеста, а й різницю між ними.

Серед істориків і політологів утвердилася думка, що Шелест сприяв деяким господарським реформам із метою більшої автономізації України чи «контрольованого українського автономізму», підтримував обмежену «українізацію»²¹. Насправді Шелестова політична лінія базувалася на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським. «Працювати стає дедалі важче, народ майже відверто виказує своє незадоволення, усе це «фіксується». Усе зацентралізовано до межі, до нерозумного» – це оцінка Шелестом ситуації кінця 1950-х рр., тобто доби Хрущова²². Після падіння Хрущова ця Шелестова оцінка мало змінилася.

Шелест уперто розсилав у центральні московські інстанції листи, в яких вимагав у принципі простих речей: дотримання конституційних прав України як суверенної республіки в рамках СРСР. Збереглося багато різного роду записок Шелеста до московських центральних установ, у першу чергу до ЦК КПРС, в яких він прямо і чітко висловлював свою позицію насамперед у господарських питаннях, критикував центральні управлінські (господарські) структури. До речі, чимало документів вони підписали разом із В.Щербицьким, як наприклад, лист до ЦК КПРС від 8 липня 1969 р., в якому протестували проти пропозицій московських керівників ліквідувати Міністерство енергетики і електрифікації УРСР²³.

У 1965 р. на засіданні політбюро ЦК КПРС Шелест увійшов у відкритий конфлікт із М.Сусловим та іншими тодішніми партійними керівниками. Причина: свавільні дії Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, яке вирішило продати Швейцарії 450 тис. т сояшникової макухи, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва. Шелест не просто протестував, а написав

записку з пропозицією, щоб УРСР вийшла з-під опіки Зонішторгу СРСР і всіх зовнішньоторговельних відомств Москви.

Сам Шелест згодом згадував про це. Згадував майже детективну історію з будівництвом палацу «Україна». Його Москва не дозволяла будувати на тій підставі, що в Києві є Жовтневий палац. Тоді Шелест вдався до такого маневру: він поінформував центральні органи, що будують сучасний кінотеатр. На це було дано згоду. Коли з'ясувалося, що будують все-таки кінотеатр, вибухнув скандал. Шелеста почали виховувати, до Києва – «розбиратися» – приїхала комісія на чолі з М.Підгорним. Однак грошей уже не повернеш – і палац таки побудували.

І ще один характерний епізод, про який згадував Шелест: «Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділили 10–15 тис. тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють – пишуть держпланівські чиновники, що нема. Тоді ми з І.П.Казанцем, головою Ради Міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання – нехай усе те, що вони вироблять понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їм той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелест назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива – адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52% всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно – а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого спитають – із держпланівського столоначальника чи з нас?»²⁴.

Зрозуміло, на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії і політики русифікації таку активність Шелеста доволі легко можна було визнати «небезпечною». Проте у виступах Шелеста на засіданнях політбюро ЦК КПРС, а також у численних записках до керівних органів він обстоював не «націоналізм», а права України. У стратегічному плані він не виступив проти жодної з брежнєвських «ініціатив» включно із агресією у Чехословаччину у 1968 р. Понад те, саме Шелест забезпечував перехід через Карпати і введення військ до «братньої країни». Взагалі у питаннях зовнішньої політики Шелест сповідував, як в словився один із дослідників, «орієнтацію на жорстку лінію»²⁵.

Водночас було і те, що (за московськими критеріями) потрактували як «прояви націоналізму», оскільки дії Шелеста не обмежувалися господарською сферою. Наприклад, він енергійно підтримував ансамбль Вірського, взагалі народне мистецтво, але при цьому не придушував інше мистецтво. Скажімо, творчість кінорежисера Сергія Параджанова. На засіданні політбюро ЦК Компартії України за ініціативою Шелеста було ухвалено постанову «Про створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Саме тоді доручили всю практичну роботу Петру Троньку і редакції «Української Радянської Енциклопедії» на чолі з Миколою Бажаном.

Уже на пенсії Шелест згадував: «Може, перед кимось я й досі винуватий, але прагнув прислухатися до думки вчених, фахівців, майстрів своєї справи завжди. Цьому привчився ще на виробництві – там без фахівців пропадеш. Так само і в республіці – інтелігенцію прагнув підтримувати, особливо молодь. А те, що «пробили», «довели» і встановили Шевченківську премію як найвищу нагороду республіки, котра присуджується тільки раз у житті, те, що прийняли спеціальну постанову Ради Міністрів про створення державного заповідника на Хортиці, цим пишався і пишаюся й сьогодні. Так само, як і тим, що брав посильну участь у захисті чудових кінострічок Юрія Ілленка, у створенні Музею-заповідника української народної архітектури та побуту у селі Пироговому»²⁶.

Ці та інші ініціативи Шелеста були добре відомі у Москві. І реакція не забарилася. 16 липня 1970 р. Головою КГБ при Раді Міністрів УРСР призначили Віталія Федорчука, який розпочав із жорсткої критики свого попередника Віталія Нікітченка і, як зазначив у своєму щоденнику Шелест, «почав займатися невластивими справами: перевищенням влади і законності, контрольними функціями за радянським і партійним активом»²⁷. Федорчук виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». Однак головним завданням було зібрати матеріал на Шелеста, довести, що він належним чином не керував боротьбою проти «націоналістів» і дисидентського руху.

У зв'язку з цим один із дослідників пише: «Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 р. поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і у 1969, 70-му або 71-му році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест, по суті сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху, відчував, що може маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Виступаючи проти «буржуазного націоналізму» у промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму»²⁸.

Усе це так і водночас не зовсім так. Важко повірити, але у СРСР не існувало закону про діяльність спецслужби, що створювало для неї величезні можливості, широченну сферу компетенції. Крім того, варто брати під увагу і те, що «український» КГБ був усього лише провінційним філіалом московської централі. Недаремно у січні 1969 р. Шелест фіксує у своєму щоденнику: «Про дисидента Чорновола потрібно зібрати всі матеріали, узагальнити все і висунути йому звинувачення. Але все це можна робити тільки із санкції Москви, але, якщо ми будемо зволікати, нас звинуватять у примиренні «фронди»²⁹.

Зрозуміло, і за Шелеста погромних акцій в Україні не бракувало. Достатньо згадати арешти і судові процеси 1965–1966 рр. або гучний процес над В'ячеславом Чорноволом у 1967 р. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштабними діями В.Федорчука, переконаного, що Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам Шелест 19 вересня 1970 р. робить запис у щоденнику: «...Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить усе це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом... «Докопується», чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і «праці» Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли не розбираючись, запротрують до в'язниці»³⁰.

Син Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона була у батька майже настольною. Він її читав, плювався, говорив, що так неможна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалася і поступово формувалась. А Параджанова він просто рятував. Практично відразу після відходу батька з посади Параджанова заарештували...»

У мене... була цікава розмова з В'ячеславом Чорноволом. Він якось мені каже: «Ви не дивуйтесь, пане Віталію, що я до вашого батька добре ставлюся? Був такий випадок. Я вже сидів чотири роки, десь у січні 1970 р. до мене підходить слідчий і каже: «Ну, В'ячеслав, готуйся, скоро – на волю. Про тебе вже Петро знає». Але ж його зняли!»³¹.

Автор одного із досліджень пише: «Хто був Петро Шелест? «Націоналістичний ухильник» і «націонал-комуніст», як у цьому прагнула переконати масовано організована вже у 1973 р. критика – чи лише провінційним радянським керів-

ником, який «волів сам дозволяти заарештовувати, ніж одержувати наказ із Москви», як одного разу визначив дисидент Леонід Плющ? Цілком очевидно, що Шелест не був націоналістом чи сепаратистом, яким його хотіла зобразити пропаганда; він не ставив під питання приналежність України до Радянського Союзу...»³².

Насамперед не підлягає сумніву, що з Шелеста не слід робити регіонально-го сатрапа, який тішився «самостійницькими» можливостями здійснення репресивних акцій або – навпаки – плекав надії на незалежність України. Цього не було. Падінню Шелеста сприяли інші фактори.

До початку 1970-х рр. Л.Брежнев не протестував проти того, щоб під час засідань політбюро ЦК КПРС відбувалася полеміка, висловлювалися критичні думки. Власне, він і потім відкрито не виступав проти цього, але досвідчені «царедворці» швидко зорієнтувалися, що подобається і що не подобається генсеку. Поступово навколо «дорогого Леоніда Ілліча» почала формуватися мовчазна «одностайність». У неї Шелест ніяк не вписувався. І своїм характером, і своїм баченням ролі і місця України «у сузір'ї братніх республік». «Брежнев, – фіксує у щоденнику Шелест у квітні 1971 р., – зовсім посмілішав, починає проявляти «вождизм», і збоку все виглядає дуже сміливо, але й сумно. Повторюється все спочатку, за що критикували Хрущова»³³.

Пол Маґочі цілком слушно твердить: «Шелестове несприйняття повернення Москви до економічної централізації, підтримка українських культурних інтересів і начебто толерантне ставлення до українських дисидентів привели його до зростаючого конфлікту з Брежнєвим та його прибічниками»³⁴. Тим більше, що зусилля політичних ворогів, конкурентів і спецслужби створили Шелесту імідж «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України та ще й гуртує навколо себе групу молодих політиків, невдоволених політикою і поведінкою Брежнєва.

У зв'язку з цим цікавим видається епізод зі спогадів Шелеста. Він розповідає, як уже після позбавлення всіх посад пішов на відверту розмову до Брежнєва: «Я його прямо спитав: «У такому випадку скажіть, що мені ставилося у вини, коли вирішувалося питання про мій переїзд з України?» Він довго яложив, але сказав: «Назбиралося багато матеріалів, частина правди, але багато і домислу». Я наполягав на тому, щоб мені Брежнев сказав правду... Брежнев довго думав і сказав: «Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався із Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму»³⁵.

У лютому 1971 р. до Києва приїхав Юрій Андропов. Шелест був переконаний, що шеф КГБ «приїхав тільки із завданням в'яснити мої думки і позиції перед з'їздом партії»³⁶. Відбулася відверта розмова, причому Шелест давав достатньо різкі критичні оцінки стилю роботи політбюро під орудою Брежнєва. «...Я, – записав після цього Шелест у щоденнику, – про це сам говорив Брежнєву, і не один раз. У цілому, бесіда з Андроповим пройшла добре, але відчуваю, що вона для мене даремно не пройде»³⁷.

Інтуїція не підвела Шелеста: уже у квітні 1971 р. В.Щербицький став членом політбюро ЦК КПРС, тобто наступника Шелеста вже визначили. Пізніше сам Шелест коментував ту ситуацію так: «І тоді вже мені стало майже все зрозуміло – всі плани Брежнєва. Почалась «операція підсидки». Якщо ж казати про Щербицького, а це моя власна думка, і я на неї маю право., то це далеко не свята людина...

А на Україні чимало проблем підігрівав «теоретик інтернаціоналізму» Валентин Юхимович Маланчук і ті, хто його підтримував, особливо науковці, що

йому старанно прислужувалися, доводячи, оспівуючи ліквідацію національних розбіжностей»³⁸.

Віталій Коротич оцінив той момент так: «Шелест у принципі не був шкідливий... У нього не було тієї якості, що її повною мірою виявив Щербицький, який прийшов йому на заміну: Щербицький був геніальним у вмінні працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він умів любити таку дивну людину, як Параджанов, Щербицький влаштував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не вмів, він був натурою, що йде... Шелест був чиновником за посадою, але не був їм за духом своїм»³⁹.

Дослідникам ще належить з'ясувати, які саме (і чиїми зусиллями) накопичувались у Москві «матеріали» на Шелеста. Не підлягає сумніву інше – його наступник, Володимир Щербицький, майбутній перший секретар ЦК Компартії України отримав добрий урок для себе, як триматись, яку міру лояльності щодо центру сповідувати. На думку Володимира Семичастиного, якщо порівнювати Шелеста та Щербицького за політичними якостями та масштабом керівників, «Шелест, безумовно, вище. Щербицький – служака, він був відданим брежневським холодем, він ніколи не заперечив жодної навіть найдурнішої пропозиції Брежнева»⁴⁰.

Випадок із Шелестом є типовим для тодішньої політичної системи. Він яскраво ілюструє стиль конкурентної боротьби у вищих ешелонах влади. Боротьба спрямовувалася не на формування широкої громадської думки, коли лідери змагаються за голоси виборців, за їхню довіру, демонструючи міру компетентності і професіоналізм керівника. Навпаки, основні акценти переносились на довготривале кулуарне протистояння, що передбачало інтриги, підсижування конкурента, комбінації, що мали на меті його дискредитацію. А вже по тому розпочинався публічний ритуал вигнання.

Початком такого вигнання для Шелеста стало «підвищення» – його запросили на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Це була особиста пропозиція Брежнева. Та пропозиція, від якої Шелест не зміг відмовитися. Не дивлячись на те, що 8-му п'ятирічці УРСР завершила за формальними ознаками успішно, 25 травня 1972 р. його звільнили з посади першого секретаря ЦК КПУ. У протоколі засідання Пленуму ЦК Компартії України це виглядало так: «Про першого секретаря ЦК КП України (Пропозицію вносить тов. Лутак І.К.)

1. У зв'язку з призначенням тов. Шелеста П.Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України.

2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В.В.

Просити ЦК КПРС затвердити п.2 цієї постанови»⁴¹.

Як бачимо, жодних мотивів переміщень не було вказано, однак згодом їх почали формулювати. Згадуючи тодішню ситуацію, Ю.Єльченко зауважує: «Ми знали, що у Брежнева Володимир Васильович був більш, ніж поважаною людиною, вихідцем з одного – Дніпропетровського – «партійного гнізда». Не виключено, що Брежнев бачив у ньому і свого наступника. Однак на шляху стояв Шелест, якого і «висунули» у 1972 р. на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Щербицький зайняв його посаду в Україні. Як уже мовилося, Петру Юхимовичу так м'яко приписали націоналістичні нахили. Із того часу він із «незручного» (ідеється знов-таки про його різкості, прямоту і впертість) перейшов у категорію «небажаного»...⁴²

Обрання Щербицького означало зміцнення близького до Брежнева «дніпропетровського клану» керівників, а в Москві тоді почали жартувати: «В історії України був допетровський період, потім петровський, а нині – дніпропетровський». Утім, як зауважував один коментатор, «падіння Шелеста не було несподіваним; це могло статися з будь-яким сталіністом у неросійській республіці, який опорту-

ністично використовував національне питання проти великоросійських шовіністів у Кремлі. Це було схоже на спробу балансувати на безкінечному канаті»⁴³.

У квітні 1973 р., коли Петро Шелест уже поїхав до Москви «у зв'язку з переходом на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР» до Москви, але ще зберігав місце у політбюро ЦК КПРС у Києві, у журналі «Комуніст України» (теоретичному і політичному органі ЦК Компартії України), з'явилася рецензія на книжку «Україно наша Радянська», яка вийшла друком у 1970 р. й автором якої був Шелест. Цю рецензію не обговорювали на засіданні редколегії, оскільки матеріал під назвою «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» попередньо був санкціонований Москвою.

Одним із головних обвинувачень було таке: «У книзі, яка має назву «Україно наша Радянська», непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів. Особливо наочно це виявилось у характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Слід відзначити, що останніми роками в нашій літературі з'явилося ряд книг (Р.Іваничука, С.Плачинди, І.Білика), для яких характерна ідеалізація патріархальщини. Прикрашаючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга «Україно наша Радянська» не тільки не допомагає розвінчувати подібні явища, а, навпаки, обмежує можливості критики антиісторичних тенденцій у висвітленні минулого українського народу в художніх і наукових виданнях»⁴⁴.

Пізніше сам Шелест згадував, як йому особисто влаштував скандал головний ідеолог брежнєвської доби Михайло Суслов: «...Мені Суслов кричав: «Архаїзм – ці ваші козаки!» Я йому відповів: «Якби не козаки, то й тебе б тут не було – козаки закрили груди кордони країни від кочових орд, від турків. Козаків ще царі використовували для захисту Вітчизни, для освоєння південних земель. І ми перед ними повинні голову схилити, а ви тут таке базікаєте. Образливо...»⁴⁵.

Молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Наш рід бере витоки в Запорізькій Січі, у літописах з'являється наше прізвище, про запорожців йому (П.Шелесту. – Ю.Ш.) розповідав його батько, мій дід Юхим Дмитрович, георгієвський кавалер. Він із великою повагою ставився до цього етапу української історії. Я би навіть сказав так: Запорізька Січ була для нього ідеалом громадського ладу. Зректися цього він не міг. До речі, йому радили особливо не ідеалізувати і не романтизувати українське минуле, але він стояв твердо на своєму»⁴⁶. Проте – як уже було підкреслено – не за свої симпатії до козацтва Шелест був позбавлений впливової посади.

Публікація книжки «Україно наша Радянська», як і рецензії на неї у журналі «Комуніст України», має свою історію. На відміну від усталеної традиції писати перший варіант книжки Шелест доручив не Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а співробітникам редакції «Української Радянської Енциклопедії». Це, за спогадами колишніх співробітників згаданого партійного інституту, викликало стурбованість у його директора Івана Назаренка. Саме за його наполяганням рукопис було «підсилено» цитатами із «класиків марксизму-ленінізму», іншим матеріалом, який оспівував успіхи «епохи соціалізму» на противагу іншим попереднім епохам.

Однак у книзі, що являла собою, за словами автора, «подорож-розповідь»⁴⁷, із описанням кожної області УРСР, було дещо таке, що при бажанні могло бу-

ти потрактовано як «націоналізм». Понад те, по суті Шелест перший із партійних керівників України (і задовго до Щербицького, який зробить це у грудні 1987 р.) згадав про голод початку 1930-х рр., уживши евфемізм «тяжке становище... з продовольством у 1933 році»⁴⁸.

Власне, «критику» книги «Україно наша Радянська» розпочали не навесні, а ще восени 1972 р. 12 вересня до ЦК КПУ надійшов розлогий лист за підписом академіка Миколи Шамоти, академіка Бориса Бабія і члена-кореспондента АН УРСР Арнольда Шевелєва, який містив «викривальні» інвективи на адресу Шелестової книги⁴⁹. Автори листа вважали, що «про недоліки згаданої книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а, можливо, широкі кола читачів»⁵⁰.

20 лютого 1973 р. політбюро ЦК КПУ обговорило цей лист, а 3 березня 1973 р. В.Щербицький надіслав за своїм підписом такого листа до ЦК КПРС (мова оригіналу): «Политбюро ЦК КП України обсудило письмо академиком АН УССР Н.З.Шамоты, Б.М.Бабия и члена-корреспондента АН УССР А.Г.Шевелєва о серьезных методологических, идейных ошибках книги П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська».

При обсуждении выражено согласие с выводами указанного письма о том, что ряд положений книги П.Е.Шелеста теоретически несостоятельны и политически вредны. Учитывая, что книга «Україно наша Радянська» по ряду важных принципиальных вопросов отходит от партийных, классовых позиций и наносит ущерб делу интернационального воспитания трудящихся, признано необходимым проинформировать о её серьёзных ошибках партийный актив, опубликовать в журнале «Коммунист Украины» аргументированную редакционную рецензию, после чего провести работу по изъятию названной книги из библиотек. (Підкреслення моє. Книжку вилучили, а частину 100-тисячного накладу знищили – Ю.І.). Единодушно также осуждено практиковавшееся тов. Шелестом П.Е. издание книг за его подписью без ведома Политбюро ЦК КПСС и Центрального Комитета КП Украины.

Высылаем при этом единогласно принятое решение ЦК КП Украины «О книге П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська» и письмо группы ученых по данному вопросу»⁵¹.

Санкцію на критику з ЦК КПРС було отримано й у квітні 1973 р. у журналі «Комуніст України» з'явилася згадана редакційна стаття «Про серйозні недоліки однієї книги», що завершувалася так: «Виникає питання: яку мету переслідував автор, публікуючи названу книгу? Про це побіжно і туманно сказано в передмові. Здавалось би, що подібного роду об'ємисте видання повинно було відобразити основні риси соціально-економічного та ідейно-політичного життя українського народу в єдиній братній сім'ї народів СРСР. На жаль, доводиться констатувати, що автор із цим відповідальним завданням не справився»⁵².

Після виходу статті у засобах масової інформації розгорнулася галаслива «антишелестівська» кампанія. Як іронічно зауважував один західний коментатор у 1973 р., «атака на Шелеста – це був немов стартовий вистріл на початку бігу, і всі учасники бігу старалися перегнати один одного у своїх лайливих виступах»⁵³.

Тут саме місце навести слова ще одного коментатора, який не виказував симпатій Шелесту, але тим не менш написав: «Під маскою критики Шелеста, у згаданій статті, анонімні автори нападали на усе, що за останні роки вспів відвоювати український народ, вони виносили акт обвинувачення не так першому секретареві ЦК КП України, як усьому народові, усім, хто за останнє десятиріччя будь-чим спричинився до рятування духовності нації перед заливом уніформованої радянщини і обрусіння, хто зберіг національну і людську гідність чи звичайну пристойність»⁵⁴.

Погромна і запізніла на перший погляд критика свого попередника не була для Щербицького зведенням особистих рахунків. Хіба що до певної міри, оскільки він пам'ятав, як у 1965 р. Шелест заперечував проти його призначення на посаду голови Ради Міністрів УРСР, оскільки на цю посаду раніше був рекомендований Олександр Ляшко. А ось як оцінював роль Щербицького у своєму зміщенні Шелест. 22 травня 1972 р. він занотує у щоденнику: «Відбулася у мене велика розмова із Щербицьким, все, що я знав про його «дії» стосовно мене, я йому висловив в очі. Що він нещира, небезпечна людина, великий кар'єрист і великий підлабузник, що я погано знав його і деяких людей із близького оточення, багато довірявся їм»⁵⁵.

Тим часом для Щербицького це була перемога як політика, який посилав «московським боярам», як він сам їх іронічно називав, сигнал, що він добре пам'ятає, на чому завжди «горіли» керівники України: на національному питанні і на «хлібі». У останнє поняття включався, зрозуміло, не лише хліб, а те, що у погромній антишелестівській статті 1973 р. було позначено як соціально-економічне життя українського народу «в єдиній братній сім'ї народів СРСР»⁵⁶. Новий лідер КПУ не збирався повторювати помили минулого, а тому рішуче дистанціював від «шелестівщини». Не випадково до останнього четвертого «канонічного» видання «Нарисів історії Компартії України» Шелест увійшов як діяч, який «припустився серйозних недоліків у керівництві республіканською партійною організацією»⁵⁷. А Щербицький практично до початку 1980-х рр. займався тим, що «виправляв» помилки свого попередника.

Симптоматично і те, що у своїх статтях, книгах і виступах Щербицький завжди уникав вживати вислів «український народ», використовуючи евфемізм «народ України». Та й українську мову підкреслено ігнорував, що (оскільки для місцевої номенклатури був приклад за номером 1) вкрай негативно впливало не тільки на мовну ситуацію, а й на національну політику в УРСР у цілому.

Однак це була не лише словесна чи письмова пропаганда. Із від'їздом Шелеста до Москви в Україні посилювався відверто русифікаторський курс, переслідування українського руху опору. У жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ по ідеології замість Федора Овчаренка було обрано Валентина Маланчука, політичну біографію якого, до речі, ще також належить написати⁵⁸. Було зміщено з посад і багатьох заввідлами, підлеглих Овчаренку, деякі завідувачі секторами ЦК КПУ.

Олександр Ляшко, який у той час працював Головою Ради Міністрів УРСР, згадував, що для багатьох виявилось несподіванкою висунення Маланчука, який працював заступником міністра вищої і середньої освіти України. Було відомо, що свого часу Шелест добивався зміщення Маланчука з посади секретаря Львівського обкому партії. Ляшко мав розмову із Щербицьким і висловив подив цим призначенням. На це Щербицький відповів: «Кандидатура Маланчука підтримується у ЦК КПРС. Там вважають, що звільнення його у Львові з подачі Шелеста було несвоєчасним і неправильним...У ЦК КПРС... надають першочергового значення боротьбі з проявом націоналізму у республіках. Ось я і вирішив: нехай Маланчук і займається націоналістами, щоб у мене голова про них не боліла»⁵⁹. До речі, на пленумі ЦК КПУ, щоб надати більшої значущості кандидатурі Маланчука, Щербицький сказав: «На ваш розгляд секретарем ЦК з ідеології вноситься кандидатура Валентина Юхимовича Маланчука. Він вірний лєнінець і, гадаємо, що добре впорається із дорученою ділянкою»⁶⁰.

І «вірний лєнінець» займався «націоналістами». Причому не один, а разом зі згаданим уже Головою КГБ при Раді Міністрів УРСР В.Федорчуком. У жовтні 1972 р. Федорчук разом із Маланчуком розробив і вніс на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської

націоналістичної діяльності», що зокрема означало «чистку» наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництв⁶¹.

У Москві Шелест швидко зрозумів, що у велику політику він уже не повернеться. У квітні 1973 р. його вивели із політбюро ЦК КПРС (за «станом здоров'я»), у травні позбавили державної посади (про це повідомили газети 8 травня) і відправили на пенсію. Із того часу Шелест майже рік не працював. Потім вирішив, що ще може працювати за фахом. Звернувся до Брежнєва. Той спочатку хотів його «відфутболити», однак за наполяганням Шелеста подзвонив секретареві ЦК КПРС Дмитру Устинову, а той у свою чергу – міністрові оборонної промисловості Петру Дементьеву. Останній влаштував Шелеста на роботу на заводі при Долгопрудненському дослідно-конструкторському бюро автоматики, де партійний «націоналіст» пропрацював понад десять років, наприкінці 1984-го, за два місяці до сімдесятисемиріччя, пішов на справжню (не політичну) пенсію.

Під час горбачовської «перебудови» відбулося своєрідне «повернення в історію» Шелеста. Уперше після відставки він зміг приїхати в Київ (про що Шелест давно мріяв і що йому було заборонено після усунення). Він мав публічні виступи, які викликали великий інтерес. Інтерв'ю із ним для преси і телебачення зробив, а потім головував на його виступах Дмитро Табачник. У виступах, інтерв'ю він давав амбівалентні оцінки процесам демократизації, підкреслював, що вважав за необхідне більший суверенітет УРСР, а не вихід її з СРСР.

У жовтні 1990 р., перебуваючи в лікарні, він написав листа до редакції газети «Правда України» під назвою «Я верю в разум народный...» Вітаючи факт ухвали Верховною Радою Декларації про суверенітет України, Шелест звертає увагу на те, що «именно сейчас особенно активизировались силы, которые выступают против заключения союзного договора, призывая к выходу Украины из Советского Союза». Він вимагає застосувати закон проти заколотників, а далі пише: «Суверенная Украина... должна и может стать республикой материального благополучия, достойного решения социальных вопросов, развитой национальной культуры. Но зачем же рвать связи с Россией, с другими суверенными республиками в составе федерации нового, по сути дела, Советского Союза?». Закликаючи комуністів «вийти з окопів» і очолити «перебудову», Шелест пише, що комуністи здають одну позицію за іншою, у той час, як «должна быть твёрдая уверенность, а не медузообразность в действиях...»

А далі Шелест писав: «Дорогие мои соотечественники, мой родной украинский трудолюбивый и интернациональный народ! Будьте бдительны, не дайте себя обмануть лозунгами фальшивой демократии, политической демагогии, экстремизма и нигилизма. Сила наша в единении на здоровой политической и моральной основе, в поднятии общей и политической культуры, нравственности»⁶².

Тим не менш у 1991 р. Петро Шелест вітав проголошення незалежності України. Він помер 22 січня 1996 р. у Москві, але за його заповітом похований на Байковому цвинтарі у Києві.

Підсумовуючи, доцільно підкреслити, що у політичній історії України ХХ ст. Петро Шелест постає достатньо суперечливим, часом парадоксальним діячем. Дослідники повинні бачити різні сторони, різні грані політичних діячів. Проте слід бачити і домінанти. Шелест був виразним репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загальнонародянському суверенітеті. Він не був «націоналістом», що йому закидали із певних політичних причин, а сповідував ту «поділену лояльність», ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували «націонал-комуністи». Очевидно й те, що слід продовжити дослідження «доби Шелеста», старанно уникаючи сімпістики і однобічних акцентів.

¹ Див. наприклад: Шелест Петро // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.10. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – С.3838; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К., 1990. – С.324–332; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С.459–465; Шелест П.Ю. // Довідник з історії України. Вид. 2-ге, доопрацьоване і доповнене. – К., 2001; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005 та ін.

² Див. наприклад: *Kravchuk T.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // *International Socialist Review*. – 1973. – Vol.34. – №10; *Bilinsky Ya.* The Communist Party of Ukraine after 1966 // *Ukraine in the Seventies* / Ed. by P.J.Potichnyj. – Oakville (Ont.), 1975; *Pelenski Ja.* Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // *Ukraine in the Seventies* / P.Potichnyj (ed.). – Oakville, Ontario, 1975; Hodnett Grey. The Views of Petro Shelest // *The Annals of the Ukrainian Academy*. – 1978–1980. – Vol.XIV. – №37–38; *Szporluk R.* Ukraine: A Brief History. – Detroit, 1982; *Ukraine after Shelest* / Ed. by V.Krawchenko. – Edmonton, 1983; *Lewytskyj B.* Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980. – Edmonton, 1984; *Krawchenko B.* Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – London 1985; *Subtelny O.* Ukraine: A History. – Toronto; Buffalo; London, 1988; *Markus V., Senkus R.* Shelest Petro // *Encyclopedia of Ukraine* / Ed. by D.H.Struk. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – Vol.4. – P.634–635; *Magosci P.* A History of Ukraine. – Seattle, 1996.

³ Див.: Про минуле заради майбутнього / Упор. Ю.І.Шаповал. – К., 1989. – С.164–178; *Баран В.К.* Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Л., 1992; *Курносів Ю.О.* Інакомислення в Україні. (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – Київ, 1999; *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000; Історія України. Навчальний посібник. Видання 3-є, доповнене й перероблене / Під ред. В.А.Смолія. – К., 2002; *Шаповал Ю.* Єдинство і боротьба двох НЕпротивоположностей. Владимир Щербицький і Пётр Шелест в політичній історії України ХХ століття // Діалог. Історія, політика, економіка. – 2004. – №4. – С.122–126; *Шаповал Ю.* Невигадані історії. – К., 2004 та ін.

⁴ Див., наприклад: *Пасхавер А.* Сто лет одиночества // *Корреспондент*. – 2008. – №6. – С.78–80; *Шаповал Ю.* Парадокси Петра Шелеста // *Народний депутат. Часопис Депутатського клубу «Парламент»*. – 2008. – №2. – С.80–82; *Шаповал Ю.* Столітній Шелест // *День*. – 2008. – 9 лютого (№24); *Шаповал Ю.* Лінія розлому // *Урядовий кур'єр*. – 2008. – 14 лютого (№29); *Сикорский Г.* Парадокси Шелеста // *Киевские ведомости*. – 2008. – 16 февраля та ін.

⁵ Див. наприклад: *Врублевский В.К.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. – К., 1993; *Овчаренко Ф.Д.* Спогади. – К., 2000; *Ляшко А.П.* Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. – К., 2001.

⁶ Див.: *Шелест П.Ю.* Україно наша Радянська. – К., 1970; *Шелест П.Ю.* Ідеї Леніна перемагають. – К., 1971.

⁷ Див.: *Шелест П.Е.* «...Да не судимы будете»: Дневниковые записи, воспоминаия члена Политбюро ЦК КПСС. – Москва, 1995; *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»*: Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю.Шаповала. – К., 2003.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5799. – Арк.129.

⁹ Там само. – Арк.130.

¹⁰ Без культури немає народу // Київ. – 1989. – №10. – С.92–93.

¹¹ *Ляшко А.П.* Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга II. Путь в номенклатуру. – К., 1997. – С.493.

¹² Докладніше див.: *Шаповал Ю.І.* В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу // *Укр. іст. журн.* – 2003. – №1. – С.118–129.

¹³ *Врублевский В.К.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. – С.41.

¹⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.755.

¹⁵ Там само. – С.726.

- ¹⁶ Цит. за: Шаповал Ю. Столітній Шелест // День. – 2008. – 9 лютого (№24).
- ¹⁷ Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. – С.22.
- ¹⁸ Див.: Человеку свойственно ошибаться // Комсомольская правда. – 1989. – 19 октября.
- ¹⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.180.
- ²⁰ Там само. – С.342.
- ²¹ *Pelenski Ja. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism / P.Potichnyj (ed.). Ukraine in the Seventies.* – Oakville, Ontario, 1975.
- ²² Там само. – С.124.
- ²³ Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.169. – Арк.6–9.
- ²⁴ Без культури немає народу // Київ. – 1989. – №10. – С.96.
- ²⁵ Hodnett Grey. The Views of Petro Shelest // The Annals of the Ukrainian Academy. – 1978–1980. – Vol.XIV. – №37–38. – P.225.
- ²⁶ Без культури немає народу // Київ. – 1989. – №10. – С.105.
- ²⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.327.
- ²⁸ *Kravchuk T. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review.* – 1973. – Vol.34. – №10. – P.35.
- ²⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.299.
- ³⁰ Там само. – С.328–329.
- ³¹ Там само. – С.748.
- ³² *Geschichte der Ukraine.* Herausgegeben von Frank Golczewski. – Goettingen, 1993. – S.286.
- ³³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.343.
- ³⁴ *Magocsi P. A History of Ukraine.* – Seattle, 1996. – P.662.
- ³⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.411–412.
- ³⁶ Там само. – С.338.
- ³⁷ Там само. – С.338.
- ³⁸ Без культури немає народу // Київ. – 1989. – №10. – С.104–105.
- ³⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.720.
- ⁴⁰ Там само. – С.729.
- ⁴¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.3.
- ⁴² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.761.
- ⁴³ *Kravchuk T. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review.* – 1973. – Vol.34. – №10. – P.16.
- ⁴⁴ Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – №4. – С.77–78.
- ⁴⁵ Без культури немає народу // Київ. – 1989. – №10. – С.94.
- ⁴⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С.750.
- ⁴⁷ *Шелест П.Ю. Україно наша Радянська.* – С.275.
- ⁴⁸ Там само. – С.60.
- ⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.166. – Арк.12–25.
- ⁵⁰ Там само. – Арк.25.
- ⁵¹ Там само. – Арк.11.
- ⁵² Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – №4. – С.82.
- ⁵³ *Купчинський Р. Про «ідеалізацію, партійність і патріархальщину» // Сучасність.* – 1973. – №11. – С.79.
- ⁵⁴ *Прокоп М. Україна після Шелеста і самвидаву // Сучасність.* – 1973. – №7–8. – С.179.

⁵⁵ Шелест П.Е. «...Да не судимы будете»: Дневниковые записи, вспоминая члена Политбюро ЦК КПСС. – С.522.

⁵⁶ Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – №4. – С.82.

⁵⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины. – Издание четвертое, дополненное. – К., 1977. – С.734.

⁵⁸ Див.: Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...» (Нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука) // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.

⁵⁹ Ляшко А.П. Груз пам'яті. Трилогія. Воспоминания. Книга III, часть II. На ступенях власти. – К., 2001. – С.10.

⁶⁰ Цит. за: Погребняк Я. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника. – К., 1999. – С.245.

⁶¹ Докладніше див.: Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті – перша половина на 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000.

⁶² Шелест П.: «Я верю в разум народный...» // Правда Украины. – 1990. – 24 октябрю.

The article is dedicated to one of the most interesting Ukrainian politicians of the XX century. The author analyzes creative work, personal features and political tack of P.Shelest, who headed Central Committee of the CPU from 1963 till 1972. He stood for the interests of Ukraine, demanded of Moscow authorities adhering to officially declared principles in relations of the Centre and the Union republics. This and efforts of political rivals produced P.Shelest an image of an «immoderate» Ukrainian patriot, who, according to their words, cherished the plans of a greater «autonomism» of Ukraine. The article contains an attempt to draw P.Shelest's realistic portrait, deconstruct myths and stereotypical notions about him.

В.П.Яремчук*

ІСТОРИЧНА НАУКА В УРСР У «ДОБУ ШЕЛЕСТА»

У статті здійснено спробу встановити, яким чином політико-ідеологічний клімат середини 1960-х – початку 1970-х рр. впливав на студіювання минулого України. Зроблено висновок, що тогочасне керівництво республіки на чолі з П.Шелестом вибудовувало власні погляди на українську історію, які прямо чи опосередковано відбилися в конструкціях професійних дослідників.

У роки незалежності в Україні у середовищі гуманітаріїв, зокрема й істориків, спостерігається сталий інтерес до постаті та діяльності першого секретаря ЦК КПУ в 1963–1972 рр. П.Ю.Шелеста. Діапазон оцінок цього помітного діяча пізньохрущовської й ранньобрежневської епох у фаховій літературі та публіцистичних публікаціях є вельми широким. Одні називають його типовим партійним функціонером, що абсолютно незаслужено отримав репутацію захисника інтересів України перед союзним «молохом», інші – «українським Хрущовим», треті вважають цього партійного лідера провідником «контрольованого автономізму», політика якого мала на меті здобути для УРСР статус, подібний до статусу східноєвропейських країн «народної демократії». Для дослідників історичної науки, до котрих себе відносить і автор цієї статті, особливо цікавим є становище української історіографії в «добу П.Шелеста». Якцо тодішне відчутне піднесення досліджень у царині української історії вже помічене й відзначене в

* Яремчук Віталій Петрович – канд. іст. наук, доцент Національного університету «Острозька академія» (Острозь).

спеціальній літературі¹, то питання про роль у цьому процесі тогочасної політичної кон'юнктури, вплив (чи його відсутність) ідеологічного курсу тодішніх керівників республіки на посилення національних акцентів у науковій творчості вчених УРСР не привернули серйозної уваги дослідників. «Національне потепління» в зазначений період як фактор активізації українознавчих студій подекуди лише констатується², але його конкретний зміст та рівень впливу на історіописання не з'ясовано.

На нашу думку, поживавлення вивчення істориками УРСР минулого у середині 1960-х – на початку 1970-х рр. було щільно пов'язаним зі змінами в офіційному баченні історії України. Йдеться про те, що для конструювання ними історичних поглядів важливе значення мали ідейні смаки тогочасних українських керівників.

Принагідно наголосимо наступне. Ми свідомі того, що, починаючи з 1930-х рр., історична наука у СРСР була цілком вмонтована в політичну структуру країни. Проте повне ототожнення політики/ідеології й професійної історіографії вважаємо малопродуктивним із методологічного погляду. Адже така ідентифікація стає на перешкоді дослідження як суто політико-ідеологічних факторів розвитку історії (включаючи не лише ідейні конструкції, а і засоби їх впровадження у практику історіописання – такі, як система організації та комунікації в науці, цензура, методи заохочування й силового тиску на вчених), так і механізмів регування, адаптації з боку дослідників, їхніх інтелектуальних та особистих мотивацій, «зовнішнього» соціального й культурного середовища – чинників, роль котрих в історіографічному процесі у СРСР не можна також ігнорувати, особливо стосовно періоду після 1953 р.

Відтак, у даній студії ставимо за мету дослідити саме політико-ідеологічний, інтелектуальний контекст досліджень з історії України, які здійснювалися в УРСР у середині 1960-х – на початку 1970-х рр. Досягнення цієї мети передбачає з'ясування впливу політичної кон'юнктури того часу на уявлення про минуле України, котрі були притаманні саме вищим урядовцям Москви та Києва (а не фахівцям-дослідникам) і які сприймалися як офіційна позиція, встановлення змісту та визначення їх ролі для вивчення історії професійною історіографією у республіці. Гадаємо, що автентичний історичний світогляд партійного істеблшменту відображено в офіційних партійно-державних документах, «програмних» працях партійних керівників й усній, незафіксованій документально традиції (відбитій, як правило, у джерелах особистого походження). Наукові тексти втілювали застосування офіційних міркувань у межах певного кола освячених згорі ідей, концепцій і т.ін. Тому вони не можуть розглядатися як цілком адекватне відтворення владних поглядів на історію, а швидше як її проекція.

Такий підхід зумовив також вибір джерельної основи для цієї розвідки. Вона ґрунтується на інтерпретації низки текстів офіційних документів ЦК КПУ та спогадів і щоденникових нотаток учасників історіографічного процесу в УРСР як з боку влади, так й із середовища вчених, а також тих наукових праць з української історії, котрі помітно та своєрідно віддзеркалювали нові ідеологічні тенденції.

Зазначаючи про роль владних поглядів для конструювання істориками минулого, мусимо визнати обмеженість наших можливостей. Із певністю можемо тлумачити тільки достовірні факти *прямого* (тут і далі – курсив наш – *авт.*) впливу. В інших випадках можемо лише припускати з більшою чи меншою долею вірогідності наявність зв'язку між тим, як бачили історію України у вищих ешелонах влади, й тим, як вона розглядалася в наукових студіях.

Як відомо, стабільна радянська версія українського минулого, котра стала історичним обґрунтуванням інкорпорації України у тоталітарну політичну систему СРСР, що фактично взяла на озброєння імперські методи національної політики царської Росії, була вироблена партійно-державними діячами при допо-

мозі залежної від них професійної історіографії ще в 1930-х – на початку 1950-х рр. і найбільш повно втілена у «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954). Схвалених ЦК КПРС» (1954)³. Фундаментальною ідеєю «Тез» було положення про визначне місце Росії та її народу в історії України. Вона розкривалася передусім через нав'язування концепцій «давньоруської народності» й «возз'єднання України з Росією 1654 р.». Поступова зміна після смерті Й.Сталіна внутрішнього курсу комуністичного режиму (зокрема коригування національної політики у напрямку більш чутливого ставлення до культурних потреб неросійських народів, припинення масових репресій) зумовила і лібералізацію в галузі політики щодо історії, що спричинило оновлення канону. Видозмінена офіційна версія українського минулого у базових концепціях майже нічим не відрізнялася від утвердженої в пізньосталінський період. Однак було усунуто екстремальні вияви ідеї про виняткову роль Росії у долі українського народу (наприклад, уже не йшлося про її переважання на всіх ділянках культурного та суспільного життя, як майже не використовувався і термін «великий російський народ», було дозволено критикувати великодержавний шовінізм), відзначено деякі феномени в історії України (приміром, козацтво, окремі явища у культурі ранньомодерної доби, становлення нації), допускалася дозована критика культу особи Й.Сталіна⁴.

Дві події, котрі відбулися у середині 1960-х рр., – прихід до влади спочатку в Україні у 1963 р. й через рік у Радянському Союзі нового керівництва – помітно змінили напрям політичного життя та ідеологічних процесів в УРСР. Ситуація у розвитку республіки в середині 1960-х – на початку 1970-х рр. складалася таким чином, що вперше з часів О.Шумського і М.Скрипника політика українських партійних вождів не завжди, особливо в національно-культурній царині, задовольняла бажання Кремля й покійно штампувала його курс. Виглядає незвичайним, але, попри порівняно з тими ж 1920-ми рр., незначний характер розбіжностей між Києвом та Москвою і коротку тривалість перебування на чолі владно-партійної верхівки в Україні П.Шелеста, «особлива позиція» українських керівників того часу відчутно позначилася на офіційній політиці у галузі історії.

Насамперед слід сказати про те, що з відстороненням від влади М.Хрущова розпочався перегляд ставлення до «культу особи Сталіна». Натхненником «нової лінії» стосовно оцінки діянь радянського диктатора й узагалі запровадження консервативних підходів у суспільно-політичному житті СРСР був секретар ЦК КПРС з ідеології М.Сулов, який спирався на партійних функціонерів нижчого калібру. Спочатку П.Поспелов – у той час директор Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС – у червні 1965 р. на сесії Відділення історії АН СРСР у Києві, потім С.Трапезников – завідувач відділу науки та учбових закладів ЦК КПРС у Москві – в листопаді того ж року на нараді завідувачів суспільних кафедр вузів заявили, що не можна визнавати правильним, коли в деяких наукових чи художніх творах «життя зображується тільки під кутом зору культу особи і тим самим відтісняється героїчна боротьба радянських людей, що побудували соціалізм»⁵. У низці публікацій другої половини 1960-х рр. у провідних ідеологічних виданнях (газета «Правда», журнал «Коммунист») мова йшла про необхідність враховувати історичні заслуги Сталіна й не перебільшувати наслідків «культу особи». Одночасно з тим почала наполегливо насаджуватися теза про неприпустимість «очорнення» «героїчного минулого» радянського народу, «дегероїзації історії»⁶. Вона означала припинення спроб висвітлення суперечностей, трагічних сторінок минулого Радянського Союзу та намагання реанімувати відретушовану його сталінську версію.

Програмний характер у сенсі утвердження лінії на лакування радянської дійсності мала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1967 р.).

Перед істориками ставилося завдання всіляко затушовувати кризові явища, уникати негативних оцінок «соціалістичного будівництва» у СРСР, доводити переваги радянської системи, посилювати наступ на «буржуазну ідеологію»⁷.

Консервативно-охоронний курс, котрий реалізовувався вже з перших років правління Л.Брежнєва, знайшов свій вияв й у сфері національних відносин. Л.Брежнєв та М.Сулов були апологетами прискореного «злиття націй», про що вони відверто заявляли українським керівникам вже із самого початку свого владарювання⁸. Однак до початку 1970-х рр. поки що не йшлося про оновлення ідеологічного забезпечення національної політики і практичне впровадження асиміляційних ініціатив нових кремлівських вождів, які до того часу залишалися, так би мовити, «в проекті»⁹. Незважаючи на це, можна стверджувати про реальний вияв посилення інтеграційних заходів щодо УРСР: розгортання у середині – другій половині 1960-х рр. репресивних акцій проти діячів українського піддесятництва й дисидентського руху. В УРСР такі заходи були масштабнішими за аналогічні в інших республіках. Тут карали насамперед за постановку опонентами режиму українського національного питання¹⁰.

У ставленні щодо планів нового союзного керівництва українська верхівка не була консолідована. Частина функціонерів, зважаючи на давно вкорінену практику чи з «ідейних» міркувань, заподадливо виконувала вказівки нових господарів Кремля. Так, секретар ЦК КПУ з питань ідеології А.Скаба, котрий ще нещодавно картав українських істориків за недостатньо глибоку критику ними помилок Й.Сталіна, як цього вимагала партія «в світлі рішень XXII з'їзду КПРС»¹¹, на нараді у ЦК КПУ в листопаді 1966 р. повчав: «Після оцінки культу особи було створено ґрунт для появи неприємних справ (критика соціалізму, індустріалізації, колективізації). Викреслено було 30 років історії нашої Батьківщини. З'явилися люди, котрі зайнялися підризом віри у справу партії. Історія показується як ланцюг помилок і злочинів»¹². Найвідданішим та найпослідовнішим провідником курсу московських патронів у республіці був секретар з ідеології Львівського обкому партії в 1963–1967 рр., заступник міністра вищої й середньої спеціальної освіти УРСР у 1967–1972 рр., доктор історичних наук В.Маланчук. Цей діяч, життєвим кредо котрого була принципова боротьба з усім українським і якого називали «сучасним Кочубеєм», користувався особистою підтримкою Кремля та діяв досить незалежно від Києва¹³.

Посиленню тиску Москви щодо України частиною апарату ЦК КПУ на чолі з П.Шелестом чинився певний опір. Поза сумнівом, що цей політичний діяч був достатньо вмілим майстром апаратної «гри», котрий вправно дрейфував у річищі загального напрямку політики Кремля (досить промовисто це демонструє, наприклад, його позиція під час усунення від влади М.Хрущова й «чехословацької» кризи 1968 р.). Разом із тим студії, присвячені діяльності П.Шелеста¹⁴, джерельна інформація¹⁵ свідчать про активне відстоювання ним економічних прав та елементів культурної самобутності України. В основі таких заходів цього партійного лідера лежав нетиповий як для представника тодішньої владної верхівки політичний світогляд. Він базувався, за словами Ю.Шаповала, «на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванню між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським»¹⁶. П.Шелест, очевидно, не був та не міг бути «ортодоксальним» націонал-комуністом (хоча, як покажемо далі, симпатизував їх лідерам), але федеративну структуру СРСР сприймав цілком серйозно, а у протидії нівеляційним заходам Москви використовував досвід українських націонал-комуністів 1920-х рр. Так само вірогідно, що П.Шелест претендував на особливий статус КПУ, не приймаючи, як свідчить один із його співробітників, визначення «республіканська парторганізація» й завжди підкреслюючи: «Ми – Компартия України»¹⁷.

Звичайно ж, перебільшенням було б твердити про чітко осмислені історичні погляди цієї неординарної людини, котрі найповніше втілені в його знаменитій «Україні нашій Радянській» (К., 1970), тим більше, що достеменно не відомим залишається особистий внесок номінального автора у написання книги. З іншого боку, було б неправильним і цілком заперечувати те, що цей текст відображав певною мірою уявлення про минуле України провідників «контрольованого автономізму» й їхніх однодумців, до чільного кола яких у різний час, ймовірно, належали близький приятель П.Шелеста, директор Інституту історії АН УРСР у 1964–1967 рр. К.Дубина¹⁸ та секретар ЦК КПУ з ідеології в 1968–1972 рр., що розділяв настрої свого безпосереднього «шефа», хоча й не був із ним у близьких людських стосунках, хімік за фахом, академік АН УРСР Ф.Овчаренко. Не підлягає сумніву і те, що праця першого секретаря ЦК КПУ, видана стотисячним накладом, аж до усунення П. Шелеста від влади в травні 1972 р. розглядалася в Україні як офіційний текст, на котрий вважав потрібним посилається навіть «всесильний» В.Маланчук¹⁹.

Аналіз цього твору, опублікованого в 1970 р., приводить до висновку, що в ньому відтворено владне бачення української історії, властиве скоріше для хрущовських часів, натомість фактично не враховано найновіші історіографічні інтерпретації. Тракткування минулого України тут у більшості питань не виходить за межі «Тез» 1954 р. В даному разі характерними є нападки на «злісних фальсифікаторів історії українського народу – українських буржуазних націоналістів», які «історію українського козацтва і народу всіляко відмежовують від історії братнього російського народу, замовчують боротьбу українського народу за возз'єднання з братнім російським народом, котра тривала протягом віків»²⁰, чи твердження про те, що «завдяки перемозі Великого Жовтня, ленінській національній політиці партії український народ вперше в своїй історії створив національну державу»²¹.

Разом із тим у книзі чимало уваги відведено показу рис історичної самобутності України. Насамперед маємо на увазі апологію запорізького козацтва – показ «славетних» перемог, досконалості «демократичного устрою», наголошування на «високому» рівні освіти на Січі, підкреслення її видатної ролі у Визвольній війні 1648–1654 рр.²² (принагідно зауважимо, що П.Шелест вважав себе вихідцем із козацького роду²³). Багато зазначається про високий рівень української культури у XVII – XVIII ст. та зовсім не згадано про вплив на неї російської²⁴. Акцентовано на «жорстокій політиці національного гноблення і ліквідації залишків автономії України» з боку царського уряду у XVIII ст., «великодержавній шовіністичній політиці царизму» в XIX рр.²⁵ Американський дослідник Л.Тілет звернув у свій час увагу також на те, що особливості минулого підкреслюються в «Україні нашій Радянській» не тільки наведенням історичних фактів, а й не властивими для радянської політичної та наукової літератури засобами мови – використанням епітетів, гіпербол, вигуків, захопленням величчю, героїзмом, досягненнями українського народу²⁶.

Всупереч пануючій із середини 1960-х рр. історіографічній тенденції, у праці П.Шелеста не побачимо надмірного замовчування «труднощів» «соціалістичного будівництва» в республіці. Зокрема висловлюється думка про те, що «роки першої п'ятирічки» були не тільки «героїчними і переможними», а й «виявились водночас складними і тяжкими; особливо тяжке становище склалося з продовольством у 1933 році, але ці труднощі були подолані»²⁷. Не обминається тут і питання про роль Й.Сталіна: «На фоні таких успіхів та історичних звершень народу, Комуністичної партії особливо прикрим і тяжким у житті нашої країни виявився 1937 рік, коли особливо далися взнаки безпідставні репресії, зв'язані з культом особи Сталіна. Багато досвідчених партійних, радянських, військових діячів та інших кадрів було заплямовано і репресовано. Велика про-

вина за це лягає на Сталіна. Цього не можна забувати. Партія все зробила, щоб подібне свавілля, чуже духові марксизму-ленінізму, не могло повторитися. В цьому неоціненна роль і значення належать ХХ, ХХІІ з'їздам Комуністичної партії Радянського Союзу»²⁸. Також зазначається про те, що «у нас були допущені прорахунки щодо часу нападу гітлерівських орд на нашу країну»²⁹. При цьому зауважимо наступне: аналіз спогадів та щоденникових записів П.Шелеста показує, що в часи свого перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ (й згодом, після усунення від влади) він не був прихильником жорсткої критики сталінського режиму у стилі М.Хрущова, але не належав він і до сталіністів на кшталт М.Суслова. Скоріше слід говорити про амбівалентне ставлення лідера УРСР до історичної ролі недавнього «вождя». Він визнавав його злочини, але й вважав Й.Сталіна одним з основних співтворців «звершень» Радянського Союзу в процесі «соціалістичного будівництва»³⁰.

Найбільш відомим виявом пошанування тодішнім українським партійним керівництвом своєї «малої батьківщини» була підтримка ним низки починань у царинах краєзнавства та пам'яткоохоронної діяльності. Саме в часи П.Шелеста було проведено основну роботу з написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» (К., 1967–1974), започатковано у 1965 р. створення Державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця, організовано в 1966 р. Українське товариство охорони пам'ятників історії й культури, розроблено проект Державного музею народної архітектури та побуту УРСР у с. Пироговому під Києвом³¹.

Менш відомими є заходи тодішніх вищих українських функціонерів, котрі свідчили про наміри корекції офіційного історичного нарративу. Знаменита стаття «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», яка містила фахову і безжалюну критику канонічної точки зору на зміст та наслідки українсько-російського договору 1654 р., була написана істориком й археологом, активним учасником руху «шістдесятників» М.Брайчевським у 1966 р. на прохання директора Інституту історії АН УРСР, у котрому тоді працював науковець, К.Дубини³². Показово, що попри публікацію цієї праці через її занадто опозиційний до схеми «Тез» 1654 р. зміст, якихось характеристичних наслідків для біографії її автора вона не мала. Ідеологічна «проробка» М.Брайчевського розпочалася у 1972 р.

Монографію дослідниці козацтва О.Апанович, яка містила альтернативні до офіційних ідей про українську військову традицію, у котрій була навіть назва – «Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст.» (К., 1969), видано за особистої підтримки П.Шелеста. Як свідчила сама авторка, після розмови К.Дубини з першим секретарем ЦК КПУ, в ході якої П.Шелест дізнався, що праця О.Апанович два роки пролежала без «руху» у видавництві, він наказав: «Видати цю книжку якнайшвидше і якнайкраще». «Збройні сили» вийшли з неймовірно шатним, як для книги з української «феодальної» історії, оформленням³³.

Як згадує історик Я.Калакура, котрий у кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. працював в апараті ЦК КПУ, подібна ж ситуація склалася навколо монографії Раїси Іванової (Іванченко) «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України (ІІ половина ХІХ ст.)» (К., 1971). За вказівкою В.Маланчука, тираж книги був затриманий на основі закритої рецензії на сигнальний примірник. Автора звинувачували у віднесенні М.Драгоманова до числа провідних діячів українського революційно-визвольного руху, що суперечило відомій ленінській оцінці його як «українського міщанина» й «ліберала». Відділ науки і учбових закладів ЦК КПУ, за дорученням Ф.Овчаренка, організував додаткову апробацію книги, залучивши до цього фахівців з історії суспільно-політичної думки. Після незначних коректив, які автор внесла до монографії, вона була опублікована³⁴.

За спогадами тодішнього старшого наукового співробітника відділу історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР М.Дмитрієнко (чоловік котрої О.Васильєв був помічником секретаря ЦК КПУ Ф.Овчаренка), видання в 1971 р. «Літопису Самовидця», підготовленого до друку Я.Дзирою (що також тоді працював у цьому підрозділі інституту), було підтримане П.Шелестом і Ф.Овчаренком³⁵.

Вірогідно, що, виступаючи з позицій «українського радянського» патріотизму, владна верхівка УРСР була зацікавлена в політичній реабілітації раніше дискредитованих чи забутих видатних представників вітчизняної інтелігенції, у тому числі й істориків, революційної та післяреволюційної доби, які були лояльними до більшовиків, працювали в полі дозволеного або котрим можна було приписати свідоме толерування комуністичного режиму.

Серед низки імен українських інтелектуалів, стосовно яких здійснювалися спроби поновлення їх доброго імені, наукової й політичної репутації, була постань офіційно затаврованого ще в 1940-і рр. М.Грушевського. Приводом і одночасно стимулом до конкретних заходів у цьому напрямку стало наближення 100-річного ювілею історика, котрий широко відзначався українською громадськістю на «буржуазному» Заході. Бажання легітимізувати постать М.Грушевського як «визначного українського буржуазного історика», котрий зрозумів «переваги радянського ладу» й тому визнав його, і пов'язана з цим прагненням необхідність протистояти «перекрученням в буржуазно-націоналістичній літературі» життя та діяльності вченого, особливо останнього, «радянського» періоду його життя, наштовхнули тодішнє українське керівництво на «дотепний», за словами І.Колесник, аргумент на користь таких дій: «Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам»³⁶. За вказівкою П.Шелеста, з приводу ювілею у 1966 р. було опубліковано дві спеціальні статті, які демонстрували зміну офіційного ставлення до постаті видатного вченого і політичного діяча, – нарис науково-популярного характеру «Михайло Грушевський» історика І.Бойка й літературознавця Є.Кирилюка в тижневику «Літературна Україна»³⁷ та наукову статтю Ф.Шевченка, присвячену проблемі повернення Михайла Сергієвича в Україну у 1924 р. й опубліковану в «УІЖ» (№11)³⁸.

Як свідчать документи, інтерес до М.Грушевського в українських керівників і надалі не зник. У кінці 1960-х рр., на пропозицію тодішнього голови українського КДБ В.Нікітченка, в Інституті історії АН УРСР готувалася стаття про історика для газети «Вісті з України» – видання, яке здійснювало пропагандистські функції й було розраховане на українських емігрантів на Заході та практично не читалося у республіці³⁹. Тоді ж на рівні ЦК КПУ розглядалося питання про перевидання праць М.Грушевського. В пропозиціях Ф.Овчаренка, з котрими погодився й П.Шелест (викладених у доповідній записці першому секретарю від 15 грудня 1969 р.), ішлося про те, що «деякі праці Грушевського містять великий фактичний матеріал з історії України і мають певну наукову цінність» та про «можливість доручити Інституту історії АН УРСР розглянути питання про перевидання з розгорнутими коментарями окремих праць Грушевського, зокрема з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу, деяких його археографічних досліджень, і свої пропозиції подати в ЦК КП України»⁴⁰. Однак гадаємо, що навіть в умовах «шелестівщини» перспектив на перевидання творів ученого не існувало. Причину такої ситуації дуже точно й влучно підмітив український історик М.Марченко. Коли його внук – згодом один із провідних діячів дисидентського руху в Україні В.Марченко – запитав діда у 1966 р. про можливість публікації праць М.Грушевського, той відповів: «Навряд [...] Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспроводний, тому й заборонений. Ну, та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують»⁴¹.

Відтак, справа перевидання творів ученого не була реалізована, не опубліковано і статтю у «Вістях з України». Ймовірно, що навіть обмежена реабілітація М.Грушевського наразилася на спротив з боку консервативної частини українських «верхів». Той же В.Маланчук, фактично полемізуючи з прихильниками зміни ставлення до спадщини видатного науковця, в своїй програмній статті про «дві концепції минулого і сучасного України», опублікованій ще за секретарювання П.Шелеста, писав: «Не заперечуємо, що викладений у ряді розділів основної праці М.Грушевського «Історія України-Руси» історичний матеріал має фактичну цінність. Однак не можна не нагадати, що в цілому його концепція є антинауковою, пристосованою до політичних цілей української буржуазії і підпорядкованою їй, в результаті чого історичні факти висвітлювались однобічно, а то й антиісторично»⁴².

Існують певні відомості про намір переглянути усталені негативні оцінки і лідера українських марксистських істориків 1920-х рр. М.Яворського, котрий ще у 1930-і рр. був проголошений творцем «буржуазно-націоналістичної концепції», «прикритої псевдомарксистською фразеологією»⁴³. Як свідчить цитована вже доповідна записка Ф.Овчаренка П.Шелесту, в кінці 1960-х рр. «серед частини вчених-істориків республіки дебатовалося питання про ставлення до наукової спадщини» Яворського та «висловлювались пропозиції про перегляд деяких оцінок» його наукової діяльності. Було вирішено, що «перевидавати його праці не доцільно», оскільки «вміщений у дослідженнях Яворського фактичний матеріал в нинішніх умовах розвитку історичної науки втратив наукову цінність». Але все ж, «зважаючи на те, що Яворський був одним з організаторів історичної науки на Україні, провідним співробітником Українського інституту марксизму-ленінізму», передбачалося «розглянути питання про опублікування у «Радянській енциклопедії історії України» (РЕІУ) історіографічної розвідки про нього»⁴⁴. Проте статтю про нього так і не було опубліковано. Можливо, тому, що четвертий, завершальний, том РЕІУ, у котрому міг з'явитися матеріал про вченого, побачив світ уже після усунення від влади П.Шелеста в 1972 р.

У низці джерел зафіксовано факт підтримки П.Шелестом та Ф.Овчаренком, умовно кажучи, більш об'єктивної й «проукраїнської» позиції в дискусії з питань історії Компартії України, що тривала з кінця 1950-х рр.⁴⁵. Головною особливістю цієї версії минулого КПУ була порівняна терпимість до українського націонал-комунізму. Такій позиції, яку відстоювали насамперед співробітники Інституту історії партії ЦК КПУ, протистояла група партійних істориків, котрі звинувачували своїх опонентів у «сепаратизмі» та «проведенні націоналістичної лінії», спираючись при цьому на «підбальорювання» деяких провідних московських учених (зокрема академіка І.Мінца) й партійних функціонерів (насамперед М.Суслова). На користь думки про те, що партійним лідерам із Києва історія КПУ бачилася по-іншому, ніж їхнім «старшим» колегам у Москві, свідчить і факт публікації другого (1964) та третього (1971) видань «Нарисів історії Комуністичної партії України» – праці, яка готувалася співробітниками Інституту історії партії ЦК КПУ, активно контролювалася і «лобіювалася» з боку Центрального Комітету Компартії України й у котрій втілена саме «проукраїнська» версія⁴⁶.

Логічно вписувалися в такі погляди українського керівництва на історію КПУ його спроби переглянути політичні оцінки затаврованих у сталінські часи провідників українського націонал-комунізму та ідейно близьких до них діячів. У кінці 1960-х рр. Інститут історії партії ЦК КПУ, за дорученням відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ, «вивчав питання» про діяльність ключової фігури в проведенні політики «українізації» О.Шумського, котрого було юридично реабілітовано ще у 1958 р.⁴⁷. З цього приводу не було прийнято якогось конкретного рішення, але сам інтерес до постаті цього «націонал-ухильника» був виразною демонстрацією намірів щодо нього.

В 1965 р. П.Шелест особисто звернувся до ЦК КПРС із проханням «дати згоду на розгляд питання про посмертну реабілітацію у партійному відношенні» керівника уряду Радянської України в 1934–1937 рр., одного з лідерів партії боротьбистів П.Любченка, мотивуючи необхідність зняття звинувачень проти нього встановленням факту їх фальсифікації органами НКВС⁴⁸. Його було реабілітовано «у партійному відношенні» в тому ж році⁴⁹.

Серед політичних діячів минулого УРСР, яких особливо шанували у середовищі, близькому до П.Шелеста, був М.Скрипник. Його було політично реабілітовано (юридичної реабілітації не було, бо не існувало й репресій проти нього – відомо, що один із керівників Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр., «випередивши» події, сам наклав на себе руки) в 1962 р.⁵⁰. Тогочасні українські партійні лідери протидіяли спробам зганьбити його так званою «скрипниківщиною» та взагалі реанімувати поширені у період сталінізму його негативні оцінки, котрі здійснювалися верхівкою ЦК КПРС⁵¹. Промовисто ілюструє уявлення української партійної еліти про місце М.Скрипника в історії України радянського періоду курйозна, як для праці такого типу, помилка, котра закралася в «Україну нашу Радянську» П.Шелеста – іменування Миколи Олексійовича головою уряду Радянської України, обраним на I Всеукраїнському з'їзді Рад у грудні 1917 р.⁵², хоча цю посаду він обійняв тільки в березні 1918 р.⁵³.

Існують відомості про певні кроки тодішнього ЦК КПУ, спрямовані на реабілітацію В.Винниченка. Як згадує відомий український літератор В.Коротич, П.Шелест підтримав ідею перевидання його творів, котра виникла на з'їзді письменників України в 1965 р. Однак тут же у Львові знайшовся якийсь «суперпатріот», котрий прокоментував це приблизно так: «Нарешті, дожили до перевидання прем'єр-міністра часів Директорії». Після цього комісію, яка мала займатися перевиданням, швидко розформували, а П.Шелест при зустрічі з В.Коротичем кинув йому: «Ну що, побачив, що ваші ідіоти роблять?»⁵⁴. У 1969 р. на рівні ЦК КПУ розглядалося питання про передання з Колумбійського університету в США архіву В.Винниченка⁵⁵. Тоді ця ініціатива не була реалізована найімовірніше через відсутність підтримки з боку Кремля. Ось як відображений цей епізод у щоденникових нотатках П. Шелеста: «Стало відомо, що у Колумбійському інституті (так в автора – В.Я.) є щоденники Винниченка. Треба було б мати їх для історії, для нащадків. Але думаю, це не підтримає Москва, іще можуть звинуватити у «націоналізмі». У Москві є «політичні діячі», котрі бояться всього неросійського, більше того, ставляться до такого з певною недовірою, навіть зневагою, проявляють махровий великодержавний шовінізм. До таких діячів найперше відноситься Суслов»⁵⁶.

В «добу П.Шелеста» було здійснено єдину спробу – аж до настання «перебудови» другої половини 1980-х рр. – оприлюднити у СРСР факт голоду в Україні 1932–1933 рр. Такий компетентний сучасний дослідник цієї проблеми, як С.Кульчицький, згадує, що у 1966 р. перший секретар ЦК КПУ під тиском канадських комуністів (по суті, лівої частини української діаспори у цій країні) дав усне розпорядження зазначити про голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР у роки радянської влади, в газеті «Вісті з України». Через один абзац, у котрому йшлося про голод, стаття затримувалася в різних інстанціях (які чекали на письмове розпорядження), довго не публікувалася і, врешті, з'явилася без згадки про події 1932–1933 рр.⁵⁷

Маємо підстави робити припущення й про опосередкований вплив владних структур на наукові тексти. Яскраво, на наш погляд, він відобразився в активізації у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. досліджень з історії козацтва. У працях О.Апанович, М.Киценка, Д.Наливайка, І.Шаповала, Г.Фруменкова воно поставало швидше в апологетичному, романтизовано-ідеалістичному вигляді (ймовірно, близькій світогляду П. Шелеста), властивому для тради-

ції «Нестора Запоріжжя» – Д.Яворницького, ніж для «класового» та стриманого його зображення у попередній офіційній історіографії, безперечним авторитетом в якій був автор кількох монографій і енциклопедичних статей про степове лицарство В.Голобуцький⁵⁸.

Важливим показником ставлення «нагорі» до історії України був вихід у 1967 р. двотомного колективного видання «Історія Української РСР», підготовленою в основному співробітниками Інституту історії АН УРСР. Як відомо, саме узагальнюючі наукові історичні праці, що виходили великими накладками й були розраховані на масового читача, готувалися під особливо пильним політичним наглядом, оскільки були покликані закріплювати «правильну» ідеологічну лінію, утверджувати офіційне бачення історичних подій, витворювати один загальний і тотальний образ минулого, своєрідну, як висловився Г.Грабович, «ікону історії»⁵⁹. Текст 1967 р. істотно відрізнявся від аналогічних видань середини 1950-х рр. Вельми важливим видається впровадження в офіційне історіографічне вживання тези про реакційні мотиви царського «визволення» українських земель від «іноземних загарбників» внаслідок «возз'єднання» 1654 р. та у кінці XVIII ст. (так трактувалося підпорядкування царській імперії Правобережжя в результаті другого й третього поділів Речі Посполитої), що у попередніх узагальненнях вітчизняного минулого замовчувалося⁶⁰. Ідея одностороннього культурного впливу Росії на Україну після акту 1654 р. була замінена іншою: «Возз'єднання забезпечило благодійний взаємовплив російської і української культур»⁶¹. Особливо значимою в праці була часткова реабілітація та вироблення елементів цілісної концепції історії українського національного руху⁶². Таким чином, можна погодитися з думкою канадського дослідника С.Величенка, котрий назвав «Історію Української РСР» 1967 р. найменш російськоцентричною з усіх післявоєнних подібних праць⁶³.

Невипадковою вважаємо публікацію у зазначений час і низки інших студій, які мали «ревізійні» ідейне навантаження й безвідносно до суб'єктивних намірів їхніх авторів об'єктивно заперечували ідеологію тісного українсько-російського зв'язку, сприяли підвищенню статусу вітчизняної історії в системі офіційних уявлень науки, доланню створеного владно-партійною історіографією образу традиційної периферійності, провінційності України, її історико-культурної спадщини. М.Брайчевський у своїй монографії «Походження Русі» (К., 1968) фактично піддав сумніву концепцію «давньоруської народності» в її ортодоксальному варіанті⁶⁴. У статті І.Бойка обстоювалась ідея про безперервність української державницької традиції від українських князівств XII ст. аж до Гетьманщини XVII – XVIII ст., чим заперечувалися положення «Тез» 1954 р., котрі наголошували, що першою українською державою була Радянська Україна⁶⁵. Ідеї історика О.Компан та історика-економіста О.Пономарьова про «ранній» капіталізм в Україні, О.Компан про селянські рухи як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України й «український ренесанс» суперечили думці про відсталість економіки і культури України в період до «возз'єднання» 1654 р. та культуртрегерську місію Росії⁶⁶. Київський науковець О.Лугова поставила проблему визиску України у Російській імперії й цим самим ослабила концептуальну ідею офіційної історіографії про позитивні наслідки від перебування українського господарського комплексу в системі економічних відносин царської Росії⁶⁷.

Як видно з основних текстів «української радянської історіографії» зазначеної доби, вчені УРСР не дуже охоче підпорядковувалися насаджуваній кремлівськими ідеологами тенденції до переоцінки значення діяльності Й.Сталіна. В «Історії Української РСР» 1967 р. критика радянського тирана лунає чи не найгостріше з-поміж усіх наукових праць, виданих в УРСР до середини 1980-х рр.⁶⁸. Так само у перших томах колективних тритомників з історії «Громадянської війни» та «Великої Вітчизняної війни» в Україні, виданих у 1967 – 1968 рр., відкрито засуджуються

помилки і злочини Й.Сталіна в ході цих подій⁶⁹. Проте у завершальних томах тих же праць (1969–1970 рр.) бачимо поступовий відхід (очевидно, вимушений) від розвінчування «культу» й тенденцію до реабілітації Й.Сталіна⁷⁰.

Безперечно, що для вироблення вченими-істориками УРСР окреслених вище історичних концепцій багато важила їхня особиста професійна позиція та суспільно-політична ідентифікація. Однак вірогідним є і те, що, розробляючи під незвичним кутом зору історію України, вони враховували загальні «настрої», «атмосферу», «ідеологічний клімат» (а не, звичайно ж, конкретні погляди на досить спеціальні питання, яких (поглядів) на більшість з названих проблем швидше всього в партійних функціонерів найвищого рангу просто не було), що домінували у «верхах» республіки.

Викладений вище матеріал дає підстави твердити, що період середини 1960-х – початку 1970-х рр. в аспекті офіційної доктрини української історії відзначався суперечливими процесами. Прихід до влади у Москві в 1964 р. консервативних сил, налаштованих на згортання «відлиги», сповіщав про початок відродження переглянутих у хрущовський період ортодоксально-сталіністських підходів до історії. З іншого боку, через відсунення на майбутнє реалізації планів «злиття націй» та створення «радянського народу» нові реакційні тенденції поки що відчутно не впливали на ідеологічну складову національної політики режиму. Тимчасове зміцнення в Україні провідників «контрольованого автономізму» в умовах позірною збереження стратегії взаємин Центру й республік, вироблених у період «відновлення ленінських принципів національної політики» після XX з'їзду КПРС, створило підґрунтя для вибудовування ними власних поглядів на національне минуле. Останні, безвідносно до того, чи були вони методом легітимації політичних претензій П. Шелеста і його оточення на особливе місце України у номінально федеративній організації СРСР, чи виявом щирого етнічного патріотизму, вельми позначилися на образах історії України, котрі створювалися вченими. В уявленнях «українофілів» у владі та працях науковців УРСР підкреслювались елементи самобутності й повноцінності української історичної спадщини, робилися спроби продовжити курс XX і XXII з'їздів КПРС на викриття «культу особи Сталіна» та реабілітацію жертв сталінізму, вказувалося на історичні традиції й особливості Компартії України. Проте через наростаючий наступ неосталіністів, які отримали владу в країні, не всі наміри українських партійців-„автономістів» щодо ревізії усталеного офіційного образу минулого України могли мати успіх.

¹ Див. зокрема: *Винар Л.* Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки // *Український історик.* – 1978. – №1–3. – С.7–10; *Яремчук В.* Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в середині 1950-х – на початку 1970-х рр. // *Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф. 27 вересня 2005 р.* – Л., 2005. – С.72–82.

² Див. зокрема: *Tillet L.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review.* – 1975. – Vol.34. – №4. – P.752–768.

³ Див.: *Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954).* Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954; *Калакура Я.* Українська історіографія. – К., 2004. – С.326–330.

⁴ Див.: *Tillet L.* The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969. – P.225–228; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963; *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Brunswick, 1964; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas.* – 1964. – Bd.12. – №3. – S.373–418; *Horak M.S.* Ukrainian Historiography 1953–1963 // *Slavic Review.* – 1965. – Vol.XXIV. – №2. – P.258–272; *Mackiw Th.* The Development of Ukrainian Historiography (Conclusion) VII. Soviet Ukrainian historiography since 1934 // *The Ukrainian Review.* – 1986. – №4. – P.54–59; *Velychenko S.* Shaping identity in Eastern Europe and

Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York, 1993. – P.146 – 190; Яремчук В. Вказ. праця.

⁵ Цит. за: Советская историография. – Москва, 1996. – С.295–296.

⁶ Там же. – С.266–267, 296–298.

⁷ Вопросы идеологической работы КПСС: Сб. документов (1965–1973 гг.). Изд. 2-е, доп. – Москва, 1973. – С.427–441; Калакура Я. Вказ. праця. – С.381.

⁸ Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С.653–656; Овчаренко Ф.Д. Спогади. – К., 2000. – С.166.

⁹ Нагадаємо, що ідея «радянського народу» як єдиної історичної спільності була висунута М.Хрущовим на ХХІІ з'їзді КПРС у 1961 р., однак не отримала відображення в підсумкових його документах і надалі – до початку 1970-х рр. – не форсувалася офіційною пропагандою. Офіційної сили вона набула та задомінувала в ідеологічному використанні після її включення у тези ЦК КПРС з нагоди 100-річчя В.Леніна (1970 р.) та в доповідь Л.Брежнєва на ХХІV з'їзді КПРС (1971) (див.: Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С.286; Варнавський П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР) // Ab imperio (Казань). – 2004. – №4. – С.252).

¹⁰ Див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995. – С.47–120.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1950. – Арк.281, 283.

¹² Овчаренко Ф.Д. Вказ. праця. – С.206.

¹³ Касьянов Г. Вказ. праця. – С.47; Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубем...» (нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука) // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня. – С.2.

¹⁴ Як видається, найбільш фаховий на сьогодні аналіз політичної біографії П.Шелеста, котрий спирається на різноманітну і широку джерельну базу, залучення підходів до цієї теми української і західної історіографії та політології, здійснив Ю.Шаповал (див.: Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С.5–20).

¹⁵ Див.: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...

¹⁶ Шаповал Ю. Вказ. праця. – С.11.

¹⁷ Гаман В. Коридори ЦК. Деяко із записників 1968–1972 років та пізніших доповнень. – К., 1997. – С.4.

¹⁸ Див.: Яремчук В. Вказ. праця. – С.73; Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С.107.

¹⁹ Маланчук В. Дві концепції минулого і сучасного України // Жовтень (Львів). – 1972. – №3. – С.98; №4. – С.121.

²⁰ Шелест П. Україно наша Радянська. – К., 1970. – С.22.

²¹ Там само. – С.5.

²² Там само. – С.8, 19–26, 29–30.

²³ Шаповал Ю. Вказ. праця. – С.6.

²⁴ Шелест П. Вказ. праця. – С.23–24.

²⁵ Там само. – С.29, 41.

²⁶ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest... – P.764–765.

²⁷ Шелест П. Вказ. праця. – С.60.

²⁸ Там само. – С.61.

²⁹ Там само. – С.63.

³⁰ Див.: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С.104–105, 299–300, 316–317, 319–320.

³¹ Див. докл.: Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001; Його ж. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До ІІІ з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003. – С.63–72; Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998. – С.30–67; Савчук О.В. Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С.14–15; Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина: Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000. – С.36–38.

³² *Гурич І.Б.* «Приєднання чи возз'єднання?» М.Брайчевського // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип.8 (Спецвипуск 3): Пам'яті М.Ю.Брайчевського присвячується. – С.64–65; *Дмитрієнко М., Дзира Я.* Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М.Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С.17–18.

³³ *Апанович О.* Вказ. праця. – С.38–39. Тут слід зазначити, що, можливо, О.Апанович помилилася, приписавши розмову з першим секретарем ЦК КПУ К.Дубині. А вже останній помер у вересні 1967 р. (див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.333), а книга дослідниці була видана в 1969 р.

³⁴ *Калакура Я.* Інтелект і партноменклатура не сумісні // Овчаренко Ф.Д. Вказ. праця. – С.358.

³⁵ *Дмитрієнко М.* Портрет історика очима його колег // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могилянсько-Мазепинської академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Ч.8–9. – Част.1. – С.17.

³⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.364. – Арк.7; *Колесник І.І.* Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // УІЖ. – 2005. – №2. – С.190.

³⁷ Див.: *Бойко І., Кирилюк Є.* Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1966. – 30 вересня. – №77. – С.3–4.

³⁸ Див.: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т.1. – С.674–695.

³⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк.2.

⁴⁰ Там само. – Спр.364. – Арк.7–8.

⁴¹ *Марченко В.* Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С.358.

⁴² *Маланчук В.* Дві концепції минулого і сучасного України // Жовтень (Львів). – 1972. – №1. – С.103.

⁴³ Див.: *Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г.* Развитие исторической науки на Украине (1917–1963) // Вопросы истории. – 1964. – №1. – С.6; *Лось Ф.Є., Сарбей В.Г.* Основні етапи розвитку історичної науки на Україні // УІЖ. – 1968. – №1. – С.18; *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.* – К., 1973. – С.25.

⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.364. – Арк.7–8.

⁴⁵ Див.: *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.145, 369; *Овчаренко Ф.Д.* Вказ. праця. – С.171–174, 176, 238, 256; *Калакура Я.* Інтелект і партноменклатура не сумісні... – С.360; ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.65. – Арк.25–27, 60–77.

⁴⁶ Див. докл.: *Яремчук В.П.* Дискусія з питань ранньої історії компартії України в історичній науці УРСР середини 50-х – початку 70-х років // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – Вип.12. – С.155–164.

⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк.22–24.

⁴⁸ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.449.

⁴⁹ *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. (1918–1991). – К., 2005. – С.219.

⁵⁰ *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – С.5, 264–265.

⁵¹ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.216, 655–656; *Калакура Я.* Інтелект і партноменклатура не сумісні... – С.359.

⁵² *Шелест П.* Вказ. праця. – С.49.

⁵³ *Лозицький В.С.* Вказ. праця. – С.263.

⁵⁴ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.15, 714.

⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.364. – Арк.1–6.

⁵⁶ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.310.

⁵⁷ *Касьянов Г.* Разрытая могила: голод 1932–1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // Ab imperio (Казань). – 2004. – №3. – С.245.

⁵⁸ Див. докл.: *Яремчук В.* Дослідження історії запорізького козацтва...

⁵⁹ Див.: *Грабович Г.* Літературне історіописання та його контексти // Критика. – 2001. – Ч.12. – С.11–15; *Калакура Я.* Українська історіографія... – С.359–360.

⁶⁰ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т.1. – С.222, 336.

⁶¹ Там само. – С.232.

⁶² Див.: Там само. – С.392–394, 400–401, 456–457, 461–466, 489, 533–536, 569–572, 632, 641–642, 663–665, 672, 714–715, 734; Там само. – Т.2. – С.30.

⁶³ *Velychenko S.* Op. cit. – P.165.

⁶⁴ Див.: *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С.145–148, 163–165, 182–192; *Івакін Г.* Слово про історика // *Брайчевський М.* Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К., 1999. – С.22–23.

⁶⁵ Див.: *Бойко І.Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // *УІЖ.* – 1968. – №8. – С.27–38.

⁶⁶ Див.: *Компан О.С.* Єдність світового історичного процесу. – К., 1966. – С.26–27, 31–33; *Ії ж.* Проблеми українського середньовіччя // *Середні віки на Україні.* – К., 1971. – Вип.1. – С.9–20; *Ясь О.В.* Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) // *УІЖ.* – 2006. – №4. – С.140–156; *Пономарьов О.М.* Про початок мануфактурного періоду на Україні // *УІЖ.* – 1970. – №3. – С.27–35.

⁶⁷ Див.: *Лугова О.І.* Про становище України в період капіталізму // *УІЖ.* – 1967. – №3. – С.15–25.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

⁶⁸ Див.: Історія Української РСР... – Т.2. – С.140–142, 230, 267–269, 280–281, 346–347, 416, 458–460, 468, 480, 582, 591–593, 596, 640–642, 675.

⁶⁹ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – К., 1968. – Т.2. – С.395; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1967. – Т.1. – С.23, 32, 55–56, 60, 62, 201, 208, 313–314, 439–440, 463.

⁷⁰ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – К., 1970. – Т.3. – С.63, 67, 85, 87, 106, 126, 153, 161, 252, 273, 329; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1969. – Т.3. – С.361, 381.

The article makes an attempt to identify how political and ideological climate of the middle 1960s – the beginning of 1970s influenced the study of Ukraine's past. The author makes a conclusion that authorities of the republic at that time headed by P.Shelest formed its own views on Ukrainian history, which directly or mediate reflected in constructions of professional scholars.

Я.О.Іщенко*

ГЕРАЛЬДИЧНА МОВА Й ТЕРМІНОЛОГІЯ, ОСНОВНІ ПРИПИСИ ТА НАУКОВІ ПОНЯТТЯ

На основі аналізу інформації, що міститься у значному масиві спеціальної геральдичної літератури, авторка спробувала з'ясувати та визначити основні етапи становлення понятійного апарату – термінології геральдичної наукової мови, а також розглянула основні правила геральдики й проаналізувала існуючі наукові поняття.

* Іщенко Ярослава Олегівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

Про ступінь розвитку кожної науки засвідчують передусім такі її суттєві ознаки, як спеціальна фахова термінологія, усталений понятійний апарат та розмаїття наявних дефініцій¹. Практична геральдика на початковому етапі свого існування почала застосовувати при описі гербів терміни і поняття, які пізніше ввійшли до арсеналу мови наукової геральдики. Сама поява гербів, як специфічних знаків з обумовленим змістом, їх функціональне призначення визначили і необхідність їх чіткого опису та прочитання. Тож, кожний малюнок герба повинен був супроводжуватися текстовим роз'ясненням що, як і де зображено на щитовому полі. Ця традиція, започаткована т.з. «геральдиною щита» (за Ю.В.Арсеньєвим), тобто живою (практичною) геральдиною початкового етапу її генези – XII–XIII ст., продовжувалася у наступні періоди її розвою, особливо в часи формування територіальної геральдики – земельної, обласної, міської.

Хоча джерелом розвитку державної та земельної геральдики стала геральдика особова й родова, тобто починалася їх генерація із спільного для всіх типів гербів кореня, вона набувала згодом своїх особливостей. При цьому тут важливу роль відіграли конкретні факти, деталі як історичні, так і суспільного поступу, що вплинули на елементи, складові гербів, зображальні композиції. Пізніше міські й територіальні герби склалися нерідко незалежно від знаків тотемного характеру, існуючих здавна на цих теренах емблем, зображень рослин, тварин, стихій тощо, а також особових гербів власників земель. Тоді описи почали включати в себе трактування символічних значень зображень флори і фауни, різних галузей виробництва, сільського господарства, головних промислів, географічних або геологічних особливостей, якими вирізнялися дані регіони. Відтоді в мові геральдики спостерігається не тільки розширення діапазону особливих визначень при зображенні елементів знакової системи взагалі, а й поява відповідної, притаманної винятково їй, геральдичної лексики. Пізніше вона ввійшла до вже існуючих окремими блоками термінів і понять із власним тлумаченням конкретних символів. Зміст і значення кожного окремого символу-знаку в ряді випадків не збігалися в різних регіонах, не кажучи вже про географічно віддалені країни.

Однак тоді ж було помічено, що значна частина гербів європейського походження має загальні ознаки, подібні зображення фігур та певні закономірності їх розміщення на щиті. Саме для їх опису і вироблялися загальні поняття, усталені терміни, тобто виникла й розвинулася спеціальна наукова термінологія, що стала необхідною складовою гербовознавства як науки та прикладної галузі мистецтва – графіки. Її застосування не тільки сприяло скороченню опису герба, а й полегшило візуальне сприйняття гербів через подібність або схожість. Відтоді стало можливим зрозуміти зміст гербової символіки, значення окремих, часом загадкових фігур, прочитати складові компоненти гербів, які виникли на зорі практичної геральдики. Однак підкреслимо, тлумачення окремих символів у різних геральдичних школах далеко не завжди збігаються, а їх походження здебільшого взагалі не можна встановити.

Геральдичний матеріал, що накопичувався в плінні розвитку гербовництва, спонукав до узагальнення здобутих фундаментальних знань. З'явилися перші спеціальні збірки-гербовники (найдавніший із відомих науці – це Цюрихський гербовник 1320 р. – «Zuricher Wappenrolle»), що дозволяло зіставляти герби окремих міст, тобто муніципальну знакову систему окремих регіонів і країн, що, зрештою, показало: значна кількість понять, поданих різними мовами, мають ідентичне значення і тлумачення при перекладі, хоча символи й емблеми мали свою історію, зазнавали еволюції та переосмислення.

До першої половини XIV ст. належить і перший зафіксований науковий виклад загальних правил геральдики, зроблений італійським юристом Бартоло². Впродовж XV–XIX ст. з'явилася спеціальна література з геральдики та ге-

ральдичної термінології в Англії, Франції, Іспанії, Італії, Німеччині й інших країнах Західної Європи. Саме вона, акумулюючи здобутки зображень знаків феодальних міст, значно вплинула на вітчизняну геральдичну науку і практику, особливо в такій важливій її частині, як формування понятійного апарату. У Російській академії наук із 1726 р. навіть викладався курс геральдики на кафедрі, яку очолював Йоганн Бекенштейн. Його теорія геральдики базувалася на німецьких геральдичних традиціях. Написаний ним навчальний посібник «Книга геральдики» містив опис різних символічних зображень і правил творення гербів, а в 46-ти гравірованих таблицях їх було систематизовано³.

У Росії на початку ХХ ст. здійснено спробу узагальнити і подати геральдичну термінологію російською мовою – видано два томи «Геральдического словаря» В.Белінського, який наводив терміни тільки до літери «Г»⁴. У середині ХІХ ст. надрукована і перша праця з геральдики А.Б.Лакієра⁵, яка висвітлювала історію походження гербів, у тому числі територіальних, підкреслюючи самотність і своєрідність їх вітчизняних різновидів, зокрема тих, що побутували на українських землях. На величезному фактичному матеріалі автор розкрив складні процеси розвитку історичних гербів, підкреслив необхідність правильного трактування формулювань в їх описах, трансформованих за досить значний час. Для України цей період пов'язаний з еволюцією феодальних міст, формуванням у них громад, наділених певними самоврядними функціями, що передбачали надання їм власних гербів.

Поява надрукованої російською мовою книги І.Х.Геттерера «Начертание гербоведения» (Санкт-Петербург, 1805), яку переклав з англійської Г.Малигін, як і пізніше, 1811 р., книги «Избранные эмблемы и символы, на российском, латинском, французском, немецком и английском языках объяснённые» (у перекладі В.Максимовича-Амбодика), – стали тими першоджерелами, якими широко користувалися російські геральдисти, як теоретичними та наочними посібниками.

У низці праць, зокрема в підручниках із геральдики⁶, дослідженнях відомих учених-геральдистів⁷, їх автори постійно зверталися до проблеми термінології, понятійного апарату, узагальнювали досвід створення гербів, викладаючи основні правила геральдики. У них знаходили відображення ті зміни, що сталися впродовж розвитку науки, коли частково були переглянуті окремі приписи, уточнювався, доповнювався і розширювався арсенал геральдичної мови. Так звану «живу геральдику» на шляху її розвою збагачували нові, внесені відтепер до гербів фігури, які вимагали при описі своєї власної термінології, що, закономірно, входила як складова до геральдичної мови.

У 1900 р. побачила світ книга П.П. фон Вінклера, в якій систематизовано й описано понад 700 міських і земельних гербів Російської імперії, серед яких налічується 112 таких, що належали українським містам⁸. Ця книга, яка не втратила своєї науково-джерельної та інформативної цінності й досі, привертає увагу тим, що в ній викладено в певній системі основні правила створення гербів.

У радянські часи інтерес до питань теоретичної та практичної геральдики припадає на середину 60-х років. У працях О.І.Каменцевої, Н.В.Устюгова, М.М.Сперансова, А.В.Арциховського, пізніше В.С.Драчука, Н.А.Соболевої, В.В.Румянцевої, Г.В.Вілінбахова, М.Медведева, Ю.К.Савчука, А.Б.Гречила, Г.Ф.Кисельова⁹ та ін., майже завжди зустрічаються підрозділи чи окремі сторінки, де автори розглядають питання термінології, правила геральдики, одночасно досліджують окремі її періоди, характерну для тих часів знакову систему, роблять узагальнення відповідно до конкретного матеріалу.

Справа користування науковою геральдичною термінологією при створенні гербів ускладнюється тим, що у сучасних двомовних словниках, зокрема російсько-українських, терміни з геральдики майже відсутні. Виняток становить

досить представницьке видання «Большой англо-русский словарь» І.Р.Гальперіна (СЭ. – Москва, 1971. – Т.1–2), який містить 400 геральдичних термінів, але понад 90% їх на російську мову перекладено невідповідно. Так, чіткий термін «пояс» має там аналог «горизонтальная полоса». Отже, навіть користуючись відповідними словниками, буває важко передати термін через український відповідник. Тому необхідність створення словника з геральдики українською мовою була вже давно на часі.

Починаючи з кінця 80-х – на початку 90-х років у книгах згаданих авторів, а також у московському виданні «Вестник геральдиста» та віснику Українського геральдичного товариства «Знак» (виходить друком у м. Львові) постійно публікуються окремі спеціальні додатки, а у науковій періодиці – статті, які порушують питання щодо необхідності укласти спеціальні термінологічні словники і прийти врешті до того, щоб при сучасному герботворенні на місцях автори проектів міських гербів враховували основні правила геральдики. Так, Ю.К.Савчук у кінці своєї книги, присвяченій геральдиці Поділля, наводить узагальнений перелік основних правил геральдики¹⁰. У періодичних виданнях – «Вестник геральдиста» та «Знак» М.Стародубцев¹¹ кілька разів друкував статті, які стосувалися геральдичної термінології та правил геральдики, рекомендацій щодо створення гербів. Автор прагнув, так би мовити, створити «абетку» геральдики, що містила б роз'яснення геральдичної термінології, пояснювала правила можливого поділу щитового поля герба, давала відомості про ті чи інші фігури, які вживаються у гербах, і, що важливо, торкалася питання кольорової гами, її застосування, як однієї із суттєвих вимог класичної геральдики.

У 1996 р. М.М.Стародубцев видав дуже цінну книгу-довідник «Иллюстрированный словарь по геральдике»¹². Вона містить 1005 наукових термінів, одночасно продубльованих російською, українською, англійською, есперанто, французькою, німецькою та латинською мовами. У вступі автор цілком слушно відмітив, що зростаючий інтерес до геральдики, розвиток за останні роки територіальної, міської, власницької та особової геральдики дає підставу стверджувати: відсутність словників із фаховою термінологією призводить до сумних наслідків. У геральдичні описи, при блазонуванні гербів потрапляють вигадані на місцях терміни, які нічого спільного з поняттями геральдики не мають. Поява словника з поданими одночасно сімома мовами термінами – то явище у вітчизняній науці рідкісне.

Необхідно відзначити і той факт, що терміни в книзі супроводжуються малюнками (на жаль, чорно-білими). Їх подають через графічне відтворення того, що передано словами. Автор прагнув звести всі терміни до одного знаменника – своєї міжнародної геральдичної мови. І хоча не завжди переклад терміну українською мовою нам видається вдалим, а іноді – спірним, та це ж ніяк не впливає на високу оцінку справді подвижницької праці М.Стародубцева, який використав значну кількість вітчизняних та зарубіжних джерел і працю, зумів створити унікальний геральдичний словник. Він став у нагоді не тільки фахівцям із геральдики, а й краєзнавцям, архівістам, студентам вузів і, що важливо, практичним підручником для тих, хто займається герботворенням на сучасному етапі його генези. На сторінках 7–8 видання М. Стародубцев коротко перелічує основні правила геральдики. Хочемо при цьому все ж зауважити, що для зручності користування даними приписами варто було б подати їх окремими блоками, відповідно оснастивши заголовками, які б стосувалися безпосередньо щита, його складових – компонентів, кольорової гами, щитотримачів, прикрас.

Вважаємо, що автору слід було б передусім сконцентрувати увагу на складових герба – на щиті, його формі, найважливіших поділах поля, кольорах та металах, прийнятих у геральдиці, на знаковій системі, властивій нашим зе-

млям, та їх особливостях, зокрема на передачі через малюнок узагальнених в описі понять тощо.

Окремо заслуговують на висвітлення правила опису (блазонування) герба¹³. Як засвідчує практика герботворення в Україні періоду 60-х – 80-х років, супутні до гербів документи, – жоден із гербів міст України не описаний досконало, відповідно до правил, як того вимагає класична геральдика. В опис вносилися одночасно як перелік фігур, так і пояснення щодо вжитих символів та емблем, давалися просторові тлумачення їх значення, довільно трактувалося символічне значення кольорів.

Все це переконливо свідчить про необхідність виокремити з геральдичних правил найбільш суттєві їх блоки, що стосуються створення та опису гербів саме для населених пунктів. Довідкового значення публікація, створення якої на часі, має принести користь тим, хто сьогодні причетний до укладання конкретних сучасних символів міст, малює ескізи гербів, хто їх розглядає і затверджує, однак не має при цьому уявлення про геральдику як науку взагалі. Це могло б зняти чимало питань, які виникають при обговоренні концептуальних положень щодо створення герба певного міста, якщо воно взагалі не отримувало свого знаку, не мало власного історичного попередника.

Необхідно ще відмітити, що в останні роки з'явилося кілька видань підручників із спеціальних історичних дисциплін для студентів вузів у різних регіонах України. Так, у навчальному посібнику І.К.Калмакана та М.В.Ємельянова, вчених з Одеси¹⁴ викладено основи геральдики, а розділ другий книги призначено роз'ясненню правил побудови та блазонування герба. Автори окремо виділили короткі підрозділи про загальні правила геральдики, походження та вживання певних форм щитів, класифікацію хрестів і численних фігур. Віддаючи належне цій праці, поява якої, без сумніву, викликана відсутністю спеціальної навчальної літератури із спецкурсу з вітчизняної геральдики, відмічаючи необхідність таких видань та їх важливе цільове призначення, хочеться висловити жаль із того приводу, що гербам міст, які прийняті з 60-х–80-х років і пізніше, після проголошення незалежності України, автори виділили півтори сторінки тексту (с. 94–95) і не дали їм загальної оцінки як певному феномену, історико-культурному явищу складної для геральдики епохи. Не відзначено в книзі і про відступи від основних правил геральдики, які спостерігаються при аналізі зображень цих емблем. Ще одне зауваження стосується подачі авторами правил опису герба (с.47–51), які дещо відрізняються від загальноприйнятих, зокрема у науковій літературі та наведених у книзі М.Стародубцева.

У навчальному посібнику Г.Бондаренка, виданому у Луцьку для студентів історичних факультетів, спеціальний невеличкий розділ «Історична геральдика»¹⁵ містить коротенький підрозділ «Основні правила складання гербів»¹⁶. Автор правильно зазначає, що впродовж тривалого розвитку геральдичної науки правила створення гербів вдосконалювалися, змінювалися, доповнювалися, однак окремі з них залишалися незмінними, як основа теоретичної геральдики. Хоч і дуже стисло, але автор все ж дає уяву про такі найголовніші складові герба, як щит, фігури, утворені в результаті його поділу, навколишні зображення до гербів, які відіграють не роль прикрас, а є невід'ємними складовими гербів. Зовсім обійдено у розділі питання про зображальний ряд гербів. Хоча наведені в книзі правила стосуються всіх типів та різновидів гербів, а не тільки міських, автор принаймні дає читачам можливість отримати хоча б поверхові знання про традиційні правила побудови міського знаку.

Не обійдено теоретичні засади геральдики у чудово виданій книзі А.Гречила, Ю.Савчука, І.Сварника¹⁷. Автори, хоч і досить коротко, але достатньо чітко акумулюють в окремому підрозділі узагальнюючі дані щодо основних положень геральдики, згадуючи про побудову міських гербів, конфігурацію щитів, гераль-

дичні фігури, барви. Хоча книгу видано як науково-популярну, ми зі свого боку даємо їй надзвичайно високу оцінку саме через наявність великого блоку унікальної, вперше оприлюдненої інформації про герби міст України XIV – початку XX ст., і зразок вдалого зосередження та компонування даних про знакову систему зазначеного періоду.

Теоретична, або формальна геральдика – це зведення правил створення й опису гербів. Предметом її дослідження виступають зображення гербів і правила їх творення¹⁸. Саме тому для усвідомлення й з'ясування шляхів розвитку науки необхідно виділити складові, блоки, без знання яких посилення на будь-який міський знак втрачає сенс, оскільки опис герба потрібно вести згідно з нормами та приписами теоретичної геральдики.

Складовими частинами герба в класичній геральдиці означено: щит, шолом (або його замітник), корони (вінці), нашоломники (за потребою), намети, щитотримачі, девіз (на девізній стрічці) та особливі прикраси навколо щита. Зауважимо, що часто в гербах є ще додаткові елементи, які вводилися для того, щоб відрізнити символічний знак поміж інших, подібних до нього.

На сьогодні ми дотримуємося думки, що для гербів населених пунктів потрібно дещо змінити й уточнити перелік і кількість складових. Обов'язковими при цьому залишаються: щит, із вказівкою на колір щита і його складових – фігур; наявність вінця – корони (навершя), щитотримачів, девізу (не обов'язково), особливих прикрас. Тому далі зупинимося саме на цих елементах знаків міст.

Термін «геральдика» звучить сьогодні повсюди і досить часто, адже герботворення вступило у новий етап свого розвитку. Поки дослідники спеціальної історичної дисципліни осмислюють артефакти минулого, намагаючись дати тлумачення негеральдичних фігур у знаковій системі, яка зазнала за радянських часів трансформації за рахунок значного збільшення обсягу введення до неї неіснуючої в класичній геральдиці символіки. Практична геральдика робить відповідні подальші кроки, сягнувши у нову іпостась, адже затверджувати нові герби стало модно. Давня наука заявила про себе як надзвичайно актуальна, жива складова вітчизняної зовнішньої атрибутики, що стосується безпосередньо державної символіки, знаків міст та інших населених пунктів.

Варто зазначити, що базові символи геральдики сягнули далеко за сферу однієї тільки герботворчості. Г.В.Вілінбахов запропонував об'єднати дослідження в галузі «геральдики, емблематики, фалеристики, уніформознавства, вексилології» в межах загальної науки – «геральдики»¹⁹. Його думку підтримали автори навчального посібника «Вспомогательные исторические дисциплины», виданого в Москві²⁰. Автори підручника виходили з методологічно важливого й вповні обґрунтованого судження про те, що всі перелічені у праці Г.В.Вілінбахова наукові дисципліни вивчають теорію і практику зображального вираження певних складових об'єктів і суб'єктів соціального життя, в яких геральдичні емблеми безпосередньо функціонують – фалеристика, одностроезнавство, прапорництво тощо. Практика засвідчує, що, зрештою, наукова й організаційна доцільність у такому поєднанні існує. Зображальний ряд геральдики, її знакова система стрімко поширювалися в обсязі таких галузей спеціальних історичних знань, як фалеристика²¹, прапорництво²² та уніформологія.

Отже, знання основних приписів геральдики, зокрема тих, що безпосередньо стосуються такої її складової, як міські знаки, впливає на рівень наукового обґрунтування зображень інших розділів специфічних відгалужень історичної науки, які практично користуються при створенні своїх, характерних для них знаків загальногуманітарними знаннями, що їх дає саме геральдика. З погляду семіотики, яка досліджує властивості знакових систем, одночасний розгляд підсистем знаків кожної з перелічених дисциплін виправдовується анало-

гією в їх побудові та принципах функціонування, що містять багато спільного. Вторгнення геральдичних знаків у ще зовсім нещодавно чужу «епархію» має яскраво виражену ознаку подібності, тобто схожості в багатьох випадках. Прикладом можуть слугувати сучасні нарукавні знаки вирізнення у військових, в яких використовуються класичні геральдичні принципи побудови знаку, тобто гербова емблема стає прообразом уніформологічного знаку.

Системний статус сучасної геральдики підтверджується наявністю сформованих під впливом потреб суспільства знаків, значна за кількістю частина яких має представницьке поле саме геральдичного забезпечення. Тобто, побудова геральдичних знакових комплексів обумовлена відповідною структурою семантичних знакових систем²³. Відтак, класичні правила геральдики поширюються у сфері практичної роботи над створенням нових знакових систем, вживаних у ряді спецдисциплін, які мають відношення до графічно-художньої та змістової форми вираження символіки, тобто її певної ідеї чи поняття.

Сьогодні в Українській державі гостро повстало питання створення на основі відтворення віками освяченої традиції державних атрибутів. Національна символіка держави зафіксована в Основному законі – Конституції України (ст.20)²⁴. Регіональна і місцева влада, зокрема міська, стоять перед проблемою створення та затвердження знаків, які б вирізнялися своєю особливістю, конкретністю вираження, легітимність яких правничо визначена після затвердження, одночасно була освячена історичною традицією і відповідала їй. Тож, передусім, у кожному окремому випадку мова повинна йти про правильність побудови міських і земельних (обласних) гербів, відповідність їх творення тим приписам, які в науці були й залишаються базовими.

Тепер розглянемо складові геральдичних зображень та основні правила, які безпосередньо стосуються головних міських емблем. Мова йде передусім про міський герб з усіма його можливими складовими, зовнішніми та внутрішніми; структурні частини гербового поля, типи покриття фарбою полів та фігур – тинктури та самі зображення, т.з. негеральдичні фігури, розміщені в полі герба.

Герб обов'язково повинен мати щит, що є головною його ознакою. Щит у геральдиці – основне гербове поле, на яке наносять усі символи, емблеми, фігури, що покликані так чи інакше характеризувати гербовласника. Тож щит – це основне, базове поняття, центр всілякого герба. Він виступає абрисом, контуром тієї чи іншої форми, яку використовують для нанесення в її межі, а також навколо неї різних символічних знаків і фігур. В описі герба сторони або повороти фігур подаються і, відповідно, читаються з боку того, хто тримає щит. Правий бік в описах від глядача – лівий, а лівий вважається правим.

Походячи від реальних щитів (вид захисного озброєння), щити вводилися до геральдики поступово. Форма щита еволюціонувала поступово, в залежності від часу, регіону використання, країни. Ось чому майже всі конфігурації щитів мають історичну або національно обумовлену форму і відповідну до них назву.

В основі всіх видів щитів лежать прості геометричні фігури – трикутник, квадрат, еліпс, коло, ромб. Найдавнішою вважають трикутку, звужену до низу. Це т.зв. нормандський або варязький щит (назва закріплена у російській геральдиці).

Малюнки щитів із гербовників дадуть читачам уяву щодо особливості їх форми. Щит, що являє собою квадрат, кожний бік якого злегка вигнуто, округлено, називають іспанським. Квадрат чи прямокутник, близький до квадрата і тільки дещо витягнутий у висоту, із серцеподібним загостренням до низу, називають французьким. Саме ця форма найбільше поширена для міських гербів XVI – XIX ст., оскільки досить зручна для розсічення-поділу щита на ряд полів і для розташування в утвореному полі багатьох фігур. На основі квадратно-

го щита у наш час розроблено і прийнято, за рішенням УГТ, подібну форму для гербів міст України за пропозицією геральдиста А.Б.Гречила.

Варто зауважити, що в Україні в часи її входження до СРСР, а також у республіках як державних утвореннях, існували щити зовсім нетрадиційних для вітчизняної геральдики форм. Так, радянські республіки в період їх існування фактично неодноразово під час змін використовувався колоподібний, або східний щит²⁵. Здебільшого поле щита не було чітко окреслене. Виняток становили герби Вірменії та України в останньому їх варіанті і його становив незавершений вінок із колосся. До речі, в конституціях республік (статті з описом герба) про форму щита і його колір ніколи не зазначали. Тільки РРФСР та УРСР із самого початку мали вповні визначені форми фігурних щитів, хоча в Конституції це не відзначено.

Пояснити це явище можна тим, що коли ці республіки приймали свої перші конституції (1918 та 1919 рр.), ця форма щита була дуже модною, і за геральдичними правилами її називали «німецьким щитом». Художники-оформлювачі, які творили малюнки щитів до утвореного СРСР, вирішили за краще не переглядати існуючу усталену форму. При доповненнях та перезатвердженнях конституцій в їх статтях зазначено, що ці герби не змінюють форми. Це вповні відповідало геральдичним правилам, у відповідності до яких раніше затверджений герб, що відображає певну епоху (тим більше – прийнятий в результаті надзвичайних суспільних змін влади (революції)), не може бути переглянутий чи переосмислений на основі т.зв. ретроактивного стану (відповідно до законодавчого акту, прийнятого пізніше). Правила навіть вимагали, у випадку, коли в результаті революції створено чи засновано у державі інший вид влади чи управління, а в гербі було допущено навіть суто технічні геральдичні недоречності, то такі герби з наявними відступами від правил потрібно дбайливо зберегти як історичну пам'ятку (з вказівкою причини появи окремих символів, або роз'яснення ідеї, що спонукала до окремих відмінностей). Тож, РРФСР і УРСР свої герби не змінювали довгі роки, що дуже різнило їх головні емблеми від гербів інших республік, а також вказувало на час створення атрибуту державності. Геральдичний принцип незмінності все ж порушили при введенні в герби УРСР 1940–1950-х рр. (у РРФСР – 1978 р.) п'ятипроменевої зірки.

Зупинилися ми на особливостях створення державних гербів через те, що в процесі масового герботворення у 60-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. ці самі проблеми знайшли своє віддзеркалення у міській геральдиці на теренах республік. Міська геральдика України тоді використовувала переважно 5 типів щитів: 1) готський або варязький, трикутний за формою; 2) італійський, або округлений (овальний); 3) іспанський, або прямокутний, із закругленням по низу; 4) німецький чи фігурний, вирізьблений по краях; 5) французький чи прямокутний, із загостренням у нижній частині.

У 60-х – 80-х рр. Б.Б.Шулевський ввів до опису створених ним ескізів гербів нове поняття – «український щит». Хоча зображення були вміщені в доволі традиційну для Європи форму щита – іспанську, з округлою базою, геральдист-оформлювач пішов далі: цей щит він вводить додатково ще до одного щита, поданого у вигляді картуша. Очевидно, саме щит-дублер і вважав він «українським», хоча за типологією той схожий до варязького. Гостра критика геральдистів на адресу нововведення, зокрема Г. Вілінбахова (див.: Вестник геральдиста. – 1990. – №2(3). – С.16), дещо призупинила множення помилки, хоча на місцях ще продовжували існувати і навіть затверджувати новотвори з назвою міста в главі, з дивовижними формами щита та подібними за графічно-мистецьким втіленням фігури (будівлі, терикони, палаючі зірки, тепловози, рейки, знаряддя праці тощо), що аж ніяк не вирізняли місто.

Щит – основа гербового поля, на яке наносяться всі символи, емблеми та фігури, що так чи інакше, але завжди характеризують і вирізняють населений пункт за допомогою графічно переданих знаків. Сьогодні доцільним вважається при описі вказувати саме геометричну форму щита.

У формальній геральдиці герби прийнято класифікувати саме за графічною формою. Виходячи зі свідчень джерельних матеріалів, що занотували дані про виникнення і розвиток на українських землях міських гербів на початку XIV ст. і далі їх поступ, можна дійти висновку щодо привілеювання у знаках прямокутної форми щита, із загостренням у низу, на 8/9 висоти (т.зв. французька форма).

Українське геральдичне товариство розробило під керівництвом А.Б.Гречила найбільш прийнятну, на нашу думку, форму для міських гербів: «Герб подається у півкруглому щиті. Вибір саме цієї форми щита обумовлений двома причинами: історичною – дослідження сфрагістичного матеріалу з XV–XIV ст. показали, що саме у таких щитах зображалася більшість найдавніших українських міських гербів на печатках; та практичною – такий щит найвигідніший із композиційних міркувань»²⁶. Геральдист А. Гречило переконаний, що найпоширеніша у сучасній світовій геральдиці форма щита повністю прийнятна для міських гербів України, і з цим важко не погодитись. Основними співвідношеннями щита, тобто оптимальними розмірами вважається пропорція, коли його ширина до довжини складає 7/8²⁷.

Щит (поле герба з фігурами), відповідно до прийнятого УГТ регламентування, вписується у картуш, однаковий для всіх міських гербів. Він має суто декоративне, другорядне значення, хоча пов'язаний з історичними традиціями, характерними для більшості регіонів України²⁸. Всі елементи, що оточують щит, зокрема картуш, – це зовнішні частини герба, які при творчому підході можуть суттєво доповнити його зміст²⁹.

Для зручності опису герба, в тому числі всіх зображень на гербовому полі, у гербознавстві прийнято поділяти його на частини, визначені лініями гербові фігури, що утворюють головні та другорядні їх різновиди. Це – своєрідна топографія щита. Знання наявності поділу слугують для правильного опису розміщення цих геометричних фігур у щиті, відбивають ієрархію частини щита, яка, своєю чергою, залежить саме від місця їх розташування в щиті. Нерозробленість української термінології змушує нас часто звертатися до російського відповідника, з означеннями частин, тобто геральдичних фігур щита. Геральдичні фігури – умовні геометричні зображення, прийняті в класичній геральдиці, поділяють на три групи.

Гербознавство пропонує означати зони поділу латинськими літерами або, ще краще, цифрами. Класичні поділи допомагають здійснювати, як стверджують геральдисти і багатовіковий досвід, правильне блазонування гербів.

1. Перша група – власне геральдичні фігури, або головні, які ще називають почесними. До них відносяться глава, база, підніжжя, стовп, балка (пояс), перев'язь, стропило.

2. Другу велику групу представляють різного виду хрести. Вони дають можливість поділити поле на 60 різновидів. Це – найдавніші головні геральдичні фігури.

3. Другорядні геральдичні фігури – це клейма, квадрат, вільна частина, клин, загострення, – тобто такі, що утворені від головних (почесних) шляхом їх змінювання, обтинання, помноження (трикутники, ромби, бруси тощо). Розмір головних фігур, тобто ширина їх смуги, визначається у 2/7 ширини щита.

Негеральдичні фігури, на відміну від геральдичних, не мають правильної геометричної форми, оскільки їх складають представницькі класи зображень зі світу флори, фауни, будівлі (храми, фортеці), пам'ятники, географічні об'єкти тощо.

Щит у гербах міст має вінчати стилізована міська корона. Для міських гербів вона однакова для всіх – з трьома бланками (зубцями), зображеннями, немаче викладеними з цеглин. Підкреслення статусу населеного пункту через на-

явність корони – прадавня традиція. Саме корона, завдяки кольору (золота – для обласних центрів; для міст і селищ – срібна; для сіл, які мали колись статус міст, – цеглясто-червона) може засвідчувати приналежність територіально-герба міста і вказати на його статус в АТП.

Щит може мати одне суцільне або кілька полів, утворених відповідно проведеними лініями. Припускаються у геральдиці такі поділи щита: розтятий (розсічений), пересічений і скошений – ліворуч або праворуч. Горизонтально щит поділяється (зверху до низу) на главу (вузька її частина – вершина), балку (пояс) і базу (підніжжя).

У поєднанні горизонтального з вертикальним поділом поля утворюються його дрібніші частини, у верхньому куті герба при цьому постає т.зв. вільне поле. Утворені шляхом поділу щита прямими лініями частини поля мають свою назву. Як зазначалося вище, геральдичні фігури розрізняють на головні (почесні, або першорядні) та другорядні (прості). Почесні фігури (глава, підніжжя, стовп, пояс, перев'яз, стропило, кайма, щиток, вільна частина) – утворені внаслідок поділу поля паралельними *горизонтальними* і *вертикальними* лініями, та другорядні (квадрат, клин, вістря, бруси, гонт, ромб, коло, титло, особлива частина), як і різні форми хрестів, що виділяються в окремий клас, – прямий (поєднання стовпа і пояса), андріївський, вилоподібний, козацький, патріарший тощо³⁰ – всі вони є наслідком перетину в різний спосіб горизонтальних та перпендикулярних прямих ліній. Першорядні фігури можуть бути обтяжені одночасно й іншими різновидами другорядних фігур.

Дуже важливо завжди пам'ятати, що зображення в гербі сприймається з боку реального щитотримача, тобто людини, яка стоїть за щитом. На малюнку для глядача лівий бік буде правим, а правий – лівим.

За класифікацією фігур їх т.зв. негеральдичні зображення представлені досить великим діапазоном походження та строкатим переліком. Розміри й розміщення їх у полі щита повинні насамперед відповідати розмірам щитового поля та співвідношенню його частин. Однотиповим фігурам завжди властиві однакові розміри. Серед них розрізняються *природні* (підрозділяються у свою чергу на зображення людини, тварин, птахів, плазунів, риб, комах або зображення їх частин – голова, крила тощо); зображення рослин (дерев, кущів, колосся злакових культур, квітів, трави); небесних тіл (сонце, місяць, зірки); стихій (вода, ріки, море, вогонь, скелі тощо); *фігури штучні* (знаки влади, її атрибути, написи, дати, будівлі, в т.ч. культові, новобуди, фортеці, знаряддя праці, духовний побут, сільськогосподарська, промислова, господарська символіка, пам'ятки історії та культури, зброя, атрибути військові та міські). Якщо на щитовому полі є кілька фігур, їх зменшують у розмірі й розміщують симетрично. У новостворених міських гербах не бажано вживати написи, літери або цифрові символи. Їх залишають як історичну традицію в затверджених повторно старих гербах. Є ще серед гербових зображень із класу негеральдичних фігури т.зв. *фантастичні* (грифон, дракон, одноріг, русалка тощо).

Зображення можуть бути стилізовані або натуральні. Подаються вони обов'язково в профіль, анфас або зверху. Гербові зображення тварин починають рух із правої ноги. Вираз їх статури повинен відповідати притаманним їм у житті звичкам (лев – могутність, орел – пильність, владарювання, лисиця – хитрість, спритність тощо). Довідники із символіки перераховують їх характерні ознаки і трактування символіки в окремих регіонах світу.

Дикі тварини символізують силу, рішучість, могутність; свійські – благородство, спокій, готовність служити людям. Порядок розташування фігур надає кожній із них певного ієрархічного значення: важливіші за характерними ознаками (передають зміст зображення) знаходяться вище, менш важливі – нижче.

Щит чи поле щита та гербові фігури завжди мають певне, усталене геральдикою забарвлення. Всі типи покриття полів, фігур та інших супутніх елементів герба – тинктури – чітко визначені класичною геральдикою і подаються без півтонів, без тіней та перспективи. Поділяються фарби в працях із класичної геральдики на *метали* та *емалі*³¹, що графічно передаються у чорно-білих зображеннях герба штрихуванням.

Геральдика послуговується двома металами: золотом і сріблом (передаються жовтою і білою фарбами, що відповідно обумовлено в описі); графічно передаються густо всіяними крапками і чисто білим простором аркуша, відповідно.

Оскільки в геральдиці чітко визначено застосування обмеженої гами кольорів, то кожному з них – 5 основних барв і 2 метали – надають відповідного значення. Цього правила особливо дотримувалися в XVII – на початку XX ст. у гербах міст. Кольорові фарби разом із металами виконують у геральдиці надзвичайно відповідальну роль: вони створюють у глядача певне враження від малюнка, чітко акцентуючи увагу на домінуючих фарбах, їх символіці.

Золото – символ верховенства, великодушності, знатності, багатства, справедливості, величчя, поваги; графічно передається крапками.

Срібло має символізувати чистоту, доброту, цнотливість, мудрість помислів, радість, відвертість.

Червоний колір (червлень), то барва, утворена сумішшю сурика і кіноварі, означає мудрість, безстрашність, хоробрість, мужність, благородство, багатство, любов, право, силу. Передається графічно вертикальними лініями штрихування.

Зелений колір зображається сумішшю хрому і рослинної зелені, репродукується косим штрихуванням із правого боку, означає надію, радість, свободу, достаток, волю.

Синя барва (інколи трактується в сучасній міській геральдиці як блакитна, лазурова фарба) – то бездоганність, краса, слава, вірність і щирість, велич, могутність; утворюється сумішшю кобальту й ультрамарину, а графічно передається горизонтальними лініями-штрихами.

Чорний колір (сажа та сполучені з нею домішки) означає скромність, щось постійне (смерть), траур, мир (спокій), обережність, сум, інколи навіть мудрість. Графічно передається суцільним затушуванням, трапляється – пересіченням перпендикулярних ліній, – горизонтальних і вертикальних, тобто решіткою.

Пурпурова фарба, що вживалася раніше та і потім у гербах радянських, колір якої отримується від сполучення карміну та рожевого лаку (варіант: лілово-червоне тло) за символікою загальноприйнятих геральдичних кольорів означає гідність, могутність, силу, давність традиції, достоїнство, владу.

Користуючись переліченою кольоровою гамою, геральдисти в минулому вміли створювати, застосовуючи різні варіанти сполучень, красиві емблеми, передавати та підкреслювати їх зміст. Звичайно, що сьогодні з кожним кольором пов'язують ще його певне смислове, політичне чи національне трактування значення, не кажучи вже про відповідне поєднання кольорів.

Отже, символіка кольору значною мірою втратила класичне геральдичне трактування, а через те набула неоднозначності при вживанні в конкретній країні, бо колір (зафарбування) тісно почали прив'язувати до національних, політичних, історичних, релігійних, етнографічних особливостей. На нашу думку, розширювати арсенал геральдичних барв, особливо в міській геральдиці, нецільно. Виразна мова кольорів, складена віками, – приклад невичерпних варіантів їх сполучень. Застосовуючи при потребі ще т.з. «природний колір» (окрас ряду типів негеральдичних фігур – людей, тварин, птахів, споруд) вповні можна відтворити у гербі притаманну кожному регіону колірну гаму, зробити знак міста виразним і неповторним.

Усталену символіку кольорів доповнити новим змістом спробували Г. Вілінбахов та Г. Медведєв³², які вказували, що колір у гербах має ще й інші значення: червоне поле – кров, пролита за церкву, государя (додамо: пролетаріатом та селянством за народ, свою свободу), синє поле – небо, зелене – лугова трава, чорне – морок, печаль.

Приводить тлумачення тинктур у середньовічних зразках геральдики і О.Б.Лакієр: «Поле щита буде, говорили давні герольди: чорне, як добре зорана земля; зелене, як трава, що росте; і червоне, як поле, насичене кров'ю ворогів. Ідея ця, однак, не заважала бути полю і жовтим, і блакитним, і навіть двох і більше кольорів»³³. Далі О.Б.Лакієр роз'яснює дане тлумачення і вказує на те, що «як тоді допускали в природі тільки чотири стихії: воду, землю, повітря і вогонь – і їм приписували чотири основні якості: тепла, холоду, вологості й сухості, так допускали тільки чотири кольори: чорний, білий, блакитний, червоний... Чорний відповідав землі та холоду; білий – воді, вологості; блакитний – повітрю, сухості і червоний – вогню, теплу. Крім цього хімічного значення, кольори мали ще значення символічне, яке залишилось за ними до цього часу: золото означає багатство, силу, вірність, чистоту, постійність; срібло – цнотливість, чистоту, дівочість; блакитний колір – велич, красу, ясність; червоний – хоробрість, мужність, безстрашність; зелений – надію, достаток, волю; чорний – скромність, освіченість, печаль; пурпуровий – гідність, силу, могутність»³⁴.

Із наведеного вище переліку та визначення символічного значення кольорів можна зробити висновок про те, що плин часу дещо змінив тлумачення якостей вживаних у геральдиці кольорів, особливо яскраво це видно з описів символіки міських гербів 60 – 80-х рр. ХХ ст.

У гербах зазначеного періоду з'явилися барви, появу яких обумовило введення до знакової системи нових символів. Так, з'явилися кольори сталевий, сірий, оранжевий, фіолетовий, які не дістали аналогу у графічній передачі.

При всіх можливих застосуваннях кольорової гами потрібно знати і пам'ятати основне правило вживання барви. Приписи геральдики суворо застерігають від того, щоб подавати кольорову фігуру на кольоровому тлі, метал на металі³⁵, – фарба на фарбу, метал на метал не накладаються!

Як уже зазначалося, кожний малюнок герба завжди повинен супроводжувати його опис, складений за певними правилами. *Блазонування* виконується таким чином, щоб за його змістом можна було репродукувати зображення герба, правильно подати його елементи.

При блазонуванні слід пам'ятати, що основний порядок опису фігур герба відбувається з правого боку і йде ліворуч, зверху до низу. Правила опису міських гербів, що базуються на загальних правилах опису, прийнятих геральдикою, передбачають: опис повинен бути коротким, ясним і лаконічним, з обов'язковим застосуванням геральдичної термінології³⁶. Детальний порядок блазонування подав ще Ю.В.Арсеньєв. Власне його визначення і лягло в основу перелічених далі особливостей опису герба.

Першим описується щит, початково вказується його колір, поділ щита (розсічений, пересічений, скошений, тощо). Потім описують середній та серцевий щиток (при наявності). У складних гербах опис починають із найбільш важливих його частин. Якщо основна фігура знаходиться у щитку, починають із неї. Якщо гербовий щит поділено на два і більше полів, опис повинен проводитися так, щоб було надано перевагу правому боку і верхній частині щита. Опис окремих фігур передбачає обов'язкову вказівку на її геральдичну назву і колір. Несуттєві ознаки фігур, що не мають спеціальних термінів, опускаються. Якщо у герба присутні прикраси, то починають їх опис зверху (шолом, наполомник, корона, її ієрархія). Для прикладу наведемо опис герба міста Парижа: «У черво-

ному полі срібний споряджений корабель, що пливе на хвилях такого ж кольору; блакитна глава усіяна золотими геральдичними лініями. Щит прикрашено зверху золотою баштовою короною з чотирма баштами»³⁷.

Герб міста Пирятина (1782) блазонується так: «У червоному полі натятий золотий із стрілою лук»³⁸. В описі не вказано положення лука та стріли – вістрям вниз. Герб міста Бахмута (1811) читається так: «Між зеленим і чорним тлом (полями) зображено хімічний знак солі, що була приводом до заснування міста Бахмут». Тут в описі додано роз'яснення щодо причини введення досить рідкісної символіки³⁹. Як бачимо з наведених прикладів, і в минулому, при створенні герба та його описі часто порушували окремі базові приписи геральдики.

Не дивно, що у майже 200 міських українських гербах радянської доби прикладів неправильного блазонування знаку вистачає. За нашими спостереженнями, кожний другий опис герба містить якісь недоречності, що грубо порушують головні приписи класичної геральдики. На жаль, не позбавилися сумного спадку і новотвори, створені після 90-х років ХХ ст. Вже на часі стоїть питання про загальний огляд міської геральдики останніх 16 років, про що ми не раз зазначали у своїх статтях, дискутуючи з колегами, на думку українських учених, пакет документів щодо створення гербів повинні мати такі складові: 1) Затверджене положення про герб міста; 2) Кольоровий та чорно-білий еталони-малюнки; 3) Опис (блазон) герба; 4) Опис символіки герба; 5) Відомості щодо авторства (творці герба: ідеї та художнього втілення – створення ескізу герба); 6) Дані про час затвердження герба (набуття гербом легітимності і ким прийнято рішення); 7) Публікації про герб міста у пресі, історичній літературі (при наявності історичного герба), науковій періодиці. Пакет таких документів найкраще, на нашу думку, зберігати в музеї міста, як і еталон затвердженого герба.

Науковці-геральдисти не раз звертали увагу на необхідність розробки пакету відповідних документів стосовно створення або перезатвердження зовнішніх міських атрибутів⁴⁰, у т.ч. герба, прапора, печатки. У відділі спецдисциплін Інституту історії України НАН України (1994–2005 рр.) вчені розробили форми, за якими створюється такий пакет документів на місцях. При цьому було вказано на необхідність подання документів, зокрема проектних ескізів та експертного висновку, який дають фахівці.

Геральдичне мистецтво в Україні, безперечно, буде і далі розвиватися. Цьому сприятиме ухвалений Верховною Радою України Закон про місцеве самоврядування⁴¹, де у статті 22 вказано, що «територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції». Там же підкреслено: «Зміст, опис та порядок використання символіки ... визначаються відповідною радою згідно із Законом». Отже, затвердження міських гербів сьогодні – прерогатива і компетенція місцевої влади і тільки після розгляду, обговорення та прийнятого рішення вони набувають легітимності. Законодавча база для функціонування гербів міст існує, однак, перед геральдистами, всіма, хто причетний до герботворення, стоять нелегкі завдання не тільки по створенню гербів, але й правильному сприйняттю та засвоєнню правил геральдики, основних її блоків, а також опису головного знаку міста. Даний розгляд головних теоретичних засад геральдики міста, геральдичної термінології, мови та геральдичних приписів перелічує в узагальненому вигляді такі основні аспекти, на які потрібно звертати увагу при дослідженні гербів міст різних видів та окремих хронологічних періодів, як специфічну інформацію про місто і його символіку:

1. Що являє собою герб як мистецько-графічний твір у вигляді щита – як об'єкт дослідження.

2. За якими принципами відбувається поділ гербового поля, наявність геральдичних і негеральдичних фігур, із символами.

3. Дані про геральдичні барви і метали, їх використання, значення та опис.

4. Основні принципи, яких необхідно дотримуватися при розгляді, виявленні й оцінці наведеного блазону герба.

На нашу думку, сьогодні необхідно розтиражувати зведені воєдино основні правила геральдики і довести їх до відома всіх, хто має справу зі створенням і затвердженням гербів, а зразки документів із пакету про затвердження герба мають бути надіслані до всіх рад, на яких покладено місію затвердження знаків населених пунктів України.

¹ *Ищенко Я.* Геральдична термінологія, основні приписи та наукові поняття // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип.4. – С.128–198.

² Див.: *Коротков Ю.В.* Геральдика // БСЭ. – Т.16. – С.342; *Штакельберг Ю.П.* Геральдика // Отечественная история с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия: В 5 т. – Москва, 1994. – Т.1 (А–Д). – С.537–541; *Румянцева В.В.* Геральдика // Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988. – С.161–174.

³ *Чугунова Л.Н.* Геральдическое образование и творческая практика в Императорской Академии наук и художеств в первой половине XVIII в. // Геральдика в прошлом, настоящем и будущем. – Санкт-Петербург, 2000. – С.67–69.

⁴ *Белинский В.* Руський геральдический словарь. – Вып.1–2. – Санкт-Петербург, 1912–1913.

⁵ *Лакиер А.* Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855 (кн.1, 2, 3; перевод: – Москва, 1990).

⁶ *Арсеньев Ю.В.* Геральдика. Лекции, читанные в Москов. археологическом ин-те в 1907/8 году. – Москва, 1908. – IV; 298 с., 18 таб.; *Геттерер И.Х.* Начертание гербоведения / Пер. Г.Малыгина. – Санкт-Петербург, 1905. – VII; 292 с., 8 ил.; *Лукомский П.А.* О геральдическом искусстве в России. – Санкт-Петербург, 1911 тощо.

⁷ *Лукомский В.К., Типольт П.А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. – Петроград, 1915.

⁸ *Винклер П.П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесённые в Полное собрание законов с 1649–1900 гг. – Санкт-Петербург, 1990.

⁹ Див.: Геральдика. Зведений бібліограф. довідник-покажчик. – Ч.3 / Упоряд. та автор вступ. статті Я.Ищенко, Ю.Савчук. – К., 1998. Основні правила геральдики наведено у статтях Г.Вілінбахова та М.Медведева «Геральдичний альбом», опублікованих у журналі «Вокруг света» (1990. – №1, 2. – С.25–28) та ін.

¹⁰ *Савчук Ю.К.* Миська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – С.134.

¹¹ *Стародубцев Н.* Геральдическая терминология // Информационный вестник геральдиста. – 1989; *Его же.* Рекомендации по созданию герба; Азбука геральдики; *Его же.* Основные правила геральдики // Знак (Вісник УГТ). – 1994. – Ч.6. – С.3 та ін.

¹² *Стародубцев Н.Н.* Иллюстрированный словарь по геральдике. 1005 терминов на русском, украинском, английском, эсперанто, французском, немецком, латинском языках. – Донецк, 1996. – 346 с.

¹³ Від «blason» – родовий герб; з фр. – «зчиняти тривогу».

¹⁴ *Калмакан І.К., Ємельянов М.В.* Основы геральдики: Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Одеса, 1996.

¹⁵ *Бондаренко Г.* Історична геральдика // Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – Луцьк, 1997. – С.118–141.

¹⁶ Там само. – С.120–124.

¹⁷ Теоретичні засади геральдики // *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.): Науково-популярне видання. – К., 2001. – С.17–19.

¹⁸ Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие. – Москва, 1990. – С.40–79.

¹⁹ Див.: Геральдика: Материалы и исследования / Сб. науч. тр. – Ленинград, 1983. – С.8.

²⁰ *Кобрин В.Б., Леонтьева Г.А., Шорин П.А.* Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва, 1984. – С.194.

²¹ Відзнаки Президента України: ордени, медалі, нагородна зброя. – К., 1999; Геральдическое обеспечение ведомственных наград Российской Федерации: Материалы совещания. – Москва, 1999. – 34 с.

²² Див. публікації у віснику УГТ «Знак» за 1993–2006 рр. (№1–39), де є чимало зображень сучасних міських прапорів і гербів.

²³ *Цветков А.Г.* О синтезе знаковых систем // Геральдика в прошлом, настоящем и будущем. – Санкт-Петербург, 2000. – С.63–66.

²⁴ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1997. – С.9.

²⁵ Див.: Гербы Союза ССР: Из истории разработки. – Москва, 1987. – 166 с.

²⁶ Знак (Вісник УГТ). – 1996. – Ч.11. – С.11.

²⁷ Там само. – 1994. – Ч.6. – С.3.

²⁸ Див.: Знак (Вісник УГТ). – 1996. – Ч.11. – С.15.

²⁹ *Винклер П.П.* Основы геральдики земельных гербов // Русская геральдика: История и описание русских гербов. – Санкт-Петербург, 1898. – С.39.

³⁰ В.В.Похльобкін підрозділяє хрести на кілька груп: 1) національні; 2) іменні та релігійні; 3) ієрархічні; 4) орденські; 5) свастика. Уважаємо, що на сьогодні це найбільш доцільно. Див.: *Похльобкин В.В.* Международная символика и эмблематика. – Москва, 1989. – С.111–112; 285 (рис.).

³¹ *Лукомский В.К., Типольт Н.А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. – Петроград, 1915. – С.24–25. У книзі вказано ще на наявність у гербовому зображенні натурального кольору і двох хутр.

³² Див.: Геральдический альбом. Лист 1. – С.26.

³³ *Лакиер А.Б.* Указ. соч. – С.28–29.

³⁴ Там же. – С.33.

³⁵ У згаданій фундаментальній праці А.Гречила, Ю.Савчука, І.Сварника на с.17 вкралася прикра помилка, оскільки барва на барву, метал на метал у гербах ніколи не накладаються. Див.: Геральдика. Отечественная история с древнейших времён до 1917 г.: В 5 т. – Москва, 1994. – Т.1(А–Д). – С.537.

³⁶ Учимся блазонировать // Вестник геральдиста. – 1990. – №1. – С.12; *Лукомский В.К., Типольт Н.А.* Описание герба // Русская геральдика. – Петроград, 1915. – С.36–38; *Арсеньев Ю.В.* Указ. соч. – С.100–101.

³⁷ Вестник геральдиста. – 1990. – №1. – С.12.

³⁸ *Винклер П.П.* Указ.соч. – С.120.

³⁹ Там же. – С.10.

⁴⁰ Положение о гербе города // Информационный вестник геральдиста. – 1989. – С.4; *Соболева Н.А.* Возрождение традиций // Гербы городов России. – Москва, 1998. – С.141–159 (у вступі до книги надруковано пам'ятку для творців гербів. – С.7); *Гречило А.* Основы системы украинської муніципальної геральдики // Знак (Вісник УГТ). – 1990. – Ч.11. – С.10–11 тощо.

⁴¹ Закон України «Про місцеве самоврядування» // Голос України. – 1997. – 14 червня.

Basing on the information, which is kept in a considerable collection of special heraldic literature, the author tries to find out and define the main stages of formation of conceptual apparatus – of terminology of heraldic scientific language and also examines the principle rules of heraldry and analyses the existent scientific concepts.

Р.І.Сосса*

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено стан досліджень з історії картографії України з кінця XVIII ст. Відображено внесок у ці дослідження вітчизняних учених, а також науковців Польщі й Росії.

* Сосса Ростислав Іванович – д-р геогр. наук, провід. наук. співроб. центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ, директор держ. наук.-виробн. підприємства «Картографія» (Київ).

Історія картографії України як галузь наукових знань вивчає відображення її території на картографічних джерелах від найдавніших часів до сьогодення з урахуванням розмаїття способів і методів створення та використання карт та атласів. Також ця галузь знання вивчає науково-методичні, техніко-технологічні засади та організаційні умови їх створення в конкретний проміжок часу. Не залишаються поза її увагою і безпосередні творці картографічних матеріалів (знімальники, укладачі мап, гравери, друкарі, видавці), їх життя й діяльність, а також сфера підготовки цих фахівців. У територіальному аспекті об'єктом дослідження історії картографії України є не тільки сучасні межі держави, а й ті етнічні землі, які нині адміністративно не входять до її складу.

Історію картографії іноді трактують як історичну картографію. Проте під цим терміном слід розуміти лише галузь тематичної картографії, котра займається створенням (розробленням, укладанням) історичних карт та атласів, тобто картографічних джерел про минуле. За своїм характером історія картографії є суміжною дисципліною, одночасно складовою картографічної й історичної наук. Як синонім терміна «історія картографії» часто використовують термін «історичне картознавство». Раніше історію картографії вважали складовою частиною картознавства, котре включало вчення про карти, огляд і аналіз відповідних джерел, методика їх використання. Нині, коли вона розглядається як самостійна наукова дисципліна, доцільно вживати термін «історія картографії».

Перші дослідження з історії картографування території України датуються кінцем XVIII – початком XIX ст. Польський учений Я.Потоцький (1761–1815) опрацював сім італійських мап-портланів (компасних карт) Чорного моря XIV–XVI ст. та створив зведений перипл (опис узбережжя) Понта Евксинського, котрий видав у Відні 1796 р.¹ Пізніше, у 1850 р., Г.І.Спаський переклав цю працю російською мовою². Український і російський історик й археограф Д.М.Бантис-Каменський (1788–1850) як додаток до 4-томної «Історії Малої Росії» у 1830 р. опублікував російський переклад генеральної карти України Гійома Боппана (містилась у 2-му – 4-му виданнях). Дослідженням як історичних джерел записок мандрівників та іноземних карт Росії, зокрема й українських земель, до 1700 р. займався російський історик, бібліограф, почесний член Петербурзької академії наук Ф.П.Аделунг (1768–1843)³.

Історію морських зйомок і створення відповідних карт досліджував адмірал, гідрограф, історик Чорноморського флоту М.М.Кумані (1793–1869). Він зробив великий внесок у гідрографічне вивчення Чорного й Азовського морів.

Вагому роль у дослідженні минулого картографії Півдня України відіграло Одеське товариство історії та старожитностей (1839–1922 рр.), котре вивчало археологічні й історичні пам'ятки Північного Причорномор'я й створило службу їх охорони. Воно видавало «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844–1919 рр., т.1–33), в яких часто публікувалися матеріали з історичної географії та минулого картографії.

Широко використовували стародавні мапи в історико-географічних дослідженнях професори Рішельєвського ліцею в Одесі П.К.Брун та М.Н.Мурзакевич. Історик, археолог, професор Новоросійського університету П.К.Брун (1804–1880) вивчав історичну географію Причорномор'я й Півдня України періоду античності та середньовіччя, перипли і карти-портлани Чорного моря, описи та зображення на них берегової лінії⁴. М.Н.Мурзакевич (1806–1883) – з 1875 р. віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей, директор його музею – займався дослідженнями античної географії Причорномор'я та Криму, зокрема й периплів. Він здійснив експедицію на описаний у «Периплі Понта Евксинського» острів Левка (нині – острів Зміїний), під час котрої було

знайдено багато стародавніх речей, які поповнили колекцію музею товариства. М.Н.Мурзакевич описав його зібрання включно з картами, планами, кресленнями, рисунками, уклав кілька історичних мап⁵.

Одним із засновників товариства був історик, статистик, економіст, етнограф, публіцист, член-кореспондент Петербурзької академії наук А.О.Скальковський (1808–1898). Він досліджував і використовував карти XVII–XVIII ст. під час вивчення історії Новоросійського краю й Запорозької Січі⁶.

Дослідженнями історичної географії Півдня України займався також російський військовий інженер, генерал-майор, археолог, нумізмат О.Л.Бертье-Делагард (1842–1920). Упродовж понад 20 років він був віце-президентом і фактичним керівником Одеського товариства історії та старожитностей. О.Л.Бертье-Делагард видав оновлений каталог мап, планів, креслень, котрі зберігалися у музеї товариства, вивчав Тмутараканський камінь – геодезичну пам'ятку періоду Київської Русі⁷.

Давні карти із зображенням українських земель досліджував історик й археолог, професор Львівського університету І.Шараневич (1829–1901), який в одній із своїх праць умістив зменшену репродукцію римської мапи шляхів. Шараневич був автором одних із перших українських історичних карт, котрі вміщені у вигляді додатків до його публікацій⁸.

Пам'ятки старовини, зокрема і картографічні, досліджували члени Історичного товариства Нестора-літописця, яке діяло в 1873–1917 рр. і 1921–1931 рр. у Києві (з 1874 р. – при Київському університеті св.Володимира, з 1921 р. – при Всеукраїнській академії наук). Воно об'єднувало дослідників історії, права, археології, церковної літератури, нумізматики й ін. Його в різні часи очолювали В.С.Іконников (1841–1923), В.Б.Антонович (1834–1908), М.Ф.Владимирський-Буданов (1838–1916), О.М.Лазаревський (1834–1902), котрі у своїх історичних дослідженнях широко використовували картографічні матеріали. Товариство видавало науковий журнал «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914, т. 1–24). На його засіданнях неодноразово виступав перший український історик картографії В.Г.Ляскоронський (1860–1928). Приват-доцент Московського (1903–1907) і Київського Св. Володимира (1907–1909) університетів, пізніше професор Ніжинського історико-філологічного інституту (1909–1922), він майже 30 років досліджував історичну географію та минуле картографії України, опрацював картографічні фонди бібліотек Києва, знайомився з ними у Кенігсберзі, Парижі, містах Голландії й Великої Британії. Ляскоронський описав понад 40 рукописів та видань іноземних картографічних матеріалів XVI–XVII ст. (не уникнувши при цьому деяких фактичних помилок), започаткував в українській історіографії тему персоналій великих картографів минулого (Г.Боплан, В.Гондт (Гондіус))⁹. Результати своїх досліджень учений використовував при викладанні курсу історичної географії України, хоча тексти його лекцій залишилися в рукописах¹⁰.

Найбільший внесок у становлення історичного картознавства України зробив В.О.Кордт (1860–1934) – авторитетний дослідник минулого картографії. Здобувши університетську освіту історика-юриста, він пов'язав свою діяльність із працею в бібліотеках Дерптського університету, Естонського наукового товариства, а з 1894 р. – Київського університету св.Володимира, де з часом став її директором. Поступово сформувалося коло його наукових інтересів – дослідження і впорядкування картографічних фондів, вивчення історії картографії України й Росії. У Києві Кордт активно співпрацював із Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, Історичним товариством Нестора-літописця. В 1899 р. у рамках проведення XI Археологічного з'їзду в Києві досліднику було доручено організувати картографічну виставку. Представлена на з'їзді експозиція включала 578 мап та планів із 32 колекцій і приватних збірок. Виданням у 1899 р.

першого тому «Материалов по истории русской картографии» В.Кордт започаткував системне дослідження історії картографування в Україні шляхом всебічного вивчення основних відповідних джерел минулого, умов й особливостей їх створення з наступним включенням до видання репродукцій цих карт з ґрунтовними коментарями. Цим було покладено початок серії видань «Monumenta cartographiae Ucrainae» («Пам'ятки картографії України»). В 1918–1919 рр. його залучили до організації Української Академії наук. Він брав активну участь у створенні Національної бібліотеки Української держави, послідовно відстоював думку про необхідність створення в ній відділу картографії України та суміжних із нею держав. Після її організації Кордт перейшов туди працювати, згодом став завідувачем відділу картографії тодішньої Всенародної бібліотеки України (нині – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАНУ), зробивши значний внесок у створення та систематизацію її картографічного фонду, який включав багато цінних видань мап.

Фундаментальний 4-томний атлас В.Кордта (1899, 1906, 1910, 1931) – факсиміле середньовічних карт України і Росії – й досі є важливим джерелом з історії картографування. Він містить велику кількість репродукцій і цінні коментарі, котрими супроводжено мапи. Вагомим є внесок дослідника також у боплаознавство: він опрацював найповнішу на той час біографію Г.Боплана, уклав бібліографію його праць¹¹. За оцінкою Я.Р.Дашкевича, капітальні праці В.Кордта становлять золотий фонд картознавства України¹².

Бібліографію картографічних творів Криму й Таврійської губернії опрацював історик, член-кореспондент АН СРСР, засновник краєзнавчих досліджень Півдня України, організатор архівної справи А.І.Маркевич (1855–1942). У трьох випусках (1894, 1898, 1902) його ґрунтового бібліографічного покажчика видань про Крим і Таврійську губернію «Таугіса» в окремому розділі «Відділ XI. Карти, атласи, види, плани, креслення» подано бібліографічні описи картографічних матеріалів. Для цього Маркевич використав зібрання музею Одеського товариства історії та старожитностей, зокрема копії мап, які зберігаються у бібліотеках і музеях Лондона, Парижа, Веймара й інших міст, головному архіві Міністерства закордонних справ, архіві Головного штабу тощо¹³.

Свій внесок в історико-картографічні дослідження України зробили українські вчені, котрі часто використовували відповідні матеріали та записки мандрівників як історичні джерела. Філолог, історик, етнограф, археолог і педагог Я.Ф.Головацький (1814–1888) вивчав стародавні карти Галичини, зокрема дослідив й опублікував ксилографію Крехівського монастиря Д.Сінкевича 1699 р.¹⁴. Птолемеївську карту Європейської Сарматії досліджував філолог та історик античності, археолог і візантолог, заслужений професор Київського університету Св. Володимира, член-кореспондент Петербурзької академії наук Ю.А.Кулаковський (1855–1919)¹⁵.

Картографічні матеріали як спеціальні й важливі історичні джерела та «Опис України» Г.Боплана використовували історик, археолог, етнограф і археограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук В.Б.Антонович (1834–1908), котрий розробив археологічні мапи Київської й Волинської губерній; історик, відомий громадський та політичний діяч, академік Української академії наук Д.І.Багалій (1857–1932); видатний історик, творець національної концепції історії України, академік Всеукраїнської академії наук і АН СРСР М.С.Грушевський (1866–1934); історик, етнограф та фольклорист, археолог, лексикограф, академік АН УРСР Д.І.Яворницький (1855–1940), який не тільки широко використовував у своїх дослідженнях Запорозької Січі картографічні матеріали, а й зібрав добірку давніх мап і планів цього краю.

В 1893 р. був репродукований із заново виготовлених оригіналів план Києва, укладений у 1695 р. полковником Г.Ушаковим. У 1902 р. В.В.Іванов уклав

атлас Харківського намісництва 1787 р. з топографічним описом¹⁶. У 1906 р. Ю.А.Кулаковський репродукував портолан Чорного моря Бенінкази. Невелику добірку стародавніх карт території України у вигляді атласу видав у 1919 р. Михайло Тишкевич (1857–1930).

Надбанням історії картографії стали «Матеріали для бібліографії мапознавства України: (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література)» (Київ, 1924) відомого геолога, географа, академіка Української академії наук (1919) П.А.Тутковського (1858–1930), котрі містять передусім дані про картографічні видання її території до 1923 р. (загалом подано 795 назв). Хоча, за словами самого автора, ці матеріали не претендують на всеосяжність, проте з огляду на відсутність відповідних напрацювань, підготовлених каталогів карт та атласів вони зберігають свою цінність¹⁷.

Бібліографію минулого України опрацював історик-географ, автор першого українського навчального географічного атласу професор М.М.Кордуба (1876–1946). Ця робота, на жаль, залишилася незавершеною у вигляді картотеки з понад 50 тис. карток, включно з рубрикою «Картографія», яка містить, за даними Я.Р.Дашкевича, близько 200 позицій¹⁸.

Картографічні видання території України до 1946 р. описав також Н.Г.Некрасов¹⁹.

Карти України досліджували історик, статистик і краєзнавець Л.Падалка (1859–1922)²⁰; професор Українського університету у Празі, політичний та громадський діяч С.Шелухін (1864–1938)²¹; журналіст і політичний діяч В.Степанківський (псевдонім С.Подольнин, 1885–1957)²²; професор Українського університету у Празі, мистецтвознавець й історик В.Січинський (1894–1962)²³; професор Національної школи живих східних мов у Парижі І.Борщак (1895–1959)²⁴; історик картографії Б.Кравців (1904–1975)²⁵. Окремо вирізняють праці С.Шелухіна (1921, 1936) щодо вживання та розміщення назви «Україна» на географічних італійських, французьких, голландських, англійських і німецьких мапах у XVI–XIX ст. На підставі західноєвропейських карт із XVI–XVII ст. (279 позицій) К.Угрин спробувала уточнити використання назв «Русь – Росія»²⁶.

Плідно працював на ниві історичного картознавства Південної України, особливо в 20-х рр. XX ст., доцент, завідувач кафедри фізичної географії Одеського державного університету Ф.Є.Петрунь (1894–1963) – автор понад 150 наукових та науково-популярних праць, зокрема з картографії минулого, історичної та фізичної географії, з котрих опубліковано лише 45. Основним об'єктом досліджень ученого була історична географія Півдня України від так званої ранньої татарської доби XIII–XIV ст. до кінця XVIII ст. з широким використанням давніх карт як історичних джерел, хоча окремі праці присвячено відображенню цього регіону на мапах античних часів, аль-Ідрісі, XIX ст. Ф.Є.Петрунь опрацював картографічні фонди архівів Москви, Ленінграда, Харкова, Сімферополя й ін. міст²⁷. Кандидатську дисертацію на тему «Шляхи та підходи до Дністра. Нариси з історії російської географії другої половини XVIII ст.» він захистив у червні 1944 р. в місті Байрам-Алі, де перебував в евакуації Одеський університет.

У рукописному вигляді залишилася завершена докторська дисертація «Географія лісового покриву південного лісостепу Правобережної України в історичні часи». На жаль, під час війни було втрачено картографічне (близько 200 старих карт й їх копій) зібрання вченого.

Окремі праці присвятив розвитку геодезії та кадастру в Україні завідувач однойменної кафедри Української господарської академії у Подебрадах (Чехія), професор Л.О.Грабина (1885–1971). Він також є автором перших українських навчальних посібників із геодезії та кадастру для вищої школи²⁸.

Докладний огляд розвитку історичної картографії в Західній Україні з першої половини XIX ст. до 1939 р. здійснив історик, академік АН УРСР І.П.Крип'якевич (1886–1967)²⁹.

Картографічні матеріали минулого вивчають як картографи, так й історики. З позицій розвитку картографічних ідей та методів проводили та проводять дослідження вчені Б.П.Іванов (1898–1996), А.С.Харченко (1908–1985), А.П.Золотський (1915–2000), Е.С.Гаврилова (1917–1988), В.П.Павлова, Л.А.Пономаренко, Я.І.Жупанський, І.Ю.Левицький, Л.Г.Руденко, Р.І.Сосса, В.О.Шевченко, І.І.Ровенчак, А.Ю.Гордєєв, Л.О.Палієнко й ін. Старі мапи як джерела історичної інформації вивчають науковці Т.А.Балабушевич, А.В.Бойко, Г.В.Боряк, М.Г.Вавричин, Я.Р.Дашкевич, О.А.Купчинський, Т.Ю.Люта (Гирич), О.Є.Маркова, В.О.Пірко, О.О.Попельницька, С.Б.Хведченя та ін. Картографічні матеріали населених пунктів як важливе джерело для вивчення історії містобудування й архітектури досліджують В.В.Вечерський, М.Л.Долинська, В.О.Ленченко, Г.П.Петришин, М.Б.Петров, О.А.Пламеницька, О.Є.Пламеницька, П.А.Ричков, В.І.Тимофієнко та ін.

З 50-х рр. XX ст. спостерігається активізація досліджень з історії картографії у Київському і Харківському державних університетах.

Доцент Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка В.П.Павлова дослідила стан картографування території України з XVI до першої половини XX ст., при цьому найдетальніше – топографічну вивченість її від початку XIX ст. до 1917 р., а для західноукраїнських земель – до 1939 р. Після захисту в 1954 р. кандидатської дисертації на тему «Картографічне вивчення території Української РСР: (Історичний огляд)» вся наукова діяльність ученої присвячена дослідженню розвитку картографування українських земель. Вона ґрунтовно опрацювала картографічні фонди Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАНУ), вивчила великий матеріал із картографування території держави, особливо топографічний³⁰. Дослідження В.П.Павлової, що проводились у радянські часи в 1950–1970 рр., позначені впливом ідеї винятковості російської картографії та її переваги перед західноєвропейською.

Доцент Харківського державного університету Б.П.Іванов у 60-х рр. XX ст. досліджував розвиток російської картографії від витоків до кінця XVII ст.³¹.

Професор Київського державного університету ім. Т. Г.Шевченка А.С.Харченко – у 1954–1981 рр. завідувач кафедри геодезії й картографії, – досліджуючи питання теорії та практики комплексного картографування, вивчав особливості розвитку його в Україні, а також займався організацією робіт зі створення історичного атласу УРСР³².

Розвиток картографування Львова до 1955 р., методику і способи створення планів міста, питання їх змісту й точності, геодезичної основи ґрунтовно дослідила доцент Львівського політехнічного інституту Е.С.Гаврилова, яка у 1945–1961 рр. працювала на кафедрі геодезії. Вона ж зробила загальний історичний огляд картографування західноукраїнських земель до 1939 р.³³.

Загальну історію розвитку географії в Україні, зокрема й картографії, опрацював професор, довголітній завідувач однойменної кафедри Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича Я.І.Жупанський. Він дослідив загальний розвиток топографічного і тематичного картографування України у XVII–XX ст., уклав покажчик «Географія України в датах» (зокрема включив до нього і картографічні видання), а також докладно вивчив історію відповідного картографування території Чернівецької області (до кінця 1940-х рр.)³⁴.

Широкий діапазон досліджень у професора, завідувача науково-дослідної лабораторії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.О.Шевченка, котрий розпочав свої розвідки на ниві іс-

торії картографії України з вивчення розвитку медико-географічного картографування. Наступними об'єктами досліджень ученого стали найдавніша мапа України – «Межиріч-карта», доісторичні мапи (картоподібні зображення, створені ще до появи писемності), знайдені на її території, картографічна спадщина Н.Ф.Лисянського та В.Г.Григоровича-Барського, зібрання старовинних карт у фондах музеїв тощо³⁵.

Різнопланові дослідження з історії картографування території України з 90-х рр. ХХ ст. проводить економгеограф, картограф, доцент Львівського національного університету ім. Івана Франка І.І.Ровенчак. У його доробку дослідження перших українських тематичних мап (етнографічних, історичних, навчальних), середньовічних карт Причорномор'я й Товтр, мапи «Кресленник українських і черкаських міст від Москви до Криму» та ін.³⁶.

Історію картографування Чорного та Азовського морів досліджує А.Ю.Гордєєв, який віднайшов й описав майже 800 карт цієї акваторії від найдавніших часів до 1700 р.³⁷.

Питання історії розвитку різних напрямів картографування (топографічного, тематичного, спеціального) опрацьовували також такі сучасні дослідники: топографічного – працівники нинішнього Українського аерогеодезичного підприємства О.О.Донцов³⁸; І.В.Мороз, М.Ф.Якобчук³⁹; П.М.Шевчук⁴⁰ та ін.; геологічного – доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Л.Присєдько⁴¹; еколого-природоохоронного – доцент Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.А.Пересацько⁴²; сільськогосподарського – професор А.П.Золовський (у 1970–1979 рр. керівник Відділення географії АН УРСР, у 1970–1986 рр. – завідувач відділу картографії останнього)⁴³ і професор, завідувач кафедри фізичної географії й картографії Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна І.Ю.Левицький⁴⁴; туристичного – доцент цього ж університету Ю.І.Прасул⁴⁵, співробітник науково-дослідної лабораторії географічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.Ф.Северинов⁴⁶.

Загальну історію картографування території України від найдавніших часів до сьогодення, проблеми періодизації розвитку картографії, зародження та становлення вітчизняної державної картографо-геодезичної служби, бібліографію відповідної літератури досліджує Р.І.Сосса⁴⁷.

У 1959 р. було створено відділ допоміжних історичних дисциплін в Інституті історії АН УРСР, котрий розпочав опрацювання матеріалів до «Історичного атласу Української РСР». За ініціативою Київського університету ім. Т.Г.Шевченка у першій половині 60-х рр. ХХ ст. було розроблено проект створення Національного атласу Української РСР у трьох томах: перший том – природа, другий – економіка, третій – історія. І діяльність утвореного відділу, й організація робіт зі створення історичного атласу нерозривно пов'язані з видатним українським істориком, архівістом, історіографом, джерелознавцем, археографом, членом-кореспондентом АН УРСР Ф.П.Шевченком (1914–1996).

Роботи з розроблення та підготовки III тому Національного атласу УРСР «Історія українського народу і Української РСР», які проводились в Інституті історії АН УРСР із початку 70-х рр. ХХ ст., стали поштовхом для дослідження й практичного використання картографічних джерел з історії України. З метою інвентаризації відповідних фондів Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) АН УРСР для дальшого використання картографічних матеріалів як першоджерел при розробленні історичних мап у 1979 р. було створено рукописний каталог «Карті і атласи території Української РСР у фондах ЦНБ АН УРСР (загально-географічні та суспільних явищ)» (укладачі Чепіль Н.А., Павлова В.П., Василенко В.В.). Каталог включав карти як необхідний матеріал для укладання географічних основ історичних мап, так і карт суспільних явищ для розроблення

їх тематичного змісту. Карти подано в каталозі за розділами у хронологічному порядку відображуваних подій.

Для організаційного та методичного забезпечення виконання авторських картографічних розробок окремих мап атласу в Інституті історії АН УРСР було виділено у складі відділу джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін групу з історичної географії та картографії (1978–1982 рр.), а в подальшому, з підготовкою атласу було створено відповідний сектор.

Початок робіт над атласом сприяв появі низки публікацій про використання картографічних джерел для вивчення історії України (Т.А.Балабушевич, М.Г.Вавричин, Я.Р.Дашкевич, О.Є.Маркова, Л.А.Пономаренко й ін.). В українських часописах із цієї проблематики опубліковано наукові статті також російських дослідників (Б.Г.Галкович, В.М.Кабузан, В.К.Яцунський)⁴⁸. Упорядкування та вивчення картографічних матеріалів із минулого України дало змогу вести до наукового обігу значну їх кількість, котрі містять цінну інформацію для вивчення суспільних явищ і подій, а також для безпосереднього створення історичних карт.

Таким чином, завдяки дослідженням учених-картографів Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка та істориків і джерелознавців Інституту історії АН УРСР, до яких із часом долучилися науковці з інших установ, з 60–70-х рр. ХХ ст. формується київський осередок спеціалістів з історії картографії України. Представниками київської наукової школи цієї галузі є дослідники Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (В.П.Павлова, А.С.Харченко, В.О.Шевченко), Інституту історії НАНУ (Л.А.Пономаренко, О.Є.Маркова, Т.А.Балабушевич, Г.В.Боряк, С.Б.Хведченя, О.О.Попельницька), Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Т.Ю.Люта (Гирич)), Інституту географії НАН України (А.П.Золовський, Л.Г.Руденко), картографічного видавництва «Мапа» (Ю.І.Лоза), державного науково-виробничого підприємства «Картографія» (Р.І.Сосса) та ін.

Зауважимо, що доведений на початку 1990-х рр. Вінницькою картографічною фабрикою до стадії кольорової проби «Атлас історії українського народу і Української РСР» через низку причин (радянська ідеологічна концепція видання, підготовка його російською мовою, відсутність фінансування робіт тощо) так і не побачив світ. Поступово звузилася й діяльність сектора історичної географії та картографії Інституту історії НАНУ (припинив своє існування 1994 р.).

З 90-х рр. ХХ ст. спостерігається піднесення у вивченні історії картографування України, чому сприяли проголошення незалежності держави і нагальна потреба об'єктивного пізнання минулого. Ще з 80-х рр. ХХ ст. зростає зокрема кількість публікацій львівських учених, присвячених вивченню й збереженню національної картографічної спадщини. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ ініціювало проведення наукових конференцій з історії картографії України, видання збірників наукових праць і відповідних визначних пам'яток. Таким чином, сформувався другий в Україні науковий центр з історії картографії – львівський.

Витоки львівської школи історії картографії України закорінені у наукових традиціях Львова, в багатих картографічних фондах місцевих бібліотек й архівів. Ця школа представлена дослідженнями Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ (Я.Р.Дашкевич, М.Г.Вавричин, О.Ф.Голько), Центрального державного історичного архіву України у Львові (О.А.Купчинський, У.Р.Кришталович), Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України (М.Г.Вавричин, А.Л.Симутіна, С.М.Височенко, Н.В.Падюка, Т.Б.Паславський), Львівського національного університету ім. Івана Франка (О.І.Шаблій, І.І.Ровенчак, П.І.Штой-

ко, Г.М.Демченко), Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (Я.І.Жупанський).

Особливо вагомий внесок у розвиток досліджень старовинних карт території України зробив Я.Р.Дашкевич – відомий історик, археограф, сходознавець, дослідник картографічних джерел й історії картознавства України. Він опрацював історіографію, стан і проблематику досліджень середньовічних карт території України, розвиток її відображення на мапах упродовж XIII–XVIII ст., а також матеріали з історії середньовічної картографії сусідніх держав. У регіональному розрізі особливо докладно вчений проаналізував відображення Східного Поділля в описах та на картах XVI ст. У коло його наукових інтересів входять також дослідження пам'яток іконографії, планів міст і соціотопографії. Багато уваги Я.Р.Дашкевич приділив дослідженням планів Кам'янця-Подільського. Грунтовне вивчення стародавніх мап XIV–XVI ст. дало змогу вченому стати найбільшим знавцем середньовічних карт території України.

Значним є внесок Я.Р.Дашкевича у систематизацію досліджень життя й діяльності Г.Боплана, його картографічних матеріалів території України, висвітленні місця цього дослідника в українській і російській історіографії, а також в опрацюванні бібліографії бопланіани, визначенні основних її напрямів⁴⁹. Учений всебічно окреслив завдання досліджень з історії картографії України, є ініціатором проведення наукових конференцій з історичного картознавства та регулярного видання відповідних збірників праць⁵⁰.

Карти українських земель Г.Боплана глибоко й ретельно опрацювала М.Г.Вавричин, котра вивчила стан збереження їх у бібліотеках Європи і колишнього Радянського Союзу⁵¹. Наприкінці 1980-х рр. вона запропонувала видання атласу «Україна на картах Г.Боплана» у рамках серії «Картографічні джерела до історії України».

Розвиток картознавства 1930–1940-х рр., картографічні матеріали території України, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові та в колишній Державній публічній бібліотеці ім. М.Є.Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі, а також джерелознавчі аспекти пам'яток картографії досліджує ономаст, архівіст, джерелознавець, історіограф, бібліограф, голова Наукового товариства імені Шевченка в Україні (з 2005 р.) О.А.Купчинський⁵².

У 90-х рр. XX ст. було видано дві монографії професора О.І.Шаблія – завідувача кафедри економічної й соціальної географії Львівського національного університету ім. Івана Франка – про визначних українських географів і картографів С.Л.Рудницького та В.Кубійовича. Ці видання продовжують тему персоналій в українській картографії. Праці О.І.Шаблія про життєвий шлях, діяльність і творчий доробок цих учених, крім значного внеску у розвиток історії української картографії, зініціювали численні дослідження, особливо картографічних творів В.Кубійовича, а також проведення конференцій, присвячених життю й діяльності обох науковців⁵³.

Діяльність С.Рудницького та історію картографії України першої половини XX ст. досліджує доцент цього ж університету П.І.Штойко⁵⁴.

Дослідження перших українських тематичних карт із початку 90-х рр. XX ст. проводять львівські вчені С.М.Височенко, Н.В.Падюка, І.І.Ровенчак, А.Л.Симутіна⁵⁵.

З кінця XX ст. розпочинаються інтенсивні дослідження картографічної спадщини, яка міститься в найбільших бібліотеках, архівах, музеях України (М.Г.Вавричин, С.М.Височенко, Н.В.Падюка, А.Л.Симутіна – картографічні фонди Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАНУ⁵⁶; А.Л.Герус, Т.І.Шовкопляс – картографічні фонди Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАНУ⁵⁷; Г.М.Демченко – картографічні фонди Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка⁵⁸; У.Р.Криш-

талович, О.А.Купчинський – картографічні фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові⁵⁹; І.В.Сапожников – картографічні зібрання в бібліотеках, архівах, музеях Одеси⁶⁰; В.О.Шевченко – картографічні зібрання окремих музеїв України⁶¹ й ін.).

Стародавні карти у джерелознавчому та археографічному аспектах досліджували і досліджують в Україні здебільшого історики. Плідно на цій ниві працює історик, картограф, краєзнавець, топоніміст Л.А.Пономаренко, тематика багаторічних досліджень котрої надзвичайно широка⁶². Картографічні матеріали минулого Південної України як важливі джерела для історичних досліджень ґрунтовно вивчають А.В.Бойко⁶³, В.О.Пірко⁶⁴; Північного Причорномор'я – І.В.Сапожников⁶⁵; середньовічні мапи України й плани Києва – Т.Ю.Люта (Гирич)⁶⁶; карти Лаврських печер – С.Б.Хведченя⁶⁷.

Старовинні мапи є також незамінними джерелами для вивчення історії містобудування та розвитку архітектури населених пунктів України. Плани міст Лівобережної України й Запорізької Січі досліджують В.В.Вечерський⁶⁸ і В.О.Ленченко⁶⁹, Південної України – В.І.Тимофієнко⁷⁰. Плани міст Правобережної України вивчав П.А.Ричков⁷¹. Питанням історичної топографії Києва присвячені праці Г.В.Алфьорової й В.О.Харламова⁷², М.В.Закревського⁷³, С.І.Климовського⁷⁴, І.С.Красовського⁷⁵, В.О.Ленченко⁷⁶, О.О.Попельницької⁷⁷ та інших дослідників. Історичну топографію Львова вивчають М.Л.Долинська⁷⁸, Т.О.Трегубова⁷⁹; плани Кам'янець-Подільського – Є.М.Пламеницька⁸⁰, О.А.Пламеницька⁸¹; міські поселення Галичини за картографічними матеріалами – Г.П.Петришин⁸², Х.С.Бойко⁸³.

З видань із репродукціями старовинних карт відомий каталог виставки мап українських земель XVII – першої половини XVIII ст. Б.С.Кордана «Земля козаків: старовинні карти України» (Вінніпег, 1987). Численні кольорові мапи повітів і плани міст кінця XVIII ст. відтворені в серії публікацій описово-статистичних джерел НАНУ, Археографічної комісії й ін.⁸⁴.

Співробітники Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ М.Г.Вавричин і О.Ф.Голько підготували до друку факсимільне видання спеціальної карти України Г.Боплана 1650 р. з науковим коментарем та покажчиком назв об'єктів, зазначених на мапі (2000 р.)⁸⁵. У 2004 р. вийшов у світ альбом «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.», котра містить репродукції мап із зібрань Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАНУ й Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка⁸⁶. Обидва видання (за загальною редакцією Я.Р.Дашкевича) продовжили серію «Пам'ятки картографії України».

Важливою складовою вивчення історії картографування території України є дослідження іноземних карт тих країн, до складу яких у відповідний період входили її землі.

Прогалини в дослідженнях з історії розвитку топографічного і тематичного картографування території України у XIX – на початку XX ст. заповнюють відповідні дослідження в Росії, оскільки більша частина території першої тривалий час входила до її складу. Це насамперед дослідження російських учених з історії світової картографії (Л.С.Багров⁸⁷, Г.М.Людт⁸⁸, К.О.Саліщев⁸⁹), із загальної історії географії Росії (В.Т.Богучарков⁹⁰, Д.М.Лебедев⁹¹), із загальної історії картографії цієї ж країни (О.М.Булатов⁹², Л.А.Гольденберг⁹³, В.С.Кусов⁹⁴, О.В.Постников⁹⁵, Б.О.Рибаков⁹⁶, С.Є.Фель⁹⁷, Ф.О.Шибанов⁹⁸), з історії топографічного картографування (М.В.Андреев⁹⁹, В.В.Глушков¹⁰⁰, З.К.Новокшанова-Соколовська¹⁰¹, П.П.Папковський¹⁰², О.В.Постников¹⁰³), з історії тематичного картографування території Росії (М.І.Нікішов¹⁰⁴, А.І.Преображенський¹⁰⁵, К.О.Саліщев), з історії морської картографії (К.А.Богданов¹⁰⁶, І.К.Фоменко¹⁰⁷), з картографічного джере-

лознавства (Л.А.Гольденберг¹⁰⁸, О.М.Медушевська¹⁰⁹, О.В.Постников¹¹⁰). Цінними є видання книг-альбомів з історії картографії В.С.Кусова, О.В.Постникова, І.К.Фоменка з численними високоякісними репродукціями старовинних мап.

До 1917 р. у Росії регулярно публікували каталоги картографічних матеріалів, виданих військово-топографічною та гідрографічною службами, а також різноманітні звіти про відповідні виконані роботи. Корисними для українських дослідників є покажчик Ф.О.Шибанова «Указатель картографической литературы, вышедшей в России с 1800 по 1917 год» (Ленінград, 1961) і численні бібліографічні покажчики картографічної й геодезичної літератури, виданої в СРСР упродовж 1917–1983 рр.¹¹¹

Історію картографії України збагатив доробок відомого російського історика Л.І.Багрова (1881–1957), котрий на початку ХХ ст. дослідив портолани Чорного моря та видав альбом їх репродукцій. Учений є дослідником Г.Боплана й численних російських карт території України, включно з виявленим ним у 1918 р. в Державному архіві Швеції (Стокгольм) «Креслеником українських і черкаських міст від Москви до Криму»⁸⁷. Л.С.Багров заснував у 1935 р. міжнародний журнал з історії картографії «Imago Mundi», який видається й досі.

Для вивчення історії картографування території України важливе значення мають численні дослідження історії картографії Польщі та Литви польськими вченими. Ще у 1846 р. Е.Раставецький опублікував у Варшаві «Mappografia dawnej Polski» («Картографія стародавньої Польщі»), котра містить у шостому розділі («Україна») описи 43 мап, на яких відображено українські землі (окремі оглядові й тематичні карти їх частин включено до розділів «Литва», «Релігійні карти», «Геологічні карти», «Водні карти»)¹¹². З пізніших видань з історії картографії можна відзначити ґрунтовні праці М.Дзіковського (1883–1957)¹¹³, Б.Ольшевича (1893–1972)¹¹⁴, К.Бучека (1902–1983)¹¹⁵, Б.Красовського (1934–1987)¹¹⁶, С.Александровича¹¹⁷, Я.Бзінковської¹¹⁸, Л.Шанявської¹¹⁹, В.Вернерової¹²⁰. Стан досліджень історії картографування території Польщі заслуговує високої оцінки: видано численні каталоги з докладними описами картографічних джерел, котрі містяться в місцевих бібліотеках, архівах, музеях, а також зібрань польських мап та атласів поза межами держави. З 80-х рр. ХХ ст. регулярно публікується серія наукових видань «Studia i Materiały z Historii Kartografii» («Дослідження й матеріали з історії картографії»). Внеском у розвиток досліджень з історії картографування західноукраїнських земель стали матеріали ХХІ Всепольської конференції істориків картографії. Вона була присвячена картографуванню Галичини в 1772–1918 рр. (Красічин – Перемишль – Львів, 2001 р.)¹²¹.

Важливими для вивчення історії картографування території України є також напрацювання австрійських дослідників: Ф. фон Візера (1848–1923)¹²², Й.Фішера (1858–1944)¹²³, В.Томашека (1841–1901), Е.Обергуммера (1859–1944)¹²⁴, Г.Гассінгера (1877–1952)¹²⁵, Е.Бернляйтнера (1903–1978), Г.Гаманна (1924–1994). Нині на ниві історії картографії активно працюють учені І.Кречмер¹²⁶, Й.Дьорфлінгер¹²⁷, Г.Шільдер, Ф.Ваврік¹²⁸. Значним внеском у розвиток світової історії картографії, у систематизацію знань із цієї галузі науки стало створення двотомної енциклопедії історії картографії «Lexikon zur Geschichte der Kartographie» (Відень, 1986) за загальною редакцією Е.Арнберге-ра (укладачі І.Кречмер, Й.Дьорфлінгер, Ф.Ваврік)¹²⁹. Високої оцінки заслуговує також фундаментальне двотомне видання у трьох книгах «Atlantes Austriaci. Österreichische Atlanten 1561–1994» («Австрійські атласи») (Відень, 1995) за редакцією І.Кречмер та Й.Дьорфлінгера, яке містить повні описи всіх опублікованих атласів Австрії (так званий коментований каталог) і є цінним джерелом для вивчення історії картографування Галичини й Буковини¹³⁰. Принагідно зазначимо, що після виходу книги К.Кумана «Atlantes Neerlandici» («Нідерландські атласи») (Амстердам, 1967–1971), котра містить інформацію про видані до 1880 р.

атласи у цій країні, – це друге видання такого типу у світі з повним описом атласів, виданих в одній державі.

Плідно досліджують карти Г.Боплана, його життєвий та творчий шлях сучасні канадські вчені – професор Брокського університету Д.Ф.Ессар і професор Брандонського університету А.Б.Перкаль¹³¹.

Відомий чеський і словацький вчений, один із розробників мовної концепції картографії Я. Правда помістив окремі дані про стародавні мапи українських земель та про картографів минулого, які мають, нехай і опосередковано, відношення до України, у картографічній енциклопедії «Strucny lexikon kartografie» (Братислава, 2003)¹³².

Доісторичні карти України й їх семіотичні особливості вивчає професор Інституту картографії Дрезденського технічного університету (Німеччина), голова комісії з теоретичної картографії Міжнародної картографічної асоціації А.О.Володченко – випускник Ленінградського державного університету, уродженець Донецької області¹³³.

Краще досліджено картографічні матеріали XIII–XVIII ст., що пояснюється їх джерелознавчим значенням для історичної науки. Ці карти та атласи, як правило, вивчалися істориками. Топографічні й тематичні мапи XIX – XX ст., котрі досліджують картографи і географи, вивчені недостатньо. Багато прогалин є зокрема в дослідженнях стану та особливостей картографування міст України у XIX – XX ст.

Традиційно краще вивчені російські картографічні матеріали, що в радянські часи іноді зумовлювало перебільшення їхнього значення для розвитку картографування України. Сьогодні потребують повнішого дослідження польські, австрійські, німецькі картографічні джерела, в яких відображені українські землі.

Стан вивчення історії картографування України поступається відповідним дослідженням у Росії, Польщі, Австрії. Потребує цілеспрямованої систематичної наукової роботи вивчення картографічних матеріалів як першоджерел для історичної науки, якості старих карт, особливо топографічних, з погляду їхньої математичної основи, точності, докладності, наочності тощо. Доцільним було б дослідження в історичному розрізі змін способів зображення й умовних позначень. Окремий напрям наукових пошуків становить вивчення за допомогою мап змін географічних елементів: гідрографії, берегової лінії, шляхів сполучень, населених пунктів, ландшафтів, рослинності тощо. Важливим є також дослідження досвіду організації державної картографо-геодезичної служби в історичному розрізі, розвитку військового і відомчого картографування.

Сьогодні ще не повністю досліджено картографічну спадщину, котра міститься у найбільших бібліотеках, архівах, музеях України. Ще менше досліджено українознавчу картографічну спадщину, яка зберігається за межами держави.

¹ *Potocki J.* Memoire sur un nouveau periple du Pont Euxen. – Viene, 1796.

² *Потоцкий И.* Записка о Новом Перипле Понта Евксинского, равно как и о древнейшей истории народов Тавриды, Кавказа и Скифии // Археолого-нумизматический сборник, содержащий в себе сочинения и переводы относительно Тавриды вообще и Боспора Киммерийского частно / Сост. Г.И. Спасский. – Москва, 1850. – С.31–91.

³ *Аделунг Ф.* О древних иностранных картах России до 1700 года // ЖМНП – Санкт-Петербург, 1840. – Ч. 26. – Отд. 2. – С. 1–26, 73–98; *Adelung F.* Ueber die älteren ausländischen Karten von Russland, bis 1700. Beiträge zur Kenntnis des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asien – Herausgegeben von K.F. Baer und Fr. Helmersen. – Viertel Bandchen. – St. Petersb., 1841. – S. 1–49.

⁴ *Брун Ф.К.* Черноморье: Сб. исслед. по ист. геогр. Южной России, 1852–1877: В 2 ч. – Одесса, 1879–1880. – Ч. 1. – 1879. – Т. 6. – 277 с.; Ч. 2. – 1880. – 389 с., карт.; *Его же.* Черноморье: Сб. исслед. по ист. геогр. Южной России. – Одесса, 1879. – 408 с.

Н Зап. Императ. Новорос. ун-та. – Т. 30; *Его же*. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях // Древности Геродотовой Скифии. – Санкт-Петербург, 1872. – Вып. 2. – С.17–36; *Его же*. Берег Черного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV и XV ст. // Записки Императорского Одесского Общества истории и древностей (ЗИООИД). – 1858. – Т. 4. – С. 244–264; *Его же*. Восточный берег Черного моря по древним периплам и по компасовым картам // Там же. – 1875. – Т. 9. – С. 410–424.

⁵ *Мурзакевич Н.Н.* Географическая карта древних эллинских поселений при берегах Черного и Азовского морей // Там же. – 1836; *Его же*. Замечание на статью об Арриановом Перипле, помещенную в № 1-м «Одесского вестника» // Одесский вестник. – 1837. – 9 янв.; *Его же*. Перевод Аррианова Перипла Понта Евксинского, с комментарием // ЗИООИД. – 1836; *Его же*. [Примечания (84)] к кн. Арриана «Перипл Понта Евксинского» в переводе А.Я. Фабра. – Одесса, 1836. – 49, [12] с.; *Его же*. Краткий указатель музея Одесского общества истории и древностей. – 6-е изд. – Одесса, 1878. – 57 с.

⁶ *Скальковский А.* Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киев. старина. – 1891. – Окт. – С.118–119; *Его же*. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – 3-е изд. – Одесса, 1885. – Ч. 1–3. – Ч. 3. – С.239–255; *Его же*. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1; *Его же*. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1824. – Одесса, 1836. – Ч. 1.

⁷ *Бертье-Делагард А.Л.* Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1888. – Т. 6. – 59 с.; Каталог картам, планам, чертежам и видам, хранящимся в Музее Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1881. – 56 с.; *Бертье-Делагард А.Л.* Сообщение о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях и о картографических документах архива Главного штаба // ЗИООИД. – 1896. – Т. 19. – С.63–67.

⁸ *Шараневич И.* История галицко-володимирской Руси от найдавших времен до року 1453. – Л., 1863. – IV, 462 с.; *Его же*. Стародавний Львов (от року 1250–1350). – Л., 1861. – 118 с., 6 к.; *Его же*. Указатель до картины земель пред и за Карпатами, начертанный з взгляду на старовинную народную комуникацию. – Л., 1869. – 23 с.

⁹ *Ляскоронский В.Г.* Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (ЧИОНЛ). – К., 1896. – Кн. 11. – С.30–33; *Его же*. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // Там же – 1898. – Кн. 12, отд. 2. – С.97–137; *Его же*. К вопросу о древнейшем плане города Киева, изданном в 1638 году Афанасием Кальнофойским. – Москва, 1916; *Его же*. Блавианов атлас второй половины XVII в. // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13. – С.116–121; *Его же*. Боплана карта Киевского воеводства // Там же. – Отд. 3. – С.144; *Его же*. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины; II. Карты Украины. – К., 1901. – IX, 44, 39 с.; *Его же*. Данные об атласе Боплана XVII в. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 10. – С.37–39; *Его же*. О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера де Боплана // Там же. – К., 1896. – Кн. 11. – С.5–7.

¹⁰ *Ляскоронский В.Г.* Историческая география Украины. – Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – Відділ рукописів. – Ф. 90. – Спр. 465–466.

¹¹ *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. – 15 с., XXXII, 42 л. карт; *Его же*. Материалы по истории русской картографии. – К., 1906. – Сер. 2. – Вып. 1: Карты всей России, Северных ее областей и Сибири. – 28 с., XXXVI, 46 л. к.; *Его же*. Материалы по истории русской картографии. – К., 1910. – Вып. 2: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 31 с., XLV, 56 л. к.; *Кордт В.* Матеріяли до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1. – 198 с.; *Его же*. Каталог Выставки XI-го Археологического Съезда в Киеве. – К., 1899. – 23 с.

¹² *Дашкевич Я.Р.* Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // Історичні дослідження: Вітчизн. історія. – 1985. – Вып. 2. – С.86.

¹³ *Маркевич А.И.* TAURICA. Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще // Изв. Таврич. ученой арх. комиссии. – Симферополь, 1894. – Вып. 1; *Его же*. TAURICA. Опыт указателя книг и статей, касающихся Крыма и

Таврической губернии вообще // Там же. – 1898. – Вып. 2. – № 28. – С.92–185; *Его же*. TAURICA. Опыт указателя книг и статей, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще // Там же. – Вып.3. – № 32/33. – С.47–128.

¹⁴ *Головацкий Я.Ф.* Несколько слов о старинной карте царств галицкого и володимирского // Памятники рус. старины в зап. губерниях. – Санкт-Петербург, 1885. – Вып. 7. – С.320–322; *Его же*. Несколько слов по поводу герба, помещенного на старинной карте Володимиро-Галицкого царства // Там же. – Вып. 8. – С.1–6; *Его же*. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галиции и Буковине // Тр. I Археол. съезда в Москве 1869 г. – 1871. – Т. 1.

¹⁵ *Кулаковский Ю.А.* Европейская Сарматия по Птолемию // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – Отд. 1. – С.163–166; *Его же*. Карта Европейской Сарматии по Птолемию // Зап. НТШ. – Л., 1899. – Т. 37, 1 карта.

¹⁶ Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топографическим описанием / Под ред. В.В. Иванова. – Х., 1902. – 78 с.

¹⁷ *Тутковський П.А.* Матеріали для бібліографії мапознавства України: (Мапи, плани, атл., альб., мапозн. л-ра). – К., 1924. – 63 с. // Укр. Акад. Наук. – Зб. Іст.-філолог. від. – № 16).

¹⁸ *Дашкевич Я.Р.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Укр. археогр. щорічн. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С.22.

¹⁹ *Некрасов Н.Г.* Картография УССР // Тр. Науч.-исслед. ин-та географии КГУ. – 1946.

²⁰ *Падалка Л.В.* Карта козацких полков на Полтавской территории. – Полтава, 1914. – 3 с., 1 к.; *Его же*. К карте Боплана о заселении полтавской территории во второй четверти XVII в. – Полтава, 1914. – 3 с., 1 к.; *Его же*. Прошлое Полтавской территории и её заселение. Исследование и материалы с картами. – Полтава, 1914.

²¹ *Шелухин С.* Назва України у старих географів. – Відень, 1921; *Його ж.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. VII: «Україна» у давніх географів. – Прага, 1936. – С.162–202.

²² *Подольнин С.* Ucraina seu Terra Cosacorum // Рада. – 1912. – 26 верес. – С.2.

²³ *Сичинський В.* Чужинці про Україну. – Л., 1991. – 96 с.; *Sichynsky V.* Ukraine in foreign comments and descriptions from the VI to XX century. – New York City, 1953. – P. 67–88; *Сичинський В.* Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року. – Л., 1937. – 24 с.; *Його ж.* Боплян (з нагоди 350 і 300-літ. ювілею). – Буенос-Айрес, 1949. – Ч. 5; *Його ж.* Нові знаходи старих мап України XVII–XVIII ст. // Пр. Геогр. коміс. НТШ. – Л., 1935. – Вип. 1. – С.119–128; *Його ж.* Україна на Європейських мапах // Українське краєзнавство. – С.7–18; *Sichynsky V.* A French Description of Ukraine 300 years ago // The Ukrainian Quarterly. – New York, 1950. – Vol. 6. – Part 1. – P. 57–64; *Idem.* Les Etrangers parlent de l'Ukraine: Les relations les plus importantes des voyages pour l'Ukraine et les autres écrits historiques: Traduction libre raccourcie est[!] prize de 5eme éd. ukr. – Peris; Bruxelles; Londres, 1949. – P. 1–27, 1 carte.

²⁴ *Борицак І.* Бопланіана // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Берлін, 1924. – Кн. 2. – № 17. – С.258; *Його ж.* Гійом Левассер де Боплан, 1672 – 6.XII – 1923: (З нагоди 250 років його смерті) // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Берлін, 1924. – Кн. 1. – № 1. – С.8–10; *Його ж.* Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, прислане Українській Академії наук у Києві // ЗНТШ. – 1924. – Т. 134/135. – С.241–248.

²⁵ *Кравців Б.* Картографія. Карти України до пол. 18 в. // ЕУ: Словникова частина: У 11 т. – Мюнхен, 1959. – Т. 3. – С.977–980; *Його ж.* Боплян в українській і чужоземній історіографії // Українська вільна Академія наук у США: Наук. зб. – Нью-Йорк, 1977. – Т. 3: 36. на пошану О. Оглобина. – С.279–289.

²⁶ *Uhryn K.* La nation de «Rusie» dans la cartographie occidentale du début du XVI e siècle a la fin du XVIII e siècle. – Paris; Munich, 1975. – 144 p.

²⁷ *Петрунь Ф.Є.* Розшукування з поля мапографії по архівах і книгосховищах Москви, Ленінграду та Симферополя // Україна: Наук. трьохмісячник українознавства при ВУАН. – 1929. – Кн. 37. – С.163–166; *Его же*. Качибей на старинних картах // Зап. Одес. т-ва природознавців. – 1928. – Т. 44. – С.191–198; *Его же*. Северо-Западное Причерноморье в изображении ал-Идриси: Опыт геогр. comment. – Санкт-Петербург, філія Арх. Рос. АН. – Ф. 1026. – Оп. 5. – Д. 31. – 28 с.; *Його ж.* Московські переробки західноєвропейських карт: правобережжя у московській мапографії // Ювілейн. зб. на пошану акад. Д.І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наук. діяльності. – К., 1927. –

Ч. 1. – С.625–635; *Його ж.* Нове про татарську старовину Бузько-Дністрянського степу // Схід. світ. – 1928. – № 6. – С.155–171; *Його ж.* Східна межа Великого Князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейн. зб. на пошану акад. М.С. Грушевського з нагоди 60 річниці життя та 40 роковин наукової діяльності. – К., 1928. – С.165–168; *Его же.* Границы распространения лесной растительности на территории нынешней Одесской области по первым русским картам // Массивное лесоразведение и выращивание посадочного материала: Тр. респ. конф. по вопр. развития степного лесоразведения в Укр. ССР. – К., 1952. – С.39–45; *Его же.* Картографические фонды XVIII столетия по территории Украины // Сообщ. на засед. Ученого совета Ин-та географии АН СССР // Вестн. АН СССР. – 1948. – № 6. – С.107–108; *Его же.* Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание // Тр. Одес. гос. ун-та. – 1955. – Т. 145: Сер. геол. и геогр. наук. – Вып. 3. – С.141–149; *Його ж.* Мапа шляхів України першої половини XIX ст. // Зап. Одес. ін-ту нар. госп-ва. – 1928. – Т. 1. – С.91–94.

²⁸ *Грабина Л.О.* Короткий історичний нарис розвитку геодезичних вимірів. – Прага, 1928. – 75 с.; 1 к. – Окр. відб. з підруч.: Геодезія. – Ч. 1. – Вип. 1; *Його ж.* Техніка межовання на Україні на початку XVI століття // Техн. вісті. – 1928. – № 3. – С.65–68; *Його ж.* Штучні межові знаки України в XVII столітті // Техн. вісті. – 1929. – № 1. – С.1–6; *Idem.* Starobylé geodetické práce na Ukrajině // Zeměpisný věstník. – 1927. – № 4. – С. 49–55; *Idem.* O vývoji starodávné techniky zemi měřictví na Ukrajině // Věstník VI. Sjezdu československých přírodovědců, lékařů a inženýrů v Praze. – Die III. – Praha, 1928. – S. 13–14; *Його ж.* Межова справа на Україні за Козаччини (1648–1764). – Подєбради, 1931. – 16 с. (Окр. відб. з «Зап. Укр. Господар. Акад. у Подєбрадах». – Т. 3. – Вип. 2. – Подєбради, 1930. – С.1–16); *Idem.* Guillaume le Vasseur de Beauplan et son intervention dans l'histoire cartographique de l'Ukraine // Journal des geometres experts et topographes français. – 1935. – № 175. – P. 271–276.

²⁹ *Крип'якевич І.П.* Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання: Зб. ст. – К., 1964. – Вип. 1. – С.263–267.

³⁰ *Павлова В.П.* Картографическое изучение территории Украины: (Ист. обзор): Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 1954. – 13 с.; *Її ж.* Картографічне вивчення території західних областей України в період до воз'єднання їх з Радянською Україною // Геогр. зб. – 1960. – Вип. 3. – С.179–189; *Її ж.* Географічні відомості про територію України по «Книге Большому Чертежу» // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту: Зб. геогр. фак. – 1954. – Т. 13. – Вип. 3. – С.187–194; *Її ж.* Територія України на вітчизняних картах XVI–XVII ст. // Вісн. Київ. ун-ту: Сер.: геологія та географія. – 1961. – Вип. 1. – № 4. – С.86–91; *Її ж.* Територія України на іноземних картах XVI–XVII вв. // Там само. – 1963. – Вип. 2. – № 5. – С.95–98; *Её же.* Картографирование территории Украины в период с конца XVIII в. до 1861 г. // Геодезия, картография и аэрофотосъемка: Межвед. респ. науч.-техн. сб. – 1966. – Вып. 4. – С.84–89; *Її ж.* Картографічне вивчення території України в другій половині XVIII ст. // Географічні дослідження на Україні. – К., 1971. – Вип. 3. – С.109–116; *Її ж.* Картографічне вивчення території України в кінці XVII і першій половині XVIII ст. // Вісн. Київ. ун-ту: Сер. геогр. – 1970. – № 11. – С.64–69; *Її ж.* Картографічне вивчення території України в період 1861–1917 рр. // Географічні дослідження на Україні. – К., 1970. – Вип. 2. – С.141–149; *Її ж.* Найбільш рання вітчизняна карта території України, що збереглася до наших днів // Вісн. Київ. ун-ту: Сер. геол. та геогр. – 1966. – № 7. – С.118–120; *Її ж.* Російська рукописна карта річки Дніпро першої половини 18 ст. // Наукові записки: Зб. геогр. ф-ту Київ. держ. ун-ту. – 1956. – Т. 15. – Вип. 10. – № 4. – С.125–129; репр. карти; *Павлова В.П., Вугерничек И.В.* Картографические источники для историко-географического картографирования Украины XVII в. // Задачи картографического обеспечения охраны природы и окружающей среды: Тез. докл. – Москва, 1975. – С.160–162.

³¹ *Иванов Б.П.* К истории русской картографии XVII века // Изв. Харьков. отд-ния Геогр. о-ва Союза ССР. – 1963. – С.133–134; *Его же.* Карта в обороне южной границы России: [О картах XVI, XVII вв., служивших Москов. государству пособием при решении задач оборон. характера] // Материалы Харьков. отд-ния Геогр. о-ва СССР. – Х., 1964. – Вып. 1. – С.180–182; *Его же.* Русская картография до XVII века // Там же. – С.175–180; *Его же.* Картография в Харьковском университете // Тр. геогр. фак. – 1955. – Т. 2. – С.77–82. – (Учен. зап. Харьк. ун-та. – Т. 56); *Его же.* Петр I и русская картография // Материалы Харьков. отд-ния Геогр. о-ва Украины. – 1968. – Вып. 5. – С.20–24.

³² Харченко А.С. Про створення Національного атласу Української РСР та його складової частини – історичного атласу // УІЖ. – 1966. – № 4. – С.83–85; Харченко А.С., Павлова В.П., Вугерничек І.В. До методики картографічної розробки історичного атласу Української РСР // Вісн. Київ. ун-ту: Сер.: географія. – 1975. – № 17. – С.50–53; Харченко А.С. Розвиток атласного комплексного географічного картографування Української РСР // Укр. історико-географічн. зб. – 1971. – Вип. 1. – С.49–59; Його ж. Розвиток в УРСР атласного картографування природних умов та природних ресурсів за 50 років Радянської влади // Географічні дослідження на Україні: Доп. і повідомл. – К., 1969. – Вип. 1. – С.173–180.

³³ Гаврилова Э.С. Карта города Львова и ее развитие. – [Л.], 1956. – 80 с.; Её же. Краткий исторический обзор картографирования западных областей Украины (XIV в. – начало XX в.) // Науч. зап. / Львов. политехн. ин-т. Сер. геодез. – 1961. – № 6. – С.229–242.

³⁴ Жупанський Я.І. Дещо з історії економічного картографування України // Наук. вісник Вінницького державного університету. – 1999. – № 9. – С.68–70; Його ж. Дещо з історії топографо-картографічних робіт на території Чернівецької області з найдавніших часів до кінця 40-х років XX ст. // Вісник геодезії та картографії (ВГК). – 1998. – № 3. – С.54–60; Його ж. Історія географії в Україні. – Л., 1997. – 262 с.; Його ж. Картографо-геодезичні дослідження території Чернівецької області // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – 1996. – Вип. 3. – Географія. – С.24–41; Його ж. Стародавня картографічна інформація про Україну // Укр. геогр. журнал (УГЖ). – 1993. – № 1. – С.46–50; Жупанський Я.І., Джаман В. Головні етапи картографування західноукраїнських земель (до початку XX ст.) // Історія української географії (ІУГ). – 2000. – Вип. 2. – С.88–93; Жупанський Я.І., Сидор Б.І. О картографической изученности Северной Буковины в досоветский период // Тез. докл. XXI науч. сес. Черновиц. гос. ун-та: Секция геогр. наук. – 1965. – С.47–49; Жупанський Я.І. Дещо з історії соціально-економічної картографії в Україні // Картографія та вища шк.: Зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 3. – С.73–75; Його ж. Картографічна творчість В. Кубійовича і розвиток соціально-економічної картографії // Історія української географії і картографії: Матеріали наук. конф., присвяч. 95-річчю від дня народж. проф. В. Кубійовича, Тернопіль, 25–26 груд. 1995 р. – Тернопіль, 1995. – С.17–19; Його ж. Розвиток української картографії в 20–30-ті роки // ВГК. – 1994. – № 2. – С.101–104.

³⁵ Володченко А., Шевченко В.О. Доісторичні карти України. – Дрезден, 2004. – 61 с., 24 рис.; Шевченко В.О. Карта з палеоліту // Історія української географії і картографії. – С.263–267; Його ж. Національна реліквія // УГЖ. – 1994. – № 1. – С.57–59; Його ж. Просторові картографічні уявлення трипільців // ВГК. – 2004. – № 4. – С.45–47; Wolodtschenko A., Scheutschenko W.O. Prahistorische Kartenzeichen und ihre verfahrenstechnische Aspekte (am Beispiel der Ukraine) // 9 International Kongress der DGS. TU Dresden, 3–6.10.1999. – Dresden, 2002. – S. 101–114; Шевченко В.А. Медико-географическое картографирование территории Украины. Гл. I. Медико-географическое картографирование в Украине. – К., 1994. – С.4–24; Його ж. Картографічна діяльність Н.Ф. Лисянського // ВГК. – 2003. – № 3. – С.57–60; Його ж. Картографічна спадщина В.Г.Григоровича-Барського (До 300-річчя від дня народження) // Картографія та вища школа. – 2001. – Вип. 5. – С.111–115; Його ж. Тричі Перший (видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський). – К., 2003. – 128 с.

³⁶ Височенко С.М., Ровенчак І.І. Товтри на найдавніших географічних картах // Подільський національний парк: доцільність і проблеми створення: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Кам'янець-Подільський, 23–24 верес. 1993 р. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.151–153; Їх же. Карта «Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма» XVII ст. – одна з найстаріших карт України // ВГК. – 2000. – № 1. – С.51–54; Ровенчак І.І. Григорій Величко – український географ і картограф французької школи // Історичне картознавство України: Зб. наук. пр. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2003. – С.281–286; Його ж. Фактори та джерела видання Г. Величком «Народописної карти українсько-руського народу» в 1896 р. // Картографія та історія України: Зб. наук. пр. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2000. – С.109–118; Ровенчак І.І., Симутіна А.Л. Перші етнографічні карти // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1992. – № 1. – С.22–26; Ровенчак І.І., Цюцюра Л.Ю. Початки української історичної картографії у творах Ісидора Шпараневича 1860-х років // ВГК. – 2006. – № 3. – С.45–48; Ровенчак І.І., Шубер П. Професор Еуге-

ніуш Ромер: здобутки і втрати на ниві географії та картографії // ІУГ. – 2003. – Вип. 8. – С.17–22; *Ровенчак І.І.* Карта України 1918 р. Павла Тутковського в контексті тогочасного розвитку української національної картографії // Історичне картознавство України. – С.201–206.

³⁷ *Гордєєв А.Ю.* Картографування Чорного та Азовського морів з найдавніших часів до кінця XVII століття // Геоморфологія в Україні: Новітні напрямки і завдання – К., 1999. – С.155–159; *Его же.* Картографія Чорного и Азовского морей: Ретроспектива. До 1500 г.; період 1500–1600 гг.; період 1600–1700 гг. [Електронний ресурс]. – К., 2006. – 1 електрон. опт. диск: цв.; 12 см.

³⁸ *Гулкєвич В.Г., Донцов О.О.* Топографічна вивченість території України: (Історія, сучас. стан, перспективи, пробл.) // ВГК. – 1995. – № 2. – С.25–31; *Донцов О.О.* Науково-прикладні аспекти удосконалення змісту та використання топографічних карт і планів у народному господарстві України: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 1997. – С.7–10.

³⁹ *Мороз І.В., Якобчук М.Ф.* Государственное картографирование территории СССР в масштабе 1:25 000. Зона обслуговування підприємства №13. – К., 1984. – 342 с.

⁴⁰ *Бондар А.Л., Лепетюк Б.Д., Шевчук П.М.* Геодезична служба колись і тепер // ВГК. – 2001. – № 3. – С.9–17; *Сосса Р.І., Лепетюк Б.Д., Шевчук П.М.* Державна картографо-геодезична служба України на переломі тисячоліть // Державна картографо-геодезична служба України (1991–2006). – К., 2006. – С.5–30; *Шевчук П.М., Савуцик М.В., Заєць І.М.* Історичний огляд становлення і розвитку Українського аерогеодезичного підприємства // ВГК. – 1999. – № 2. – С.20–28.

⁴¹ *Мороз С.А., Оноприєнко В.І., Присєдько В.Л.* Геологическая картография: исторические и методологические аспекты. – К., 1991. – 50 с. – (Препр.); *Присєдько В.Л.* Геолого-економічне картографування: погляд у минуле і сучасність // ВГК. – 1999. – № 1. – С.30–33.

⁴² *Пересадько В.А.* Історія розвитку еколого-природоохоронного картографування в країнах близького і далекого зарубіжжя // ВГК. – 2001. – № 2. – С.25–31.

⁴³ *Золовський А.П.* Комплексне картографування економіки сільського господарства Української РСР за роки радянської влади // Історичні дослідження: Вітчизн. історія: Республ. міжвід. зб. – 1981. – Вип. 7. – К. – С.25–30.

⁴⁴ *Лєвицький І.Ю.* Научные основы комплексного сельскохозяйственного картографирования. – Москва, 1975. – С.10–22.

⁴⁵ *Прасул Ю.І.* З історії регіонального туристичного картографування // Картографія та вища школа. – С.104–110.

⁴⁶ *Северинов В.Ф.* Етапи історії туристського картографування території України // Історія української географії і картографії. – С.237–241.

⁴⁷ *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис.– К., 2000. – 248 с., 36 іл.; *Його ж.* Картографування території України: Історія, перспективи, наукові основи. – К., 2005. – 292 с., 56 іл.; *Сосса Р.І., Падюка Н.В.* «Нова спеціальна карта Австро-Угорщини...» масштабу 1:75 000 на територію України: Із зібрань Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України // ВГК. – 2003. – № 3. – С.48–50; *Сосса Р.І.* Зародження й початки становлення державної картографо-геодезичної служби в Україні // Військ.-іст. альм. – 2005. – № 1. – С.13–26; *Його ж.* Топографічне картографування західноукраїнських земель у складі Польщі в 1918–1939 рр. // ІУГ. – 2003. – Вип. 7. – С.72–75; *Його ж.* Топографічне картографування території України (1920–2002 рр.): Бібліогр. покажч. – К., 2003. – 128 с.; *Його ж.* Історія картографування території України: Підруч. для студ. вищих навч. закл. – К., 2007. – 336 с.; *Його ж.* Євгеніуш Ромер і «Książnica-Atlas» у Львові // Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва: Зб. наук. пр. Захід. геодез. т-ва. – Л., 2005. – С.331–335.

⁴⁸ *Галкович Б.Г.* Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVII ст. // УІЖ. – 1971. – № 9. – С.138–145; *Кабузан В.М., Махнова Г.П.* Матеріали «Для історичного атласа України» XVIII ст., що зберігаються в центральних державних архівах Москви та Ленінграда // Там само. – 1967. – № 3. – С.132–142; *Яцунський В.К.* Про створення історичного атласу України // Там само. – 1965. – № 7. – С.30–34; *Його ж.* З приводу відгуків на статтю «Про створення історичного атласу України» // Там само. – 1966. – № 4. – С.82–83.

⁴⁹ Дашкевич Я.Р. Завдання історичного картознавства в Україні // Картографія та історія України. – С.13–17; Його ж. Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республ. наради, груд. 1988 р. – К., 1988. – С.228–230; Його ж. Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р. // Боплан і Україна: Зб. наук. пр. – Л., 1998. – С.82–87; Його ж. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XIX ст. // Історичні дослідження: Вітчизн. історія: Респ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1985. – Вип. 2. – С.85–90; Його ж. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К., 1990. – С.155–169; Його ж. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) // Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. пр. – К., 1992. – С.13–21; Його ж. Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження: 1981. – Вип. 7. – С.88–93; Його ж. Україна на картах XIV–XVI ст. Стан і проблематика досліджень // Історико-географічні вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. пр. – К., 1988. – С.94–100; Його ж. Бібліографічна Бопланіана // Боплан і Україна. – С.294–318; Його ж. Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Там само. – С.46–77; Його ж. Боплан у дослідженнях 1991–2000 рр.: Підсумки і завдання // Історичне картознавство України. – С.95–102; Його ж. Великий кордон України за картами Боплана: (Політ. та конфес. відносини) // Там само. – С.103–117; Його ж. Великомасштабна картографія України XVIII ст.: Міські та військ. плани // Картографія та історія України. – С.45–47; Його ж. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. – С.7–14; Його ж. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII–XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. пр. – К., 1991. – С.43–54.

⁵⁰ Боплан і Україна. – 318 с.; Картографія та історія України. – 348 с.; Історичне картознавство України: Зб. наук. пр. – Л., 2004. – 516 с., репрод. карт; Історична топографія і соціотопографія України: Зб. наук. пр. – Л., 2006. – 512 с.

⁵¹ Вавричин М.Г. Нижнє Подніпров'я в європейській картографії першої половини XVII ст. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 2–4 жовт. 1997. – Запоріжжя, 1997. – Секц. 1, 2. – С.110–114; Її ж. Карта залізних гут Бойківщини у праці Б. Гакета про північні Карпати // Б. Гакет – дослідник Південно-Східної і Центральної Європи: Дослідж. і матеріали. – Л., 2000. – С.139–143; Її ж. Гійом Левассер де Боплан – картограф України // Історичне картознавство України. – С.118–133; Її ж. До історії створення Г. Бопланом карт України // Боплан і Україна. – С.88–113; Її ж. Карта Полісся Даниеля Цвіккера // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т. 1. – С.781–790; Її ж. Картографічні видання Київської археографічної комісії // Матеріали ювіл. конф., присвяч. 150-річчю Київ. археогр. коміс., Київ; Седнів, 18–21 жовт. 1993 р. – К., 1997. – С.336–368; Її ж. Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи // Картографія та історія України. – С.18–22; Її ж. Маловідомі карти України Г.Боплана // Боплан і Україна. – С.114–122.

⁵² Купчинський О.А. Про описання і каталогізацію картографічних творів // Арх. України. – 1971. – № 3. – С.51–62; Його ж. Ермітажна збірка рукописних карт українських територій XVIII ст. // Картографія та історія України. – С.236–241; Його ж. Микола Кулицький — визначний український картограф 30-х – 40-х років XX століття // Історичне картознавство України. – С.297–317; Його ж. Причинки до історії української картографії 30–40 років XX ст.; Микола Кулицький // Марра Mundi: Зб. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його семидесятиліття. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1997. – С.790–808.

⁵³ Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Л.; Мюнхен, 1993. – 223 с.; Його ж. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення / Наук. т-во ім. Шевченка в Європі. – Париж, Б. в.; Л., 1996. – 703, XVI [1] с.: іл.; Його ж. Володимир Кубійович і українська географія та картографія // Історія української географії і картографії. – С.5–17.

⁵⁴ Штойко П.І. Степан Рудницький (1877–1937): Життєписнобіогр. нарис. – Л., 1997. – 182 с.; Його ж. Українсько-австрійські картографічні зв'язки (за матеріалами віденського видавництва «Freytag und Berndt») // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. – 2002. – Вип. 138. – С.206–210; Його ж. Видавнича діяльність Українського науково-дослідного

інституту географії та картографії // ІУГ. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – Вип. 2. – С.27–33; *Його ж.* Проблеми картографії доби Української Народної Республіки // Картографія та історія України. – С.123–132.

⁵⁵ *Высоченко С.М.* Украинские карты, изданные во Львове во второй половине XIX – 30-х годах XX в. в фондах ЛНБ им. В. Стефаника АН УССР // Бібліотека – скарбниця духовності: Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника АН України, Львів, 5–8 верес. 1990 р. – К., 1993. – С.160–167; *Падюка Н.В.* Етнокартографічні праці С. Рудницького // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 2. – С.222–227; *Її ж.* Українці на «Етнографічній карті Австрійської монархії» К. Черніга // Історична топографія і соціотопографія України. – С.299–315; *Ровенчак І.І.* Фактори та джерела видання Г. Величком «Народописної карти українсько-руського народу» в 1896 р. // Картографія та історія України. – С.109–118; *Ровенчак І.І., Симутіна А.Л.* Перші етнічні карти українських земель XIX століття: (За матеріалами картогр. фонду ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР) // Бібліотека – науці: Зб. наук. ст. / АН УРСР. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – К., 1990. – С.69–77; *їх же.* Перші етнографічні карти // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1992. – № 1. – С.22–26; *Ровенчак І.І., Цюцюра Л.Ю.* Початки української історичної картографії у творах Ісидора Шараневича 1860-х років // ВГК. – 2006. – № 3. – С.45–48.

⁵⁶ *Вавричин М.Г.* Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР // Бібліотека і науково-технічний прогрес: Темат. зб. наук. пр. / Львів. нац. б-ка. – Л., 1975. – С.101–109.; *Падюка Н.В.* Бопланіана у фонді кабінету картографії ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України // Історичне картознавство України. – С.164–184; *Высоченко С.М., Симутіна А.Л.* Картографічна колекція Наукового товариства ім. Т. Шевченка: (Короткий огляд історії та змісту) // ВГК. – 1994. – № 2. – С.136–144; *Паславський Т.Б., Падюка Н.В.* Картографічні видання у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України // Картографія та історія України. – С.228–233.

⁵⁷ *Герус А., Шовкопляс Т.* Картографічні фонди Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та історія їхнього формування // Історична топографія та соціотопографія України. – С.461–467; *Осталецька О.І., Шовкопляс Т.І., Герус А.Л.* Рукописні картографічні документи в фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і особливості роботи з ними // Картографія та вища школа: Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 6. – С.65–68; *Шовкопляс Т.І., Герус А.Л.* Плани Києва у фондах сектору картографічних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Там само. – 2006. – Вип. 11. – С.273–276.

⁵⁸ *Демченко А.* Картографічні видання XVI – першої половини XVII ст. як взірць друкарського мистецтва: (На матеріалах від. рукописів та рідкіс. кн. Наук. б-ки Львів. ун-ту) // Зб. наук. пр. відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П. Максименка. – Л., 1997. – С.107–127; *Її ж.* Атласи картографічної фірми Блау – найвище досягнення голландського атласного картографування XVII ст. // Картографія та історія України. – С.40–44.

⁵⁹ *Кришталович У.Р.* Найдавніші рукописні карти Галичини: (сс. Підтемне, Кугаїв, м-ко Раковець) // Історичне картознавство України. – С.187–194; *Її ж.* Рукописні карти Галичини XVII–XVIII ст. у фондах ЦДІАЛ // Картографія та історія України. – С.218–227; *Її ж.* Рукописні карти Галичини XVIII століття [у фондах ЦДІАЛ України] // Зап. НТШ. – Л., 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.416–437; *Купчинський О.А.* Україна в картографічних працях колекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові // Укр. іст.-геогр. зб. – К., 1971. – Вип. 1. – С.226–237.

⁶⁰ *Сапожников І.В., Солодова В.* Перелік карт та планів, які стосуються Хаджибея (Одеси) та Буго-Дністровського межиріччя, другої половини XVIII ст. // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797 рр.): До 210-ї річниці штурму Хаджибейс. замку: Невичерпні джерела пам'яті. – Одеса, 1999. – С. 310–325.

⁶¹ *Шевченко В.О.* Унікальна колекція старовинних карт // Картографія та вища школа. – К., 1999. – Вип. 3. – С.75–77; *Шевченко В.О., Палієнко Л.О., Гордєєв А.Ю.* Картографічні раритети з колекції графа М.С. Воронцова // ВГК. – 2003. – № 2. – С.51–53; *Шевченко В.О., Провізіл П.В.* Карты в экспозиції Новгород-Сіверського краєзнавчого музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» // Картографія та вища школа. – 2004. – Вип. 9. – С.148–151.

⁶² Пономаренко Л.А. Історична топонімія Києва // Питання історичної ономастики України: Зб. наук. ст. – К., 1994. – С.157–165; *Її ж.* Картографо-геодезичні матеріали архівів міста Києва XVI–XIX ст. // Арх. України. – 1972. – № 4. – С.63–67; *Її ж.* Картографо-геодезичні пам'ятки Одещини (XVIII – початок XIX ст.) // Одесі – 200: Тези доп. міжнар. наук.-теорет. конф., присвяч. 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С.139–140; *Її ж.* Картографо-геодезичні пам'ятки території Запорізької Січі // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання науки: Тези доп. Всеукр. наук.-техн. конф. – Дніпропетровськ, 1994. – С.119–120; *Її ж.* Київ в картографічних джерелах XVII–XVIII ст. // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. / Ін-т історії АН УРСР, Полтав. пед. ін-т ім. В.Г.Короленка. – К., 1980. – С.144–146; *Її ж.* Плани й економічний опис Корсуня та його округи // Пр. центру пам'ятокзнавства. – 2001. – Вип. 3. – С.226–235; *Її ж.* Плани м. Києва кінця XVII – початку XIX ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С.237–241; *Її ж.* Плани м. Києва XVII–XIX ст. як історичне джерело // Київська старовина. – 1972. – С.62–69; *Її ж.* Українські землі на карті Річчі Заноні // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукр. конф. – К., 1995. – Ч. 1. – С.173–174.

⁶³ Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Півд. України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С.122–135; *Його ж.* Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. в архівосховищах Москви та Петербурга: Показч. справ. – Запоріжжя, 1996. – 61 с. – (Запорозька спадщина; Вип. 1); *Його ж.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел. – К., 2000. – 307 с.; *Його ж.* Топографічні описи Південної України початку XIX століття // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С.28–51.

⁶⁴ Пирко В.А. Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 г. // Проблемы истории географии России: Сб. ст. – Москва, 1983. – Вып. 4. – С.157–167; *Його ж.* Матеріали картографії як джерело до історії Півдня України XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5/6, Т. 8/9. – С.25–39; *Його ж.* Картографічні матеріали півдня України XVII [XVIII] століття // Зап. НТШ. – Л., 1996. – Т. 231. – Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.400–414.

⁶⁵ Сапожников И.В. Картографические материалы по археологии, истории и географии низовий Буга и Днепра: Работы А.П. Чиркова 1863–1866 гг. // Історія. Етнографія. Культура: Матеріали 3-ї Миколаїв. обл. краєзн. конф. – Миколаїв, 2000. – С.259–265; *Его же.* Матеріали по исторической географии дельты Дуная: (К 170-летию ликвидации Задунайск. Сечи). – Одесса, 1998. – 44 с.; *Его же.* Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов: (К 210 годовщине штурма Хаджибейск. замка). – Ильичевск, 1999. – 80 с.; Сапожников И.В., Кожокару В.М. Российские карты земель Юго-Западной Украины и Молдовы времен войны 1768–1774 гг. // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва: Матеріали наук.-практ. конф. – Нікополь, 2001. – С.189–194; Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса, 1998. – 272 с.; к.; Сапожников И.В. Лівобережне Подністров'я в середині XVIII століття: за даними картографії // Київ. старовина. ... – 2000. – № 5. – С.39–49; *Його ж.* Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. – Іллічівськ, 1999. – 84 с.

⁶⁶ Люта Т.Ю. Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х років XVII ст. // Наук. зап. Нац.укр. Києво-Могилян. акад. (НаУКМА): Історія. – К., 1998. – Т. 3. – С.87–93; *Її ж.* Мапа Великого князівства Литовського 1613 р. Миколая – Христофора Радивіла // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1996. – № 2. – С.81–88; *Її ж.* Огляд історіографії публікації джерел з історії землеволодіння у Києві XV–XVI ст. // Наук. зап. НаУКМА: Іст. науки. – К., 2002. – Т. 20, ч. 1. – С.55–61; *Її ж.* Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України. – С.51–65; *Гирич І.Б., Гирич Т.Ю.* План Києва 1786 р. як історико-топографічне джерело // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К., 1990. – С.77–85; Люта Т.Ю. Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII–XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 16 с.; *Її ж.* Пам'ятки архітектури Києва в джерелах картографії XVII – початку XX ст. // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 1998. – Вип. 2. – С.63–71.

⁶⁷ *Хведченя С.В.* Картографическое изучение Ближних и Дальних пещер // Проблемы охраны памятников архитектуры Киево-Печерской лавры. – К., 1991. – С.45–48; *Його ж.* Картографічний літопис лаврських пещер // Історично-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. пр. – К., 1992. – С.21–26; *Его же.* Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999. – 213 с.: ил.; *Його ж.* Найдавніші плани українських монастирів // Пам'ятки України: Історія та культура. – С.78–80; *Його ж.* Перші українські монастирські карти // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 1998. – С.70–79; *Його ж.* Рукотворні підземелля України як пам'ятки історії та культури: (Кразнав. і картогр. аспекти) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С.174 – 190; *Його ж.* Тамниці лаврських святинь. – К., 2004. – 284 с.

⁶⁸ *Вечерский В.В.* Градостроительное развитие Полтавы в XVII–XVIII вв. // Архитектурное наследство. – Москва, 1992. – № 39. – С.139–147; *Його ж.* Архитектура й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. — К. 2001. – 350 с.; *Його ж.* Історіографія архітектури й містобудування доби Гетьманщини // Зап. НТШ. – Л., 2001. – С.18–33; *Його ж.* Пам'ятки архітектури та містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – 588 с.; *Його ж.* Плани міст Гетьманщини й національне містобудування // Пам'ятки України: Історія та культура. – С.66–77; *Його ж.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – 560 с.; *Його ж.* Чи бував Боплан у Новгороді-Сіверському // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1995. – № 1. – С.164.

⁶⁹ *Ленченко В.* Чигирин за планами та описами 1677–1678 років // Історична топографія та соціотопографія України. – С.170–199; *Його ж.* Запорозька Січ у картографії, планах та кресленнях XVII–XVIII ст. // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. – К., 1993. – Вип. 2. – С.19–22; *Його ж.* З історії географічних досліджень України Російською Академією наук у XVIII ст. // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. пр. – К., 1991. – С.124–132; *Його ж.* Невідомий план Запорозької Січі // УІЖ. – 1971. – № 10. – С.106–113; *Його ж.* Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник: Зб. наук. пр. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С.157–189; *Його ж.* Хортицький ретраншемент // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2004. – № 2. – С.70–77; *Його ж.* Полкове місто Слобідської України Острогозьк // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2006. – № 1–2. – С.116–125.

⁷⁰ *Тимофеев В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984. – 218 с.; *Его же.* Формирование градостроительной культуры Юга Украины: (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). – К., 1986. – 284 с.; *Його ж.* Розпланувальні системи південних міст за архівними альбомами кінця XVIII ст. // Архитектура спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – Ч. 1. – С.130–155.

⁷¹ *Ричков П.А.* Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Арх. України. – 1992. – № 5–6. – С.52–61; *Його ж.* Містобудівна еволюція Станіслава у XVII–XIX ст. // Архитектура спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С.196–209; *Його ж.* Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архитектура спадщина України. – 1996. – Вип. 3. – Ч. 2. – С.31–43; *Його ж.* Українські міста в картографічній збірці Віденського воєнного архіву // Арх. України. – 1994. – № 1–6. – С.65–72.

⁷² *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – 160 с.

⁷³ *Закревский Н.* Описание Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание... – Москва, 1868. – Т.1, 2. – 950 с.

⁷⁴ *Климовский С.И.* Социальная топография Киева XVI – середины XVII столетия. – К., 2002. – 229 с., 4 арк. іл.; *Його ж.* Соціально-топографічний розвиток Києва XVI – першої половини XVII століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 18 с.

⁷⁵ *Красовский И.С., Пономаренко Л.А.* Рукописный план Киева 1695 г. // Геодезия и картография. – 1980. – № 5. – С.56–58; *ix же.* До питання про реконструкцію Верхнього міста і Подолу за планом Києва 1695 р. // Історичні дослідження: Вітчизн. історія: Респ. міжвід. зб. – К., 1981. – Вип. 7. – С.93–96.

⁷⁶ *Ленченко В.* План Києво-Печерської фортеці 1768 року // Історична топографія та соціотопографія України. – С.200–203; *Його ж.* Бароковий ансамбль Видубицького монастиря за планом 1740-х рр. // Архитектура спадщина України. – К., 1997. – Вип. 4. – С.160–162; *Його ж.* Генеральний план Києва 1745 року // ВГК. – 2006. – № 3 (42). – С.41–45.

⁷⁷ Попельницька О.О. План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр.: У 2 ч. / НАН України. – К., 2005. – Ч. 1. – С.328–342; *Ї ж.* Історична топографія київських Липок за картографічними та писемними джерелами XVIII – початку XX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2004. – Ч. 7. – С.75–102; *Ї ж.* Історична топографія київського Подолу XVII – першої половини XIX століття. – К., 2003. – 304 с.; *Ї ж.* Київський Поділ XVII–XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 19 с.

⁷⁸ Долинська М. Історична топографія Львова XIV – XIX ст. – Л., 2006. – 356 с.; *Ї ж.* Маловідома літографічна карта Львова першої половини XIX ст. // Історичне картознавство України. – С.266–270.

⁷⁹ Трегубова Т.О. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами // Архітектурна спадщина України. – 1996. – Вип. 3. – Ч. 2. – С.17–31.

⁸⁰ Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія: [Зб. ст.]. – К., 1975. – Т. 16. – С.14–37; *Ї ж.* Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1997. – № 3. – С.88–95; Пламеницька О.А., Пламеницька Є.М. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії. Найдавніша урбаністична структура і фортифікації // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 4. – С.1–80.

⁸¹ Пламеницька О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // Архитектур. наследие. – 1985. – № 33. – С.52–61; *Её же.* Средневековая жилия застройка Каменца-Подольского // Архитектур. наследие. – 1990. – № 37. – С.223–233; *Ї ж.* Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашевича 1673–1679 рр.: До проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. – С.82–104; *Ї ж.* Кам'янець-Подільський. – К., 2004. – 256 с.

⁸² Петришин Г. Карта фон Міґа як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України. – С.54–79; *Ї ж.* Порівняльний аналіз урбанізаційних процесів у Галичині та інших землях Австрійської імперії // Історичне картознавство України. – С.348–388; *Ї ж.* «Карта Ф. фон Міґа» (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. – Л., 2006. – 292 с. (Праці Українського центру історичного містознавства. Вип. 5).

⁸³ Войко Х. Документальні, картографічні та супровідні рукописні матеріали XIX ст. і їхнє застосування у містознавчих дослідженнях Галичини // Історичне картознавство України. – С.318–329.

⁸⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Опис.-стат. джерела / АН УРСР та ін. – К., 1989. – 392 с., 14 к.; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: Опис.-стат. джерела / НАН України та ін. – К., 1997. – 325 с., 63 к., плани; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Опис.-стат. джерела / АН УРСР та ін. – К., 1991. – 220 с., [24] арк. факс.

⁸⁵ Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. – 1:450 000. – К., 2000. – 8 арк. (факс. вид-ня). + поясн. текст. – 72 с. – (Сер.: Пам'ятки України).

⁸⁶ Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кристалович У.Р. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – 208 с.: іл.

⁸⁷ Багров Л.С. Перечень древних карт Черного моря. – Петроград, 1914. – 11 с.; *Его же.* История географической карты: Очерк и указ. лит. // Вестн. археологии и истории. – Петроград, 1917. – Вып. 23. – 136 с.; *Его же.* Чертеж украинским и черкасским городам XVII в. // Труды великих русских учёных за границей. – Берлин, 1923. – Т. 2. – С.30–42; *Idem.* Die ersten Karten der Ukraine (XVII. Jh.). – Berlin, 1935. – Karte VII. – (Anecdota cartographica; 1); *Idem.* Die Geschichte der Kartographie. – Berlin, 1951. – 383 s., 228 Texk., 120 Taf.; *Idem.* The First Maps of the Dniepr Cataracts // Imago Mundi. – 1953. – Vol. 10. – P.87–97; *Bagrow L., Skelton R.A.* Meister der Kartographie. – 1. Aufl. – Berlin, 1963; *Idem.* History of cartography. – London, 1964; *Bagrow L.* History of Cartography. – Cambridge, 1966; *Idem.* A History of the Cartography of Russia up to 1600. – Wolfe Island, 1975. – 139 p.; *Idem.* A History of Russian Cartography up to 1800. – Wolfe Island, 1975. – 312 p.; *Bagrow L., Skelton R.A.* Meister der Kartographie. – Frankfurt/M.; Berlin, 1985. – 594 s.; *Багров Л.С.* История картографии. – Москва, 2005. – 320 с.; *Его же.* История русской картографии. – Москва, 2005. – 523 с.

- ⁸⁸ *Лиодт Г.Н.* Картоведение. Ч. 1. Краткий очерк истории картографии. – 2-е изд. – Москва, 1948. – С.15–130; *Лиодт Г.М.* Картознавство. Ч. 1. Короткий нарис історії картографії. – 2-ге вид. – К., 1951. – С.15–130.
- ⁸⁹ *Салищев К.А.* Картоведение. История картографии. Картография в первобытном обществе и древнем мире. – Москва, 1982. – Гл. 12–15. – С.294–394; *Его же.* Основы картоведения: История картографии и картогр. источники. – Москва, 1962. – 183 с.; *Его же.* Собрание русских карт первой половины XVIII в. в Париже: (Коллекция акад. И.Н. Де-Дилия) // Изв. АН СССР: Сер. геогр. – 1960. – № 4. – С.104–110.
- ⁹⁰ *Богучарсков В.Т.* История географии: Учебное пособие для вузов. – Москва, 2006. – 560 с.
- ⁹¹ *Лебедев Д.М.* География в России 17 века (Допетровской эпохи): Очерки по истории геогр. знаний. – Москва, 1949. – С.18–41; *Его же.* Очерки по истории географии в России XV и XVI веков. – Москва, 1956. – С.199–231; *Его же.* География в России Петровского времени. – Москва, 1950. – С.182–256; *Его же.* Очерки по истории географии в России 18 в. (1725–1800 гг.). – Москва, 1957. – С.5–60.
- ⁹² *Булатов А.М.* О карте Менгдена-Брюса // Естественно-научная книжность в культуре Руси. – Москва, 2005. – С.90–99.
- ⁹³ *Гольденберг Л.А.* Неопубликований «План знаменитої Полтавської битви» // УІЖ. – 1959. – № 3. – С.118–122; *Его же.* Первый академический атлас России и картографические работы Географического департамента Академии наук // Изв. АН СССР: Сер. геогр. – 1975. – № 4. – С.124–136; *Его же.* Петровские геодезисты Сената – составители обзорной карты России: (К 250-летию создания Генер. карты Рос. империи) // Геодезия и картография (ГК). – 1983. – № 6. – С.58–61; *Его же.* План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России: Сб. ст. памяти Н.В.Устюгова. – Москва, 1966. – С.425–427.
- ⁹⁴ *Кусов В.С.* История познания земель российских. – Москва, 2002. – 232 с. *Его же.* Памятники отечественной картографии: Учеб. пособие. – Москва, 2003. – 146 с.; *Его же.* Чертежи Земли Русской XVI–XVII вв.: Каталог-справочник. – Москва, 1993. – 380 с.
- ⁹⁵ *Постников А.В.* Карты земель российских: очерк истории географического изучения и картографирования нашего отечества. – Москва, 1996. – 194 с.; 125 ил.; *Истомина Э.Г., Постников А.В.* Географические карты XVIII–XIX вв. как источник для изучения изменения малых рек Европейской территории России // Вопросы географии. – 1981. – Сб. 118. – С.55–77; *Кабузан В.М., Постников А.В.* Из истории отечественной картографии XIX в. // ГК. – 1976. – № 1. – С.67–70; *Постников А.В.* Материалы, соответствующие съемкам, и карты России XVIII–XIX вв. как памятники к истории картографии и историко-географические источники: Докл. к VIII Междунар. конф. истории картографии. – Москва, 1979. – 18 с.
- ⁹⁶ *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. – Москва, 1979. – С.76–79; *Его же.* Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие сообщ. о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материал. культуры АН СССР. – Москва, 1952. – Вып. 43. – С.3–44; *Его же.* Русские карты Московии XV – начала XVI века. – Москва, 1974. – 112 с.
- ⁹⁷ *Фель С.Е.* Картография России XVIII века. – Москва, 1960. – 227 с.; *Его же.* Критика некоторых источников по истории русской геодезии и картографии [XIX–XX вв.] // История геол.-геогр. наук. – Москва, 1962. – Вып. 3. – С.172–181. – (Тр. Ин-та истории естествознания и техники; Т. 42); *Его же.* Петровские геодезисты и их участие в создании русской картографии 18 века // Вопр. географии. – Москва, 1950. – Сб. 17. – С.5–22.
- ⁹⁸ *Шибанов Ф.А.* О сущности и содержании истории картографии и итоги работы советских ученых в этой области за 50 лет // Вестн. ЛГУ: Геология и география. – 1967. – Вып. 2. – С.104–108; *Его же.* Очерки по истории отечественной картографии. – Ленинград, 1971. – 160 с.; *Его же.* Указатель картографической литературы, вышедшей в России с 1800 по 1917 год. – Ленинград, 1961. – 224 с.; *Его же.* И.И. Стебницкий – геодезист-картограф и географ, выдающийся деятель географического общества (К 150-летию со дня рождения) // Изв. Всесоюзн. геогр. об-ва (ВГО). – 1982. – Т. 114. – Вып. 5. – С.416–424; *Его же.* Подготовка картографических кадров в России в 19 и начале 20 вв. // Ученые записки ЛГУ: Геология. География. – 1958. – Вып. 12. – № 226. – С.75–93; *Его же.* «Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма» // Изв. ВГО. – 1952. – Т. 84. – Вып. 1. – С.93–95.

⁹⁹ *Андреев Н.В.* Географические труды офицеров Генерального штаба (1836–1868 гг.) и их значение для развития географии в России: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Москва, 1963. – 16 с.

¹⁰⁰ *Глушков В.В., Долгов Е.И., Шаравин А.А.* Корпус военных топографов в годы Первой мировой войны. – Москва, 1999. – 232 с.: ил.; *Глушков В.В.* Становление и развитие военной картографии в России (XVIII–начало XX в.): Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – Москва, 2003. – 60 с.

¹⁰¹ *Новокишанова З.К.* Алексей Андреевич Тилло. Картограф, геодезист и географ. – Москва, 1961. – 120 с.; *Её же.* Иероним Иванович Стебницкий (1832–1897). Военный геодезист, географ и ученый. – Москва, 1960. – 92 с.; *Её же.* Карл Иванович Теннер. Военный геодезист. – Москва, 1957. – 100 с.; *Новокишанова-Соколовская З.К.* Картографические и геодезические работы в России в XIX – начале XX в. – Москва, 1967. – 265 с.

¹⁰² *Папковский П.П.* Из истории геодезии, топографии и картографии в России. – Москва, 1983. – 159 с.

¹⁰³ *Постников А.В.* Развитие крупномасштабной картографии в России. – Москва, 1989. – 232 с.

¹⁰⁴ *Никишов М.И.* Сельскохозяйственные карты и атласы. – Москва, 1957. – С.26–39; *Его же.* Экономические карты и атласы // 50 лет советской геодезии и картографии. – Москва, 1967. – С.292–309.

¹⁰⁵ *Преображенский А.И.* Первый русский экономический атлас // Вестн. Москов. ун-та. – 1948. – № 3. – С.161–170; *Его же.* Первый транспортно-экономический атлас России // Изв. ВГО. – 1956. – Т. 88. – С.384–386; *Его же.* Русские экономические карты и атласы. – Москва, 1953. – 329 с.; *Его же.* Экономические карты в дореформенной России: (Материалы к истории рус. экон. картографии) // Вопр. географии. – 1950. – Сб. 17. – С.105–138; фрагм. карт; *Его же.* Экономические карты. – Москва, 1942. – 90 с.: ил.; табл.; *Его же.* Советская экономическая картография (1917–1947) // Вопр. географии. – 1949. – Сб. 11. – С.53–72.

¹⁰⁶ *Богданов К.А.* Картографическое производство Военно-Морского Флота: Ист. очерк. – Ленинград, 1977. – 200 с.; ил.

¹⁰⁷ *Фоменко И.К.* Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII – XVII в. – Москва, 2007. – 408 с.; ил.

¹⁰⁸ *Гольденберг Л.А.* К вопросу о картографическом источниковедении // Историческая география России XII – начала XX в. – Москва, 1975. – С.217–233; *Его же.* Развитие отечественной исторической картографии // Вопр. истории. – 1974. – № 7. – С.33–48; *Его же.* Русские картографические материалы как исторический источник и их классификация: (По фундам. центр. гос. ист. арх. СССР): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1958. – 18 с.; *Гольденберг Л.А., Медушевская О.М.* О методике издания картографических источников // Ист. арх. – 1961. – № 4. – С.193–203.

¹⁰⁹ *Медушевская О.М.* Историческая география как вспомогательная историческая дисциплина. – Москва, 1959. – 21 с.; *Её же.* Историческая картография как специальная историческая дисциплина. – Москва, 1957; *Её же.* Картографические источники XVII–XVIII вв.: Учеб. пособие по источниковедению истории СССР. – Москва, 1957. – 28 с.; *Её же.* Картографические источники первой половины XIX века. – Москва, 1959. – 45 с.

¹¹⁰ *Постников А.В.* Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – Москва, 1985. – 214 с.

¹¹¹ *Беликов Е.Ф., Соловьев Л.П.* Библиографический указатель геодезической литературы с начала книгопечатания до 1917 г. – Москва, 1971. – 272 с.; Библиографический указатель геодезической и картографической литературы за 20 лет (1917–1937 г.). – Москва, 1938. – Вып. 1. Книги и брошюры. – 126 с.; Библиографический указатель литературы по картографии, изданной в СССР в 1938–1958 гг. – Москва, 1962. – 208 с. (Труды Центр. науч.-исслед. ин-та геодезии, аэрофотосъемки и картографии (ЦНИИГАиК). – Вып. 156); *Гинзбург Г.А., Карпов Н.С., Салманова Т.Д.* Математическая картография в СССР. Ч. 1. Исторический очерк и справочные данные. – Москва, 1955. – 232 с.: ил. – (Тр. ЦНИИГАиК; Вып. 99); *их же.* Математическая картография в СССР. – Ч. 2. – Аннотированный указатель литературы по математической картографии и картометрии. – Москва, 1955. – 232 с. – (Тр. ЦНИИГАиК; Вып. 108); *Комедчиков Н.Н., Лютый А.А.,*

Нарских Р.С. Национальная библиография научно-технической литературы по картографии 1959–1983 гг. – Т. 1. – Москва, 1996. – С.9–103.

¹¹² *Rastawiecki E.* Mappografia dawnej Polski. – Warszawa, 1846. – X, 159 s. repr. – Warszawa, 1951.

¹¹³ *Dzikowski M.* Katalog atlasów Biblioteki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów Joachima Lelewela. – Wilno, 1935–1940; *Idem.* Zbiór Kartograficzny Uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie Ateneum Wilenskie. – Wilno, 1933. – S. 186–321.

¹¹⁴ *Olszewicz B.* Dorobek polskiej historii geografii i kartografii w latach 1945–1969. – Warszawa, 1971. – 172 s.; *Idem.* Polska kartografia wojskowa: (Zarys historyczny) = La cartographi malitaire polonaise: (Essai historique). – Warszawa, 1921. – 199, LXXX s.; *Idem.* Polskie zbiory kartograficzne // PPK. – L., 1924. – N. 1. – S. 289–327; *Idem.* Kartografia polska XV i XVI wieku: (Przegląd chronologiczno-bibliogr.) // PPK. – L.; Warszawa, 1930. – T. 4. – № 31. – S. 147–168; *Idem.* Kartografia polska XVII wieku: (Przegląd chronologiczno-bibliogr.) // PPK. – L.; Warszawa, 1931. – T. 5. – № 36. – S. 109–138; *Idem.* Kartografia polska XVIII wieku: (Przegląd chronologiczno-bibliogr.) // PPK. – 1932. – № 38/39, 40. – S. 181–208, 245–310; *Idem.* Kartografia polska XIX wieku: (Przegląd chronologiczno-bibliogr.). – W. Wernerowa. – Warszawa, 1998. – T. 1, 2. – 528 s.

¹¹⁵ *Buczek K.* Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – 120 s., 48 map; *Idem.* The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966; Amsterdam, 1982; *Idem.* Wołyń w dawnej kartografii (wieki XV–XVIII) // Roczn. Wołyńskiego. – Równe, 1935. – T. 4; *Idem.* Beauplaniana // Wiad. Służby Geogr. – Warszawa, 1934. – R.8. – № 1. – S.1–36, 2 mapy, 2 tabl.; *Idem.* Z dziejów kartografii ziem ruskich: (Na marginesie wydawnictwa: Anecdota cartographica edita a L. Bagrow. I. Die ersten Karten der Ukraine (XVII jh.). – Berlin, 1935) // Ziemia Czerwieńska. – L., 1936. – R. 2. – S.127–128; *Idem.* Ze studiów nad mapami Beauplana: (Z powodu pracy R. Jacyka Analiza mapy Ukrainy Beauplana) // Wiad. Służby Geogr. – Warszawa, 1933. – R. 7. – № 1. – S.20–53, 3 mapy.

¹¹⁶ Wśród starych map i atlasów Biblioteki Narodowej w Warszawie. – Warszawa, 1982. – 251 s.: ill.; *Krassowski B.* Polska na mapach wydawców norymberskich i augsburskich z XVIII wieku. – Warszawa: Bibl. Nar., 1985. – 156 s. – (Studia i Materiały z Historii Kartografii; T. 6); *Idem.* Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945. – Warszawa, 1973. – 364 s.; *Krassowski B., Tomaszewska M.* Mapy topograficzne ziem polskich 1871–1945. – T. 1. – Polskie mapy topograficzne wydane w latach 1918–1945. – Warszawa, 1979; *Krassowski B., Krassowska I.* Mapy topograficzne ziem polskich, 1871–1945. – T. 2. Służba Geograficzna w Polskich siłach zbrojnych na Zachodzie w latach 1939–1946. – Warszawa, 1989. – 160 s.: 13 rys.

¹¹⁷ *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. – Wyd. 2, popr. i uzup. – Poznań, 1989. – 279 s. – (Ser. Historia; №138); *Idem.* Stosunki z Turcją i Tatarszyzną w Kartografii staropolskiej XVI–XVIII w. // Polska: Niemcy. Europa. Studia. – Poznań, 1977. – S.91–100; *Idem.* Ziemie ruskie w kartografii polskiej XVI–XVII wieku // Studia Źródłozn. – 1978. – T. 23. – S.107–116; *Його ж.* План оборонного табору коронного війська в Збаражі 1649 р. // Боплан і Україна: 36. наук. пр. / Брандон. ун-т (Манітоба, Канада) та ін. – Л., 1998. – С.123–145; *Idem.* Jzyef Naroński współautorem beauplanowskich map Ukrainy i Dniepru z połowy XVII w.: Aneks. Reprodukcyjne mapy generalnej Ukrainy Wilhelma Beauplana // Pax et bellum. – Poznań, 1993. – S.17–27. – (Uniw. im. A. Mickiewicza (UAM). Seria Historia. – № 175); *Idem.* Plan obronnego obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej: Księga pamiątkowa afiarowana prof. dr. Władysławowi A. Serczykowi w 60 rocznic Jego urodzin. – Białystok, 1995. – S.205–216, 5 rys.; *Idem.* Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Karola Pertheesa «Polonia» z końca XVIII wieku // Zesz. nauk. UAM: Historia. – 1971. – Z. 11. – S.187–217.

¹¹⁸ *Bzinkowska J.* Mapy ziem dawnej Polski – od XV do XVIII wieku – w wybranych atlasach Biblioteki Jagiellońskiej. – Warszawa, 1992. – (Studia i Materiały z historii kartografii; № 9). – 268 s.; *Idem.* Od Sarmacji do Polonii. Ziemie polskie na najstarszych mapach ze zbiorów krakowskich Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki XX Czartoryskich oraz Muzeum Narodowego // Kat. wyst. – Kraków, 1998. – 53 s.; *Idem.* Od Sarmacji do Polonii: Studia nad początkami obrazu kartograf. Polski. – Kraków, 1994. – 109 s.: ill. – (Rozprawy HABIL.);

№ 269); *Idem.* Zdjęcia polityczne i wojskowe Galicji ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej: (Prezentacja obiektów) // Kartografia Galicji 1772–1918: XXI Ogólnopolska Konf. Historyków Kartografii. Krasieczyn – Przemyśl – Lwów, 26–29 września 2001 r. – Warszawa; Przemyśl, 2001. – S.6–9.

¹¹⁹ *Szaniawska L.* Sarmacja na mapach Ptolemeusza w edycjach jego «Geografii». – Warszawa, 1993. – (Studia i Materiały z Historii kartografii; №14). – 228 s.

¹²⁰ *Wernerowa W.* Bibliografia polskiej historii geografii i kartografii 1970–1975. – Wrocław, 1978. – 173 s.; *Idem.* Bibliografia polskiej historii geografii i kartografii 1976–1985. – Wrocław, 1982. – 150 s.; *Idem.* Bibliografia polskiej historii geografii i kartografii 1981–1985. – Wrocław, 1986. – 93 s.; *Idem.* Bibliografia polskiej historii geografii i kartografii 1986–1990. – Warszawa, 1992. – 91 s.; *Idem.* Bibliografia w dorobku polskiej historii kartografii (do roku 1985) // Dorobek polskiej historii kartografii. – Warszawa, 1993. – S.123–137. – (Z dziejów kartografii, T. 6).

¹²¹ Kartografia Galicji 1772–1918: XXI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii. Krasieczyn – Przemyśl – Lwów, 26–29 września 2001 r. – Warszawa; Przemyśl, 2001. – 67 s.

¹²² *Wieser F. von.* Die «Carta itineraria Europae» von M. Waldseemüller, nieder angefund und beschrieben. – München, 1893; *Idem.* Die Karte des Nicolaus von Cusa // Verh. Ges. dtsh. Naturf. Ärzte. – 1905. – T. LXXVII, Versamml. zu Meran, 24–30 Sept.; 1906. – T. 2, z. 1.

¹²³ *Fischer J.* Der russische Zar als «Kaiser» auf der Carta Martina Waldseemüllers vom Jahre 1516 // Stimmen der Zeit. – 1916. – Bd. 90; *Idem.* Die Entdeckung Russland durch Nicolaus Poppel in den Jahren 1486–1489, Stimmen der Zeit // Katholische Monatschrift für das Geistesleben der Gegenwart. – 1915. – Bd. 89; *Idem.* Die Karte des Nicolaus von Cusa (vor 1490), die älteste Karte von Mitteleuropa // Deutsche Universität, Prague, Geographisches Institut, 1930. – (Kartogr. Denkmäler der Sudetenländer; 1).

¹²⁴ *Oberhummer E.* Der Stadtplan, seine Entwicklung und geographische Bedeutung // Verhandlungen des Sechszehnten deutschen Geographentages zu Nürberd von 21. bis 26. Mai 1907. – Berlin, 1907. – S. 66–101; *Idem.* Die Karten Martini Waldseemüllers // Geogr. Z. – 1905. – T. 11. – S. 227–233.

¹²⁵ *Hassinger H.* Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Österreichs. – Wien, 1949. – 194 S.: 4 Ktn.

¹²⁶ *Kretschmer I.* 150 Jahre österreichischer Grundkataster // Mitt. der Österr. Geograph. Ges. – № 110. – 1968. – T.1. – S. 62–71; *Idem.* Die Entwicklung der Österreichischen Katastralmappen und ihre Bedeutung für die Geographie // Mitt. der Österr. Geograph. Ges. – № 116. – 1974. – T.1–2. – S. 206–218; *Idem.* Frühe österreichische Beiträge zur Methodenlehre der thematischen Kartographie // 5. Kartographiehistorisches Colloquium Oldenburg 1990, 22–24 März 1990, Vorträge und Berichte. – Berlin, 1991. – S. 101–110; *Idem.* Höhepunkte österreichischer Kartographieggeschichte: (Bis zum Ersten Weltkrieg) // Kartographenkongreß Wien 1989 zugleich 38. Deutscher Kartographentag. Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie. – Wien, 1990. – Bd. 4. – S. 262–270.

¹²⁷ *Dörflinger J.* Österreichische Kartographie // Lexikon zur Geschichte der Kartographie: Von den Anfängen zum Ersten Weltkrieg. – Wien, 1986. – Bd. 2. – S. 563–569; *Dörflinger J., Messner R., Wawrik F.* Österreichische Monarchie // Ibid. – S. 569–574; *Dörflinger J.* Militärgeographisches Institut Wien // Ibid. – S. 492–495; *Idem.* Die österreichische Kartographie im 18 und zu Beginn des 19 Jahrhunderts unter bes Berücksichtigung d. Privatkartographie zwischen 1780 und 1820. – Wien. – 2 Bde. – 1984, 1988.

¹²⁸ *Wawrig F.* Beruhmte Atlanten. Kartographische Kunst aus fünf Jahrhunderten (Die bibliophilen Taschenbücher, № 299). – Dortmund, 1982. – 331 s.; *Idem.* Die Kartensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek – Geschichte und Gegenwart // Kartographische Zimelien: Die 50 schönsten Karten und Globen der Österreichischen Nationalbibliothek / F. Wawrik, H. Hühnel, J. Mokre, E. Zeilinger. – Wien, 1995. – S. 3–10; *Idem.* Kartographische Sammlungen in Österreich // Kartographisches Taschenbuch. – Bonn, 1992. – S. 110–121.

¹²⁹ Lexikon zur Geschichte der Kartographie (Enzyklopädie «Die Kartographie und ihre Randgebiete», Bd. C/1 und C/2), 1986. – 2 Bde.; 1040 s.

¹³⁰ Kretschmer I., Dörflinger J. (Hrsg.) Atlantes Austriaci. Österreichische Atlanten 1561–1994. – Wien, 1995. – 2 Bde, 1. Bd. Österreichische Atlanten 1561–1918, 940 S. 2. Bd. Österreichische Atlanten 1919–1994. – 452 s.

¹³¹ Перналь А.Б. Додатки, зміни й виправлення восьмого аркуша Бопланової «Спеціальної» карти України // Картографія та історія України. – С.23–39; Перналь А.Б., Ескап Д.Ф. Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. – С.15–45; *Idem.* La Description d'Ukraine de Guillaume le Vasseur de Beauplan. Edition annotée. – Ottawa; Paris; Londres, 1990. – XVII, 156 p. – (Etudes ukrainiennes de l'Université d'Ottawa; № 11); *Idem.* A Description of Ukraine. Guillaume le Vasseur sieur de Beauplan: Introduction, translation, and notes. – Cambridge, 1993. – 245 p., 29 maps. – (Harvard Series in Ukrainian Studies. Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники).

¹³² Pravda J. Stručný lexikón kartografie. – Bratislava, 2003. – 325 s.; *Idem.* Kyjevská mapa // *Ibid.* – Bratislava, 2003. – S. 203; *Idem.* Mežiričská mapa // *Ibid.* – S. 207; *Idem.* Prehistorická mapa // *Ibid.* – S. 210; *Idem.* Agrippova mapa // *Ibid.* – S. 161; *Idem.* Vojenské mapovanie Uhorska // *ibid.* – S. 282.

¹³³ Володченко А., Шевченко В.О. Доісторичні карти України. – Дрезден, 2004. – 61 с., 24 рис.; Wolodtschenko A. Zur Entwicklung der kartographischen Darstellungen // Pravda J., Wolodtschenko A. Kartosemiotik. – Bratislava; Dresden, 1992. – Bd. 3. – S.41–48; Wolodtschenko A., Scheutschenko W.O. Prahistorische Kartenzeichen und ihre verfahrenstechnische Aspekte (am Beispiel der Ukraine) // 9 International Kongress der DGS. TU Dresden, 3 – 6. 10. 1999. – Dresden: CD – Version, 2002. – S. 101–114.

The article describes the progress in research of history of mapping of Ukraine from the end of the 18th century. The contribution of Ukrainian scientists into this research is demonstrated as well as contribution of Polish and Russian scientists.

Т.Г.Таїрова-Яковлева*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРЕДСТАВНИЦЬ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИХ РОДИН ПОЧАТКУ ХVІІІ ст.**

Публікуються віднайдені в Російському державному архіві давніх актів унікальні зразки особистого жіночого листування початку ХVІІІ ст. З огляду на те, що збереглося дуже мало свідчень про повсякденне життя жінок Гетьманщини початку ХVІІІ ст. публіковані документи становлять особливу цінність, надаючи рідкісну можливість відновити деякі подробиці минулими.

Добре відомий той факт, що серед дружин і дочок української шляхти і козацької старшини ХVІІ – початку ХVІІІ ст. було багато освічених осіб. Свобода, якою користувалися українські жінки, багато у чому зумовлювалась західними традиціями, була частково перейнята з Польщі, а у чомусь збережена ще з часів Київської Русі. Ця ситуація корінним чином відрізняла українських жінок від замкнених у теремах московських цариць і царівен. Для Московської держави навіть у кінці ХVІІ ст. видавалося нечуваною справою впровадження Агафією Семенівною Грушецькою, дружиною царя Фьодора, нових зачісок, а, тим більше, претензії на владу царівни Софії та її публічна поява на людях під час свят.

* Таїрова-Яковлева Тат'яна Геннадіївна – д-р іст. наук, доцент Санкт-Петербурзького державного університету (Російська Федерація), директор центру з вивчення історії України.

** Пер. з рос. – редакція «УІЖ».

Починаючи із середини XVI ст. багато українських жінок були активними членами братств, багато хто з них були писемними. Найвпливовішою релігійною діячкою другої половини XVII – початку XVIII ст. була Марія Магдалена, мати Івана Мазепи. До наших днів дійшли офіційні документи київського Печерського дівочого монастиря, підписані рукою цієї владної та енергійної пані¹. Можна пригадати і значно раніший епізод, коли Ганна Хмельницька, третя дружина Богдана, видала за відсутності чоловіка в 1655 р. власний універсал².

Оскільки спеціальних навчальних закладів для жінок у Гетьманщині не було аж до середини XVIII ст., вони могли здобувати тільки домашню освіту. До сі історики мали у своєму розпорядженні дуже неповну інформацію про освіченість дружин і дочок козацької старшини. Те, що до наших днів не збереглися особисті архіви діячів Гетьманщини, не дозволяло судити про те, чи існував коли-небудь пласт особистої кореспонденції українських жінок цієї епохи, чи листувалися вони зі своїми чоловіками (тут можна пригадати знамените листування Яна Казимира із Марією-Людовікою або Яна Собеського з Марією-Казимірою) або просто між собою.

Єдиним відомим на сьогодні свідченням листування з українською жінкою були «любовні» листи Івана Мазепи, адресовані Мотрі Кочубей. Листи настільки особисті, що немає сумнівів, що вони призначалися для очей самої дівчини, а, отже, вона щонайменше вміла читати³. До того ж, у цих листах є згадка про дорогий подарунок І.Мазепи – «книжечки»⁴. Такий презент знову ж таки мав сенс лише у тому випадку, якщо Мотря була достатньо освіченою, щоб цікавитися літературою.

Нещодавно авторові пощастило віднайти у Російському державному архіві давніх актів унікальний зразок особистого жіночого листування початку XVIII ст. – лист Ганни Обідовської, адресований її матері Любові Кочубей⁵. Лист був написаний 1 березня 1707 р. і також становить інтерес як зразок «простого мови» того часу. До того ж, він відкриває нові біографічні подробиці щодо сімейства Кочубеїв і Мазеп.

Відомо, що у січні 1698 р. Ганна, народжена Кочубей, дочка генерального писаря Василя Кочубея, вийшла заміж за Івана Обідовського, улюбленого племінника І.Мазепи, якого багато хто пророкував у наступники старого гетьмана. Вінчав їх сам Стефан Яворський⁶, а Пилип Орлик написав на честь цієї події знаменитий панегірик «*Hymnenes Sarmacki*». Проте у самому початку Північної війни, у лютому 1701 р., І.Обідовський за нез'ясованих обставин помирає.

Удові І.Обідовського Ганні 20 лютого 1702 р. Пётр I подарував села Крутичполе, Вишнівка, Саричівка, Коравай і Пореводи («на утримання»)⁷. Традиційно в історіографії вважається, що Ганна так і залишалася вдовою, причому коли 1709 р. почалися переслідування мазепинців, її із сином не минула ця доля, навіть попри те, що вона була дочкою реабілітованого Петром В.Кочубея. Ганна була позбавлена маєтків і аж до 1711 р. утримувалася в Полтаві під слідством. Потім, за рішенням суду, вона була направлена у Глухів, де їй було наказано жити безвиїзно.

Із віднайденого нами листа від 1 березня 1707 р. випливає, що після смерті І.Обідовського Ганна, в якій залишився від нього син, занадто переймалася своєю вдовиною долею. До нею активно залицявся («старається в приязнь мою») якийсь молодий пан Красенський («покилка кротне отзывается то устне, то листовне»), який під час ярмарку в Борзні таємно приїхав до Ніжина і зробив їй офіційну пропозицію («просил впевную декларацею»).

Оскільки ще до цього, під час відвідин дочки в «ее сельце», В.Кочубей уже висловив свою згоду на цей шлюб («пан родич родительским словом мовил Бог благословит»), то тепер Ганна просила згоди матері і пропонувала влаштувати

офіційне сватання після повернення з походу гетьмана І.Мазепи (як найближчого родича її першого чоловіка) і В.Кочубея.

Весь лист сповнений радісними сподіваннями молодої жінки, яким, швидше за все, не призначено було здійснитися. Жодних свідчень про те, чи вийшла Ганна Обідовська-Кочубей заміж удруге, не збереглося. Та й ким був цей «молодой пан Красенский», нам теж достеменно невідомо (щоправда, у Бубнівській сотні Переяславського полку у середині XVIII ст. зустрічаються Іван і Григорій Красники⁸). Принаймні, у роки переслідувань ім'я нового чоловіка Ганни не згадується, так що весілля, мабуть, не відбулося. І це зрозуміло. У квітні 1707 р. відбулася фатальна військова нарада у Жовкві, після якої стало зрозуміло, що Пьотр збирається перетворити Гетьманщину на «випалений край»⁹. І.Мазепа розпочав переговори з поляками, а у вересні 1707 р. В.Кочубей написав на нього свій перший донос. Ми не знаємо, які стосунки були у І.Мазепи із удовою його племінника, проте взаємини з родиною В.Кочубея у нього до цього часу значно погіршилися.

Це добре видно на прикладі долі другої дочки Василя – Мотрі. У даній статті ми не звертатимемося до відомих перипетій знаменитого роману гетьмана¹⁰, проте віднайдені нами документи дозволяють уточнити деякі деталі заміжжя Мотрі.

У своєму доносі В.Кочубей писав: «Я, Василий, з господином Василием Чуйкевичом, пришедши перед пана гетмана, объявилисмо ему наше домовое дело, же он, пан Чуйкевич, маючи сына, а я дочку, приреклисмо з собою слово, привести их, детей наших, в супружество, и просили есмо себе у его милости на тое позволенья, абы его милость позволил нам близко в пришлюю неделю собранием людей приятельских означити сватанье наше, що нам повозволил»¹¹. Але коли у суботу, 17 травня 1707 р., В.Кочубей прийшов по полудню до І.Мазепи, просячи дозволу влаштувати в неділю «явственное детем нашим сватанье и зобратъ людей на хлеб и на соль», гетьман хоч і не заборонив, але «з укреплением приказал, и настоявал, жебы я знатного сватанья не чинив и людей немного збирал, и дочки своей з ей женихом не велел венчати». До того ж І.Мазепа заявив: «Як будем з ляхами в едности, тогда знайдется твоей дочке жених с тоей стороны лядское знатный який шляхтич, который твоей фортуне доброю будет подпорою». Цей «ужас и скорбь» В.Кочубей переказав своїй дружині, а в неділю, під час літургії у церкві, переказав і В.Чуйкевичу. Останній «желанием того восхотев, абы дети наши были венчаны зараз, без отклада, и так сталося»¹².

Звичайно, немає підстав повністю довіряти словам і трактуванням В.Кочубея. Його донос писався у відповідних тонах, і генеральний суддя використовував будь-який привід, щоби очорнити гетьмана. З іншого боку, документи із РДАДА доповнюють та уточнюють інформацію В.Кочубея.

Перш за все 18 травня відбулося, мабуть, не вінчання, а заручення Мотрі Кочубей із В.Чуйкевичем. Про це свідчить лист до В.Кочубея ієромонаха Варлаама, його духівника, написаний 27 липня 1707 р. з Києва¹³, в якому Варлаам закликав Бога утішити «от злаго летца вам наносимья скорби ваши»¹⁴. Порівняння, якими Варлаам нагороджує «добродейку и матку мою пану судиину» (тобто Любов Кочубей), – друга свята Сара, смілива Юдіфь, відважна Фаїль – відхиляє завісу над тими неабиякими пристрастями, що розгорілися в Батурині.

Але найбільший інтерес представляє приписка (на окремому аркуші), зроблена Варлаамом, та адресована «благословенной девице, панне Матроне» (тобто вона ще не була заміжня! – Т.Т.-Я.): «Божия благословения желаю, и на совершение священных обещаний самим Господом укрепляю. А благородным женихом земным: пану Василию и пану Симеону, жених небесный да устроит по доброму их желанию. О том молюсь прилежно. Варлаам»¹⁵.

Документ цей залишає багато питань. Зрозуміло, що до кінця липня 1707 р. Мотря так і не вийшла заміж, хоч й дала «священні обіцянки» – мабуть, ідеться про заручення. Але кого мав на увазі Варлаам під «женихами»? Чи

йдеться про Василя і Семена Чуйкевичів, тобто про нареченого і його батька? Або ж був якийсь інший наречений – Василь? На даний момент ми не можемо відповісти на це питання. Можливо, згодом відповідь дасть хтось із дослідників генеалогії козацької старшини.

Зате значно більше ми можемо сказати про свата. На допиті під тортурами В.Кочубей заявив, що вони з миргородським полковником Данилом Апостолом «съезжались и говорили о сватанью»¹⁶. У документах В.Кочубея відклався лист до нього Д.Апостола від 5 грудня 1707 р. (!), адресований Василю¹⁷. Виступаючи сватом, Д.Апостол повідомляв про те, що подав через генерального осавула (І.Ломиковського?) прохання гетьманові («ясневелможному добродееви») з'явитися в Батурині перед сватами («любо и без того могл бым»).

Вельми цікаво, що в бурхливій історії заміжжя Мотрі з боку В.Кочубея брали участь усі ті, хто надалі проявив себе прихильниками І.Мазепи і активними учасниками реалізації непростого рішення осені 1708 р. – Д.Апостол, В.Чуйкевич, І.Ломиковський. Таким чином, вони не ототожнювали сімейні справи і державні.

Що стосується самого І.Мазепи, то важко сказати, що рухало ним 1707 р., через три роки після роману з Мотрею, коли він висловлювався проти її заміжжя із С.Чуйкевичем. У цей період гетьман уже вів жваве листування з княгинею А.Дольською, яке було оповите романтичним серпанком. Принаймні, у присутності старшини І.Мазепа пив за здоров'я княгині, «його голубки»¹⁸. Протидіючи весіллю Мотрі Кочубей, гетьман, можливо, керувався ревностями, а, імовірно, бажанням уберегти молоду дівчину від прийдешніх нещасть. В усякому разі, між ними явно зберігалися неформальні відносини, які дуже непокоїли В.Кочубея. Як він писав у своєму доносі, гетьман наказав 29 травня 1707 р. «абы дочка моя, девица просватанная и звенчанная, прибыла к нему на Гончаровку у кумовство, для крещения девчини жидовки...», після чого Мотря залишилася в Івана Степановича на обід¹⁹.

Відтак з огляду на те, що збереглося дуже мало свідчень, які проливають світло на повсякденне життя українських жінок Гетьманщини початку XVIII ст. віднайдені нами документи особливо цінні як рідкісна можливість відновити деякі подробиці минувшини.

При публікації застосовані принципи, прийняті в російській археографії для видання документів XVII–XVIII ст. Текст подано зі збереженням орфографії, але із заміною відсутніх у сучасній орфографії букв. Літера «ъ» у кінці слів не відтворена. Титла розкриті за правилами сучасного правопису, виносні букви дані в рядок, і в примітках це спеціально не обумовлюється. «Де», «р», «ро» скрізь передані повними словами («день», «рік» або «роки»), так само, як і пропущені «а» та «е» після букв «в», «д», «л», «м», «н». Пунктуація розставлена згідно із сучасними правилами. Крапки означають пропуски, що не піддаються відновленню.

1.

Милостивая добродейко, мосци пане матко.

Яко устне, будучи в Батурине, ознамовала вашей милости, моей добродейце, же пан Красенский молодой старается в приязнь мою, так и листовне ознаймую вашей милости, добродейце, же по килка кротне отзовется то устне, то листовне. А тепер, под час сего ярмарку борзенского, приездил секретне до Нежина и, будучи в мене, просил в певную декларацию. Теди я, пометаючи, як его милость, добродей пан родич был в селце моем перевод и я ознамвала о том добродееви, изж его милость, пан родич, родителским сло-

Скандинава дождьвино мосу пнв. найо

15
 Сано кетне вьдди Эвддринь Финамала см. мей дождьвино в пань красненьи. м. слодид стара
 етвста опитани мого пав и мсторне Финамидо см дождьвино в пошима дрене сьдид
 етвста тв дстиде тмидоне. Актисро пьтасе сего Финамид дождьвино прирзид сепитине до
 вина и вьдди Эмне прасид втесидо дспитидо тиди за поматиди Фав его мидо до
 Фови инь Лодид ямь Эсидо мосид пережд и за Финамала втанд дождьвино. Фов его мидо
 павь родитв радилесиди слодид мидид вьд вьдословидъ твти фв вьдвала фемид дит
 рождарь пьитиди вьдодинамь станд незостади и вьдиди тидиде ищиде стиде его. дспиди
 дождьвино дождьвино шасидово дид диди фов повородъ фисне вьдмидово Пана вьдидана и его м.
 дождьвино пана Лодид. немидоне вьдти пивиделамь емь. тиди впаши дспотв новд Лодиди
 ситид см. мид мидидоид дождьвино прош поворне Лодидиного вьдословенита и аби да
 вьдословенитв вашиди Лодидесиди твд вьдло мого ситидиде. вьд поворне дспидиди
 вьдидостя рспидид мидид мидидоид дождьвиноиди ласце.

Эвддина мата. А. дидиди Лодид

См мидид мидидоид дождьвиноиди дождьвиноиди
 шат дожда и пидидидиди слодид и дидидиди

Сана дождьвиноиди вьд дождьвиноиди

#

 Люб' Дні Чита бойскою Історію
 мнѣ днѣ люб' Дні Мелітнѣ Дамі и Ілюфѣвнѣ.

20

Простирне мое могоди б.м. н. Пнѣ дождаю поклонити, таю
 милое снѣ пруде притарадо Славоскоу Історію на по-
 кнѣно б.м. н. Пнѣ дожди на дѣлахъ сѣриуаго, тауб
 штоо при дѣлакомъ Ілюполкѣи и Продѣхтѣи дождю
 дождама б.м. н. Пнѣ Історію Славнѣ, шдо ирнѣиуаѣ,
 Седѣре Ілюполкѣо посланца мого ирнѣиуаѣ до Ілюполкѣи
 Ілюполкѣи Історію, мого люб' Дні Дамі, Ірама, и Ілюфѣвнѣ-
 аѣ, протѣди ирнѣиуаѣ Ілюполкѣо дождю Славнѣ, Седѣ-
 ре Ілюполкѣо ирнѣиуаѣ мого могоді Ілюполкѣо дождю
 Ілюполкѣо, дождю Ілюполкѣо прѣдъ Славнѣ по Ілюполкѣи Ілюполкѣи-
 нѣ. ирнѣиуаѣ Ілюполкѣо ирнѣиуаѣ Ілюполкѣо мого ірнѣиуаѣ Ілю-
 полкѣи, могоді и б.м. н. Пнѣ Ілюполкѣо Ілюполкѣи. ирнѣиуаѣ
 Ілюполкѣи могоді Ілюполкѣи, ирнѣиуаѣ могоді Ілюполкѣи Ілюполкѣи,
 Седѣре Ілюполкѣи б.м. н. Пнѣ дожди Ілюполкѣи могоді. ирнѣиуаѣ
 прѣдъ могоді Ілюполкѣи б.м. н. Пнѣ Ілюполкѣи Ілюполкѣи, Ілюполкѣи

дожди: Ілюполкѣи і.
 Ілюполкѣи

 б.м. н. Пнѣ дожди
 ирнѣиуаѣ Ілюполкѣи дожди Ілюполкѣи
 Ілюполкѣи Ілюполкѣи Ілюполкѣи Ілюполкѣи
 Ілюполкѣи Ілюполкѣи Ілюполкѣи Ілюполкѣи
 Ілюполкѣи Ілюполкѣи Ілюполкѣи Ілюполкѣи

вом мовил: Бог благословит. Тут ж уважала, же мне для розних причин в вдовином стану не зоставати, и видячи зичливое и щирое старане его, деклоровалам: дождавши щастливого, даст Господи Боже, повороту ясневелможного пана гетмана и его милости, добродея пана родича, неотмовне бути приятелем ему, теди упавши до стоп ног родических вашей милости, моей милостивой добродейки, прошу покорнее родительского благословения и абы за благословением вашим родительским тое дело могло скончитися. В що покорнее упрошаючи, отдаюся з сыном моим милостивой добродейской ласце.

З Нежина марта 1 року 1707 (?)

Вашей милости, моей милостивой добродейки во всем ...шая дочка и наинижайшая слуга и дщерь

Анна Кочубевна Обедовская

РГАДА. – Ф.124: Малороссийские дела (1708). – №20. – Л.15.

2.

Мосце пане судія войскowy енералний, мне велце мосце пане любительный сват и благодетель.

Пренизкое мое листовне его милости моему пану воздаючи поклонение, яко милое сею щиреприязливой сватовской упримости наполненной его милости моего пана здоровье наведу с криатурою, так оного при всяком благополучии от проведенций Бозкой дозавати его милости пану уприме желаючи, о том ознаймую, же через умыслного посланца моего отписалемся до его милости пана асаулы енералного, моего мосце пана свата, брата и благодетеля, просячи о доложене ясневелможному добродееви, жебы мне (любо и без того могл бым) без уразы добродейской, волно было тепер перед сватами побывати в Батурине. О чом якую от его милости пана свата моего одержу реляцию, тоекж и его милость мосце пан будет уведомлен. И за приятелем моим в Батурин о потребном между нами деле устную з его милостью моим паном розмову буду мети. А тепер и повторе пренизко вашей милости моему пану кланяючися, естем назавде

С Сорочин декемвря 5, 1707 року.

Вашей милости моему милостивому пану свату и благодетелеви во всем зычливым сватом. Братом его царского пресветлого ведичества войска Запорозского полковник миргородский Данило Апостол.

РГАДА. – Ф.124: Малороссийские дела (1708). – №20. – Л.20.

¹ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 2007. – №349. – С.216.

² Лазаревский А. Властная гетманша // Киевская старина. – 1882. – Январь. – С.213–214.

ОГЛЯДИ

³ Між іншим, тут хотілося б зазначити, що думка, яка з'явилася останнім часом у літературі, нібито листи І.Мазепи – це всього лише використаний ним «бароковий шаблон», не витримує критики. Прибічникам цієї теорії наполегливо раджу просто почитати самі листи. У них ідеться про абсолютно конкретні перипетії відносин І.Мазепи й Мотрі Кочубей (Т.Т.-Я.).

⁴ Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – Москва, 2007. – С.266.

⁵ РГАДА. – Ф.124: Малороссийские дела (1708). – №20. – Л.15.

⁶ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – №326. – С.182.

⁷ РГАДА. – Ф.124: Малороссийские дела. – Оп.1 (1702). – №17.

⁸ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К., 2004. – С.227.

⁹ Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – С.188–190.

¹⁰ Див.: Мотря Кочубей и её роман с гетманом Иваном Мазепой // *Studia Slavica et Balcanica*. – №1/2. – Санкт-Петербург, 2007. – С.99–104.

¹¹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским. – Кн.2. – Москва, 1858. – С.100.

¹² Там же. – С.101.

¹³ РГАДА. – Ф.124: Малороссийские дела (1708). – №20. – Л.16–17.

¹⁴ Там же. – Л.16.

¹⁵ Там же. – Л.17.

¹⁶ Источники малороссийской истории, собранные Д.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским. – С.122.

¹⁷ РГАДА. – Ф.124: Малороссийские дела (1708). – №20. – Л.20.

¹⁸ Источники малороссийской истории. – С.100.

¹⁹ Там же.

The unique examples of personal woman correspondence of the beginning XVIII c. found in the Russian State Archives of Old Acts are published. Taking into consideration that very few evidence of everyday women's life in Het'manshyna of the beginning XVIII c. have survived the published documents are of a special value, giving a rare opportunity to restore some details of the past.

Тронько П.Т. (Київ), Маньковська Р.В. (Київ)

ЦЕНТР КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ: ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Розвиток гуманітарних наук на сучасному етапі характеризується новими тенденціями, які відбивають об'єктивні й суб'єктивні чинники поступу творчого процесу загалом. Помітно впливають на це відсутність ідеологічного диктату, можливість вільної публікації праць, розвиток нових інформаційних технологій тощо.

В історичній науці поряд з іншими яскраво проявляються такі явища, як диференціація та інтеграція знань. Наукова історична спільнота рухається шляхом утворення спеціальних історичних дисциплін і освоєння міждисциплінарного простору. Виникають такі молоді науки, як історична й культурна антропологія, історіософія, філософія культури, глобалістика, футурологія, мнемософія та інші, котрі певною мірою висвітлюють лише окремі сторони існування людини у суспільстві. Саме піднесення суміжних досліджень у гуманітарних науках сприяло формуванню в середині ХХ ст. нової специфічної галузі знань – культурології. Не заглиблюючись в науково-методологічні особливості останньої як науки, відзначимо її синтетичність, комплексність, універсальність і гуманістичність. Вона всебічно вивчає дійсність відповідно до пізнавальної практичної діяльності людини.

Такий магістральний та перспективний напрям наукового пошуку був позитивно сприйнятий в Інституті історії України НАНУ. У 2002 р. тут розпочав свою діяльність центр культурологічних студій. Очолив його відомий учений, доктор історичних наук, лауреат Національної премії України ім. Т.Г.Шевченка С.І.Білокінь. Автор численних праць з історії сталінського терору 1920–1930-х рр. в Україні, талановитий історіограф, зусиллями якого було зібрано й уперше опубліковано цілий пласт архівних джерел про тоталітарний режим в Україні, активний популяризатор історико-культурної спадщини він сконцентрував основну увагу наукового осередку на глибокому дослідженні важливої та актуальної для українського суспільства проблематики політичних репресій.

Слід відзначити, що в Інституті історії України НАНУ вже багато років науковцями активно розробляється тема політичних репресій, терору і голодомору. Зокрема відділ регіональних проблем історії України, котрий очолює академік НАН України П.Т.Тронько, з 1993 р. працює над реалізацією Державної програми «Реабілітовані історією». Як голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» П.Т.Тронько разом із науковим колективом, тісно співпрацюючи з обласними відповідними осередками, опублікували понад 40 томів унікального видання у 21 області України. С.І.Білокінь, як фахівець з даної проблеми, залучений до вказаної програми й працює над підготовкою узагальнюючих матеріалів по репресіях.

За невеликий період свого існування центр культурологічних студій опублікував або долучив до ряду вагомих і цікавих проєктів. Серед них: Ханко В. Миргородський містечківський словник (к. XVII – поч. XXI ст.): Персоналії. – Полтава, 2005. – 327 с.; Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005 – 336 с.; Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму. I–VIII. 2 вид. – К., 2007 – 712 с.; Білокінь С. Музей

України (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006 – 476 с.; Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006 – 355 с.; Другий Всеукраїнський православний церковний собор Української автокефальної православної церкви. 17–30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали. – К., 2007 – 699 с.; Ротач Петро Петрович. Біобібліографічний покажчик. – К., 2007 – 188 с. та ін.

Кожна із цих книг заслуговує на окрему увагу. Їх поява стала справжньою подією для наукової громадськості України. Загалом зазначені видання вирізняються потужною історіографічною складовою, широкою джерельною базою. Значна частина архівних документів публікується вперше. Тому історичні події, факти, постаті висвітлюються повному. Тематична спрямованість праць центру, котрі відображають драматичні сторінки історії України і заповнюють «білі плями» в її минулому, сприяють науковому осмисленню суспільних деформацій, відголоски яких так відчутні й у сьогоденні. Цим і пояснюється постійний інтерес науковців та української громади до видань центру, творчі пошуки якого можна окреслити кількома напрямками – національна спадщина й культурні інституції в умовах тоталітарного режиму і роль історичної постаті в контексті політичного життя епохи.

Визначальною у працях центру є джерелознавча складова. Глибокий аналіз архівних документів, використання широкої історіографічної бази, яка включає вітчизняні та зарубіжні видання, матеріали усної історії, спогади, розповіді сучасників, свідків подій допомагають правдивій реконструкції культурного й духовного життя 1920–1930-х рр. в Україні.

Важливою проблемою сучасного суспільства є протистояння релігійних громад, відсутність єдиної української церкви. Історію нищення Української автокефальної церкви відображено в документах і матеріалах, опублікованих у збірнику «Другий Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року» (К., 2007 р.), підготовленому у співпраці центру з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Відкривають його стаття С.І.Білоконя про джерела з історії Української автокефальної православної церкви, дослідження останніх днів життя митрополита В.Липківського й публікація І.М.Преловської, де викладені основні події, що відбувалися під час другого собору УАПЦ. У 105 оприлюднених документах розкриваються складні відносини у самій церкві. Вони охоплюють період підготовки і проведення собору (грудень 1926 р., травень – жовтень 1927 р., січень 1928 р.), відображають атмосферу, в якій він відбувався, яскраво демонструють контроль органів влади, ДПУ над діяльністю церкви, пряме втручання в її справи, коли навіть поточні зміни у порядку денному передсоборної наради затверджувалися владними структурами (с.62–63).

Кульмінацією другого собору було обрання митрополита. Оскільки на той час стосунки між каральними органами та УАПЦ зайшли в глухий кут, влада вимагала звільнення митрополита В.Липківського від служіння. Стенограми засідань собору від 19–20 жовтня 1927 р. підтверджують, що завдання урядових структур позбавити Українську автокефальну православну церкву керівника, який не бажав іти на компроміс із владою й виконувати її настанови, було здійснене (с.164–182).

Новообраним митрополитом став М.Борецький, котрий згодом, у січні 1930 р., підписав акт про «самоліквідацію» УАПЦ. Оцінку собору читаємо у книзі В.Липківського «Історія української православної церкви», розділ VII («Відродження української церкви») (1932 р.). Цитату з неї наведено у збірнику: «І дух церковності у цьому соборі був досить живий, і сили були, і свідомість до самопізнання та самовизначення, та не було головного – не було волі, тяжка рука ДПУ гнітила його і тому коли перший собор був собором відродження УАПЦ, то другий собор став на ділі собором ліквідації УАПЦ» (с.633).

Змістовним доповненням до представлених документів є матеріали біографічного словника діячів Української автокефальної православної церкви, які красномовно свідчать про трагічну долю УАПЦ. Тут знаходило відомості про першого митрополита В.Липківського, розстріляного 27 листопада 1937 р. у Лук'янівській в'язниці Києва (с.641), його радника, державного діяча та історика церкви В.Чехівського, розстріляного 3 листопада 1937 р. на Соловках (с.649), митрополита М.Борецького, засудженого до 8 років таборів, де у 1937 р. він помер (с.636), і близько 50 біографій інших служителів УАПЦ. Відомості про багатьох із них уперше уточнено за архівними документами. Інформаційно збагачують видання коментарі до розділів книги й уміщені світлини діячів церкви.

Проблематика книг С.І.Білоконя (а він є основним автором усіх видань центру) торкається духовних сфер суспільного життя 1920–1930-х рр. в Україні. Обравши вірний

підхід до розкриття трагічного періоду життя суспільства через особисті драми окремо взятих особистостей, в основному маловідомих українських культурних, церковних діячів, пам'яткознавців, музейників, мистецтвознавців, він комплексно відновлює культурно-мистецький аспект історичної епохи складного і неоднозначного ХХ ст. в Україні. Дослідник через долі знищених людей, втрачений культурний пласт національної духовної спадщини розвінчує тоталітарний режим, через спогади учасників подій поєднує історичні епохи, прокладає місток пам'яті до сучасників. Так, у книзі «Музей України. Збірка П.П.Потоцького» вчений відкриває унікальну постать генерала з Полтавщини, фахівця з історії військової справи, колекціонера, мецената, музейника Павла Платоновича Потоцького (1857–1938 рр.)

Зі вступу дізнаємося, що про збирача української спадщини майбутньому досліднику розповів його шкільний вчитель з історії та колишній лектор Музею України О.О.Петровський, який вплинув на формування національної свідомості свого учня, зміцнив його потяг до пошуків минулого і став своєрідною живою ланкою у безперервному ланцюзі життєвих долі української інтелігенції.

У книзі йдеться про трагічну долю людини та її колекції. Уперше зібрано та опубліковано матеріали про історію створення і нищення Музею України у 1930-х рр. Автор, аналізуючи розпорошені відомості про склад колекції, намагається відновити її зміст. П.П.Потоцький протягом сорока років збирав пам'ятки з української історії й культури. Колекція нараховувала до 17 тис. томів та донині вважається однією з найвидатніших в історії українського бібліофілства. До неї входили західноєвропейські видання XVII–XIX ст. Гербінія, Боплана, книги з особистої бібліотеки Т.Г.Шевченка, майже повна збірка «Кобзарів», твори І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, В.Капніста, М.Костомарова й інших діячів культури з автографами. Колекція включала у себе 15 тис. гравюр, літографій і понад 300 картин, художні меблі XV–XVI ст., порцеляну, кришталі, зброю, архів із гетьманськими універсалами, карти України тощо.

У 1926 р. П.Потоцький передав свою збірку у дар Україні. Уже у червні 1927 р. її у семи вагонах (загальна вага 38 т) було доставлено до Києва. Вона стала структурним підрозділом заповідника Музейне містечко, отримала назву «Музей України. Збірка Потоцького». Колекцію розмістили на території Києво-Печерської лаври, у двоповерховому корпусі праворуч від Троїцької надбрамної церкви. П.П.Потоцький був призначений пожиттєво директором цього музею

У виданні публікуються документи, що розкривають складний процес передачі збірки до Києва. У 1921 р. розпочалися переговори колекціонера з керівництвом Української академії наук, наводяться листи академіків С.Сфремова, О.Новицького, музейника О.Алешо, мистецтвознавця Ф.Ернста, П.Потоцького до академіка А.Кримського та ін., а 21 квітня 1926 р. було підписано остаточну угоду збирача з представником Наркомосу УСРР.

Особливої уваги заслуговують розділи книги, де С.І.Білокінь характеризує книгозбірню, живописні полотна, гравюри, зміст експозиції й раритети Музею України. Він підкреслює, що матеріали П.Потоцького мають «виразний україноцентричний характер». Це стосується самої збірки та описів колекції, зроблених власноручно збирачем. У них він виступає як історик-дослідник, котрий у видатних постатях виділяє не лише професійні здібності й досягнення, а і людські, моральні риси, їх ставлення до України.

Цінністю даної монографії є розлогі коментарі, через які історик веде своєрідний діалог із минулим та завдяки своїм науковим пошукам повертає сучасникам перлини унікальної колекції, як це сталося із книгою з бібліотеки Т.Г.Шевченка, історія якої пов'язана з відомим дослідником М.М.Новицьким.

Автор підкреслює, що й після відкриття Музею України його фонди поповнювалися подарунками шанувальників колекції. Серед них М.Рудинський, Олена Пчілка, І.Крип'якевич, І.Свенціцький та ін.

Важливим у книзі є те, що С.І.Білокінь, розповідаючи про долю П.П.Потоцького і його збірки, зображує загальну картину репресій серед музейників у 1920–1930-х рр. Оновний текст та коментарі розповідають про трагічні долі дослідників української історії й культури Є.Рудинської, Є.Спаської, Н.Багрія, Н.Онацького, К.Коршака, Ф.Мовчанівського, М.Мушкет та ін. У липні 1938 р. заарештували і П.П.Потоцького як колишнього генерала царської армії. Дослідник стверджує, що останній помер на 81-му році

життя від побоїв під брамою Лук'янівської в'язниці. Його дружину та її сестру розстріляли, до табору потрапив й онук генерала.

Багаторічна і копітка праця автора над долею розпорошеної та розграбованої колекції П.П.Потоцького відкриває ганебні сторінки нищення національних пам'яток, варварського ставлення влади до української історії, культури й людей, котрі зберігали її для нащадків.

Тема повернення видатних постатей до національної спадщини проходить через усю наукову творчість С.І.Білоконя. Зокрема ім'я видатного діяча української культури, німця за національністю Федора Людвіговича Ернста (1891–1942 рр.) маловідоме широкому загалу. Книга «В обороні української спадщини» (К., 2006) уперше комплексно висвітлює життя і діяльність цього подвижника історико-культурної спадщини України, того, хто її боронив та відстоював у тяжкі роки нищення.

Автор на широкій джерельній базі, ґрунтуючись на архівних документах, численних дослідженнях, публікаціях, залучаючи унікальні свідчення сучасників уперше так масштабно розкриває багатогранну особистість Ф.Ернста – історика мистецтва, пам'яткоохоронця, музеєзнавця. Перед нами постає глибокий дослідник української культурної спадщини, чий талант розквітнув у роки формування вітчизняної державності, коли «національний потенціал вийшов із берегів, виявився настільки потужний, що швидко зупинити його не вдалося ні 1920 року, ані 1921-го...» (с.37). С.І.Білокінь чітко простежує становлення Ф.Ернста як громадянина – через політичний прагматизм до «завзятого українського патріотизму» (с.40). Саме через нього він тричі був арештований і у жовтні 1942 р. розстріляний в Уфі.

Характерною рисою книг С.І.Білоконя є прагнення відобразити не лише історичне тло, на якому розвиваються події, а й відтворити культурне середовище епохи. Цінними виступають зокрема епізоди про соратників Ф.Ернста та творчість визначних діячів української культури Д.Щербаківського, М.Біляшівського, С.Гілярова, В.Зуммера, О.Новицького, Ф.Шміта, Г.Красицького й ін. Поступово автор заповнює багатопланове панно політичних баталій 1917–1930-х рр., державницьких спроб, піднесення українського духу, складних людських стосунків і трагічного руйнування надій.

Ф.Ернст активно долучився до становлення та розвитку таких навчальних закладів, як Українська державна академія мистецтв, Художній інститут, тому наведені документи про діяльність цих освітніх закладів у перші роки їх існування є особливо цінними. Як мистецтвознавець, він залишив ґрунтовні дослідження з історії української культури XVI–XVIII ст., творчості Г.Нарбута, Т.Шевченка, І.Григоровича-Барського, О.Мурашка, І.Репіна та ін. Вони ще потребують активного опрацювання сучасними мистецтвознавцями. Змістовними у книзі є розділи, присвячені пам'яткоохоронній діяльності Ф.Ернста. С.І.Білокінь використав цікавий документ – щоденник ученого 1925–1933 рр. Знайомство з особистими переживаннями і враженнями людини, що не лише як інспектор з охорони музейних фондів брала участь у збереженні історичних цінностей, а і як фахівець та громадянин докладала титанічних зусиль до відстоювання кожної пам'ятки, відкриває нам стійкого і послідовного поборника історико-культурної спадщини. Драматичні події, пов'язані з нищенням Межигірського, Михайлівського Золотоверхого монастирів, церков св.Ірини, Георгіївської, демонструють цинічний нігілізм та ганебне ставлення влади до національних надбань українського народу й непохитну мужність людей, котрі їх відстоювали.

Широко висвітлена у книзі ще одна грань діяльності Ф.Ернста – музейницька. Палкий поціновувач історичної старовини, він завжди опікувався утворенням відповідних осередків. У дослідженні С.І.Білоконя зроблено спробу узагальнити теоретичний і практичний внесок ученого в розвиток музейної справи України. Досвід, нагромаджений ним у картинній галереї (нині Київський музей російського мистецтва), Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Шевченка, Всеукраїнському музейному містечку, та публікації з історії музеїв України представляють Ф.Ернста як видатного вченого, який у трагічні роки сталінського терору віддав життя за справу збереження історико-культурної спадщини України.

Копітку роботи здійснив автор щодо систематизації творчого доробку музеєзнавця. Подано найбільш повний перелік праць ученого, складено детальний список літератури про нього. Як у кожній своїй монографії, С.І.Білокінь наводить фрагменти особистого спілкування із членами родини, друзями, колегами своїх героїв, що є надзвичайно ва-

жливим у відображенні нерозривності історичного поступу, безперервності культурних традицій у суспільстві. Тому так хвилююче сприймаються слова дружини Ф.Ернста – Т.Л.Ернст про нього в листі до С.І.Білоконя від 22.10.1967 р.: «Никакие испытания и лишения не могли сломить в нём страстной любви к своему делу, упорного желания служить ему постоянно и единственно» (с.268). Безперечно, праця С.І.Білоконя стане міцним підґрунтям для подальших досліджень визначної постаті у вітчизняній культурі – Ф.Ернста та його епохи.

Аналізуючи видання центру культурологічних студій, не можна не відзначити джерелознавчий аспект. Кожна порушена проблема спирається на потужну джерельну й історіографічну основи. Не є винятком книга С.І.Білоконя «Нові студії з історії більшовизму. I–VIII» (К., 2007), яка включає декілька розвідок автора, об'єднаних проблемою політичних репресій в Україні у 1917–1930-х рр. У ній він намагається на конкретних прикладах масових розстрілів у 1917–1921 рр. проаналізувати методи і засоби збройної боротьби з ідеологічним ворогами та простежити їх застосування вже в 1920–1930-х рр., коли вони набувають потворних форм.

Важливою складовою монографії є опубліковані документи архівно-слідчих справ репресованих церковних служителів, діячів культури. Про знищення культурних цінностей у роки голодомору, грабування їх такими організаціями, як Торгсин, Госторг, «Международная книга» й іншими, автор свідчить безапеляційною мовою документів. Дослідник продовжує пошук пограбованих сховищ, уміщуючи листи до завідувача рукописного відділу ЦНБ АН УРСР М.П.Візиря, розповідає про залишки монастирських рукописних книг Межигірського монастиря, будівлі якого були знесені у зв'язку зі спорудженням заміської дачі П.Постишева (с.181–184).

РЕЦЕНЗІЇ

У книзі подається детальний історіографічний огляд проблеми поховань жертв терору у Биківні та Вінниці. С.І.Білокінь простежує публікації, не обмежуючись радянськими виданнями, а широко залучає зарубіжні, аналізує висвітлення даної проблеми у роки Другої світової війни й ученими з діаспори, підкреслює зрушення в дослідженні теми політичних репресій науковцями незалежної України. Зазначимо лише, що примітки до текстів становлять 805 позицій і включають цілу низку праць з окресленого питання.

Такий напрям у наукових дослідженнях центру сприяв появі окремої серії «Джерела до культурологічних студій», а випуск 1 (Ротач Петро Петрович. Бібліографічний покажчик. К., 2007) присвячено відомому письменнику з Полтавщини, історику літератури, краєзнавцю Петрові Ротачу (1925–2007 рр.). Продовжуючи кращі традиції своїх попередників, популяризаторів національної історико-культурної спадщини, останній усе своє життя, незважаючи на постійний тиск з боку каральних органів, досліджував та публікував маловідомі сторінки історії, культури України і зокрема Полтавщини. Його творчий доробок становлять 28 книг, численні статті у збірниках, часописах, періодичних виданнях України, Польщі, Німеччини, Чехії, Югославії, Канади тощо. Ім'я П.П.Ротача широко відоме серед науковців, краєзнавців в Україні й за її межами. Його творча спадщина, яка вмістила 3128 назв, створила могутню основу українського літературознавства, краєзнавства, культурологічних досліджень. Перші кроки з її систематизації зроблено. Тепер справа за наступниками, котрі будуть звертатися до творчого доробку П.П.Ротача.

Ознайомлення з працями центру культурологічних студій дає підстави стверджувати, що у структурованій сучасній історіографії з проблем політичних репресій в Україні у 1917–1930-х рр. чільне місце належить дослідженням С.І.Білоконя. Публікуючи результати своїх багаторічних досліджень, він відтворив цілий пласт суспільно-культурного життя в Україні у зазначений період, увів до наукового обігу унікальні архівні джерела, створив багату історіографічну базу з проблеми політичних репресій. Відзначимо також його внесок у розвиток усної історії. Зібрані ним свідчення учасників подій не лише цінні з наукового погляду. Через них учений вміло поєднав покоління й епохи в єдиний історичний процес. Діяльність очолюваного С.І.Білокономем центру культурологічних

студій є плідною та перспективною, а ті праці, котрі уже стали набутком наукової громадськості, формують міцну основу для наступних аналітичних досліджень.

Стороженко І.

Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – 415 с.

І.С.Стороженко давно відомий серед наукового загалу як поважний дослідник і знавець військової історії часів Хмельниччини. Його невтомна й копітка праця в цій царині увінчалася солідною монографією, в якій учений скрупульозно дослідив генезис, еволюцію та реформування організаційної структури Запорозької Січі від прикінцевих десятиліть XVI ст. до 1652 р., запропонувавши при цьому низку оригінальних, хоча і контраверсійних гіпотез. Книга насичена численними схемами, картами, діаграмами і є витвором поліграфічного мистецтва.

Структурно праця складається зі вступу, шести досить великих розділів, висновків і покажчика використаних джерел та літератури. І хоча у бібліографії відсутні архівні матеріали (розглядувана доба щодо історії козащини ними дуже бідна), науковець залучив усі опубліковані в Україні, Росії, Польщі й поза ними джерела, а також дослідження всіх європейських істориків, які вивчали проблему формування і розвитку козацтва. На підставі означеного, вивчаючи дане явище, вчений намагався розкрити його сутність, тим самим пізнати істину й донести наслідки своїх непростих пошуків та роздумів до читача.

У вступній частині автор визначив низку завдань, котрі поставив перед собою, вказав на загальні положення і дослідницьку програму методологічного забезпечення наукового пошуку. Відтак, у першому розділі він зупинився на рівні опрацювання поставленої ним проблеми в українській, російській та польській історіографіях, скрупульозно аналізуючи праці А.Скальковського, М.Грушевського, Д.Яворницького, М.Слабченка, О.Рябініна-Скляревського, А.Гурбика, О.Толочка, С.Леп'явка, В.Маєвського, О.Галенка й ін. Робиться висновок про неузгодженість наукових версій названих дослідників і про наявність прогалів та «білих плям» в історії козащини й Січі, котрі науковець спробує розкрити, виклавши власне бачення проблеми.

У другому розділі монографії йдеться про Великий степовий кордон як військову систему. Указавши, що вперше цей термін увів до обігу Я.Дашкевич, а науково (щодо історії козацтва) обґрунтував С.Леп'явко, І.С.Стороженко структурує Великий кордон на зону відчуження, прикордонну територію і гінтерланд (район, що примикає до певного центру). Далі ретельно досліджується роль та місце зони відчуження – Дикого поля; прикордонної території – Київщини й Брацлавщини з півночі та Кримського ханату з півдня; гінтерланду – держав, суміжних із Великим кордоном (Росії, Польщі, Туреччини). На думку вченого, його інтегральною функцією як військової системи стало виконання ролі прозорого бар'єра між війною і миром із часовою перевагою у хронологічному вимірі воєнних конфліктів над мирними перепочинками.

Організаційна структура й лицарська ідеологія українського козацтва, що передували утворенню Запорозької Січі, стали предметом аналізу у третьому розділі книги. Автор зупиняється насамперед на генезисі та еволюції організаційної структури козацтва у другій половині XVI ст. За його версією, до Люблінської унії (1569 р.) чиєсь козакування означало не соціальне становище, а спосіб життя, до того ж криміналізований. Опісля того козацтво (тобто відповідні елементи від селян до магнатів) поступово набуває форми певного соціуму, дислокуючись спочатку у волостях (1570–1578 рр.), а згодом – у дніпровському Пониззі (1579–1590 рр.). Після цього, піддавши критиці господарську, або промислово-уходницьку, теорію походження козацтва М.Грушевського (незрозуміло, що правда, чому тільки саме її, позаяк існують й інші), І.С.Стороженко обґрунтовує детерміновану ним лицарську корпоративну ідеологію та показує, як на її підставі було реалізовано механізм утворення Базавлуцької Запорозької Січі – «держави-міста».

Власне, вона і стала першою Січчю. Існування до неї інших січей (у значенні містодержави) дослідник заперечує. Щоб довести істинність власних тверджень, він перехо-

дить до четвертого розділу, в якому поетапно простежується генезис й еволюція організаційної структури Базавлуцької Січі саме як міста-держави. Указавши на особливості українського державотворення, історик поетапно висвітлює процес організації кошів на островах Великого Лугу та становлення січового війська, досліджує системні й правові засади утворення Базавлуцької Січі, її територіальну і хронологічну локацію, характер опанування козаками волості та перші повстання.

На підставі наявних джерел, використовуючи метод екстраполяції на минуле, автор монографії самостійно моделює організаційні структури Базавлуцької Січі. Він вважає, що однією з причин суперечок щодо хронологічного й територіального визначення виникнення першої Запорозької Січі є те, що ця подія розглядалася раніше без урахування еволюційного процесу організаційних структур українського козацтва, а також правового забезпечення його з боку уряду Речі Посполитої. Тобто без урахування оптимального співвідношення можливостей і необхідності появи козацтва як соціального стану.

Зупинившись на його військовій доктрині, науковець вказав на знищення Базавлуцької Січі у 1638 р., підкресливши, що більше після цього місто-держава не відроджувалася до 1652 р. Існували лише коші-січі (тимчасові військові табори козаків). Це друга концептуальна новація вченого, яку він намагається обґрунтувати та довести в п'ятому розділі («Відродження Б.Хмельницьким за власним проектом у 1652 р. Запорозької (Чортомлицької) Січі замість знищеної польською армією у 1638 році Базавлуцької Січі»).

У цьому розділі вказано на причини, що змусили гетьмана, властиво, створити Запорозьку Січ, аналізуються її структурні елементи як міста-держави вже з прилеглою паланковою територією. Застосувавши структурно-порівняльний метод, І.С.Стороженко довів, що Б.Хмельницький трансформувалася організаційні структури Базавлуцької Січі у структуру своєї держави шляхом таких нововведень: територіальні коші замінив відповідними полками; загальну козацьку раду – гетьманською; розширив склад посадових осіб у управлінських структурах; збільшив чисельність похідних полків й провів інші системоутворюючі реформи. Керуючись принципом ідентифікації свідомості дослідника з історичною особою, діяльність якої розглядається, автор монографії, ототожнюючи себе з Б.Хмельницьким, реставрує як реально існуючий його універсал від 1 березня 1652 р. про створення Чортомлицької Січі.

Шостий розділ праці, котрий, на наш погляд, мав би бути десь на початку книги (можливо, другим), І.С.Стороженко, ґрунтуючись на теорії етногенезу Л.Гумільова, присвячує власній гіпотезі етнічного походження українського козацтва через його пасіонарність (вибух активності народу, етносу). Принагідно нагадаємо, що в історичній науці вже існують етнічні теорії походження козацтва – сарматська, хозарська, бродницька, берладницька, болохівська, татарська, слов'янська. Щоправда, їхні автори не знали тоді про існування таких понять, як «пасіонарність» та «пасіонарний етногенез».

Розглянувши всі етапи козацького етногенезу згідно зі схемою Л.Гумільова, автор монографії робить досить сміливий висновок, який навряд чи буде підтриманий фахівцями. За його глибоким переконанням, розгляд «українського козацтва в аспекті етнічної історії дало підстави відкинути всі існуючі гіпотези щодо його походження, крім гіпотези етногенезу». Нам же під час читання попередніх розділів монографії здавалося, що її автор обґрунтовує лицарську теорію походження козацтва і відповідну ідеологію формування його менталітету та організаційних структур саме на цій підставі. Дослідницькі моделювання цього розділу викликають й інші непрості запитання, котрі поки що не дозволяють нам підтримати авторську тезу про «спростування» ним «помилкових історичних стереотипів».

Узагальнюючи проведене дослідження, історик сам собі ставить питання – що ж нового або оригінального зроблено ним у такій насиченій нетрадиційними і неординарними підходами до минулого книзі? Зазначимо, що висновки його ґрунтовні та розлогі. Дослідник прагне ще раз переконати читача у правдивості власної позиції, у бажанні не гальмувати науку, а, навпаки, збуджуючи думку, викликаючи дискусію, розвивати й удосконалювати її. Ми глибоко переконані, що попри наявні контраверсії, які викличуть полеміку (що для наукового світу дуже добре), праця І.С.Стороженка має незаперечне значення в розвитку і поширенні наукових історичних знань, у формуванні національної свідомості, у продовженні пошуку істини у складній проблемі генези, становлення та еволюції українського козацтва.

В.М.Заруба (Дніпропетровськ)

Іваненко В., Якунін В.
ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2006. – 424 с.

Довгоочікуваний «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» отримав неоднозначні оцінки серед української громадськості й наукових кіл. Одним він сприйнятий позитивно, як результат ретельних та об'єктивних досліджень, як підсумок уже зробленої істориками роботи з вивчення феномена ОУН і УПА, а також як концептуальний дороговказ для подальших пошуків. Іншими істориками «Фаховий висновок...» сприйнятий негативно або зі значними застереженнями.

Серед останніх – монографія В.Іваненка та В.Якуніна, котра є своєрідною полемічною відповіддю на «Фаховий висновок...» та викладенням власних поглядів щодо історії ОУН і УПА. Безумовно, що він потребує наукового обговорення й відгуків на свою адресу. Адже з виходом даної праці процес вивчення минулого цих двох формувань ще далеко не завершений, потребує подальших пошуків та осмислення.

Предметом дослідження В.Іваненка та В.Якуніна є «переважно новітня історіографія історії ОУН і УПА, методологія досліджень, джерельна база» (с.7). Історіографію минулого висвітлено у третьому і четвертому розділах. Проте спеціально присвячених методології та джерельній базі матеріалів у книзі немає. Треба думати, що її розглядом відведено розділ «Україна воєнної доби у дзеркалі сучасної концептуальної трансформації», хоча він має дуже опосередковане відношення до неї й не відповідає заявленій темі. У цілому аналіз джерел і методології проводиться епізодично.

Уже в анотації автори декларують свій підхід до теми та виступають проти «антинаукових методів дослідження». Головна ідея монографії – подання прикладу «наукового» вивчення історії. Однак такий підхід передбачає, що у вступі до праці дається постановка проблеми та її окремих питань, визначається предмет дослідження, його джерельна база. Саме так вчинили критиковані В.Іваненком та В.Якуніним за «ненауковість» автори «Фахового висновку ... з вивчення діяльності ОУН і УПА»¹.

Проте дослідники замість постановки проблеми починають свою монографію з висновків та оцінок, що суперечить науковим методам і принципам. Зокрема кваліфікація демонстрації ветеранів ОУН і УПА в Києві 14 жовтня 2005 р. як «провокації», використання у передмові таких оціночних тверджень, як «демонстративна наруга над пам'яттю» (с.4), «покаяння з боку ветеранів ОУН і УПА», «індульгенція за скоєні гріхи», «до каяття мають вдатися і ті релігійні конфесії, які слугували загарбникам в Україні» (с.6), належать до жанру полемічної публіцистики, а не наукової монографії.

Там же, у передмові, подані не лише оцінки, а й висновки: «Дослідницькі методи ... мають ... політизований характер, коли з легкістю ігноруються основоположні принципи пізнання минулого – принципи історизму та об'єктивності» (с.7). Проводячи наукове дослідження, слід уникати оцінок і висновків уже на початку праці. Адже тоді видається, що автори підбирають окремі однобічні факти під своє світобачення, а не формують висновки на основі заявлених принципів.

Методологічний аналіз В.Іваненко та В.Якунін починають із наполегливої критики принципу партійності та відстоюють принцип історизму (с.7–8, 49, 72). Однак вони не подають власного розуміння термінів «історизм», «партійність» і «об'єктивність». Звернімося до змісту цих понять, добре роз'ясненого російським дослідником В.Маулем.

Історизм – це принцип пізнання, котрий передбачає розгляд будь-якого явища як такого, що змінюється у часі й просторі, взаємодіє з іншими та розвивається у силу внутрішніх закономірностей. У випадку з ОУН і УПА це означає, що такі явища слід досліджувати не статично, а в динаміці, враховуючи територіальні й часові особливості, внутрішні процеси та відносини, зміни в обставинах, політиці, ідеології, порівнюючи їх із фракціями руху Опору в інших європейських країнах, знаходячи у цьому спільне й особливе, закономірне і випадкове.

Партійність – це підхід ученого до вивчення минулого з позицій певного класу, соціальної групи. Вона проявляється у реалізації їх інтересів та поглядів через історичні дослідження. Принцип партійності об'єктивно притаманний останнім і відіграє певну по-

зитивну роль. Справа в тому, що він, виступаючи як принцип історичного пізнання, дозволяє знайти нові підходи до фактів, глибше зрозуміти зв'язки між ними й, зрештою, об'єктивніше їх вивчити. Кожен новий клас (соціальна група) відкриває новий підхід до дослідження минулого. Наприклад, із появою пролетаріату в історичну науку ввійшло вивчення соціально-економічних відносин. Ідеологія гуманізму змінила акцент дослідників із минулого держави та суспільства на історію особистості, повсякденності. Із відродженням української державності підвищився інтерес учених до питань, пов'язаних із здобуттям незалежності.

Із наукового погляду немає нічого поганого у тому, що автор стоїть на певній партійній позиції й проводить своє дослідження під відповідним кутом зору. Наприклад, історики СРСР вивчали здебільшого радянський партизанський і підпільний рух з особливим наголосом на ролі компартії в антифашистській боротьбі. Українські історики з діаспори передусім приділяли увагу історії ОУН та УПА. І ті, й інші досягли певних наукових успіхів.

Однак слід зауважити, що партійність повинна бути невід'ємно пов'язана з високим професіоналізмом ученого та не мати нічого спільного з кон'юнктурним підходом до минулого. А найбільш ефективно принцип партійності може діяти у поєднанні з принципом історизму². У такому разі не буде ідеалізації предмета дослідження. Наприклад, буде визнаватися історичність таємного протоколу до пакту Молотова – Ріббентропа, розстріл чекістами польських офіцерів у Катині, факти співпраці радянської влади з гітлерівцями, ОУН і УПА тощо. Отже, проблема ненауковості в історіографії полягає не у партійності, а у сумлінності й професіоналізмі вченого.

Принцип об'єктивності зокрема визначається залученням у дослідження джерел різного походження з одного аспекту теми (в даному разі радянських, німецьких та оунівських документів і радянської, російської, української й зарубіжної історичної літератури) та репрезентативністю (достатньою кількістю) розглядуваних матеріалів. За цим критерієм джерельна база рецензованої монографії не завжди є достатньою. Зокрема як незаперечний аргумент наводяться радянські документи (с.99, 140, 143, 145–146), котрі часто відрізняються граничною упередженістю і фальсифікаціями³ й не можуть використовуватися без ретельного критичного аналізу чи підтвердження з джерел іншого походження. На жаль, автори не згадують, що часто вони не знаходять підтвердження у німецьких або оунівських джерелах, що суперечить принципу об'єктивності. Шанований авторами монографії М.Коваль наголошував на радянській системі приписок під час підготовки історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел та історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією⁴.

Хоча В.Іваненко та В.Якунін добре обізнані з джерельною базою й історіографією проблеми, іноді їхні твердження не підкріплені бібліографічними посиланнями або доказами. Наприклад: «На перший план почали виходити сюжети про масовий колабораціонізм серед українського народу ... з метою його виправдання» (с.13), «з логіки апологетів і адвокатів українських націоналістів виходить, що нацистські кулі і снаряди проти ... Червоної армії – то є боротьба зла і добра..., а ті ж самі кулі ... проти них з боку ... дивізії СС «Галичина» – то вже є геройство» (с.66), «автори, по суті, висловлюють жаль, що бандерівцям не вдалося допомогти гітлерівцям у бойових діях» (с.118), «за цією логікою виходить, що міжнародне право мало б формуватися за участю фашистів Італії та нацистів Німеччини і тільки тоді воно б «адекватно» відобразило історичні реалії?» (с.127), «національно-визвольні» мотиви ОУН являли собою тактику, а союзницькі відносини з фашистською Німеччиною – стратегію» (с.129), «їх відверто екстремістське гасло про «кров по коліна аби вільна Україна» (с.152).

Певне пересмикування фактів спостерігається навколо ОУН(б) й УПА, з одного боку, та ОУН(м) і дивізією «Галичина», – з іншого. У тексті не проводиться чітка межа між цими формуваннями, як це слід було б зробити (с.59–66, 120). Показово, що автори чітко розмежовують сталінський режим та радянську владу загалом, але націоналістичні угруповання іноді плутають. Такий підхід методологічно невірний.

У книзі також стверджується, що «вступ Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 р. немає жодних підстав вважати «окупацією», бо, мовляв, «таке ствердження спростовує саме населення Західної України, передусім своєю активною участю у виборах і підтримкою процесу воз'єднання з радянською Україною» (с.93). Навіть не беручи під сумнів логіку й правдивість цієї тези, відзначимо, що у випадку боротьби ОУН за незалежність України збройними методами В.Іваненко та В.Якунін засуджують це з по-

гляду міжнародного права, але у справі окупації Червоною армією частини Польщі це право як аргумент не використовується (с.145).

Одразу після того, як автори задекларували і тут же порушили принцип об'єктивності, вони переходять до критики «україноцентризму» (с.12–13, 26–27, 71–72), який називають ненауковим «ізоляціонізмом» та «хуторянством». Проаналізуємо цю тезу.

Будь-який «...центризм» ще не свідчить про його необ'єктивність. Це не «лише історико-політологічна категорія», як твердять дослідники, а й науковий підхід до розгляду теми. Наприклад, одні вчені вважають, що предметом вивчення історії є закономірності розвитку суспільства, інші, – що ця наука досліджує, власне, людину, особистість. Існують різноманітні теорії вивчення минулого (релігійно-історична, всесвітньо-історична, локально-історична), неоднакові пояснення розвитку науки (екстерналізм та інтерналізм), різне бачення ролі особистості в історії. Усі ці підходи наукові, але ґрунтуються на неоднакових предметах дослідження і методології, різному світогляді. Тож дивно було б критикувати підручник із політичної історії з позицій економічної.

Фундаментальні видання у СРСР про Другу світову війну головну увагу приділяли подіям на радянсько-німецькому фронті, а англосаксонські – на інших театрах бойових дій. Американські історики вважають, що ключову роль у розгромі гітлерівської Німеччини відіграли США (це – американоцентризм), а російські – віддають першість СРСР (назвемо це російськоцентризмом). По-різному в історичній літературі оцінюється роль ленд-лізу. Однак це не дає права звинувачувати одних або інших у ненауковості. Це просто використання неоднакових підходів до теми, а, відповідно, і різних акцентів у напрямках, тематиці, оцінках та висновках досліджень. Такі різноманітні підходи до проблеми, зрештою, у сукупності сприяють об'єктивності, адже вони породжують наукову дискусію й спонукають аргументовано захищати власні висновки та оцінки або їх змінювати. Мало того, спроба об'єднати, наприклад, україноцентризм і російськоцентризм в одному дослідженні була б антинауковою, бо призвела б до порушення його логічності й до суперечливих висновків.

Отже, природно, що вітчизняні праці з історії ОУН та УПА є здебільшого україноцентричними, а українські підручники з всесвітньої історії – європоцентричними. Минуле розглядається в них переважно на прикладі країн Європи, а не Америки, Африки чи Азії.

Утім, В.Якуніну й В.Іваненку здається нормальним розглядати історію України загалом та події Другої світової війни на її території зокрема у «загальносоюзному контексті» (той самий російськоцентризм) і «ненауково, необ'єктивно, нераціонально» у плані, власне, українському. Чому розглядати події війни в контексті СРСР (а саме так у більшості робить радянська й російська історіографія) ізольовано від загальноєвропейського чи загальносвітового, це – науково, а у плані українському – ненауково, автори монографії не пояснюють.

Російськоцентричний підхід спостерігається в методології праці також при визначенні належності ОУН та УПА до антинацистського руху Опору. Автори пишуть, що можна було б вважати останніх його частиною, якби їх основна боротьба велася проти нацистів (с.178). Проте це не відповідає науковій логіці й визначенню поняття «рух Опору». Щоб бути причетним до нього, зовсім не обов'язково мати боротьбу проти нацистів за головну мету.

Аргументація, наведена у книзі, не витримує критики. Зокрема не підкріплено бібліографічними посиланнями і не доведено в тексті праці наступну тезу авторів: «Тих же «внутрішніх» союзників окупантів, скажімо, у Югославії, Франції, Чехословаччині, Бельгії, Болгарії, Греції ... називають колабораціоністами, а не носіями руху Опору» (с.178). Це, дійсно, так. Проте дослідники не пояснюють, кого саме у цих країнах вони мають на увазі. Наприклад, якщо у комуністичній ПНР до колабораціоністів зараховували Армію крайову, то в демократичній Польщі ставлення до цього формування змінилося діаметрально.

Так само безпідставним є твердження, що «самі нацисти український «національний рух опору» ніколи не вважали, власне, антинімецьким у повному обсязі ... а вбачали «опір» з боку ОУН ... в насаджених ними своїх людей у місцевих органах окупаційної адміністрації, культурницькій діяльності «Просвіт», у спробах отримувати зброю з німецьких складів, забезпечувати «в обхід» властей за рахунок населення власні потреби в продовольстві» (с.178). Отже, розглянемо проблему руху Опору докладніше.

За словником, це – «антифашистські агітація й пропаганда, саботаж, страйки, диверсії, партизанська боротьба». Радянським аналогом терміна «рух Опору» була «всенародна боротьба», котра там же визначена як «дії партизанських загонів, підпілля ... масовий зрив населенням воєнних, економічних та політичних заходів окупантів»⁵.

Рух Опору здійснювався у різних формах (активних і пасивних)⁶, мав відмінності за своїм масштабом та соціально-політичним змістом. До активних форм зараховують збройну партизанську боротьбу, акти саботажу й диверсій, страйки, демонстрації, збір і передачу союзникам розвідувальної інформації, пропагандистську діяльність. До пасивних – відмову від здачі сільськогосподарської продукції, зрив поставок та військового виробництва, прослуховування радіопередач, читання забороненої літератури, бойкот пропагандистських заходів⁷. Отже, згідно з цими ознаками, ОУН(б) й УПА належать до руху Опору, навіть якщо б вони не вели збройної боротьби проти окупантів, а займалися б лише саботажем і антинацистською пропагандою.

Наступне питання, котре залишається не узгодженим в історичній науці, це – кого слід вважати учасниками цього руху, кого відносити до диверсійних груп армійських та агентурних розвідок, а кого – до колаборантів. Офіційна радянська історіографія не визнавала належності до руху Опору бійців польської Армії крайової, сербських четників Д.Михайловича. У СРСР і навіть у сучасних Росії, Білорусії й Україні багато істориків не вважали та не вважають учасниками цього руху членів ОУН і УПА, а також інших націоналістичних формувань, які діяли на території БРСР, Литви, Латвії й Естонії.

Натомість більшість дослідників на Заході вважає, що всі вищезазначені формування є повноправними учасниками антинацистського та антибільшовицького національно-визвольного руху. Однак західні історики здебільшого не визнавали учасниками руху Опору майже всі загони червоних партизанів, які діяли на території СРСР під керівництвом Центрального штабу партизанського руху і його підрозділів⁸. Питома вага їх серед радянських партизанів була значною, особливо в Україні⁹. Вони визнавалися диверсантами у тилу ворога, а не учасниками цього руху. Наприклад, французький дослідник К.Шамбар у книзі «Історія світового макі» відводить ОУН спеціальний розділ «Герілья в Україні». Він вважає її «єдиним справжнім Опором» на території СРСР, відмовляючи у цьому радянським партизанам¹⁰. Подібну позицію відстоює І.Каменецький¹¹. На нашу думку, складовими антинацистського руху Опору слід вважати як радянські, так і українські й польські підпільно-партизанські формування, що ставили за мету звільнення своїх країн від німецько-нацистської окупації.

Радянські, частина російських та українських істориків відмовляються вважати ОУН і УПА учасниками антинацистської боротьби, звинувачуючи їх у пасивності, у контактах та домовленостях з окупантами, в антикомунізмі. У другому розділі монографії В.Іваненко та В.Якунін визнають обмежену конфронтацію між ОУН(б) і гітлерівцями (с.55). Проте вони зовсім не згадують про те, що у цьому полягала свідомо тактика, котра застосовувалася й в інших країнах Європи і називалася «атантизм», тобто тримання зброї напоготові¹².

Більша у порівнянні з радянським рухом Опору пасивність українського пояснювалася його стратегією. Її ж дотримувалися польська Армія крайова, четники Д.Михайловича в Югославії та ін. Наприклад, керівництво першої прямо забороняло своїм підлеглим активно боротися з окупантами, аби не зазнавати даремних втрат. Натомість воно закликала нагромаджувати зброю, кадри, розбудовувати їх організаційну мережу. Саме така політична лінія дозволила Армії крайовій організувати надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 р., а чеським антифашистам – Празьке повстання 1945 р.

Атантизм передбачав нагромадження сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, а також збереження власних кадрів, вичікування слушного моменту для збройного виступу. Ця думка знаходить своє підтвердження в документі ОУН, що був захоплений гітлерівцями у першій половині 1942 р.: «1. З метою запобігання розпорощення сил активна боротьба лише проти Москви. 2. Щодо Німеччини – чекати, берегти сили, ніяких даремних, необмежених акцій, але внутрішня та організаційна підготовка та поширення мережі ОУН для того, щоб у необхідний час бути спроможним «мовити останнє слово»»¹³. Цей документ підтверджується спецповідомленням Українського штабу партизанського руху М.Хрущову, в якому підкреслювалося, що тактика ОУН зводиться до відмови від активного виступу проти окупантів із метою збереження кадрів і збирання сил,

спроможних у потрібний момент виступити проти німців та більшовиків¹⁴. Успіх своєї стратегії вона пов'язувала з тим, що війна ослабить обидві держави й вони не зможуть перешкодити створенню незалежної України. Тож, коли стала очевидною неминучість поразки Німеччини, головним ворогом для українських націоналістів став СРСР. Саме цим пояснюються спрямовані проти Червоної армії контакти і домовленості УПА з вермахтом та угорським командуванням.

В.Якунін та В.Іваненко намагаються підмінити поняття «домовленості» й «союз». Незаперечно, що контакти між УПА і німецьким й угорським командуванням існували. Проте їхні стосунки не мали союзницького характеру. Жодних документів, які б доводили укладення у 1944 р. союзу між Німеччиною та УПА, в науковому обігу немає.

Для ОУН і УПА (які були суб'єктом не лише антинацистського руху Опору, а й національно-визвольного) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. Оскільки проти-нацистський напрямок не був для них головним, то спочатку вони були налаштовані на співпрацю з німцями. Проте гітлерівська окупаційна політика, ігноруючи національні прагнення українців та переслідуючи самостійників, сама підштовхнула їх до лав антинацистського руху Опору. Відповідно до пріоритетів у боротьбі визначався її характер: спершу національно-визвольний, потім – антинацистський. Саме виходячи з таких міркувань, головною формою діяльності українського Опору була пропаганда самостійницьких ідей поряд із критикою як радянського, так і німецького імперіалізму. Здійснення масової збройної боротьби, економічних диверсій проти гітлерівців визнавалося шкідливим, оскільки посилювало головного з ворогів – СРСР. Отже, більша порівняно з радянськими партизанами й підпільниками пасивність ОУН та УПА у веденні збройної боротьби проти окупантів – характерна ознака для некоммуністичних течій європейського Опору – і не є аргументом для звинувачення їх у зрадництві або пособництві нацистам.

Подібні до загальноєвропейських процеси відбувалися й у відносинах різних течій у середині руху Опору в Україні. Майже у всіх європейських країнах він був політично роздільний. Російська дослідниця В.Мар'їна з цього приводу виділяє як загальні цілі руху Опору (звільнення країни від окупантів), так і ті, котрі віддзеркалювали різні соціальні та політичні інтереси його учасників, які нерідко могли бути протилежними. Причому головна лінія поділу проходила між марксистськими, прорадянськими, і так званими «буржуазними» організаціями. Не була однаковою активність усіх сил, що брали участь у цьому русі; нерідко змінювалися їхні погляди і програми¹⁵.

Український дослідник В.Козлітін виділяє в європейському Опорі три групи: «З наближенням кінця війни ... різниця у кінцевих цілях боротьби ставала все більш очевидною, а соціально-політичне, ідеологічне розмежування набувало все більш чітких організаційних форм... Основними політичними тaboraми руху Опору можна вважати ліберально-демократичний, лівоцентристський і радикально-коммуністичний. Усі вони різнилися між собою за цілями, формами і методами боротьби, зовнішньополітичною орієнтацією. Учасники ліберально-демократичного табору боролися... в союзі з Англією і США, виступали за відновлення довоєнного ладу і демократизацію, дотримуючись вичікувальної тактики... До лівоцентристського табору належали, як правило, опозиційні соціалістичні та селянські партії... Майбутнє своїх держав вбачали насамперед у відновленні в основних рисах довоєнних порядків, однак при цьому виступали за соціалістичний шлях розвитку... Радикально-коммуністичний табір... виступав... за соціалізацію своїх країн за радянським взірцем, орієнтувався на допомогу СРСР. Учасники цього табору були найрадикальнішим крилом руху Опору, ініціаторами з червня 1941 р. негайної збройної боротьби... Політична та ідеологічна роз'єднаність антифашистських національно-визвольних сил... подекуди призводила й до збройних міжусобиць. У західноєвропейських країнах, Чехословаччині... ліберально-демократичні сили руху Опору пішли на союз з комуністами в інтересах визволення своїх країн... У Польщі, Югославії, Албанії та Греції... справа дійшла до громадянської війни»¹⁶.

Автори монографії ставлять боротьбу проти радянських військ і партизанів у провину ОУН(б) й УПА, використовуючи це як аргумент для невизнання їх частиною руху Опору. Однак не слід забувати, що внаслідок пакту Молотова – Ріббентропа та договору про дружбу і кордони СРСР став союзником гітлерівської Німеччини і її партнером у розв'язанні Другої світової війни. Це прямо чи опосередковано визнає також частина російських істориків¹⁷. Після окупації Східної Польщі Радянський Союз потрапляє в міжнародну ізоля-

цію, а за агресію проти Фінляндії у грудні 1939 р. виключається з Ліги Націй. Отже, не можна розглядати СРСР як союзника західних демократій із початком Другої світової.

На протязі всього дослідження автори постійно акцентують увагу на злочинах ОУН і УПА. Справді, із позицій сьогодення та й «тогодення» це не має морального виправдання. Проте існує історичне пояснення. Політика ОУН і УПА визначалася загальною ідеологічною та політичною ситуацією в Європі, де панували або були популярні тоталітарні, насильницькі ідеології. Крім того, людиноненавистницький характер нацистського режиму проявився назовні не одразу. Після світової економічної кризи 1929–1933 рр. значна кількість людей сприймала нацистський рух як альтернативу капіталізму, з одного боку, та більшовизму, – з іншого. Партії фашистського типу з відповідною ідеологією були поширені у Франції, США, серед російських білоемігрантів у Китаї тощо. Впливові арабські політичні кола поклали на нацистську Німеччину надії у справі визволення своїх народів із-під влади Франції й Британії, знаходячи у нацистській ідеології багато спільного з традиційним ісламом. Лише після закінчення Другої світової війни повною мірою стали відомими людиноненавистницькі плани нацистів та їх жахливі звірства.

Критикуючи ОУН за тоталітарну ідеологію, а потім – за лише формальний перехід на демократичні позиції (с.74–75), В.Іваненко та В.Якунін жодним словом не згадують про те, що після ідеологічних змін у ній 1943 р. лише ця сила на території України стала носієм демократичних цінностей. Адже ані сталінізм, ані гітлеризм українцям демократії не пропонували.

Теза про те, що під час Другої світової війни члени ОУН та УПА чинили терористичні акції, у тому числі проти мирного населення, є незаперечною. Однак, дотримуючись принципу історизму та об'єктивності, слід зауважити, що такі злочини творилися всіма воюючими сторонами. Причому обумовлене це не лише певною ідеологією, а й самим людиноненавистницьким характером будь-якої війни. Прикладом тому є війни «демократичних» країн кінця ХХ – початку ХХІ ст., коли у Чечні, Югославії, Іраку, Палестині, Афганістані міжнародне право і права людини порушують усі сторони конфліктів, що часто супроводжується етнічними чистками, звірствами та терором.

Серйозною вадою монографії є відсутність сконцентрованих висновків як наприкінці окремих розділів, так і у цілому. Однак фрагментарні в тексті й переважно публіцистичні післямові (с.148–159) все ж зустрічаються. Серед них вдалося виокремити чотири:

1. Щодо низки синтетичних, узагальнюючих праць з історії України ХХ ст. та підручників у авторів «створюється враження неповноти викладу ... поверхової, упередженої, тенденційної інтерпретації ... псевдонаукової аргументації» (с.75–76).

2. «Можна зробити однозначний висновок про реакційний, антиукраїнський, а, отже, і злочинний характер діяльності ОУН і УПА... Натомість Радянський Союз став вирішальною силою, яка зупинила і знищила фашизм, врятувавши таким чином від катастрофи людство, у тому числі український народ» (с.141).

3. «Фаховий висновок» навряд чи можна визнати суто науковим, усебічно обґрунтованим, виваженим документом, тому що в ньому ... простежується тенденційний підхід, хибні тези та постулати, явно упереджені інтерпретації окремих подій, явищ, фактів... У цілому це радше політичний документ, спрямований... не тільки на реабілітацію ОУН і УПА, а й на перегляд деяких підсумків Великої Вітчизняної війни» (с.147).

4. «Ідеться про висвітлення блоку ОУН–УПА в підручниках і навчальних посібниках з історії України для середньої загальноосвітньої та вищої школи..., в більшості з них ці сюжети прописані за схемами адептів «україноцентризму», тенденційно, необ'єктивно... Причому деякі історичні факти ... замовчуються, а багато просто перекручуються, фальшуються. Висновки та узагальнення мають здебільшого односторонній характер. Відтак, правда історії явно деформується, відходить ніби на другий план, а замість неї нав'язується нова міфологія» (с.158–159).

Слід зауважити, що другий висновок не відповідає заявленій темі, а у третьому відчувається, що монографія покликана не проаналізувати ступінь вивченості проблеми, а проаналізувати оцінки ОУН і УПА в історичній літературі й представити власну негативну. Причому рівень науковості видань із даної тематики визначається здебільшого за одним критерієм – позитивна або негативна оцінка українського націоналізму. Тому відповідно до змісту даній праці, якщо вилучити з неї публіцистику, більше підійшла б назва «Інтерпретації та оцінки діяльності ОУН і УПА у сучасній українській історіографії».

Отже, судячи з тексту книги, В.Іваненко та В.Якунін перебувають у полоні радянських уявлень про те, яким повинен бути рух Опору. Тобто останній має вести постійну, активну збройну боротьбу, мета якої – завдати якомога більшої шкоди окупантам будь-якими засобами, незважаючи на втрати. В ідеологічній сфері він має бути лояльним до радянської влади.

Що стосується форми викладення матеріалу, то у праці спостерігається певна аритмічність у ході дослідження, заплутаність аргументації, що ускладнює розуміння головної думки. Зокрема вже в першому розділі автори виходять за рамки заявленої теми монографії та вдаються до захисту терміна «Велика Вітчизняна війна» (с.14–17). Побічно дослідники торкаються Вітчизняної війни 1812 р. (с.18), погоджуються з твердженням, що царська Росія була «тюрмою народів» (с.19–23), і заперечують це саме щодо СРСР (с.24). Потім вони знову повертаються до терміна «Велика Вітчизняна війна» (с.24–29). Перший розділ В.Іваненко та В.Якунін завершують з'ясуванням «причин і джерел» Другої світової війни (с.33–49). Усе це, як думається, має дати історичне тло для розгляду заявленої теми, проте слабко з нею пов'язане.

У третьому розділі автори продовжують цю тенденцію – докладно обговорюючи особу Т.Оберлендера (с.98–105), котрий ще мав хоч якесь відношення до ОУН, вони раптом вдаються до доведення тези про те, що Західна Німеччина «стала могутньою мілітаристською державою» (с.100–101). Загалом схвально оцінюючи розділ авторства Г.Касьянова «Ідеологія Організації українських націоналістів»¹⁸, автори критикують його за те, що він не «побажав розгорнути сюжет про сучасних нащадків ОУН» (с.107–108). Бажаючи актуалізації цього аспекту теми, В.Якунін та В.Іваненко обходять стороною історичну роль ОУН і УПА у здобутті державної незалежності України.

Також викликають зауваження малозрозумілі назви перших двох розділів «Україна воєнної доби у дзеркалі сучасної концептуальної трансформації» та «Національні мотиви Великої Вітчизняної війни в узагальнюючих працях з української історії». Адже автори не пояснюють, що мають на увазі під «сучасною концептуальною трансформацією» та «національними мотивами»...

Тональність монографії, її стиль є не зважено науковими, а пропагандистсько-агресивними. Про це свідчить фразеологія, перенасичена радянськими ідеологемами: «позитивна організаторська роль ВКП(б), Й.Сталіна, інших керівників Комуністичної партії та радянського уряду..., командування фронтів, армій, дивізій» (с.13), «вони продовжили трудову діяльність в ім'я перемоги над німецько-фашистськими загарбниками», «битва з розрухою», «братерська підтримка народів СРСР», «ленінградці з радістю допомагають українському народові» (с.16), «Радянський Союз став спільним домом, справді вільною Вітчизною для всіх народів ... надійним оплотом їх дружби» (с.24), «яскраво проявилися патріотизм і організованість трудящих України», «на захист Вітчизни постали всі – від малого до старого, воедино злилися армія і народ, фронт і тил» (с.26), «абсолютна більшість населення радянської України стала на захист спільної Вітчизни – СРСР, а лише десятки тисяч та й то переважно в західному регіоні ... виступили на боці гітлерівців» (с.129) тощо. Деякі з цих тверджень є не лише пропагандистськими штампами, а просто не відповідають дійсності.

Характерною ознакою «доробку» є також численні некоректні випадки проти опонентів: «брутально назвав» (с.3), «жадають помсти за свою поразку» (с.4), «агресивно нав'язується» (с.8), «насаджувати монополію на наукову істину», «горезвісний ізоляціонізм» (с.12), «спекулятивний і сміховинний характер», «огульна героїзація» (с.13), «усіляко мусуються» (с.14), «фальсифікація історії війни» (с.25), «неконструктивна спроба» (с.26), «псевдовчені», «скандально відомий фальсифікатор історії» (с.28), «амбітні претенденти на науковий авторитет», «у дусі неприхованого антикомунізму тут заявлено» (с.31), «невдалі дискусії любителів-істориків» (с.33), «заангажованість А.Кентія» (с.54), «прояв політиканства й аморальності в науці» (с.106), «лукавство» (с.112), «зробити максимум можливого, щоби священна пам'ять про загиблих від рук німецько-фашистських найманців не була розтоптана «брудним чоботом» бандерівців та їх сучасних адвокатів» (с.147), «руйнівна «ура-патріотична» місія у вітчизняному історичному процесі» (с.151) і так далі в такому дусі... Подані цитати не є ознакою науковості й у відповідних виданнях не використовуються.

До сильних сторін книги, її новизни можна віднести зауваження, що український націоналізм був не лише буржуазний, а й соціалістичний (с.51–52), подання власної періодизації новітньої історіографії ОУН та УПА (с.55–56), висновок про те, що досі в ук-

раїнській історіографії не склалося єдине нове концептуальне бачення подій Другої світової війни (с.150). Однак від себе зауважимо, що саме високопрофесійний «Фаховий висновок...» якраз і може стати основою для такої єдиної моделі.

Також позитивом є й те, що автори визнають злочинні методи сталінського режиму (хоча і не антинародний його характер у цілому), водночас виправдовуючи репресії проти українців тогочасними реаліями (с.153). Загалом відчувається добра обізнаність авторів з історією та історіографією ОУН і УПА.

Таким чином, через необ'єктивність, однобічне висвітлення історії та історіографії ОУН і УПА, пропагандистсько-агресивну тональність, некоректність висновків і тверджень працю В.Іваненка та В.Якуніна «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології» не можна визнати науковою. Критикуючи «Фаховий висновок...», автори натомість самі не продемонстрували виважених методологічних підходів, окрім принципів партійності й російськоцентризму.

Проте висвітлені в монографії питання, порушена проблематика спонукають дискусію з історії ОУН та УПА. Авторів виводять дослідників на більш високий її рівень – від фактологічно-ілюстративного на теоретико-методологічний. У цьому і полягає головне завдання майбутніх дослідників проблеми – удосконалення методології праць та теоретичне осмислення історії ОУН і УПА.

¹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – С.3–4.

² Див.: *Мауль В.Я.* Введение в историю. – Тюмень, 2003. – С.73–80, 84–86.

³ *Слободянюк М.А.* Проблема достовірності радянських джерел з історії руху Опору // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки: Зб. мат. міжнар. наук. конфер., Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – С.85–92.

⁴ *Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр. іст. журн. – 1995. – №3. – С.7–8.

⁵ Военный энциклопедический словарь. – Москва, 1983. – С.223, 166.

⁶ Див.: *Курносоев А.А.* Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: Историография вопроса // История и историки: Историография истории СССР: Сб. ст. – Москва, 1965. – С.169.

⁷ *Козлітін В.Д.* Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. – Х., 2001. – С.171.

⁸ Там само. – С.170–171.

⁹ Див.: *Слободянюк М.А.* Роль десантних груп у розвитку радянського партизанського руху на Півдні України (1941–1944 рр.) // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ). – 2005. – Зима – весна. – С.27–32.

¹⁰ Див.: *Сергущина Н.Ю.* Французские экзистенциалисты о фашизме и антифашистском Сопротивлении // Проблемы буржуазной историографии второй мировой войны: К критике методологических и историографических аспектов новейшей литературы США, Англии, ФРГ, Франции: Сб. ст. – Ярославль, 1975. – С.123–124.

¹¹ Див.: *Кизя Л.Е.* Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії // Укр. іст. журн. – 1965. – №12. – С.112.

¹² Див.: *Деборин Г.А., Тельпуховский Б.С.* Итоги и уроки Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, дораб. – Москва, 1975. – С.304.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.170. – Арк.57.

¹⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.523. – Арк.89.

¹⁵ Движение Сопротивления в странах Восточной Европы: Круглый стол // Новая и новейшая история. – 1990. – №6. – С.95–96.

¹⁶ *Козлітін В.Д.* Вказ. праця. – С.172–173.

¹⁷ *Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А.* История России с древнейших времён до наших дней: Учебник. – Москва, 1997. – С.413–415; *Валиуллин К.Б., Зарипова Р.К.* История России: XX век: Учеб. пособие. – Ч.2. – Уфа, 2002. – С.115–118; *Отечественная история: Учебно-методическое пособие для студентов вечерней и заочной форм обучения.* – Санкт-Петербург, 2004. – С.70.

¹⁸ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К., 2005. – С.445–478.

М.А.Слободянюк (Дніпропетровськ)

Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D.

Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s.

Коженювський М., Мондзік М., Тарасюк Д.

Доля блукачів. Польські біженці в Російській імперії у роки Першої світової війни. – Люблін: Видавництво університету Марії Кюрі-Скłodовської, 2007. – 238 с.

У кривавих жорнах Великої війни 1914–1918 рр., як її назвали європейські історики, польський народ зазнав неймовірних страждань: спалені міста і села, зруйновані одвічні святині та найтрагічніше – кількарічні поневіряння тисяч біженців без надії на майбутнє на чужині, у далеких землях Російської імперії. Проте із цього світового конфлікту Польща, немов легендарний Фенікс, відродила свою державність. Тому проблема новітнього державотворення у польській історіографії, як і події Другої світової війни, визначили пріоритетні напрямки історичних студій, у той час, як біженство Першої світової війни розглядалося у контексті революційних подій 1917 р.

Із початку 1990-х рр. вивчення долі польських біженців набуло якісно нового змісту, а в останні роки ще й збагатилося серйозними науковими дослідженнями. У цьому плані знаковою працею є колективна монографія докторів гуманітарних наук Маріуша Коженювського і Даріуша Тарасюка під керівництвом доктора габілітованого Марека Мондзіка з Інституту історії Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Скłodовської, представників нової генерації польських істориків. Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Ця книга, без перебільшення, є подією для дослідників біженства Першої світової війни, оскільки українська та російська історіографії ще не мають спеціальних узагальнюючих робіт із цієї тематики. Крім того, для вітчизняного дослідника ця книга важлива й тим, що її автори аналізують долю польських біженців – у тому числі і в українських губерніях.

Робота польських колег – це результат їх кількарічних наукових пошуків (про що свідчить значна бібліографія, подана у списку використаної літератури) у царині діяльності громадських комітетів з опіки співвітчизників, евакуйованих до Російської імперії у середині 1915 р. Так, М.Коженювський досліджував проблеми діяльності Центрального громадського комітету допомоги жертвам війни¹, М.Мондзік вивчав Польське товариство допомоги жертвам війни, Д.Тарасюк – перебування поляків у Білорусії².

Заявлена тематика монографії спирається на значну джерельну базу центральних та місцевих архівних установ Білорусії (Мінськ, Гродно), Литви (Вільнюс), Польщі (Варшава, Краків, Люблін), України (Київ, Харків) та Росії (Москва). Зазначимо, що в Україні автори опрацювали документи із фондів Центрального державного історичного архіву, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Київського та Харківського обласних архівів та архіву міста Києва.

Важливим доповненням стали матеріали понад тридцяти найменувань періодичних видань часів Першої світової війни, численні збірники документів, щоденники та спогади польських громадських діячів, які ілюструють весь трагізм насильницької евакуації пересічних поляків. Більше ста наукових розвідок опрацювали автори для написання своєї роботи, при цьому праці істориків минулого століття розглянуті ними критично. У той час роботи дослідниці В.Найдус, фахівця у царині дослідження перебування поляків на теренах Російської імперії на початку ХХ ст. і серед них – біженців, оцінюють досить високо і неодноразово використовують матеріали її робіт.

Аналізуючи стан наукової розробки питання польські колеги дійшли висновку, що проблема біженців Першої світової війни мало вивчена в історіографії, позаяк «...період Першої світової війни цього часу перебуває в тіні дослідження трагічної долі країни і польського народу в 1939–1945 рр., драматичних радянсько-польських стосунків, хоча польські біженці відіграли значну роль у діяльності поляків та старої еміграції в Росії» (с.11).

Мету роботи автори окреслили як показ різних аспектів перебування біженців із Королівства Польського у роки Першої світової війни в царській Росії (с.11). Відповідно хронологічні межі дослідження охоплюють період від середини літа 1915 р., коли роз-

почалася евакуація значної кількості цивільного населення з польських губерній і до закінчення Першої світової війни та проголошення Польщею незалежності.

Видання має чітку та вмотивовану відповідно до поставленої мети структуру – вступ, 5 розділів, бібліографію та список скорочень. У вступі автори окреслюють актуальність свого дослідження, стан наукової розробки, джерельну базу, деякі методологічні зауваги. Крім того, порушується принципове, за висловом самих авторів, дискусійне питання – який статус мали жителі Королівства Польського, складової частини імперії Романових, вивезені в тиллові губернії? «Уходники», «вигнанці», «блукачі», «утікачі», а часом, використовуючи російський термін «біженці», такими поняттями автори окреслюють новий статус значної кількості поляків (с.13), започатковуючи тим самим наукову дискусію та запрошуючи колег до розгляду цього питання.

У першому розділі («Утікачі») автори розглядають весь трагізм початку евакуації, образно кажучи початок поневірянь у кілька довгих років, статистику польських біженців, їх розселення на нових місцях, соціальну та вікову структуру. Другий розділ («Допомогові організації») присвячений польським громадським інституціям, які взяли на себе надзвичайно складну місію – організувати допомогу біженцям-співвітчизникам. Серед них – Центральний громадянський комітет губерній Королівства Польського в Петрограді (ЦОК), Польський комітет у Москві, Польський комітет санітарної допомоги, Польський львівський комітет допомоги, Польське товариство допомоги жертвам війни. У третьому розділі («Допомога») автори розглядають напрямки допомоги вигнанцям – матеріальна, юридична, медична, релігійна, освітня; джерела їх фінансування; видавничу діяльність цих товариств. Суспільно-політичній діяльності польських біженців присвячено четвертий розділ («Суспільно-політичне життя») книги, а п'ятий («Повернення на Батьківщину») подає концепції реєвакуації польських біженців та власне їх рух додому. Важливим доповненням до змісту монографії стали 8 таблиць, в яких зведено значну кількість цифрового матеріалу щодо визначення кількості евакуйованих поляків, місцевості, звідки вони прибули (табл.1, с.29), джерела допомоги, статті витрат, фінансову діяльність ЦОК (табл.3, с.137; табл.4, с.139; табл.5–7, с.141–142, 145), кількість дітей в освітньо-виховних закладах (табл.8, с.177).

На особливу увагу заслугоує таблиця 2 «Розміщення польських біженців Королівства Польського в Російській імперії в 1915–1917 рр.» (с.32–36), при складанні якої автори використали значний матеріал статистичних звітів Тетянинського комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, ЦОК, Всеросійського центрального бюро, яке діяло при Тетянинському комітеті, різних громадських організацій. За їх підрахунками, у 1916 р. на теренах Російської імперії було зареєстровано 61 7174 польських біженців(с.38), із них – 17 6736 в українських губерніях. У першому кварталі 1918 р. в Україні уже 23 8529 польських біженців від близько 800 тис. загальної їх кількості. Зростання числа біженців зумовлювалося припиненням воєнних дій та початком самовільного їх повернення додому, а саме Україна стала транзитною територією руху біженців до західних кордонів колишньої Російської імперії³. Евакуація, а, по суті, насильницьке вигнання, як справедливо наголосили автори, стосувалася населення білоруських, литовських та українських губерній (с.28).

Автори книги встановили, що з 10 губерній Королівства Польського – Ломжинської, Люблінської, Варшавської, Холмської, Сувалкської та ін., потоки біженців направлялися в тиллові регіони Російської імперії, при цьому наголосивши, що рухалися вони гужовим та залізничним транспортом. Примусова міграція торкнулася, перш за все, польського селянства, для якого вона обернулася справжньою драмою (с.17). Досить доречним моментом передачі драматизму руху біженців є використання спогадів очевидців, щоденники громадських діячів, які брали безпосередню участь у цьому процесі. Серед інших авторів наводяться нотатки Вл.Грабського, одного з лідерів ЦОК. Заходи російської влади автори однозначно розцінюють як «безпорадні» та неспроможні вплинути на організацію процесу евакуації належним чином, що і зумовило появу різних громадських національних інституцій, покликаних полегшити тяжку долю своїх співвітчизників.

Цікаву думку автори висловили і щодо залучення до справи допомоги польським біженцям представників польської діаспори, які проживали у тому числі й в українських містах. Наприклад, на початок Першої світової війни у Києві та Одесі, за їх підрахунками, поляки становили відповідно 44 400 та 20 000 громадян. Саме вони і могли частково виділити житло, дати кошти, підтримати морально своїх земляків. До слова сказати,

у Харкові ініціаторами створення Харківського відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні та постраждалому від війни польському населенню виступили поляки, які тривалий час проживали у місті, бажаючи тим самим надати «...моральну підтримку та допомогу землякам». Ними були Іван Карницький, Зенон та Регіна Щавинські, Станіслав Виршилло, Йосиф та Олена Дворжанчики⁴. В окрему групу біженців-поляків автори виділяють представників інтелігенції, які теж мали працювати (і вони це робили! – *Л.Ж.*) в етнічних біженських організаціях, учителями у класах для польських дітей, надавати різні консультації в бюро праці, бути провідниками мисл груп біженців при поверненні їх додому та ін.

Історики, спираючись на широке коло джерел і наукових праць та відтворивши цілісну картину насильницької евакуації, дійшли висновків, що, по-перше, східні землі Королівства Польського в результаті цієї акції просто знелюдніли; по-друге, серед біженців переважали жінки та діти, особливо молодшого віку, які потребували негайної мобілізації зусиль громадських організацій із метою збереження їх життя; по-третє, благодійні товариства прагнули компактно розселити польських біженців із тим, щоб уберегти людність від розпорошення по просторах імперії (с.49–50).

Одним із ключових аспектів, що порушується у книзі, є проблема діяльності різних польських благодійних інституцій, їх структура, склад, програмні засади, джерела фінансування, статус та місце у системі органів допомоги біженцям Російської імперії, етапи їх діяльності та ін. Серед найважливіших завдань ЦОК, як однієї з авторитетних серед етнічних спілок імперії організації, автори називають відстоювання перед офіційною владою статусу поляків як «біженців», що стали жертвами з боку російських військ, і аж ніяк не «добровільних утікачів» (с.54). Ліквідацію ЦОК автори пов'язують із приходом до влади в Росії більшовиків, підкріплену відповідним наказом Ради народних комісарів 22 липня 1918 р. У цьому контексті цікаво було б простежити діяльність товариства в Україні, взаємодію Української Центральної Ради та урядових структур Української Держави гетьмана Павла Скоропадського із його відділеннями.

Широку мережу своїх відділень, що важливо для українських дослідників (благодатна тема для досліджень на місцевих архівах – *Л.Ж.*), мало Польське товариство допомоги жертвам війни. При цьому у Києві в 1915 р. навіть функціонувала окружна рада цього товариства – керівна структура усіх українських відділень, що автори розцінюють як прояв певного сепаратизму у стосунках його структурних одиниць (с.84). Загалом вражає географія діяльності цього товариства – від Архангельська до Ташкента і Самарканда, від Варшави, Вільнюса, Мінська, Харкова до Томська, Чити і Хабаровська (с.85). Складною з 1917 р. була доля і цього товариства...

Значна увага в монографії приділяється аналізу конкретних напрямків допомоги польським біженцям. Проблеми фінансування вирішувалися за рахунок асигнувань Тетянинського комітету. Труднощі із закупівлею одягу та взуття, на думку авторів, спонукали польські товариства відкривати повсюдно різноманітні швейні та кравецькі майстерні, в яких працювали біженці і виготовляли для своїх земляків найнеобхідніші речі. У такий спосіб передбачалося скоротити безробіття серед біженської маси. Даний аспект проблеми, як і саму організацію праці біженців, автори подають на багатій джерельній базі, ілюструючи матеріал рівнем заробітної плати біженців, забезпеченість майстерень необхідним інструментарієм та ін.

Серед напрямків допомоги, як-то медичної, юридичної, польські колеги виділяють «релігійну допомогу», тобто забезпечення духовних потреб біженців. Не останню роль у збереженні самоідентифікації польських біженців відіграло і католицьке духовництво, діяльність якого в означеній царині – ще один дослідницький сюжет книги. При цьому автори припускають, що ця сфера допомоги була однією з найскладніших, оскільки втручалася в особисте життя біженців (с.172). Не менш важливою справою стала організація початкових шкіл для польської малечі, яку у тогочасних умовах просто необхідно було виховувати в патріотичному настрої (с.179) із тим, щоби не втратити власне польську ідентичність та зв'язок із батьківщиною.

Лютнева революція і наступні політичні процеси на теренах Російської імперії призвели до активізації національної свідомості етнічних меншин – серед яких були і поляки. Найактивніші біженці стали членами народно-демократичних та соціалістичних організацій, утворених у російських губерніях, участь в яких була для них «школою політичної та публічної активності, яку вони продовжили по поверненню на батьківщину» (с.210).

Надзвичайно складною була і проблема повернення польських біженців додому, при цьому польські громадські організації ще з початку евакуації наголошували на тимчасовості перебування вигнанців на чужині. Цікаво, що ЦОК на одному зі своїх перших засідань 19–20 грудня 1915 р. ухвалив ідею про створення спеціального «фонду повернення на Батьківщину», а вже на кінець 1917 р. розробив головні засади повернення їх додому. Першочергово передбачалося евакуювати військових, залізничників та їх родин, а потім – решту груп біженців. На рівні колишньої імперії цю справу розпочав Польський військово-залізничний комітет («Полжел»), утворений у Петрограді 29 листопада 1917 р. В Україні, як зазначають автори, лише навесні 1918 р., уже в останні тижні існування Української Центральної Ради – 14 березня – було утворено Польський центральний комітет евакуації на Батьківщину. Після проголошення незалежності Польща перервала дипломатичні відносини з радянською Росією і турботи про опіку над польськими біженцями взяла на себе данська місія.

Цікаву думку висловлюють автори щодо німецько-австрійського наступу навесні 1918 р., у результаті зриву радянською делегацією переговорів у Бресті. То було «щастям» для багатьох польських біженців, оскільки вони могли повернутися додому! Договір польської сторони з німецькою владою від 17 квітня 1918 р. визначив умови евакуації до своїх домівок через зайняту німцями Білорусію. З України, як вони наголошують, цей неконтрольований процес провадився через Галичину. Треба зазначити, що Українська Держава П.Скоропадського мала чіткий план евакуації біженців та структури виконання, тому не зовсім точно виглядає теза про некерованість цього процесу в Україні.

Проголошення незалежності Польщі, як це не парадоксально, і польсько-більшовицька війна ускладнили повернення на батьківщину тисяч вигнанців, які перебували «в російській глибинці» (с.227). Крім того, і це досить неординарна думка дослідників, Польща з не надто великим бажанням приймала поляків із Росії, побоюючись, що вони можуть бути прихильниками соціалістичних ідей.

Загалом, високо оцінюючи рецензовану монографію, хотілося б висловити деякі зауваження. Так, на нашу думку недостатньо повно висвітлена проблема реевакуації польських біженців, при цьому звернута увага лише на діяльність в окресленій площині більшовицького уряду Росії. Натомість робота тільки виграла б від сюжету про політику української держави, спрямовану на організацію відправки польських біженців до своїх домівок. Цікавим бачиться і порівняльний сюжет взаємодії польських громадських комітетів із радянською владою та Українською Центральною Радою і Українською Державою. Безумовно, цінним додатком до монографії став би іменний та географічний покажчик.

Таким чином, вихід праці польських істориків М.Коженювського, Д.Тарасюка, М.Мондзіка – помітна подія у дослідженні проблеми біженців Першої світової війни в європейській історіографії. При цьому вона не ставить крапку в осмисленні проблеми, а скоріше окреслює нові горизонти наукових пошуків та дає імпульс для розробки проблеми в Україні. Крім того, книга такого рівня та проблематики заслуговує якомога швидшого видання українською мовою.

¹ *Korzeniowski M.* Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918. – Lublin, 2001.

² *Tarasiuk D.* Działalność społeczno-kulturalna polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918. – Lublin, 2007.

³ *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2007. – С.130.

Л.М.Жванко (Харків)

Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948–2007). – Л.; Острогож; Париж; Нью-Йорк, 2007. – 576 с., портр. 68 с. іл.

Біобібліографічний покажчик окремого автора не лише характеризує його внесок у розвиток історичної науки, а й більш широко окреслює епоху, в якій він жив і творив, висвітлює його життєву позицію, що принципово важливо для розвитку наукових знань.

Важко осягнути роль українських учених діаспори у різних галузях науки у країнах поселення. Ще складніше зрозуміти мотиви тих, хто поклав своє свідоме життя за кордоном на вивчення й організацію наукових студій у галузі українознавства й українознавчих дисциплін. Бо це саме те «незасіяне поле відчаю й надії», яке не давало прибутків, а потребувало вкладання власних коштів, енергії й розуму. Це було «*contra spem spero*» реалістів і романтиків, мрійників і прагматиків водночас. Безсумнівно життєве кредо багатьох із них сформувала українська дійсність ХХ ст., Україна як фатум їхнього вибору. Вони відстоювали її історичну самобутність у світовому співтоваристві народів, репрезентували її перед науковим світом, творили її майбуття. Із-поміж отих дужих велетів, які докладають свої зусилля для розбудови української історичної науки, найпомітнішою є постать Любомира Винара.

Львів'янин за місцем народження, український учений у США Л.Винар відміряв свій 76-літній життєвий шлях як автор численних і різнопланових наукових досліджень, почесний професор декількох українських університетів, професор Кентського державного університету (США) з 1969 до 1996 рр., засновник і директор наукового центру дослідів етнічних публікацій та культурних інституцій в США Кентського державного університету, проте найвагоміше, що його виокремлює із-поміж багатьох ентузіастів справи, Л.Винар – багаторічний президент Українського історичного товариства, яке понад сорок років об'єднує українських учених світу, засновник і редактор єдиного на Заході україномовного історичного журналу «Український історик». Ось чому закономірною є поява біобібліографічного покажчика праць цього визначного українського вченого, який за 50 років своєї наукової діяльності став автором 2269 наукових праць: книг, статей, рецензій, оглядів та енциклопедичних гасел.

Біобібліографічний покажчик висвітлює життєвий і творчий шлях видатного українського історика, бібліографа й організатора історичної науки. Зі словом до читача звернувся доктор історичних наук, професор, директор ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України М.Романюк. Адже саме співробітники Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника підготували і попередній, і цей покажчик праць Л.Винара та приурочили його до 75-літнього ювілею вченого. П'ятдесят років активного творчого життя у світовій історичній науці, багатогранність наукового пошуку і неабиякі організаторські здібності, співпраця із науковцями України й світу, жертвність і талант керівника відбиваються на сторінках видання.

Передмову до видання «Любомир Винар: життя і діяльність» (Із нагоди 75-ліття вченого) подали А.Жуковський та А.Атаманенко, які представляють не тільки різні покоління вчених, а й у свій час належали до наукових шкіл різних країн. Проте, саме постать Л.Винара із початку 1990-х рр. стала сполучною ланкою розвитку української історичної науки на материковій Україні і в усьому світовому просторі, де творили українські історики. Л.Винар доклав чимало зусиль для розбудови української історичної науки, її органічного вплетення у загальносвітовий науковий процес. У ньому вдало поєднався талант організатора науки, історика-дослідника, бібліографа і людини по-особливому відданої справі. Саме про це читач детально дізнається з передмови.

Покажчик складається із двох частин: у першій викладено бібліографію друкованих праць Л.Винара, 1948–2007; у другій – бібліографію публікацій про нього. Перша частина має два розділи: 1. Бібліографія бібліографії. 2. Окремі видання. Статті. Рецензії. Публікації Л.Винара подано у хронологічному порядку: від першої публікації у 1948 р. і до червня 2007 р. Особливо важливим є те, що позиції у цьому розділі анотовані, до назв праць українською мовою подані переклади їх англійською мовою. Це не тільки розширює коло можливих дослідників, а й вводить українську історію у світовий науковий контекст. Аналіз робіт автора засвідчує його різнобічні зацікавлення, окреслює коло проблем, над якими він працював упродовж багатьох років.

Провідною темою досліджень Л.Винара у 50-х – 60-х рр. ХХ ст. було вивчення ранньої історії козаччини, знаних постатей тієї доби: Дмитра Вишневецького, Андрія Войнаровського, Максима Кривоноса, Северина Наливайка, Івана Підкови, Богдана Хмельницького та ін. Монографічні праці автора «Князь Дмитро Вишневецький» (1962 р.), «Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьмана Богдана Хмельницького» (1960 р.), «Андрій Войнаровський» (1962 р.) стали знаковими у вивченні історії українського козацтва.

Значним є внесок автора у вивчення української історіографії та біографістики. Це дослідження творчості О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Є.Онацького, Д.Дорошен-

ка, І.Крип'якевича, О.Кандиби (Ольжича), О.Барана, Л.Биковського, Б.Цюцюри та ін. Варто зазначити, що Л.Винар вивчає українську історіографію не лише на рівні персоналії, а й на теоретично-узагальнювальному. Зокрема, йому належить теза про цілісний розвиток української історіографії в Україні й за кордоном.

Як свідчить довідник, багато уваги вчений у своїх дослідженнях приділяє відтворенню історії українського наукового життя на Заході, історії окремих наукових установ: Українського історичного товариства, УВАН, Світової наукової ради СКУ та ін. Практично єдиною з проблем розвитку українського наукового життя у повоєнній Європі після Другої світової війни є його англійська праця «Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952» (1989 р.).

Варто зазначити, що особливістю наукової праці Л.Винара є й те, що він публікувався не лише в україномовних виданнях, а й в англійських часописах. Зокрема, наукові дослідження, присвячені українській спільноті та етнічним дослідженням, друкувалися ним на сторінках заснованого і редагованого науковцем журналу «Ethnic Forum» (Кентський державний університет) та інших видань. Розуміючи важливість культурної спадщини, Л.Винар значну частину своїх наукових розвідок присвятив також матеріалам, пов'язаним із етнічними музеями, архівами, бібліотеками. Працюючи в галузі бібліографії, здобув визнання серед американських колег. Дві його праці: «Encyclopedic Directory of Ethnic Newspaper and Periodicals in the United States» (1972 р.) та «Reference Service: An Annotated Bibliographic Guide» (1977 р.) відзначено Американською бібліотечною асоціацією як найкращі довідкові видання.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Попри широту історичних проблем, особливо акцентованою є робота Л.Винара над дослідженням наукової спадщини Михайла Грушевського і розбудовою часопису «Український історик». Учений справедливо вважається не тільки продовжувачем історичної школи М.Грушевського, а й засновником практичного та теоретичного грушевськознавства, є автором кількох монографій, присвячених М.Грушевському. Зокрема й праці «Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток». Журнал «Український історик» став могутнім підґрунтям у розбудові української історичної науки. Вільний від ідеологічних тисків, примх і залежностей видавців часопис представляв українців як одну з могутніх націй зі своєю особливою історією та представляв українську людину у часі і просторі. Він засвідчив (самовідданою працею окремих особистостей) можливість творення вільної української людини у вільному світі, а, отже, утверджував тим самим реальність здійснення України-держави.

Напевне не вистачить жодних епітетів для того, щоб узагальнити історичну дослідницьку, редакторську й організаційну працю Л.Винара. Зміст публікацій повністю засвідчує цю подвижницьку місію вченого.

У другій частині покажчика – «Бібліографія публікацій про Любомира Винара» – матеріал розміщено за алфавітом авторів або назв (якщо автор не вказаний). Також подано короткі анотації при описах. Бібліографія праць про Л.Винара є різномірною і охоплює 841 позицію, проте і вона не є вичерпною. Так, упорядники упустили статті В.Піскун «Найбільша його любов – українська історія (до 70-річчя Любомира Винара) // Українознавство – 2002. Календар-щорічник / Упорядн. Валентина Піскун, Анатолій Ціпко, Олена Щербатюк. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С.228–231; В.Макар «Український історик» // Українознавство – 2003. Календар-щорічник / Упорядн. Валентина Піскун, Анатолій Ціпко, Олена Щербатюк. – Київ: Поліграфкнига, 2002. – С.162–163; Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К: Українська Видавнича Спілка, 2002. – 399 с.; Піскун В.М., Ціпко А.В., Щербатюк О.В. та ін. Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. Монографія. – К: ЗАТ «Нічлава», 2004. – 240 с.

Дуже важливим є допоміжний апарат, зокрема список скорочень, покажчик псевдонімів і криптонімів, іменний покажчик, алфавітний покажчик праць Л.Винара, покажчик періодичних видань, в яких публікувалися його праці, перелік серійних та періодич-

них видань, редагованих ним же. Усе це полегшує пошукову роботу й допомагає досліднику краще зорієнтуватися у проблемі, а також засвідчує високий фаховий рівень упорядників Н.Кошик і Л.Кужель.

Велике зацікавлення викликає фотоархів, де представлені родинні світлини (адже вони є свідками епохи і поступу вченого в іншому прояві – повсякденності, що так само є цінністю в українській суспільній традиції) та ділові – контактування вченого з науковим співтовариством.

В.М.Піскун (Київ)

МІЖНАРОДНІ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКІ НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 90-РІЧЧЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.

25 жовтня 2007 р. у Чернігові відбулися наукові читання «Українська Народна Республіка – 90 років з дня проголошення», організовані Сіверським інститутом регіональних досліджень, Інститутом національної пам'яті України й Інститутом історії України НАНУ.

Зі вступним словом до учасників заходу звернувся начальник департаменту Інституту національної пам'яті України, д-р іст. наук, професор *В.Ф.Верстюк*, заступник головного редактора газети «Голос України» *Л.Ф.Бровченко* і завідувач відділу історії Української революції Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор *Р.Я.Пиріг*. У ході читань провідні дослідники порушили й обговорили як загальні (історичне значення, уроки) проблеми історії Української революції, так і конкретні питання.

Цілий ряд виступів було присвячено проблемам історії 1917 р. Проф. *А.О.Буравченков* (Київ) у своєму повідомленні проаналізував політичну диференціацію російського офіцерства. Чернігівський дослідник *В.М.Бойко* розглянув риторику перших демократичних виборів в Україні влітку 1917 р., а аспірант Інституту історії України НАНУ *В.В.Скальський* зробив спробу дослідити ієрархію ідентичностей селян українських губерній у 1917 – на початку 1918 рр.

Були порушені й питання історії періоду Української Держави 1918 р. Проф. *Р.Я.Пиріг* зробив доповідь на тему «Між Україною і Росією: кадети в уряді Гетьманату 1918 року». Стосунки Української Держави з державними утвореннями на території колишньої Російської імперії стали темою виступу мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.І.Лупандіна*.

Діяльності відомого українського діяча С.Шелухіна та його історико-правовій концепції самостійності Української держави присвятила свою доповідь канд. іст. наук *Т.С.Осташко* (Київ). Канд. іст. наук *О.Д.Бойко* (Київ) зробила загальний аналіз публікацій із питань історії періоду національно-визвольної боротьби на сторінках «Українського історичного журналу».

О.Б.Кудлай (Київ)

Відповідно до указу Президента України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників» від 12 квітня 2007 р. протягом року в державі силами провідних установ Національної академії наук України, центральних і регіональних вищих навчальних закладів було проведено низку конференцій, семінарів, круглих столів, присвячених складній та багатоплановій проблемі історії революції.

20–21 листопада 2007 р. у Києві, в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ відбулася міжнародна науково-теоретична конференція «Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття», організована Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України та Інститутом історії України НАНУ. У роботі конференції взяли участь 108 осіб, із них 8 академіків, 6 членів-кореспондентів, 43 доктори наук, 39 кандидатів наук; 10 представників Російської Федерації, 2 – Республіки Польща, 1 – Республіки Білорусь, 1 – США.

У фойє інституту було розгорнуто книжкову виставку, присвячену революційним подіям перших десятиліть ХХ ст. Приємно відзначити, що більшість експонованих праць – співробітників інститутів організаторів конференції. У фойє Центрального державного архіву громадських об'єднань України, де проходили засідання III секції, було розгорнуто тематичну виставку архівних документів.

Пленарне засідання відкрив академік *В.М.Литвин*, який привітав учасників конференції та побажав їм плідної роботи. Зі вступним словом виступив академік, директор Інституту історії України НАНУ *В.А.Смолій*. Він акцентував увагу на ролі революцій у суспільно-політичному розвитку держави, наголосивши зокрема, що «концепція Української революції відіграє важливу комунікативну роль у зв'язуванні історій «довгого» ХІХ і «короткого» ХХ століть в єдиний процес модерної

історії України. З одного боку, вона стала завершальним акордом українського національно-визвольного руху XIX ст., а з іншого, – визначила розвиток багатьох процесів української історії XX ст.». Показовим є хоча б той факт, що сучасна Українська держава на початку свого існування неодноразово підкреслювала свою правонаступність з УНР. В.А.Смолій наголосив, що «політична та державотворча складові революції досліджуються найактивніше, проте вони не вичерпують увесь дослідницький діапазон. У цьому можна перекоонатися, навіть ознайомившись із програмою сьогоднішньої конференції».

О.С.Онищенко – академік НАНУ, директор Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАНУ – зачитав привітання учасникам форуму від президента Національної академії наук України Б.Є.Патона.

Після офіційних привітань перейшли до наукових доповідей. Першим із доповіддю «Роль революцій в історичній долі України» виступив академік, віце-президент НАН України *В.М.Литвин*. Акцентуючи увагу на тому, що день початку роботи конференції є днем 90-річчя проголошення Української Народної Республіки, він відзначив, що «цей акт став продуктом нових історичних обставин, динамічного розвитку політичної ситуації на російському постімперському просторі і не був результатом теоретизування». Учений також наголосив, що «Універсал прямо вказував на головні атрибути державності: народ – «український і всі народи України», територія – «землі, заселені у більшості українцями», влада – «давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України». Доповідач констатував: «Уже у самій назві «Українська Народна Республіка» заклалися фундаментальні принципи народоправства і демократії» та підсумував: «Без 1917 року був би неможливим і 1991 рік».

Директор Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, академік *М.В.Попович* виступив із науковою доповіддю «Революції у концепції «добра» й «зла».

У доповіді «Уроки конституційного будівництва в Українській Народній Республіці» академік, директор Інституту держави і права ім. В.М.Корецького *Ю.С.Шемчушенко* підкреслив, що «характерною особливістю Української революції 1917–1924 років було те, що тогочасна Україна намагалася розбудувати свою національну державність у правовому полі». Доповідач окреслив правові аспекти революції, порушив дискусійне питання щодо її легітимності, показав її зв'язок із сучасністю.

Про економічні фактори та чинники революцій розповів академік, директор Інституту економіки й прогнозування НАНУ *В.М.Гець*. Зокрема він констатував, що з позиції економічних показників революція 1917 р. була непотрібною. Аргументом для доведення даної тези є дані перших післяреволюційних років, коли тривалий час радянська статистика основним роком для порівняння економічних показників наводила 1913 р.

Доповідь «Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні» чл.-кор. НАНУ, завідувача відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України *В.Ф.Солдатенка* було присвячено аналізу основних набутків вітчизняної історіографії, висвітленню головних напрямів теми та виокремленню «білих плям» із даної проблематики. Із найнагальніших принципово важливих завдань, котрі постають перед істориками, В.Ф.Солдатенко виділив наступні моменти: «Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917–1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду».

Принципово важливо на належному науковому, теоретичному рівні без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юнктурних впливів розв'язати питання про роль національно-визвольних революцій у долі української нації. Реалізація цього завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду».

Із науковою доповіддю «Процес над політичними діячами Української революції (за новими документами архіву ФСБ Російської Федерації)» виступила провід. наук. співроб. Інституту російської історії РАН (Москва) *Т.С.Бушуєва*, яка висвітлила перебіг судового процесу над діячами Української революції С.Єфремовим, П.Христюком, І.Лизанівським й ін.

«Українська революція: історичне значення та уроки» – тема наукової доповіді д-ра іст. наук, професора, заступника директора Інституту національної пам'яті України *В.Ф.Верстюка*. Доповідач наголосив: «Якщо українська державність упродовж революції не зуміла захистити себе, то це ще не дає підстав для тверджень про повну поразку, а тим більше катастрофу. Соціальні катаклізми, як правило, призводять до занепаду суспільства, ми ж управі говорити про значні позитивні зрушення, які відбулися в стані української нації за роки революції, зокрема – про потужний мобілізаційний вплив на національні сили. Вона сприяла національній консолідації, зростанню самосвідомості, збільшенню чисельності еліти. Окрім того, вона цілком і повністю ліквідувала ганебний статус українців у царській Росії, про що досить влучно сказав ще в березні 1917 р. Михайло Грушевський: «Українського питання вже нема». Є вільний, великий український народ, який «будує свою волю в нових умовах свободи».

Із доповіддю «Стратегічна перспектива України: революційні трансформації чи еволюційний поступ?» виступив чл.-кор. НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ *Ю.А.Левенець*, який зокрема відзначив: «Політична боротьба ведеться не лише за статус і реальні позиції у структурі влади, а й за увявлення учасників боротьби про соціальний світ і за те, як розширити сферу впливу саме цих увявлень (втілених зазвичай у символічну форму). Значна частина загальних понять, застосовуваних у політичній боротьбі, а, можливо, і всі вони – «клас», «нація», «народ», «інтереси класу», «інтереси народу», «державна», «демократія», «реформа» – несуть у собі чітко виражений символічний зміст. У багатьох випадках з їх допомогою висуваються вирішальні аргументи на користь тієї чи іншої політичної позиції».

Кількість актуальних проблем революційної доби й нашого сьогодення, яких торкнулися у своїх доповідях учені, викласти на кількох сторінках неможливо. Тому, щоб науковці, а також громадськість могли з ними ознайомитися, було прийнято рішення їх опублікувати як другу частину матеріалів конференції. Зазначимо, що першу частину було видруковано до форуму та роздано всім його учасникам. Приємно також зазначити, що кожен із них, крім збірника «Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття» (К., 2007), отримав також колективну монографію відділу етністоричних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ «Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку» (К., 2007), збірник статей «Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка» (К., 2006), індивідуальну монографію *В.Солдатенка* «У пошуках соціальної й національної гармонії», а також колективну працю Інституту історії України НАНУ «Проблеми вивчення історії Української революції».

Особливістю конференції було також те, що впродовж двох днів плідно працювали секції, де тривало заслуховування доповідей. Майже з кожної проблеми відбувалася дискусія.

У першій секції – «Соціальні й національні складові революційних процесів: проблеми взаємозв'язків і взаємовпливів» – узяли участь 29 науковців із різних регіонів України, а також Російської Федерації, Польщі та Білорусі. Розпочалася робота з доповіді «Політична суб'єктність України в контексті європейських революційних процесів перших десятиліть ХХ століття» канд. іст. наук *Ф.М.Медвідя* (Ірпінь). Доповідач намагався екстраполювати українські події на європейські. На питанні висвітлення революційних подій 1905–1907 рр. на сторінках газети «Рада» зупинився аспірант *П.В.Опанашук* (Київ).

Із доповіддю «Українське питання: трансформація й перспективи реалізації в роки Першої світової війни» виступив докторант *В.Д.Яремчук* (Київ), котрий наголосив, що «огляд перебігу подій в роки Першої світової війни засвідчував, що єдиним союзником недержавних народів, у тому числі й українського, залишалася сама війна, яка виснажувала воюючі імперії та сприяла радикалізації національних рухів, насиченню їх державотворчим змістом. Як наслідок цього, український народ весною 1917 р. у Наддніпрянській, а наприкінці 1918 р. в Західній Україні самотужки розпочав національну революцію, які мали радикальним чином вирішити українське питання шляхом створення незалежної української державності».

Про економічні чинники Української революції детально розповіла д-р іст. наук *В.М.Піскун* (Київ). На думку доповідача, їх слід розглядати у таких виявах: 1) програмні засади партій, їх привабливість (тобто відповідність економічному становищу й політичному моменту) для суспільства; 2) реальні організаційні заходи, що їх проводили уряди України з метою контролю території, організації виробничих відносин та створення відповідної системи оподаткування як визначальних засобів для втілення в життя політичних ідей і швидкої реалізації суспільних сподівань; 3) наявність у провідній верстві стартових можливостей (як-то: попередній досвід управлінської роботи, авторитет серед населення політичної сили, котру представляє та чи інша особа; наявність відповідних матеріальних засобів для ведення організаційної й пропагандистської роботи; 4) встановлення відповідних стосунків із власниками засобів виробництва, як запорука взаєморозуміння та впливовий структурний і фінансовий чинники стабільності процесу державотворення; 5) зовнішньоекономічні відносини з іншими державами та приватними компаніями як можливість додаткового впливу у середині країни; 6) особистісний фактор учасників національно-визвольного руху (способи поводження, маєстатність, відданість справі й несення відповідальності за свої дії чи бездіяльність).

Політика українізації у добу Центральної Ради була у центрі уваги професора *В.Ф.Шевченка* (Київ). Доповідач досить ґрунтовно розкрив цю проблему. Цікава сторінка з історії доби Центральної Ради була представлена у доповіді «Про взаємини Народного міністерства закордонних справ УНР з національними військовими організаціями в Україні» канд. іст. наук *О.Б.Кудлай* (Київ).

Проблема взаємозв'язку подій ХVІІ і революції ХХ ст. перебувала у центрі уваги д-рів іст. наук *В.В.Кривошій* (Київ) («Нащадки козацько-старшинських родин у білому русі») та *В.М.Романцова* (Сімферополь) («Українська національно-демократична революція і суспільний інтерес до історії Гетьманщини»).

Своєрідним підсумком роботи секції стала доповідь «Сутність і наслідки революційних процесів 1917–1920 рр. Погляд із ХХІ ст.» д-ра іст. наук *П.С.Коріненка* (Тернопіль), котрий відзначив, що «історичним фактом залишається те, що українська національно-демократична революція переконала світ і саму себе, що українці здатні до державотворення».

Для участі у роботі другої секції – «Революція і державність» – було подано 28 доповідей, які представляли 29 дослідників з усіх регіонів України, Росії (д-р іст. наук *С.Ісхаков*), а також США (*Я.Пеленський*).

Розпочалася робота секції з виступу д-ра політ. наук, професора кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *В.І.Головченко* «Українська Народна Республіка в контексті глобальної «першої хвилі демократизації». На проблемі становлення центрального виконавчого органу влади в добу УНР зосередила увагу д-р іст. наук *Т.А.Бевз* (Київ), зазначивши, що «утворенням Генерального Секретаріату Центральна Рада зразу розв'язала велику справу українського державного відродження».

Цікава дискусія відбулася навколо проблеми соборності, яку розпочав канд. іст. наук *І.Л.Голушляк* (Київ), зазначивши, що «одним із головних завдань сучасного державотворення в Україні є консолідація української нації, всіх громадян, збереження територіальної цілісності держави, зміцнення єдності всіх її регіонів, відмінність і розмаїтість яких склалися внаслідок несприятливих історичних обставин. Важливе значення для його розв'язання має зокрема вивчення й врахування багатого досвіду боротьби нашого народу за свою територіальну соборність». Продовжили тему д-р іст. наук *О.В.Добржанський* (Чернівці) з доповіддю «Проблеми Буковини і Північної Бессарабії в політиці урядів України», д-р іст. наук *М.Р.Литвин* (Львів) з доповіддю «Проблема відродження державності й соборності України в 1914–1923 рр.: політика і дипломатичний чинник північноамериканської еміграції» та аспірантка Науково-дослідного інституту українознавства *В.І.Старичнева* (Київ) із виступом «Внесок В.Винниченка в розвиток соборницької ідеї в добу революції».

Із доповіддю «Українсько-мусульманські відносини в контексті 1917 р.» виступив д-р іст. наук *С.М.Ісхаков* (Москва), котрий наголосив, що «українсько-мусульманський політичний досвід революційного 1917 р. є одним із прикладів співпраці в ім'я майбутнього народів, що опинилися в нестабільній ситуації важких випробувань в умовах Першої світової війни і революційних змін у колишній Російській імперії».

Про участь українців у російській армії в діяльності міжнаціональних військових органів (жовтень – грудень 1917 р.) розповів доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Г.П.Савченко*. Проблему локальних «державних» утворень у процесі революційних подій в Україні 1917–1920 рр. у доповіді «Холодноярська республіка в літописі визвольної боротьби українського народу за свою незалежність» розкрила *М.А.Бухальська* (Київ).

По-новому було розкрито проблему зовнішньої політики України в умовах революції. На витоках і сутності українсько-російських відносин 1918 р. акцентував свою увагу мол. наук. співроб. *О.І.Лупандін* (Київ). Із доповіддю «Геополітичні зрушення на теренах України в часи Директорії УНР (1919–1920 рр.)» виступила канд. іст. наук *О.Д.Бойко* (Київ). Поєднання досвіду Української революції й проблем сьогодення, насамперед у виробленні європейських зовнішньополітичних доктрин, розкрили у своїй доповіді канд. іст. наук *С.Б.Буравченкова* (Київ) та мол. наук. співроб. *А.І.Курас* (Київ).

Певним підсумком та узагальненням роботи секції стала доповідь *Л.К.Токаря* (Київ) «Досвід і уроки Української революції в розбудові незалежної України».

У рамках конференції працювала третя секція – «Політичні партії у суспільно-політичному й духовному житті України початку ХХ ст.». На ній виступили з доповідями 11 представників Києва, Москви, Дніпропетровська, Тернополя, Кам'янця-Подільського. Предметом обговорення стали проблеми формування та функціонування політичних партій на теренах України, політичної орієнтації селянства, місця культури і ролі визначних осіб у революційних процесах.

Характеристиці українського партійного спектру був присвячений виступ д-ра іст. наук *О.М.Любовець* (Київ), яка запропонувала власний варіант класифікації українських партій від лівих до правих, проаналізувавши їх основні доктрини й місце в політичній системі на різних етапах революції. Продовженням обговорення проблеми багатопартійності став виступ д-ра іст. наук *В.І.Гусева* (Київ) на тему «Бунд в Україні: від повалення царизму до проголошення УНР (березень–листопад 1917 р.)».

Значний інтерес слухачів викликали доповіді канд. іст. наук *О.В.Михайлюка* (Дніпропетровськ) та *В.С.Лозового* (Кам'янець-Подільський), в яких було порушено питання ідеологічної орієнтації українського селянства. *В.С.Лозовий*, спираючись на значну джерельну базу (преса та спогади селян), показав, як позначилася на психології селянства руйнація старої політичної системи, під впливом яких чинників розвивалися настрої анархізму. *О.В.Михайлюк*, продовжуючи дану тему, зупинився на ролі у цих процесах української інтелігенції.

Ряд виступів був присвячений яскравим діячам революції. Зокрема д-р іст. наук, ректор Українського університету *В.С.Ідзьо* (Москва) у своєму виступі охарактеризував праці М.С.Грушевського з українського питання, написані ним російською мовою в період 1912–1916 рр. *Д.І.Курас* (Київ) розкрив концептуальні підходи щодо вивчення історії визвольної боротьби української нації першої чверті ХХ ст. у працях М.Шаповала. Маловідомій сторінці діяльності прем'єр-міністра УНР В.Чехівського в напрямі створення автокефальної церкви присвятила свій виступ канд. іст. наук *І.М.Преловська* (Київ). Велику зацікавленість викликав виступ д-ра іст. наук *Н.І.Миронець* (Київ) «Українська революція в долі й творчості Павла Тичини», у котрому постать відомого радянського

поета постала в іншому світлі; було показано особисту трагедію, коли його надії та сподівання на результати революції не справдилися.

Ще одним тематичним блоком роботи секції стали проблеми розвитку культури та релігійного руху. Д-р іст. наук *Д.Ф.Розовик* (Київ) висвітлив культурно-освітню роботу громадських організацій Київщини, показавши внесок української інтелігенції у справу формування національної свідомості, поширення знань щодо вітчизняної історії. Усебічний аналіз діяльності Української академії наук доби революції й перших післяреволюційних років зробила дослідниця з Тернополя канд. іст. наук *О.Є.Гомотюк*, довівши, що цей заклад виконував роль координатора українознавчих досліджень.

Емоційну дискусію викликав виступ д-ра іст. наук *М.С.Дорошка* (Київ) «Більшовизація владних структур України в добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр.». Доповідач порушив суперечливу проблему, як слід трактувати процес встановлення радянської влади в Україні – як окупацію чи ні? Спираючись на дані архівних матеріалів, він довів, що владні радянські структури формувалися переважно з кадрів, надісланих із центру, відтак проводили тут його політику.

На підсумковому пленарному засіданні 21 листопада було підбито підсумки конференції, заслухано звіти голів секцій. Потім відбулася презентація колективної праці двох інститутів – Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ та Інституту історії України НАНУ – «Україна: Політична історія XX – початку XXI століття».

Т.А. Бевз (Київ), О.М. Любовець (Київ)

6–7 грудня 2007 р. в Кам'янці-Подільському відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.», організована Кам'янець-Подільським державним університетом і Інститутом історії України НАНУ. Захід відкрив ректор КПДУ д-р іст. наук, проф. *О.М.Завальнюк*, який, привітавши учасників, надав слово для наукової доповіді *Р.Я.Пирого* («Рада Міністрів Української держави: склад, структура, функціонування»). У центрі уваги наступних доповідей були політика українізації вищої школи в Україні (1917–1920 рр.) та історичне значення Української революції.

Секційна робота конференції тематично була поділена на дві проблеми: 1) історія національно-державного будівництва і політики українських урядів у період революції, 2) соціально-економічні й національні складові революційних процесів в Україні. У рамках першої теми доповідачами було розглянуто історико-правовий аспект визначення державної території української нації у часи революції (канд. іст. наук *О.Д.Бойко*); проблему федералізму і соборності в історичній перспективі (аспірант *Г.О.Корольов*); проблему створення центрального однорідно-соціалістичного уряду Росії в політиці Української Центральної Ради (канд. іст. наук *О.Б.Кудлай*); політику радянської Росії щодо України в період Брестського миру (мол. наук. співроб. *О.І.Луландін*); проаналізовано новітню вітчизняну історіографію з питання дослідження української національної демократії за часів гетьмана П.Скоропадського (канд. іст. наук *Т.С.Осташко*) й політичну культуру українського селянства у добу революції (канд. іст. наук *В.С.Лозовий*).

Другий блок питань, що став предметом дискусії учасників конференції, був порушений у доповідях д-ра іст. наук *О.А.Пиріг* «Політика більшовиків щодо підприємництва (1917–1920 рр.)», аспіранта Інституту історії України НАНУ *В.В.Скальського* «Польські складники Української революції (березень 1917 – початок 1918 рр.)», канд. філол. наук *Є.І.Сохацької* «Іван Огієнко на сторінках «Нової Ради».

Підбиваючи підсумки дводенної роботи, учасники наукового заходу відзначили, що у ході конференції було розглянуто широкий спектр питань, пов'язаних із процесом формування та діяльності українських національних урядів, його представників у галузі політики, економіки, військового будівництва, міжнародних відносин, права, культури, освіти, церкви тощо. Було ухвалено ряд рекомендацій. Зокрема періодично проводити всеукраїнські наукові конференції, присвячені проблемам Української революції, за участю співробітників Інституту історії України НАНУ й учених із регіональних університетів, продовжити друк тематичних документів та матеріалів як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях, звернутися до Інституту історії України НАНУ з пропозицією виступити координатором підготовки багатотомного видання «Діячі українського національно-визвольного руху 1917–1921 рр.», запропонувати президії Національної академії наук України розглянути питання про встановлення премії вітчизняним та зарубіжним науковцям за видатний внесок у дослідження проблем історії Української революції, а також звернутися до Кам'янець-Подільської міської влади з пропозицією встановити в місті пам'ятник голові Директорії УНР С.Петлюрі.

О.Б. Кудлай (Київ)

О.О.Ковалевська (Київ)

**МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЄВРОПА МІЖ МИНУЛИМ ТА МАЙБУТНІМ»
ТА V З'ІЗД КЛУБУ СХІДНОЇ ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ ВАРШАВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ У КИЄВІ**

30 листопада – 1 грудня 2007 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» відбулася Міжнародна конференція «Європа між минулим та майбутнім» і V з'їзд клубу Східної літньої школи Варшавського університету (WSL). На сьогодні школа й клуб уже мають чималу історію, а починалося все навесні 1990 р., коли при Інституті орієнталістики Варшавського університету було організовано Студії з національних проблем Східної Європи (з 1992 р. – Студії зі Східної Європи та Центральної Азії). Того ж року з метою надання можливості молодим ученим із країн цих регіонів ознайомлюватися зі станом сучасної науки на Заході, з новими творчими школами і методами досліджень у галузі історії, літературознавства, мистецтвознавства, соціології, політології, демографії та етнології, самостійно працювати в польських архівах і бібліотеках, одночасно зав'язуючи контакти зі своїми колегами з інших держав, була організована літня школа.

Протягом 1992–2007 рр. відбулося 17 сесій школи, з доповідями на яких виступили близько 90 відомих фахівців із Польщі, Західної Європи й США. Дипломи випускників отримали понад 350 осіб із 15 країн Центрально-Східної Європи, 6 – Заходу та 3 – Азії. Випускників і викладачів об'єднує клуб Східної літньої школи Варшавського університету, який створено у 2000 р., під час першого з'їзду, що проходив у Варшаві. Другий з'їзд відбувся у Брно (Чехія), третій – у Варшаві (Польща), четвертий – у Каунасі (Литва). У Києві у 2007 р. відбувся ювілейний V з'їзд клубу. Традиційно його засідання супроводжується науковою конференцією, учасниками якої є випускники й викладачі школи. Тематика виступів різноманітна, але обмежується загальними темами «Рідна Європа», «Разом в Європі», «Європа між минулим та майбутнім».

У відкритті конференції, яка мала назву «Європа між минулим та майбутнім», узяли участь президент Національного університету «Києво-Могилянська академія» *С.Квіт*, ректор Каунаського університету ім. Вітовта Великого *З.Лідека*, представники ректора Варшавського університету (*А.Менцвел*) і міністерства науки й вищої школи Республіки Польща (*Б.Шиманський*), директор літньої школи Варшавського університету *Я.Малицький*, послы Польщі (*Я.Ключковський*) і Литви (*А.Кумжа*) в Україні, професори і викладачі інших європейських університетів.

Організували захід Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут історії України НАНУ (Україна), Східні студії Варшавського університету (Польща), Каунаський університет ім. Вітовта Великого (Литва), посольства Республіки Польща й Литовської Республіки в Україні. До складу оргкомітету конференції ввійшли *Я.Малицький* (Польща), *Р.Камунтавічус* (Литва), *Б.Данчак* (Чехія), *О.Ковалевська*, *Б.Янишин*, *О.Антипова*, *В.Щербак* і *Р.Чмелик* (Україна).

Під час конференції, окрім пленарного засідання, де було представлено дві доповіді – *Г.Зеленько* (Київ) «Постпомаранчева Україна: як перетворити політичні зміни у політичний розвиток?» і *Р.Чмелика* (Львів) «Українсько-польське пограниччя: дослідження сучасних етнокультурних процесів», – працювали три секції: «Формування європейської співдружності та інтеграційні процеси ХХ–ХХІ століть», «Європейська культурна спадщина», «Національна історія у загальноєвропейському контексті». Серед найбільш цікавих доповідей, виголошених учасниками конференції, були «Тематика та поетика збірки Ярослава Івашкевича «Повернення до Європи (1931)» (*Н.Лисенко* (Київ)), «Митець і влада: О.Корнійчук у соціалістичному каноні» (*В.Хархун* (Харків)), «Диктатори та діти у візуалізаціях влади» (*А.Петнекі* (Угорщина)), «Трансформація поняття «Литва» в історіографії Литовської республіки ХХ ст.» (*Р.Камунтавічус* (Каунас)), «Польща та Естонія міжвоєнного часу – шляхи приязні та стежки порозуміння» (*Н.Синдетська* (Таллінн)), «К.Пальчовський та його «Дискурс про козаків» (*В.Пилипенко* (Чернігів)) та ін. Матеріали планується видати окремим збірником до наступного з'їзду клубу Східної літньої школи Варшавського університету.

Робота конференції закінчилася засіданням клубу Східної літньої школи Варшавського університету, де з основною доповіддю виступив його почесний президент *Я.Малицький* («Східна літня школа Варшавського університету та корпоративний академічний рух: досвід і перспективи»). В обговоренні доповіді взяли участь *Д.Колбая*, *Б.Фотюк*, *Р.Камунтавічус*, *О.Ковалевська* й ін. На засідан-

ні було прийнято важливі рішення: внесено зміни до статуту клубу Східної літньої школи Варшавського університету; оптимізовано структуру правління; розглянуто питання зі встановлення посвідчень членів; оновлено базу даних на офіційному сайті; обрано голів на 2007–2008 рр. (*О.Ковалевська* і *В.Щербак*); призначено дату й орієнтовну тематику наступного з'їзду, який також відбудеться в Україні; обговорено потребу створення архіву Східної літньої школи Варшавського університету.

В.Г.Берковський (Київ)

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ФІЛЬВАРК – СЕЛО – ЛАТИФУНДІЯ: СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ XVI–XVIII ст.»

Конференція, яка збрала науковців з Австрії (Відень), України (Київ, Львів) та різних наукових центрів Польщі (Білосток, Бидгощ, Варшава, Люблін, Краків та ін.) відбулася 6–7 грудня 2007 р. в м. Кельце (Польща) на базі місцевого університету. Серед більш як 30 учасників заходу не можна не згадати таких видатних польських дослідників, як А.Вичанський, К.Пшибось та З.Гульдон. Українську історичну науку представляли київський дослідник *В.Берковський* із доповіддю на тему «Локальні ринки Волині як з'єднуюча ланка між селом та містом у XVI – середині XVII ст.» та львівські історики *О.Дух* («Як господарювали монахи? Господарство православних та уніатських жіночих монастирів у львівській та перемишльській єпархіях в XVII–XVIII ст.») і *Ю.Осінський* («Маєтковий комплекс Жевуських в Подільському воеводстві Речі Посполитої в XVIII ст.»).

Слід відзначити, що незважаючи на беззаперечне домінування досліджень стосовно історії власне коронних польських земель, значна частина пропонованих доповідей присвячена була історії України XV–XVIII ст. Зокрема тут слід відзначити доповідь проф. *З.Анусіка* «Латифундія князів Корецьких у XVI–XVII ст.», в якій було розглянуто процес формування, розвитку та занепаду земельного маєтку родини князів Корецьких на теренах Київщини та Брацлавщини. Доповідями, присвяченими магнатським земельним комплексам на українських теренах, стали дослідження професорів *Я.Ржоньца* («Утворення та розвиток латифундії Любомирських») та *Я.Пелася* («Земські маєтності Осолінських у першій половині XVII ст.»). Тут слід відзначити, що якщо в першій доповіді було звернуто увагу на загальні риси розвитку магнатської латифундії, то у другій докладно охарактеризовано маєтності родини Осолінських в околицях міста Рівного на Волині. До певної міри унікальною була доповідь австрійського історика *К.Класа* «Розвиток галицького аграрного господарства в 1772–1795 рр.», присвячена розвитку зернового господарства Галичини та Буковини.

Серед інших досліджень слід згадати доповіді *Т.Цесельського* («Слобода, хутір, бровар – форми сільського господарства на південно-східному кордоні Речі Посполитої у середині XVIII ст.»), *Я.Шішки* («Організаційна структура монарших маєтків у Львівській землі до середини XVI ст.»), *А.Михальського* («Боротьба за першість на локальному ринку між Оликою Радзивилів та Клеванню Чорторійських у сорокових роках XVIII ст.»), *І.Кулеша-Воронецької* («Управління маєтками Ізабелли Браницької (1771–1808 рр.)»).

Жваву дискусію викликала контроверсійна доповідь білостоцького дослідника *П.Гузовського* «Стан і перспективи дослідження сільського господарства періоду середньовіччя та раннього нового часу». Слід відзначити, що з багатьох доволі критичних висновків дослідника значна частина досить точно може характеризувати й становище зі студіюванням історії господарства XV–XVIII ст. в Україні. Це, зокрема, висновки про більшу увагу дослідників до політичної та військової історії і, натомість, недооцінка впливу економічного чинника на розвиток середньовічного та ранньомодерного суспільства.

ІВАНЕНКО БОРИС ВАСИЛЬОВИЧ

13 березня 2008 р. завершилося земне буття чудової людини, відомого архівіста, історика, журналіста, заслуженого працівника культури України Бориса Васильовича Іваненка. Ще зовсім недавно його жарти наповнювали архівні коридори, а його доброзичливі ямби як найкращий подарунок до ювілеїв чекали архівісти, науковці-історики, численні друзі.

Народився Б.В.Іваненко 20 вересня 1933 р. у м. Каневі в родині вчителів. Закінчивши 1956 р. історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, він тривалий час (1956–1966) працював у журналістиці (був членом Національної спілки журналістів України), перебував на партійній роботі (1966–1976, 1979–1989). Упродовж трьох років стояв біля керма Державного комітету УРСР з телебачення і радіомовлення (1976–1979), обирався депутатом Верховної Ради УРСР X–XI скликань.

Понад півтора десятиліття Борис Васильович присвятив архівній справі. 1989 р. його було призначено начальником Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Добре обізнаний із проблемами в галузі культури, він здійснив вагомий внесок у розвиток української архівістики. На початку 1990-х рр., у період складного реформування політичної й економічної систем України, Б. В. Іваненко, спираючись на ядро фахівців, зумів зберегти систему державних архівів, запобігти кадровим втратам, забезпечити стабільний розвиток галузі. Під його керівництвом провадилася робота з демократизації діяльності державних архівів, зокрема розсекречування закритих раніше фондів, приймання на постійне зберігання документів колишніх КП України та КДБ УРСР. Борис Васильович очолював групу з розроблення Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи».

Приділяючи значну увагу піднесенню авторитету українських державних архівів на міжнародній арені, Б.В.Іваненко брав участь у міжнародних відповідних форумах, сприяв розширенню контактів фахівців України із зарубіжними колегами. За його керівництва розпочалася тісна співпраця архівних установ з інститутами Національної академії наук України, було започатковано фундаментальні історико-археографічні проекти. Він був одним з ініціаторів створення Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства, Спілки архівістів України, правління котрої очолював у 1999–2000 рр. У другій половині 1990-х рр. Борис Васильович очолював ЦДАГО України.

Заслуги Б.В.Іваненка визнавалися на офіційному рівні. Йому було присвоєно звання Заслуженого працівника культури України. Він став кавалером орденів Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» й ін.

Борис Васильович багато зусиль віддав також діяльності товариства «Чернігівське земляцтво в Києві» як один із його засновників і виконавчий директор.

Б.В.Іваненко пішов із життя на 75-му році життя, сповнений нереалізованих планів та ідей.

НОВІ КНИГИ

СТАНКО ВОЛОДИМИР НИКИФОРОВИЧ

16 лютого 2008 р. пішов із життя Володимир Никифорович Станко – відомий український історик, археолог, етнолог.

Торік він відзначив своє 70-річчя, заслужено додавши до звань академіка Російської академії природничих наук та лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки другий орден Паїсія Хилendarського від уряду Болгарії. Володимир Никифорович працював украї напружено й плідно, і його серце не витримало...

В.Н.Станко краще за будь-кого знав археологічні пам'ятки Північного Причорномор'я. Він розробляв актуальні та малодосліджені напрямки первісної археології й історії. У 1967 р. дослідник захистив кандидатську дисертацію «Мезоліт Північно-Західного Причорномор'я», а у 1983 р. докторську – «Мирне. Проблеми мезоліту Північного Причорномор'я». Нагромаджені за новими методиками матеріали дали підстави для оригінальних реконструкцій і розв'язання складних питань палеоекології, палеоекономіки, палеосоціології та палеоетнології населення степової України епохи мезоліту. Це сприяло розробці нових напрямків у вітчизняній археології. У 1976–1989 рр. Володимир Никифорович очолював створений ним в Одесі відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, основним науковим завданням якого було проведення охоронних робіт на новобудовах Одеської області.

Протягом 1994–2003 рр. В.Н.Станко працював деканом історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. Він відстоював принципи фундаментальної гуманітарної освіти, намагався зберегти й продовжити найкращі традиції факультету та університету у цьому плані. Низка його ініціатив сприяла становленню професійних кадрів істориків та археологів. Зокрема було створено кафедру археології й етнології України, лабораторію, спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських та докторських дисертацій при Одеському державному (згодом – національному) університеті зі спеціальностей «Історія України» та «Всесвітня історія».

Володимир Никифорович вів активну громадську діяльність. Він був членом редколегії республіканського журналу «Археологія», президії обласної філії Товариства охорони пам'яток історії й культури, спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України. У 1999 р. він став дійсним членом РАПН по секції «Археологія та антропологія», головою Українського відділення Російського археологічного товариства.

В.Н.Станко перейняв найкращі риси від своїх наукових учителів М.Ф.Болтенка, М.С.Синицина, П.Й.Борисковського, С.М.Бібікова. Як і їм, йому було притаманне доброзичливе ставлення до початківців у науці, намагання у міру можливостей створити режим найбільшого сприяння тим ученим, хто може багато та якісно працювати.

У Володимира Никифоровича – багато талановитих учнів. Він був для них терплячим наставником і другом, чесною й порядною людиною. Тим, кому довелося зустрічатися, спілкуватися та працювати з ним, пощастило. Кожному він віддав частку свого тепла, знань, досвіду, мудрості й таланту. Світла пам'ять про Володимира Никифоровича Станка залишиться з нами назавжди.

Бердянська чоловіча гімназія (1901–1919 роки): Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / Упоряд. І.І.Лиман, В.М.Константинова. – К.: Освіта України, 2007. – Т.ІІ. – 631 с.

Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту: в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Київська патріархія Українська православна церква Київського патріархату, 2004. – 1408 с.

Білоус Н.

Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 360 с.

Борисевич С.О.

Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). – К.: НАДУ, 2007. – 424 с.

Борисенко В.

- Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: Стилос, 2007. – 288 с.
- Верменич Я.**
Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 160 с.
- Вечерський В.В.**
Українські дерев'яні храми. – К.: Наш час, 2007. – 271 с. (Невідома Україна).
- Військовий полон та інтернування. 1939–1956.** Погляд через 60 років: Матеріали міжнар. наук. конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 336 с.
- Воронов І.**
Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства. – К.: Генеза, 2007. – 400 с.
- Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 рр. на Луганщині:** свідчення очевидців / Упоряд. І.Магрицька. – Луганськ: Промдрук, 2008. – Т.І. – 464 с.
- Голад в Україні 1932–1933:** Вибрані статті / Упоряд. Н.Дюк. – Луцьк: ВМА «Терен», 2006. – 164 с.
- Гончарук П.С.**
Суспільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша: До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819–1897). – К.: ДАКККіМ, 2006. – 264 с.
- Грицак Я.**
Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К.: Критика, 2006. – 631 с.
- Гуйванюк М.**
Марко Черемшина: невідоме й призабуте. Наукові розвідки, републікації, документи. – Снятин: Прут-Принт, 2007. – 108 с.
- Девочійне віршування рубежу XVI–XVII ст.** / Уклад. В.Зема. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 60 с. (Джерела).
- Дзюба І.М.**
Тарас Шевченко: Життя і творчість. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с.
- Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червоного терору та українських голодоморів:** Матеріали IV Міжнар. наук. конф., Київ, 25 листопада 2005 р. – К.: МАУП, 2006. – 296 с.
- Жванко Л.**
Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.
- Історіографічні дослідження в Україні /** Голова редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.18. – 488 с.
- Історія Львова: У 3 т.** / Голова редкол. Я.Ісаєвич. – Л.: Центр Європи, 2007. – Т.ІІ: 1771 – жовтень 1918. – 559 с.
- Історія Львова: У 3 т.** / Голова редкол. Я.Ісаєвич. – Л.: Центр Європи, 2007. – Т. ІІІ: Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. – 575 с.
- Історія України:** Навч. посіб. для студ. неістор. спец. вищ. закл. освіти / За заг. ред. М.І.Бушина, О.І.Гуржія. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. – 474 с.
- Крапівін О., Тодоров І.**
Євроатлантична інтеграція України: Навч. посіб. – Донецьк: Вебер, 2008. – 328 с.
- Ладиченко Т.В.**
Всесвітня історія: Підруч. – К.: А.С.К., 2006. – 368 с.
- Листи з Харкова.** Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Упоряд. А.Граціозі. – Х.: Фоліо, 2007. – 256 с.

CONTENTS

Round Table «The Beginning of Rus': South and North»	4

ARTICLES

K o t l i a r M. F. The Riurykovich Family in Halychyna and Volyn'	30
C h u k h l i b T. V. Hadiach Treaty and the Idea of Its Restoration in Ukraine-Polish Relations of the Second Half XVII c.	45
T a r a n e t s ' S. V. Settlement and Socio-Economical State of Old Believers (Self-Rituals) of Volyn' in XIX – the Beginning of XX cc.	75
P r y l u t s ' k y i V. I. Everyday Material Students' Life Conditions in Soviet Ukraine in 1920 s	86
N i z o v a L. V. Stolypin Stage of State-Monopolistic Government's Formation	101
S t o t s ' k y i Ya. V. (<i>Ternopil'</i>). Confessional Changes In Consequence Of Ukrainian-Polish Transmigration in 1944–1946	123

On 100th Anniversary of P.Yu.Shelest's Birth

S h a p o v a l Yu. I. Petro Shelest in Context of Ukrainian Political History of XX c.	134
Y a r e m c h u k V. P. (<i>Ostroh</i>). Historical Science in the Ukrainian SSR during the «Shelest's Age»	149

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

I s c h e n k o Ya. O. Heraldic Language and Terminology, Main Instructions and Scientific Concepts	162
S o s s a R. I. Research of Ukrainian History of Cartography	176
T a i r o v a - Y a k o v l e v a T. G. (<i>St.-Petersburg, the Russian Federation</i>). Concerning the Question of Everyday Life of Representatives of Cossack-Starshyna (Cossack-Sergeant) Families of XVIII c.	202

REVIEWS

T r o n ' k o P. T., M a n ' k o v s ' k a R. V. The Centre of Culturological Source Studies of the Institute of Ukrainian History of National Academy of Sciences of Ukraine: Problems of Research	208

BOOK REVIEWS

Z a r u b a V. M. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). I.Storozhenko. Bohdan Khmel'nyts'kyi and Zaporoz'ka Sich of the End XVI – Middle XVII cc. Vol.2: Genesis, Evolution and Reforming of Organizing Structure of the Sich	213
S l o b o d i a n i u k M. A. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). V.Ivanenko, V.Yakunin. Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Rebel Army (URA) in World War II: Problems of Historiography and Methodology	215
Z h v a n k o L. M. (<i>Kharkiv</i>). Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej.....	223
P i s k u n V. M. Liubomyr Vynar: Bibliography Guide (1948–2007)	227

CHRONICLES OF LIFE

B e v z T. A., K u d l a i O. B., L i u b o v e t s ' O. M. International and All-Ukrainian Scientific Conferences on 90th Anniversary of Ukrainian Revolution of 1917–1920	229
K o v a l e v s ' k a O. O. International Conference «Europe Between the Past and the Future» and V Congress of Eastern Summer School Club of Warsaw University in Kyiv	234
B e r k o v s ' k y i V. H. International Conference «Filwark – Village – Latifundium: Agriculture in Rzeczpospolita in XVI–XVIII cc.»	235

Ivanenko Borys Vasyliovych	236

Stanko Volodymyr Nykyforovych	237

New Publications	238